TATARICA

ISSN 2311-2042

№ 2 (17)

2021
KAZAN

TATARICA

Research Journal. Founded in 2013.
Founder and publisher – Kazan (Volga Region) Federal University.
Published semi – annually in English, Tatar and Russian.

Editor-in-Chief

Radif Rifkatovich Zamaletdinov, Doctor of Philology, Professor, Director, Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan (Volga Region) Federal University (Russia)

Editorial Board

Abdullah Abbas	Professor, Xinjiang University (China)
Badretdin Kadriya	Lecturer, Helsinki University (Finland)
Khayrullin Grif Timurzagitovich	Professor, Kazakh National Pedagogical University Abai (Kazakhstan)
Kirchner Mark	Professor, Justus Liebig University Giessen
Jankowski Henryk	Professor, Adam Mickiewicz University in Poznan (Poland)
Khazipov Rustem Narimanovich	Professor, Mediterranean Institute of Neurobiology (France)
Mustafa Oner	Professor, University of the Aegean (Turkey)
Rorlich Azade-Ayse	Professor, University of Southern California (USA)
Sagdeev Roald Zinnurovich	Professor, University of Maryland (USA)
Schamiloglu Uli	Professor, University of Wisconsin (USA)
Sunyaev Rashid Alievich	Director, Max Planck Institute for Astronomy (Germany)
Sunyaev Shamil Rashidovich	Professor of Medicine, Harvard University (USA)
Tahsin Gemil	Director, Institute of Turkic Studies, University of Babesh-Bolay (Romania)
Yakaci Ali	Professor, Head, Department of Turkish Languages, Gazi University (Turkey)

Advisory Board

Akchurin R.S., Head, Department of Cardiovascular Surgery, A.L.Myasnikov Institute of Clinical Cardiology, Russian Cardiology Research and Production Centre, Russian Academy of Sciences (Russia)
Akchurina-Muftieva N.M., Professor, Crimean Engineering and Pedagogical University (Russia)
Akhmetshin R.K., Deputy Prime Minister, Republic of Tatarstan – Plenipotentiary, Republic of Tatarstan, Russian Federation (Russia)
Bartolome Ruth, Research Associate, Justus Liebig University Giessen (Germany)
Gafurov I.R., Rector, Kazan Federal (Volga Region) University (Russia)
Gilmutdinov I.I., Chairperson, Federal Tatar National-Cultural Autonomy (Russia)
Khakimov R.S., Director, S.Mardjani Institute of History, Academy of Sciences, Republic of Tatarstan (Russia)
Khayrullin R.Z., Leading Researcher, Institute of Content and Methods, Russian Academy of Education (Russia)
Khotinets V.Yu., Head, Department of General Psychology, Udmurt State University (Russia)
Minnullin K.M., Director, G.Ibragimov Institute of Language, Literature and Art, Academy of Sciences, Republic of Tatarstan (Russia)
Nigmatullin R.I., Director, P.P.Shirshov Institute of Oceanography, Russian Academy of Sciences (Russia)
Nizamov R.K., Rector, Kazan State University of Architecture and Engineering (Russia)
Sagdeev R.Z., Director, International Tomography Center, Siberian Branch, Academy of Sciences (Russia)
Sibagatullin A.M., Minister of Culture, Republic of Tatarstan (Russia)
Suleymanov D.Sh., Vice-President, Academy of Sciences, Republic of Tatarstan (Russia)
Valeev R.I., Chairman, State Council Committee, State Council for Culture, Science, Education and National Issues, Republic of Tatarstan (Russia)
Volodarskaya E.F., President, Academy of Linguistic Sciences (Russia)
Zakirov R.Z., Chairman, Executive Committee, World Congress of Tatars (Russia)

Executive Editors

Galiullina G.R., Doctor of Philology, **Khabutdinova M.M.,** PhD (Philology)

Editors:

Section "Language"

Akimova O.V., PhD (Philology), **Alishina H.Ch.,** Doctor of Philology, **Zakiev M.Z.,** Doctor of Philology, **Nuriyeva F.Sh.,** Doctor of Philology, **Nurmukhametova R.S.,** PhD (Philology), **Svirina L.O.,** PhD (Pedagogics), **Timerkhanov A.A.,** Doctor of Philology

Section "Literature"

Bakirov M.Kh., Doctor of Philology, **Galimullin F.G**., Doctor of Philology, **Gilazov T.Sh.,** PhD (Philology), **Zagidullina D.F.,** Doctor of Philology, **Zakirzyanov A.M.,** Doctor of Philology, **Zinnatullina Z.R.,** PhD (Philology), **Solnyshkina M.I.,** Doctor of Philology, **Yashina M.E.,** PhD (Philology)

Section "History and Society"

Almazova L.I., PhD (Philosophy), **Gilyazov I.A.,** Doctor of History, **Iskhakov D.M.,** Doctor of History, **Subich V.G.,** PhD (Philology), **Tagirov I.R.,** Doctor of History, **Khabutdinov A.Yu.**, Doctor of History, **Khayrutdinov R.R**., PhD (History), **Khuzin F.Sh.,** Doctor of History

Section "Culture, Personality and Education"

Bayanova L.F., Doctor of Psychology, **Valeeva-Suleymanova G.F.,** Doctor of Arts, **Gibatdinov M.M**, PhD (History), **Dulat-Aleev V.R.,** Doctor of Arts, **Kalimullin A.M**., Doctor of History, **Salehova L.L**., Doctor of Pedagogics, **Sultanova R.R.,** PhD (Art Criticism), **Shelestova O.V.,** PhD (Philology), **Yavgildina Z.M.,** Doctor of Pedagogics, **Yarmakeev I.E.**, Doctor of Pedagogics

Section "Personalia", "Reviews", "Scientific Chronicles of the Turkic World"

Ashrapova A.Kh., PhD (Philology), **Grolman M.B.,** Lecturer, **Kadirova E.Kh.** PhD (Philology), **Kirillova Z.N.,** PhD (Philology), **Mirzagitov R.H.,** PhD (Pedagogics), **Shaydullin R.V.,** Doctor of History, **Shakirzyanov R.A.,** PhD (Engineering), **Yusupova A.Sh.,** Doctor of Philology, **Zamaletdinova G.F.,** PhD (Philology)

Design, DTP

Gerasimova N.V., Gimadeev A.M., Najip Nakkash, Salakhov R.F.

Address of the publisher:
18 Kremlyovskaya Street, Kazan, 420008, Republic of Tatarstan, Russian Federation.

Editorial Office address:
2 Tatarstan Street, Kazan, 420021, Republic of Tatarstan, Russian Federation.

Phone: 7-843-292-9206
E-mail: tatarica.kpfu@gmail.com
Journal website: http://tatarica.kpfu.ru/
Subscription index: 66079

The journal is registered by the Federal Service for Supervision of Communications, Information Technology and Mass Media.

Registration certificate
PI №FS77-55800 dated 28 October 2013.

The materials of the journal are posted on the website of the Scientific Electronic Library and are included in the national information-analytical system RSCI (Russian Science Citation Index).

The journal is included in EBSCO publishing database.

TATARICA

Фәнни журнал. 2013 елдан чыга.
Гамәлгә куючы һәм нәшир – «Казан (Идел буе) федераль университеты» югары белем бирү федераль дәүләт автоном мәгариф учреждениесе.
Журнал елга 2 тапкыр инглиз, татар һәм рус телләрендә нәшер ителә.

Баш мөхәррир
Җамалетдинов Рәдиф Рифкать улы, филол. фән. д-ры, Казан (Идел буе) федераль университетының Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты директоры (Россия)

Халыкара редакция советы

Абдулла Аббас	Шенҗан университеты профессоры (Кытай)	**Сүнәев Шамил Рәшид улы**	Гарвард университеты профессоры (АКШ)
Бәдретдин Кадрия	Хельсинки университеты лекторы (Финляндия)	**Тәхсин Җәмил**	Бабеш-Больяй университетының Тюркология институты директоры (Румыния)
Кирхнер Марк	Ю.Либих исемендәге Гиссен университеты профессоры (Германия)	**Хаҗипов Рөстәм Нариман улы**	Урта диңгез нейробиология институты профессоры (Франция)
Мостафа Өнәр	Эгей университеты профессоры (Төркия)	**Хәйруллин Гриф Тимерзаһит улы**	Абай исемендәге Казах милли педагогика университеты профессоры (Казахстан)
Рорлих Айшә-Азаде	Көньяк Калифорния университеты профессоры (АКШ)	**Юлай Шамил угълы**	Висконсин университеты профессоры (АКШ)
Сәгъдиев Роальд Зиннур улы	Мериленд университеты профессоры (АКШ)	**Якачы Али**	Гази университетының төрек теле кафедрасы мөдире (Төркия)
Сүнәев Рәшид Гали улы	Макс Планк исемендәге җәмгыятьнең Астрофизика институты директоры (Германия)	**Янковский Генрих**	Адам Мицкевич исемендәге Познань университеты профессоры (Польша)

Консультатив совет

Акчурин Р.С., Россия Фәннәр академиясе Россия кардиологик фәнни-җитештерү үзәгенең А.Л.Мясников исемендәге Клиник кардиология институты йөрәк-кан тамырлары хирургиясе бүлеге җитәкчесе (Россия)
Акчурина-Мөфтиева Н.М., Кырым инженер-педагогика университеты профессоры (Россия)
Әхмәтшин Р.К., Татарстан Республикасының Премьер-министр урынбасары – Татарстан Республикасының Россия Федерациясендәге тулы вәкаләтле вәкиле (Россия)
Бартоломэ Рут, Ю.Либих исемендәге Гиссен университетының фәнни хезмәткәре (Германия)
Вәлиев Р.И., Татарстан Республикасы Дәүләт Советының мәдәният, фән, мәгариф һәм милли мәсьәләләр буенча комитет рәисе (Россия)
Володарская Э.Ф., Россия лингвистик фәннәр академиясе президенты (Россия)
Гафуров И.Р., Казан федераль университеты ректоры (Россия)
Гыйльметдинов И.И., Татар федераль милли-мәдәни мохтарияте рәисе (Россия)
Закиров Р.З., Бөтендөнья татар конгрессы Башкарма комитетының рәисе (Россия)
Миңнуллин К.М., Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Тел, әдәбият һәм сәнгать институты директоры (Россия)
Нигъмәтулин Р.И., Россия Фәннәр академиясенең П.П.Ширшов исемендәге Океанология институты директоры (Россия)
Низамов Р.К., Казан дәүләт архитектура-төзелеш университеты ректоры (Россия)
Сәгъдиев Р.З., Россия Фәннәр академиясенең Себер бүлеге Халыкара томография үзәге директоры (Россия)
Сибагатуллин А.М., Татарстан Республикасы мәдәният министры (Россия)
Сөләйманов Җ.Ш., Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең вице-президенты (Россия)
Хәйруллин Р.З., Россия мәгариф академиясенең Белем бирү эчтәлеге һәм методлары институтының әйдәп баручы фәнни хезмәткәре (Россия)
Хәкимов Р.С., Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Ш.Мәрҗани исемендәге Тарих институты директоры (Россия).
Хотинец В.Ю., Удмурт дәүләт университетының гомуми психология кафедрасы мөдире (Россия)

Башкаручы мөхәррирләр:

Галиуллина Г.Р., филол. фән. д-ры, **Хәбетдинова М.М.,** филол. фән. канд.

«Тел» бүлеге редакциясе

Акимова О.В., филол. фән. канд., **Алишина Х.Ч.,** филол. фән. д-ры, **Зәкиев М.З.,** филол. фән. д-ры, **Нуриева Ф.Ш.,** филол. фән. д-ры, **Нурмөхәммәтова Р.С.,** филол. фән. канд., **Свирина Л.О.,** филол. фән. канд., **Тимерханов А.Ә.,** филол. фән. д-ры

«Әдәбият» бүлеге редакциясе

Бакиров М.Х., филол. фән. д-ры, **Галимуллин Ф.Г.,** филол. фән. д-ры, **Гыйлаҗев Т.Ш.,** филол. фән. канд., **Закирҗанов Ә.М.,** филол. фән. д-ры, **Заһидуллина Д.Ф.,** филол. фән. д-ры, **Зиннәтуллина З.Р.,** филол. фән. канд., **Солнышкина М.И.**, филол. фән. д-ры, **Яшина М.Е.,** филол. фән. канд.

«Тарих һәм җәмгыять» бүлеге редакциясе

Алмазова Л.И., философ. фән. канд., **Гыйләҗев И.А.,** тарих фән. д-ры, **Исхаков Д.М.**, тарих фән. д-ры, **Субич В.Г.,** филол. фән. канд., **Таһиров И.Р.**, тарих фән. д-ры, **Хәбетдинов А.Ю.**, тарих фән. д-ры, **Хәйретдинов Р.Р.,** тарих фән. канд., **Хуҗин Ф.Ш.,** тарих фән. д-ры

«Мәдәният, шәхес һәм мәгариф» бүлеге редакциясе

Баянова Л.Ф., психол. фән. д-ры, **Вәлиева-Сөләйманова Г.Ф.**, сәнгать фән. д-ры, **Гыйбатдинов М.М.,** тарих фән канд., **Дулат-Алиев В.Р**., сәнгать фән. д-ры, **Кәлимуллин А.М.**, тарих фән. д-ры, **Салехова Л.Л.,** пед. фән. д-ры, **Солтанова Р.Р.**, сәнгать фән. канд., **Шелестова О.В**., филол. фән. канд., **Яугилдина З.М.,** пед. фән. д-ры, **Ярмәкәев И.Э.,** пед. фән. д-ры

«Personalia», «Рецензия һәм күзәтүләр», «Төрки дөнья фәнни хроникасы» бүлекләре редакциясе

Әшрәпова А.Х., филол. фән. канд., **Грольман М.Б., Җамалетдинова Г.Ф.,** филол. фән. канд., **Кадыйрова Э.Х.,** филол. фән. канд., **Кириллова З.Н.,** филол. фән. канд., **Мирзаһитов Р.Х.,** пед. фән. канд., **Шәйдуллин Р.В.,** тарих фән. д-ры, **Шакирҗанов Р.Ә.,** техн. фән. канд., **Юсупова Ә.Ш.,** филол. фән. д-ры

Дизайн, компьютерда битләргә салу

Герасимова Н.В., Гыймадиев А.М., Нәҗип Нәккаш, Сәләхов Р.Ф.

Нәшрият адресы:
420008, Россия Федерациясе, Татарстан Республикасы, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт

Редакциянең адресы:
420021, Россия Федерациясе, Татарстан Республикасы, Казан ш., Татарстан ур., 2 нче йорт

Телефон: (843)292-92-06
E-mail: tatarica.kpfu@gmail.com
Журналның сайты: http://tatarica.kpfu.ru/
Индекс: 66079

Журнал элемтә, мәгълүмати технологияләр һәм массакүләм коммуникацияләр даирәсендәге күзәтчелек буенча Федераль хезмәт идарәсендә теркәлгән.

Теркәлү таныклыгы
ПИ №ФС77-55800 2013 елның 28 октябреннән

Журнал материаллары Фәнни электрон китапханә сайтына урнаштырыла, РИНЦның (Фәнни сылтама ясауның Россия индексы) милли информацион-аналитик системасына кертелә.

Журнал EBSCO Publishing Database мәгълүматлар базасына кертелә.

TATARICA

Научный журнал. Основан в 2013 году.
Учредитель и издатель – Федеральное государственное автономное образовательное учреждение высшего образования «Казанский (Приволжский) федеральный университет».
Выходит 2 раза в год на английском, татарском и русском языках.

Главный редактор

Замалетдинов Радиф Рифкатович, д-р филол. наук, директор Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета (Россия)

Международный редакционный совет

Абдулла Аббас – профессор Синьцзянского университета (Китай)

Бадретдин Кадрия – лектор университета Хельсинки (Финляндия)

Кирхнер Марк – профессор Гиссенского университета им.Ю.Либиха (Германия)

Мустафа Онер – профессор Эгейского университета (Турция)

Рорлих Айша-Азаде – профессор университета Южной Калифорнии (США)

Сагдеев Роальд Зиннурович – профессор Мерилендского университета (США)

Сюняев Рашид Алиевич – директор Института Астрофизики Общества имени Макса Планка (Германия)

Сюняев Шамиль Рашидович – профессор Гарвардского университета (США)

Тахсин Джамиль – директор института тюркологии университета Бабеш-Больяй (Румыния)

Хазипов Рустем Нариманович – профессор Средиземноморского института нейробиологии (Франция)

Хайруллин Гриф Тимурзагитович – профессор Казахского Национального педагогического университета имени Абая (Казахстан)

Юлай Шамильоглу – профессор Висконсинского университета (США)

Якачы Али – Заведующий кафедрой турецкого языка университета Гази (Турция)

Янковский Генрих – профессор университета имени Адама Мицкевича в Познани (Польша)

Консультативный совет

Акчурин Р.С., руководитель отдела сердечно-сосудистой хирургии Института клинической кардиологии имени А.Л.Мясникова Российского кардиологического научно-производственного центра Российской академии наук (Россия)
Акчурина-Муфтиева Н.М., профессор Крымского инженерно-педагогического университета (Россия)
Ахметшин Р.К., Заместитель Премьер-министра Республики Татарстан – Полномочный представитель Республики Татарстан в Российской Федерации (Россия)
Бартоломэ Рут, научный сотрудник Гиссенского университета имени Ю.Либиха (Германия)
Валеев Р.И., председатель Комитета Государственного Совета Республики Татарстан по культуре, науке, образованию и национальным вопросам (Россия)
Володарская Э.Ф., ректор Московского института иностранных языков, Президент Академии лингвистических наук (Россия)
Гафуров И.Р., ректор Казанского федерального университета (Россия)
Гильмутдинов И.И., председатель Федеральной национально-культурной автономии татар (Россия)
Закиров Р.З., председатель исполкома Всемирного Конгресса татар (Россия)
Миннуллин К.М., директор Института языка, литературы и искусства Академии наук Республики Татарстан (Россия)
Нигматулин Р.И., директор Института океанологии имени П.П.Ширшова Российской Академии наук (Россия)
Низамов Р.К., ректор Казанского государственного архитектурно-строительного университета (Россия)
Сагдеев Р.З., директор Международного томографического центра Сибирского отделения Российской Академии наук (Россия)
Сибагатуллин А.М., министр культуры Республики Татарстан (Россия)
Сулейманов Д.Ш., вице-президент Академии наук Республики Татарстан (Россия)
Хайруллин Р.З., ведущий научный сотрудник Института содержания и методов обучения Российской академии образования (Россия)
Хакимов Р.С., директор Института истории имени Ш.Марджани Академии наук Республики Татарстан (Россия)
Хотинец В.Ю., зав. кафедрой общей психологии Удмуртского государственного университета (Россия)

Исполнительные редакторы:

Галиуллина Г.Р., д-р филол. наук, **Хабутдинова М.М.,** канд. филол. наук

Редакция раздела «Язык»

Акимова О.В., канд. филол. наук, **Алишина Х.Ч.,** д-р филол. наук, **Закиев М.З.,** д-р филол. наук, **Нуриева Ф.Ш.,** д-р филол. наук, **Нурмухаметова Р.С.,** канд. филол. наук, **Свирина Л.О.,** канд. филол. наук**, Тимерханов А.А.,** д-р филол. наук

Редакция раздела «Литература»

Бакиров М.Х., д-р филол. наук, **Галимуллин Ф.Г.,** д-р филол. наук, **Гилазов Т.Ш.,** канд. филол. наук, **Загидуллина Д.Ф.,** д-р филол. наук, **Закирзянов А.М.,** д-р филол. наук, **Зиннатуллина З.Р.,** канд. филол. наук, **Солнышкина М.И.**, д-р филол. наук, **Яшина М.Е.,** канд. филол. наук

Редакция раздела «История и общество»

Алмазова Л.И., канд. филос. наук, **Гилязов И.А.,** д-р ист. наук, **Исхаков Д.М.**, д-р ист. наук, **Субич В.Г.,** канд. филол. наук, **Тагиров И.Р.**, д-р ист. наук, **Хабутдинов А.Ю.**, д-р ист. наук, **Хайрутдинов Р.Р.,** канд. ист. наук, **Хузин Ф.Ш.,** д-р ист. наук

Редакция раздела «Культура, личность и образование»

Баянова Л.Ф., д-р психол. наук, **Валеева-Сулейманова Г.Ф.**, д-р искусствоведения, **Гибатдинов М.М.,** канд. ист. наук, **Дулат-Алеев В.Р.**, д-р искусствоведения, **Калимуллин А.М.**, д-р ист. наук, **Салехова Л.Л.,** д-р пед. наук, **Султанова Р.Р.**, канд. искусствоведения, **Шелестова О.В**., канд. филол. наук, **Явгильдина З.М.,** д-р пед. наук, **Ярмакеев И.Э.,** д-р пед. наук

Редакция разделов «Personalia», «Рецензии и обзоры», «Научная хроника тюркского мира»

Ашрапова А.Х., канд. филол. наук, **Грольман М.Б.,** **Замалетдинова Г.Ф.,** канд. филол. наук, **Кадирова Э.Х.,** канд. филол. наук, **Кириллова З.Н.,** канд. филол. наук, **Мирзагитов Р.Х.,** канд. пед. наук, **Шайдуллин Р.В.,** д-р ист. наук, **Шакирзянов Р.А.,** канд. техн. наук, **Юсупова А.Ш.,** д-р филол. наук

Дизайн, компьютерная верстка

Герасимова Н.В., Гимадеев А.М., Наджип Наккаш, Салахов Р.Ф.

Адрес издателя:
420008, Российская Федерация, Республика Татарстан, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18

Адрес редакции:
420021, Российская Федерация, Республика Татарстан, г. Казань, ул. Татарстан, д. 2

Телефон: (843)292-92-06
E-mail: tatarica.kpfu@gmail.com
Сайт журнала: http://tatarica.kpfu.ru/
Подписной индекс: 66079

Журнал зарегистрирован в Федеральной службе по надзору в сфере связи, информационных технологий и массовых коммуникаций.

Свидетельство о регистрации
ПИ №ФС77-55800 от 28 октября 2013 г.

Материалы журнала размещаются на сайте Научной электронной библиотеки, включаются в национальную информационно-аналитическую систему РИНЦ (Российский индекс научного цитирования).

Журнал включен в базу данных EBSCO Publishing Database.

Language

Тел

Язык

DOI: 10.26907/2311-2042-2021-17-2-7-24

METRIC RECORDS OF 19th – EARLY 20th CENTURIES AS HISTORICAL AND LINGUISTIC SOURCES

Guzel Zhagfarovna Faizullina,
University of Tyumen,
6 Volodarskogo Str., Tyumen, 625003, Russian Federation,
utgus@mail.ru.

Enze Khanafievna Kadirova,
G. Ibragimov Institute of Language, Literature and Art, Tatarstan Academy of Sciences,
12 K. Marks Str., Kazan, 420111, Russian Federation,
enge@inbox.ru.

The article raises a question related to the study of the written heritage of the indigenous Turkic-speaking population in Western Siberia – the Siberian Tatars. The material of the research is metric books “on the note of births, on marriages, divorces and death”, written in the Old Tatar language. The chronological framework of the study is the period from the 1830s until the beginning of the 20th century.

Muslim books have preserved information about an ethnically and class heterogeneous population living in yurts: Old-yasak Tatars, quitrent Chuval Tatars, service Tatars, as well as migrants from Central Asia – Bukharans (Sarts). The subject of the research is the structure and content of metric records (based on the mosque books of Komarovo village in the Bukhara volost, the Tobolsk province).

Further historical and linguistic research into Muslim metric (mosque) books will give a more complete historical and cultural description of Siberian Bukharans as an ethnic group and expand scientific understanding of the culture and history of Western Siberia as a whole.

Key words: Siberian Tatars, Siberian Bukharans, metric records, Tobolsk province, Bukhara volost.

The study was carried out with the financial support of the Russian Foundation for Basic Research within the framework of the scientific project No. 20-412-720008 r_a_Tyumen region “Metric records of the 19 – early 20 centuries about the Tobolsk and Tyumen Bukharian people as a historical and linguistic source”.

Introduction

The preservation and development of the languages of the peoples living in the Russian Federation is one of the state's strategic tasks, because nowadays many languages are on the verge of extinction. According to UNESCO, one of such languages is the language of the Turks - Siberian Tatars, living in Western Siberia. Now, linguistic science has collected complete information about the dialectal features of Siberian Tatars' spoken language. At the same time, most of the monuments of written speech, stored in the archival funds, have not been studied yet.

The object of the research is the handwritten registers of the Tobolsk district, the Tobolsk province, dating back to the 19th century and the beginning of the 20th century. The chronological framework of the research covers the period from the 1930s to the beginning of the 20th century.

In the registers of births, the following information has been preserved: these peoples of different ethnic group affiliation and from different classes lived in the yurts of the Tobolsk district: Old-Yasak Tatars, Volga Tatars (quitrent chuvals), Yamyshev Tatars, as well as Bukharans (Sarts) who had migrated from the Middle Asia. Reading, transliteration, translation into Russian, historical and linguistic analyses of handwritten texts with Arabic script make it possible to comprehensively consider the problems of the socio-historical context (the number and location of people from Bukhara, their personal data – names, time and place of birth, names and the social status of the parents, the conditions of marriage, the time of death and the place of burial), and linguistic features (stylistic features of written speech of the 19th and early 20th centuries, graphic, spelling, lexical, morphological and syntactic features).

In the manuscripts, along with the information about a person's ethnic group and class affiliation, the data about his/her occupation are also recorded. These include: *a yasak, a Cossack, a retired Cossack, a designated imam, a farmer, a worker, a fisherman, a hunter, a merchant, a sedentary foreigner, a person of another nation with an average income, a retired sergeant.* These data are a valuable source for describing the social development of the province. In addition, a sociolinguistic analysis of personal names allows us to draw a conclusion about the linguistic connections between unrelated peoples, as well as about the level of adaptation of borrowed words in the written language.

Bukhara culture in Siberia has a long history. The Bukharans of Siberia have repeatedly become the object of historical and ethnographic research. Since the 18th century, ethnographers, in particular G. F. Miller (the 18th century), N. M. Yadrintsev (the 19th century), drew attention to their role in the development of Siberia, their participation in the process of laying trade routes and the penetration of Eastern culture into the Siberian lands. Currently, historians and linguists are actively studying the origin, social status, culture, way of life and religious traditions of the Bukharans, their role in the spread of Islam in Siberia.

Being the successors of the Central Asian nomads, who went through a difficult historical period of their development, Siberian Bukharans were eventually assimilated, they made a significant contribution to the formation of the Siberian Turkic culture and constituted an important ethnic component in the ethnic structure of Siberian Tatars.

The monuments of the 19th-early 20th centuries, including metric records, census documents, official correspondence, documents on petitions and fees, records on legal procedures, decrees, protocols, reports, etc., serve as an important source in the study of the economic, political and cultural development of the Siberian Bukharans' society. These documents contain important information about social, entrepreneurial and trade activities, life support systems and the traditional culture of the Bukharans living in Western Siberia.

Materials and research methods

The scientific significance of the work is manifested in the preservation, actualization and study of Siberian Tatars' written heritage in the 19th and early 20th centuries. The historical context, in which handwritten sources describe important events in the life of the local population, deserves special attention. Research materials are handwritten metric books in the Old Tatar language, dating back to the 19th and early 20th centuries, which are stored in the archives of Tobolsk and Ufa.

The scientific approaches: descriptive-analytical and quantitative-statistical methods, etymological and lexicographic methods of descriptions, and linguoculturological analysis. The systemic-structural method made it possible to consider texts as units with a certain structure.

Discussion

Our study of the Russian Federation archival funds showed that metric books in the Tatar language of the Tobolsk province are stored in the archives of Tobolsk (State Archives in Tobolsk), Tyumen (State Archives of the Tyumen Region) and Ufa (National Archives of the Republic of Bashkortostan).

The material of our research was unpublished and unverified documents from the archival funds, stored in the State Archives of the Tobolsk province in Tobolsk. This archive contains a fund of 32 mosques in various settlements of the Tobolsk province with a total of 489 counting units. The volume of files in the archive fund is different, up to 600 pages of handwritten texts. These metric books include the period from 1830 to 1917 and contain information on the following yurts inhabited by Bukharans: Aremzyansky (the archive code – F. I639), Baigarinsky (F. I645), Vagaysky (F. I647), Agitsky (F. I. I511), Vershinsky (F. I632), Epanchinsky (F. I643), Irtyshsky (F. I644), Isenevsky (F. I638), Ishtamaksky (F. I520), Kazylbaevsky (F. I646), Komarovsky (F. IF641), Kulmametsky (649), Laiminsky (F. I510), Medyansky (F. I640), Mitkinsky (F. I518), Salinsky (F. I650), Sauskansky (F. I635), Suprinsky (F. I648), Tobolturinsky (F. I513), Cheburginsky (F. I514, F. I633).

In Siberian villages, Bukharans often settled together with other ethnic groups. According to statistics of 1909, there were 44 and 11 villages in the Tobolsk and Tyumen districts [Spisok naselennykh mest]. For example, in the 19th century, in the Tobolsk district, together with the Yasach and / or Yamyshev Tatars, migrants from Central Asia lived in the following settlements: Ubaul – Abaul (Tleshevsky), Yagor-aul – Abyzovsky, Kanavyl – Arapovsky, Arapzan – Arapovsky, Ashles (Laiminsky), Paek – Kapkana – Balakhleysky, Kapkana – Balakhleisky, Kulai-avyl – Budalinsky, Tubysy – Begishevsky, Tatar Vagai – Vagaisky, Agytpash – Vershinsky (Agitsky), Kuchaylan – Yepanchinsky, Igay – Igeyevsky (Malo-Sauksansky), Yurshak – Irtyshatsky, Bargary – Isenevsky (Bergelsky), Ishtak – Istyatsky, Yeshair – Ishairsky, Ishai – Isheevsky, Ostamak – Ishtamansky, Kyzylbai – Kozylbaevsky, Katymkuy – Katanguysky, Selaz – Kulmametsky, Metka – Mitkinsky, Satylgan – Medyansky, Yanaul – New, Pushnash – Pushnyatsky, Rantsek – Renchensky, Sala – Salinsky, Plugachi – Sobachkinsky, Sousgan – Souskansky, Suzgun – Suzgunsky, Suklyam – Suklemsky, Sopra – Suprinsky, Targan – Tarkhanovsky, Tautamatsky, Shulgun – Tachimovsky, Tubyltora – Tobolturinskiy, Utkarma – Utkarminskiy, Tsumyk – Chertoroiskiy, Kukrante – Cheburginskiy, Shaltsy – Shalchinskiy, Shamshy – Shamshinskiy.

It should be noted that, as evidenced by the records in the archives of the Zemsky Department of the Ministry of Internal Affairs of 1911, at the beginning of the 20th century, the Bukharin volost of the Tobolsk district was abolished: the problem of the settlement of foreigners, approved by the county congress, was resolved in the following way: Instead of the current 1st and 2nd peasant plots of eight volosts of the Tobolsk district, in which foreigners used to live, seven volosts were formed, including the villages of these volosts and landless Bukhara residents, registered in the now abolished Bukhara volosts: the residents of Epanchinsky, Baigarinsky and Suprinsky yurts were to go to the Vagayskaya volost, the residents of the Tobolturinsky and Cheburginsky yurts – to the Tobolturinskaya volosts, the residents of the Budalinsky, Igeyevsky, Medyansky, Souskansky, Isheevsky, Irtyshatsky, Pushnyatsky and Suzgunsky volosts were to go to the Tobolturinskaya volosts, the residents of the Balakhley yurt – to the Ishtek volost, the residents of the Ishair, Renchen, Katanguy yurts – to the Karagai volost, the residents of the Mitkinsky, Kurmanak, Vershino-Agits, Epanchinsk, Igai (Malo-Sauskan), Irtyshatsky, Isenevsky (Bergelsky), Istyatsky, Ishaevsky, Kozylbaisky, Katangui, Kulmametsky yurts – to the Tukuzovskaya volost (translated by authors). – (The Tobolsk Provincial Administration, for its part, sharing the considerations of the Peasant Chiefs and recognizing it as undesirable to postpone the introduction of the General Regulations on Peasants among foreigners until the land settlement of the latter, which is currently in existence in 1 and 2 peasant plots of the Tobolsk District, form seven volosts from the villages of these volosts, including the landless Bukhara people who are now in the abolished Bukhara volost, they were to go to the Vagai volost; to the Tobolturin volost, those living in the yurts of Tobolturinsky and Chuburginskys, and the yurts of Budala, Igeevsky, Medyansky, Sauskansky, Isheevsky, Irtyshatsky, Pushnyatsky, Suzgunsky and in Tobolsk; to the Istyatsky volost, those living in yurts of Balakhleisky; to the Karagai volost, those living in the yurts of Ishairsky, Renchensky and Katanguy; and to the Tukuz volost, those living in the yurts of

Mitkinsky, Kurmanaksky and Vershino-Agitsky)" [RGIA. Form 1291, op. 84, d. 225, 1911]. However, immigrants from Central Asia opposed these changes and substantiated this not only by administrative-territorial facts, but also by ethnic reasons. In the statement of the honorary Bukharans of the Tobolsk district – Abdulla Khisametdinov from the yurt of Vagai and Salakhetdin Shahaliyev from the yurt of Medyanskaya it was written: "... We, Bukharans, add that, unlike other tribes, we have nothing in common with the Siberian Tatars, except for faith..." (translated by authors) [RGIA. F.1291, op.84, d.120, 1911].

Results

The settlements, in which the Bukharans lived separately, were rare. These included Komarovo and Kullarsky yurts (villages), located near Tobolsk.

Let's analyze the structure and content of metric texts, based on the mosque books of Komarovo village. These documents provide information about the population of two settlements – Komarovo and Khanevo. In the records, according to tradition, three parts are recorded – 1) newborn, 2) married / divorced and 3) deceased.

The birth texts provide the following information about the newborn:

1) gender and name: *boy Syuzbaki, girl Bibizahira;*

2) date of birth: *February 22, August 19, October 9, November 20, November 10;*

3) information about the father: *father, merchant Muhammadsharif, father Bukharich Abdulbaki, father Cossack Ibrahim, father sedentary Cossack Alim, father farmer Niyaz;*

4) information about the mother: *mother Ruzibanu, mother Appak, mother Sheherbanu;*

5) place of birth: *born in the Komarovo village of the Tobolsk district, born in the Khan village of the Tobolsk district.*

Lexemes *country, village, karya (village)* are designated in the texts as synonyms and are used in the meaning of village. In the same way they are recorded in I. Giganov's dictionary: aul 'village' [Giganov, p. 121], country, aul 'village' [Giganov, p. 534].

One page of the book of newborn registration in 1839 in Komarovo village

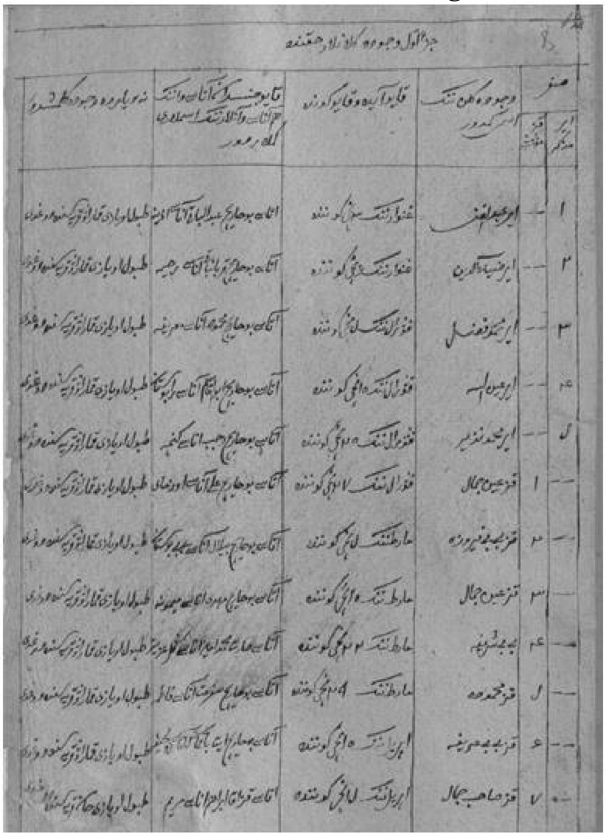

The pages for registering marriages and divorces contain the following information:

1) information of those entering into marriage: *Fatima, the 17-year-old daughter of the merchant Kodash, the son of Bilal, a resident of the village Komarovo, the Tobolsk province, and a 19-year-old merchant of the same village Akhmadi, the son of Muhammadamin, were married; Bibidjamal, 46 years old, the daughter of the merchant Abutalib, the son of Sharif, a resident of the village Komarovo, the Tobolsk province, and the village of Shannun of the same district, 66-year-old merchant Ruzi, the son of Muhammadgumer, were married; Zaynap, 20 years old, the daughter of the Cossack Kuchuk, the son of Mamshan, a resident of the village Khan, the Tobolsk province, and the Cossack Tuktabai, the son of Yusuf, 25 years old, a resident of the village of Shayakhmet of the same district, were married; Binakai, 18 years old, the daughter of the Cossack Kurbanbaki, the son of Tuktabai, a resident of the village Khan, the Tobolsk province, and the 43 years old retired sergeant Alim, the son of Kyrymshak, a resident of the same village, were married; Makhifiruza, 21 years old, the daughter of a Bukharian Gidbakia, the son of Mirsafar, a resident of the village Komarovo, the Tobolsk province, and the Bukharian of the de-*

cree imam Seyuzbaki, the son of Gabdelgaziz, 39 years old, a resident of the same village, were married;

2) date: *January 8, May 28, June 20, October 5;*

3) bride and groom's proxies: *the bride's proxy – her father Niyazmuhammed, the son of Etbakmas, and the groom's proxy – his father Yakub, the son of Rejab, Bilal, the son of Sultanmukhamed, Syuz, the son of Mamadyar witnessed the consent and signed; the bride's proxy – her mother's father Rakhmatullah, the son of Mamadyar, and the groom's proxy – his father's brother Gabdelnazir, the son of Muratbaki, Kodash, the son of Bilal, witnessed the consent and signed; the bride's proxy – a relative sart Kodash, the son of Bilal, and the groom's proxy – the father Mamatruz, the son of Mirsafar, Kurbanbaki, the son of Gabdelgaziz and Khavazbaki, the son of Etbakmas, witnessed the consent and signed;*

4) size of kalym (makhr) for the bride's parents: *kalym in the amount of two hundred rubles, I give one hundred and ten rubles now, the rest I will give, when Bibizukhra, the daughter of Bilal asks, I, the groom, signed, with the consent of my relative Bibizukhra, Khodash, the son of Bilal, witnessed these conditions and signed; I am giving the kalym in the amount of five hundred rubles now, I, the groom, Mamatyar, the son of Yakub, signed and, with the consent of the daughter Zarifa, Niyazmuhammed, the son of Etbakmas, witnessed and signed; I give the kalym in the amount of forty rubles now, I, the groom, Kuchuk, the son of Bagzhan, signed and, with the consent of my sister Rakhima, Ilyas, the son of Asanak, signed these conditions;*

5) name of the imam registering the marriage: *the imam of the Manshurlinsky parish of Komarovo volost of the Tobolsk district Syuzbeki, the son of Gabdelgaziz, read the marriage sermon.*

One page of the book of marriages registration in 1838 in Komarovo village

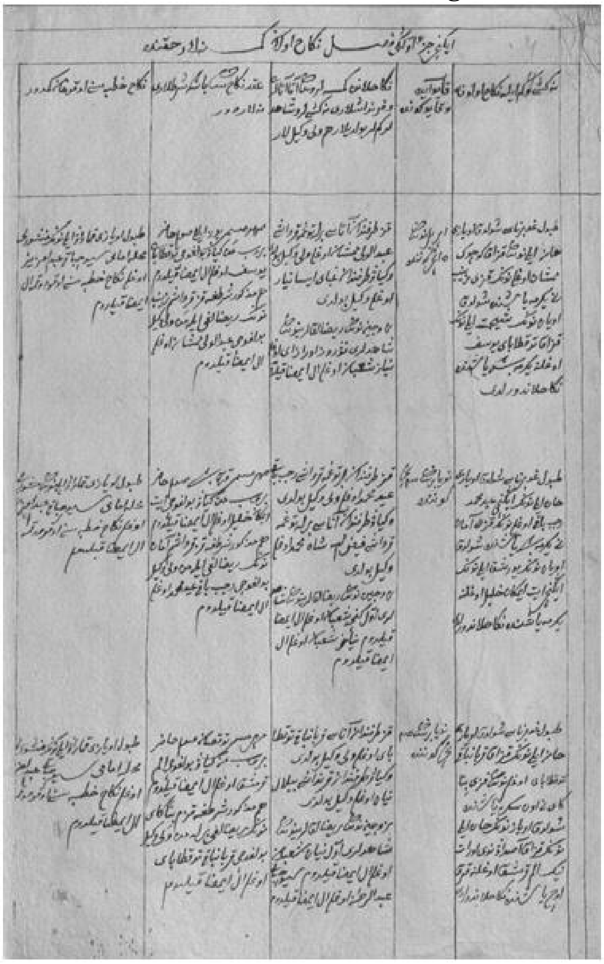

Divorce texts also contain interesting information:

1) names of the divorced: *a resident of the Tobolsk province of the village Khan Muhammadkarim, the son of Niyaz, divorced his wife Rakhima, the daughter of Jantimer; a resident of the Tobolsk province of the village Komarovo, sart Dauletbaki, the son of Gabdessalam, divorced his wife Khabibjamal, the daughter of Gidbaki; a resident of the Tobolsk province of the village Komarovo, sart Niyazmuhammed, the son of Etbakmas, divorced his wife Zarifa, the daughter of Ibrahim; a resident of the Tobolsk province of the village Ishai Bibisharifa, the daughter of a retired Cossack Seyuzbaki and a resident of the village Khan, a farmer, Muhammadamin, the son of Muhammadkarim, by mutual desire, divorced in front of witnesses;*

2) divorce date: *January 12; March 28; September 7;*

3) reason for the divorce: *Muhammadkarim, the son of Niyaz, divorced his wife Rahima due to lack of personal love as a result of disobeying the*

will of her husband and going to strangers; Davletbaki, the son of Gabdessalam, divorced his wife Khabibjamal due to lack of personal love as a result of disobeying the will of her husband and going to strangers; Niyazmuhammed, the son of Etbakmas, divorced his wife Zarifa due to lack of attractiveness and as a result of disobeying the will of her husband and going to strangers; Seyuzbaki, the son of Gabdelkarim, divorced his wife Fatima due to lack of love and disrespect for the will of her husband;

4) who asked for the divorce: *(abridged) divorced by mutual consent and in the presence of witnesses; with the consent of the aforementioned wife Zarifa, the daughter of Ibrahim, a copy of the document was obtained with just witnesses; a divorce in front of witnesses; Seyuzbaki, at his own request and in front of witnesses, asked his wife Fatima for a divorce;*

5) witnesses: *(abridged) the residents of the same village Ruzi, the son of Magdi and Kurbanbaki, the son of Marak and Eyanhuzh, the son of Abutalib, became the witnesses of the divorce; it was said that the divorce was optional; due to the fact that the aforementioned Fatima the daughter of Urazai was illiterate, I Yakub Ilyasov put my signature.*

6) imam who registered the divorce: *(abridged) the divorce of a resident of the village Komarovo, Tobolsk district, Davletbaki, the son of Gabdessalam with his wife Khabibjamal, was certified by the parish imam of the same village Seyuzbaki the son of Abdulgaziz; the imam of the mosque in the village Komarovo, the Tobolsk district, Jalaladdin, the son of Jagfar, after divorcing his wife Urazabika the daughter of Nakib, realized that he had done nothing wrong and assured his divorce; the imam of the mosque in the village Komarovo, the Tobolsk district, assured the divorce of the farmer of the village Khan Muhammadamin, the son of Muhammadkarim, with his wife Bibisharifa, the daughter of Seyuzbaki.*

One page of the book of divorces registration in 1841 in Komarovo yurts

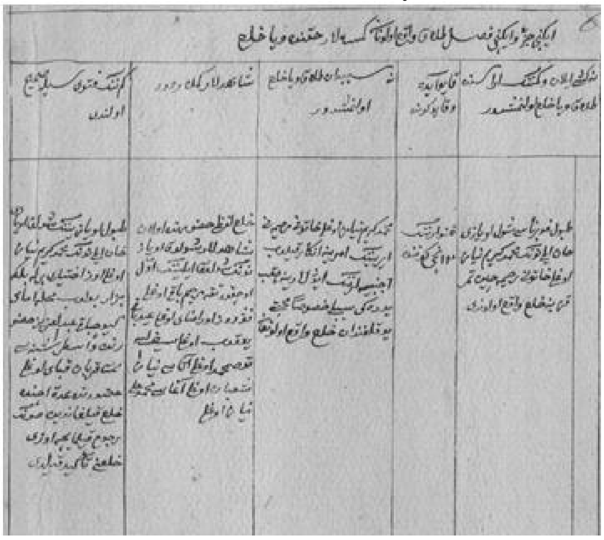

In the texts of the metric books, recording the deceased, the following information about the deceased is given:

1) gender and name: *man Kyrshak, woman Gaysha, boy Muhammadsalikh, girl Habiba;*

2) date of death: *April 7, February 16, April 9, July 5, October 29;*

3) age: *at the age of one month, in the second year of life, at the age of seventy years, at the age of eighty years, at the age of four, fifteen days old;*

4) cause of death: *died of a tumor in the leg, died of inability to urinate, died of asthma, died of whooping cough, died of demoniacal disorder, died of malignant callus, died of cancer, died of old age, died of the evil eye, died of measles, died of cystitis, died of a malignant tumor in the throat, died in childbirth, died of prolonged malaise, died of consumption, died of smallpox, died of bloating.*

The following names of diseases are common: *asthma* (استمه)/ *azuma 'fever'* (<Greek *asthma*); *plague* (بومه) *'whooping cough*; *measles* (قزولجه زحمتى) (*lit. red disease*); *smallpox* (ججک / ججاک); *chikutka* (جیکوتکه) *'consumption'* (<Russian *consumption*); *intestinal* (ایچ) *disease*, '*dysentery'*).

One page of the book of the deceased registration in 1841 in Komarovo village

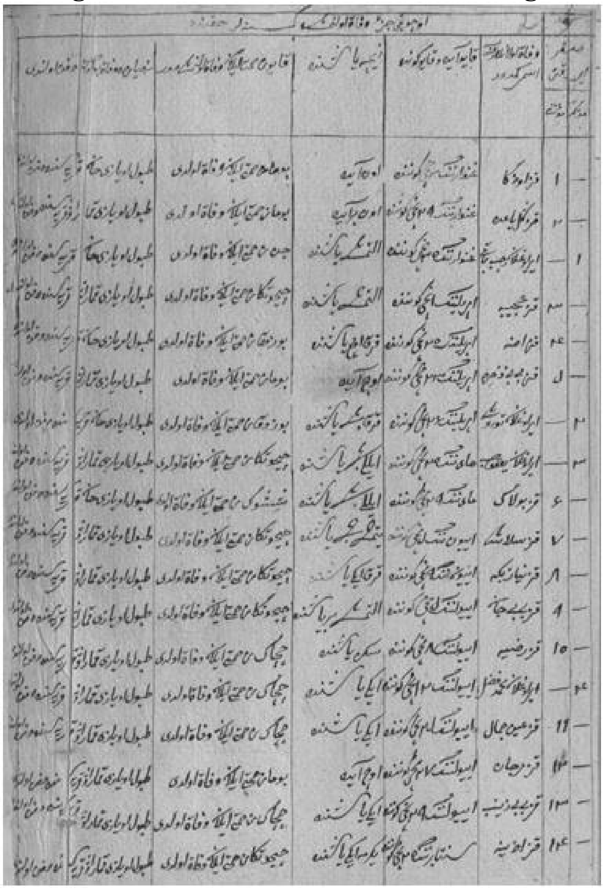

The texts of this metric clearly reflect the cases of the disease in rural areas. As can be seen from the graph, in the villages asthma was widespread, which peaked in 1842–1843. Mortality caused by consumption is represented in the graph by an almost continuous line. In the first half of the 19th century, there was a high percentage of deaths caused by whooping cough. There have also been many deaths caused by epidemics of smallpox and dysentery. Children's death rate caused by measles is sporadically characterized.

Dynamics of deaths among the population caused by asthma, measles, whooping cough, dysentery, consumption, smallpox

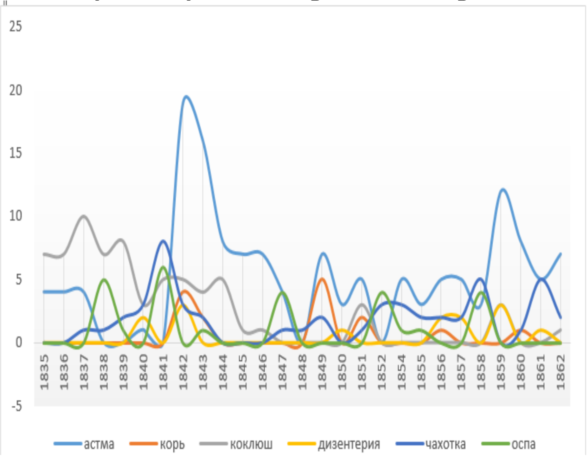

5) burial place: *buried in the village of Komarovo, the Tobolsk district; in the village of Khan, the Tobolsk district.*

It should be noted that in the metric records, different units are used to designate the Tobolsk and Tyumen Bukharans: *sart // Sart, sartya // sartya, bukharich, bukharin // Bukharin.* In the same document, these lexical units can be used side by side: in 1851, for example, in the Kaskarin yurts of the Tyumen district, the Tobolsk province, when registering newborn in 1851, you can see such examples as *father bukhartin Amin, father sartya Safar*.

In the work "Russian-Tatar Conversation" of 1905, written in Russian and the language of the Tatars from the Tobolsk province, the word *sart* 'bukharets' is recorded: There are also Kyrgyz and Bukharans, and Tatars and Russians – *Anta kyrgyslar ta, sartlar ta, nugailar ta, uryslar ta par;* What do the people of Bukhara trade in? – *Sartlar ni pelyan sauta kylaty?;* Bukharans sell dressing gowns and coarse calico – *Sartlar tsapan, pyus pelyan sauta kylatilar* [Russko-tatarskii razgovor, p. 88].

The bulk of the population in Komarovo village was made up of Bukharans, who called themselves "sarts" or "bukharichs" (according to the manuscripts). In addition to them, farmers, yasak Tatars, Cossacks with families lived here.

From the point of view of ethnic origin and class of fathers of newborn boys and girls, the following groups are found:

Table
Percentage ratio of ethnic / class groups by settlement (%)

Ethnic / class group of fathers of newborns	Komarovo village		Khan village	
	boys	girls	boys	girls
Bukharan	31,7	32,4	1,7	1,3
farmer	0,8	0,4	10,2	8,7
Cossack	0,2	0,2	5,4	4,2
permanently resident foreigners	0,2	-	0,6	0,2
retired sergeant	-	-	0,4	-
yasak Tatar	0,2	-	0,6	0,6

As can be seen from this table, Bukharans make up the overwhelming majority of newborns (67,1%).

The study of the use of these ethnonyms is relevant for both philological and historical science. The Bukhara trace is found in the surnames of modern Siberian Tatars. For example, during our expedition to the village of Ausak, the Vagai district of the Tyumen region (25 km away from the village of Agytpash) in 2016, a record about local residents, provided by Bukharin Akhmetsharip Usukovich (born in 1934), was made: "*Py tun ausaklyk, agachlyk pulgan. Mena py Ausak tigen awyl yete chasten toraty. Mena kaser kilsages Kartawyl yaktan, mena mynnan ses usasys sul yakkyrny, ul atalaty Shylganly, mena per awyltan, mena osolate kuy, saslar, annan ul yakka tagyn kitsagez, ul atalaty Azis kyr. <...> Alay Kartawyl, Kartawyl samay ul yuvan ite, mynta unper gena oychegach ite beluta. Monyn mestnay keshese pachti potkan. Mynta kilgannar, pochuyali, chto mynta pitatsa itkale pulaty, tuyngaly pulaty, mynta mena mestnajtan kalgan Tureshyvlar, mena min Bukharin, Niyazov, Abnasyrovy, Mezralievy, Chamaletdinovy. Tak, Niyazov pelan Chamaletdinovy, Abukovy, mena fse! Kalgannary potonoso kilgannar (This place was a wasp grove. This village of Ausak consists of seven parts. Now, if you come from the side of Kartavyl, from here you will walk along the left edge of the field, it is called Shelganly, from one village, here the swamps cut off the path, then you go again in that direction, it is called Azisovo field. <...> So Kartavyl, Kartavyl was the largest, there were eleven houses. Its local population has almost disappeared. People came here, they understood that they could eat here, make money, here the indigenous population are Turyshevs, here I am Bukharin, Niyazov, Abnasyrovs, Mezralievs, Zamaletdinovs. So, the Niyazovs and Zamaletdinovs, the Abukovs, that's all! The rest are all newcomers)*". Let's focus on the phonetic features of the respondent's speech, particularly on the pronunciation peculiarities. The talk of the inhabitants of the village of Ausak refers to the transition zone of the Tobolsk and Tevriz dialects. D. G. Tumasheva writes about the Tevriz dialect: "the main feature of the Tevriz consonants is the alternation of *ch*, that is, the use of the common Turkic sound *ch* instead of the dialect *ts*. It is pronounced like *ch* in the highest villages, in Tatar it sounds like an affricate, and in the lowest villages, they pronounce it like the combination with a stressed *ch* and an affricate *ch*. There is an alternation of *c ~ ch ~ sh* [*ц ~ ч ~ ш*]" [Tumasheva, p. 294].

Conclusion

Thus, the linguoculturological study of metric books in the Tatar language will make it possible to provide a more complete historical and cultural description of the Bukharans from Siberia as an ethnic group and expand scientific ideas about the culture and history of Western Siberia.

From a linguistic and cultural point of view, the rich content of the metric book texts allows us to consider them as a valuable regional source for studying the official business style of the Tatar language. It should also be noted that they abound in dialectisms, the use of variable forms and lexemes. Moreover, these registers contain a large collection of anthroponyms and appellative vocabulary, reflecting family relationships. In addition, the surviving manuscripts make it possible to judge the entry of borrowings from different languages into the national language and their correspondence and codification in the Tatar language.

References

GBUTO GA v g. Tobol'ske [State Budgetary Institution of the Tyumen Region State Archives in Tobolsk]. Mechet' Komarovskikh iurt Tobol'skogo uezda Tobol'skoi gubernii. F. I641. (In Russian)

Giganov, I. (1804). *Slovar' rossiisko-tatarskii, sobrannyi v Tobol'skom glavnom narodnom uchilishche* [Russian-Tatar Dictionary, Collected in the Tobolsk Main Public School]. St. Petersburg, Imperatorskaia Akademiia Nauk. (In Russian, in Tatar)

GKU "Natsional'nyi arkhiv Respubliki Bashkortostan" (1851) [State Public Institution "National Archives of the Republic of Bashkortostan"]. F. 295, op. 9, d. 692. Tobol'skaia guberniia. (In Russian)

RGIA (1911) [Russian State Historical Archive]. F.1291, op. 84, d. 225. Zemskii otdel Ministerstva vnutrennikh del. Po ukazu Senata po zhalobe

doverennogo bukhartsev Bukharskoi volosti. (In Russian)

RGIA (1911) [Russian State Historical Archive]. F.1291, op.84, d.120. Zemskii otdel Ministerstva vnutrennikh del. Po prosheniyu bukhartsev, iurt Vagayskikh i Medyanskikh. (In Russian)

Russko-tatarskii razgovor (1905) [Russian-Tatar Conversation]. Prakticheskie uroki russkogo i tatarskogo iazyka. Na russkom iazyke i na narechii tatar Tobol'skoi gubernii. Izdaniie Tobol'skogo Komiteta Pravoslavnogo Missionerskogo Obshchestva. 88 p. Tobol'sk, Tipografiia Iepar. Bratstva. (In Russian, in Tatar)

Spisok naselennykh mest Tobol'skoi gubernii: sostavlen po svedeniiam na 15 iiulia 1909 goda, poluchennym ot uezdnykh ispravnikov i volostnykh pravlenii (1912) [List of Populated Areas of the Tobolsk Province: Compiled According to Information as of July 15, 1909, Received from District Police Officers and Volost Boards]. Tobol'sk, izdanie Tobol'skogo gubernskogo statisticheskogo komiteta. (In Russian)

Tumasheva, D. G. (1977). *Dialekty sibirskikh tatar* [Dialects of Siberian Tatars]. Opyt sravnitel'nogo issledovaniia. 294 p. Kazan', izdatel'stvo Kazanskogo universiteta. (In Russian)

ТАРИХИ-ЛИНГВИСТИК ЧЫГАНАК БУЛАРАК XIX ГАСЫР ҺӘМ XX ГАСЫР БАШЫ МЕТРИКӘ ЯЗМАЛАРЫ

Гүзәл Җәгъфәр кызы Фәйзуллина,
Төмән дәүләт университеты,
Россия, 625003, Төмән ш., Володарский ур., 6 нчы йорт,
utgus@mail.ru.

Энҗе Хәнәфи кызы Кадыйрова,
ТР ФАнең Г. Ибраһимов ис.Тел, әдәбият һәм сәнгать институты,
Россия, 420111, Казан ш., К.Маркс ур., 12 нче йорт,
enge@inbox.ru.

Мәкаләдә Көнбатыш Себердә яшәүче төрки телле халыкларның – себер татарларының язма мирасын өйрәнү белән бәйле мәсьәләләр күтәрелә. Тикшеренү материалы булып, иске татар телендә язылган метрика кенәгәләренә “яңа туучылар, никахлашучылар, аерылышучылар, вафат булучылар” турында теркәлгән язулар хезмәт итә. Фәнни эшебез XIX гасырның 30 нчы елларыннан XX гасыр башына кадәрге вакыт аралыгын үз эченә ала.

Мөселман кенәгәләреннән күренгәнчә, юрталарда этник чыгышлары һәм сословиеләре ягыннан төрле халык яшәгәнлеге ачыклана: иске ясаклы татарлар, Идел буе татарлары (оброчные чувальщики), йомышлы татарлар, шулай ук Урта Азиядән күчеп килгән бохаралылар (сартлар). Тикшеренү предметы итеп, метрика язуларының структурасы һәм эчтәлеге алынды (Тубыл губернасының Бохара волосте Комарау юртасының мәчет кенәгәләре мисалында).

Мөселман (мәчет) метрика кенәгәләренә тарихи-лингвистик анализ ясау, этник һәм аерым сословие төркеме буларак, себер бохаралыларына тулы тарихи-мәдәни характеристика бирү мөмкинлеген тәэмин итә һәм тулаем Көнбатыш Себер мәдәнияте һәм тарихы турындагы фәнни күзаллауларны киңәйтә.

Төп төшенчәләр: себер татарлары, себер бохаралылары, метрика язулары, Тубыл губернасы, Бохара волосте.

Тикшеренү «Метрические записи XIX – начала XX вв. о тобольских и тюменских бухарцах как историко-лингвистический источник» исемле 20-412-720008 р_а_Төмән өлкәсе фәнни проекты кысаларында РФТФ финанс ярдәме белән башкарылды.

Кереш

Россия Федерациясе халыклары телләрен саклау һәм үстерү – дәүләтнең стратегик бурычларының берсе, чөнки хәзерге вакытта күп телләр юкка чыгу чигендә тора. ЮНЕСКО мәгълүматлары буенча Көнбатыш Себердә яшәүче төркиләрнең – себер татарларының теле дә шундый телләрнең берсе. Хәзерге вакытта лингвистика фәнендә себер татарларының сөйләм теленең диалекталь үзенчәлекләре

турында шактый тулы мәгълүмат тупланган. Шул ук вакытта архив фондларында саклана торган язма сөйләм истәлекләренең күп өлеше әлегә кадәр өйрәнелмәгән.

Тикшеренү объекты – Тубыл губернасы Тубыл өязенең XIX гасыр һәм XX гасыр башына караган кульязма метрика китаплары. Тикшеренүләрнең хронологик кысалары XIX гасырның 30 нчы елларыннан XX гасыр башына кадәр вакытны колачлый.

Метрика кенәгәләрендә Тубыл өязе юрталарында төрле этник төркемнәргә һәм төрле сословиеләргә караган халыклар – иске ясаклы татарлар, Идел буе татарлары (оброчные чувальщики), йомышлы татарлар, шулай ук Урта Азиядән күчеп килгән бохаралылар (сартлар) яшәве турында мәгълүматлар сакланган. Гарәп язулы кульязма текстларны уку, транслитерацияләү, рус теленә тәрҗемә итү һәм тарихи-лингвистик анализ ясау социаль-тарихи контексттагы проблемаларны (бохарадан килгәннәрнең саны һәм урнашуы, шәхси мәгълүматлар – исемнәре, туу вакыты һәм туу урыннары, ата-аналарның исемнәре һәм социаль хәлләре, никахлашу шартлары, вафат булу вакыты һәм күмелү урыннары) гына түгел, бәлки, лингвистик (XIX гасыр һәм XX гасыр башы язма сөйләменең стилистик үзенчәлекләре, графикасы, орфографик, лексик, морфологик һәм синтаксик үзенчәлекләрен) җентекләп һәм комплекслы карарга мөмкинлек бирә.

Кульязмаларда теге яки бу кешенең кайсы этник төркемгә, сословиегә каравы турында мәгълүмат белән беррәттән, аның шөгыленең төре хакында да мәгълүматлар теркәлгән. Аларга *йомышлы, ясаклы, казак, асдавнуй казак* ‘отставкадагы казак’, указлы имам, зирагатьчы (игенче), хезмәтче, балыкчы, аңтучы ‘балыкчы, аучы’, сәүдәгәрче ‘сәүдәгәр’, осидлич иноротич ‘утрак тормыштагы чит милләт кешесе (оседлый инородец)’, *асдавнуй урәтник* ‘отставкадагы урядник’ керә. Бу мәгълүматлар губерниянең социаль үсешен тасвирлау өчен кыйммәтле чыганак булып тора. Моннан тыш, теге яки бу билге буенча затларның исемнәренә социолингвистик анализ кардәш булмаган халыклар арасындагы тел элемтәләре турында, шулай ук алынма сүзләрнең язма телдә җайлашу дәрәҗәсе турында нәтиҗә ясарга мөмкинлек бирә.

Себердә Бохара мәдәниятенең күптәнге тарихы бар. Себер бохаралылары күп тапкырлар тарихи-этнографик тикшеренүләр объекты булганы бар. XVIII гасырдан башлап, этнографлар, аерым алганда, Г.Ф. Миллер (XVIII гасыр), Н.М. Ядринцев (XIX гасыр), аларның Себерне үзләштерүдәге роленә, сәүдә юлларын салу процессында катнашуына, көнчыгыш мәдәниятен Себер җирләренә кертүгә игътибар иткәннәр. Хәзерге вакытта тарихчылар һәм лингвистлар бохаралыларның килеп чыгышын, социаль статусын, мәдәниятен, көнкүрешен, дини гореф-гадәтләрен, аларның Себердә ислам таралышындагы ролен актив өйрәнәләр.

Урта Азиянең катлаулы тарихи үсеш юлы үткән күченүчеләренең мөһаҗирләренең варислары буларак, себер бохаралылары вакытлар узуга җирле халыклар белән ассимиляцияләшкәннәр, Себердә яшәүче төрки халыкның мәдәниятен формалаштыруга зур өлеш керткәннәр һәм себер татарларының этносы структурасында әһәмиятле этник компонентны тәшкил итәләр.

XIX гасыр – XX гасыр башы истәлекләре, шул исәптән метрика язулары, халык санын алу документлары, хезмәт язышуы, үтенечләр һәм җыемнар буенча документлар, юридик процедуралар буенча язмалар, указлар, протоколлар, рапортлар һәм башкалар себер бохаралылары җәмгыятенең икътисади, сәяси һәм мәдәни үсешен өйрәнүдә мөһим чыганак ролен үти. Әлеге документларда Көнбатыш Себердә яшәүче бохаралыларның социаль, эшкуарлык, шул исәптән сәүдә эшчәнлеге, тормыш тәэмин итү системасы һәм традицион мәдәнияте турында да кызыклы мәгълүматлар урын ала.

Тикшеренү материаллары һәм методлары

Хезмәтнең фәнни әһәмияте Себер татарларының XIX гасыр – XX гасыр башы язма мирасын саклауда, актуальләштерүдә һәм өйрәнүдә күренә. Кульязма чыганакларның җирле халык тормышындагы мөһим вакыйгаларны тасвирлаган тарихи контексты аеруча игътибарга лаек. Тикшеренү материаллары – XIX гасыр һәм XX гасыр башына караган һәм Тубыл, Уфа шәһәрләре архивларында сакланган иске татар телендәге кульязма метрика кенәгәләре.

Тикшеренүдә фәнни алымнар тасвирлау-аналитик һәм микъдари-статистик методларны, этимологик һәм лексикографик тасвирлау ысулларын, лингвокультурологик анализ кебек лингвистик ысуллар комплексын бәйләп алып барылды. Системалы-структур метод текстларны билгеле бер структурага ия булган берәмлекләр сыйфатында карарга мөмкинлек бирде.

Фикер алышу

Россия Федерациясенең архив фондларын өйрәнү күрсәткәнчә, Тубыл губернасындагы татар телендәге метрика кенәгәләре Тубыл (Тубыл шәһәрендәге Дәүләт архивы), Төмән (Төмән өлкәсенең Дәүләт архивы) һәм Уфа (Башкортстан Республикасының Милли архивы) шәһәрләре архивларында саклана.

Тубыл губернасының Тубыл шәһәре Дәүләт архивында сакланган архив фондларының басылып чыкмаган һәм тикшерелмәгән документлары тикшеренү эшебездә чыганак ролен үти. Әлеге архивта Тубыл губернасының төрле торак пунктларындагы 32 мәчетнең гомуми саны 489 санау берәмлеге булган фонды саклана. Архив фондындагы делоларның күләме төрле, хәтта 600 битлек кульъязма текстлар бар. Әлеге метрика кенәгәләре үз эчләренә 1830дан 1917 елга кадәрге чорны ала, һәм бохаралылар яшәгән түбәндәге юрталар буенча белешмәләр бар: Әремзән (Аремзянские) (архив шифры – Ф.И639), Пәек (Байгаринские) (Ф.И645), Татар Вагай (Вагайские) (Ф.И647), Агытпаш Вершинские (Агитские) (Ф.И511), Вершинские (Ф.И632), Кучайлан (Епанчинские) (Ф.И643), Юршак (Иртышские) (Ф.И644), Бәргәр (Исеневские) (Ф.И638), Остамак (Иштамакские) (Ф.И520), Кызылбай (Казылбаевские) (Ф.646), Комарау (Комаровские) (Ф.ИФ.641), Селәз (Кульмаметские) (649), Әшле (Лайминские) (Ф.И510), Сатылган (Медянские) (Ф.И640), Меткә (Митькинские) (Ф.И518), Сала (Салинские) (Ф.И650), Саусган (Саусканские) (Ф.И635), Сопра (Супринские) (Ф.И648), Тубылтора (Тоболтуринские) (Ф.И513), Күкрәнте (Чебургинские) (Ф.И514, Ф.И633).

Себердәге авылларда бохаралылар еш кына башка этник төркемнәр белән бергә урнашканнар. 1909 елгы статистик мәгълүматларга караганда, Тубыл һәм Төмән өязләрендә 44 һәм 11 авыл исәпләнә [Список населенных мест, 1912]. Мәсәлән, XIX гасырда Тубыл өязендә ясаклы һәм / яки йомышлы татарлар белән бергәләп, Урта Азиядән күчеп килүчеләр түбәндәге торак пунктларда яшәгәннәр: Убаул – Абаульские (Тлешевские), Ягор-аул – Абызовские, Канавыл – Араповские, Әремзән – Аремзянские, Әшле – Ашлыкские (Лайминские), Пәек – Байгаринские, Капкана – Балахлейские, Кулай-авыл – Будалинские, Тубысы – Бегишевские, Татар Вагай – Вагайские, Агытпаш – Вершинские (Агитские), Кучайлан – Епанчинские, Игәй – Игеевские (Мало-Саусканские), Юршак – Иртышатские, Бәргәр – Исеневские (Бергельские), Иштәк – Истятские, Ешаир – Ишаирские, Ишәй – Ишеевские, Остамак – Иштаманские, Кызылбай – Козылбаевские, Катымкуй – Катангуйские, Селәз – Кульмаметские, Меткә – Миткинские, Сатылган – Медянские, Янаул – Новые, Пушнаш – Пушнятские, Рәнцек – Ренченские, Сала – Салинские, Сабанчылар – Собачкинские, Саусган – Соусканские, Сузгун – Сузгунские, Сүкләм – Суклемские, Сопра – Супринские, Тарган – Тархановские, Таутаматские, Шулгун – Тачимовские, Тубылтора – Тоболтуринские, Үткәрмә – Уткарминские, Цумык – Черторойские, Күкрәнте – Чебургинские, Шалцы – Шальчинские, Шамшы – Шамшинские.

Шуны билгеләп үтәргә кирәк: 1911 елгы Эчке эшләр министрлыгы Земский бүлегенең архивы фондларындагы язмалар раслаганча, XX гасыр башында Тубыл өязенең Бохара волосте бетерелә: «Тубыл Губерна Идарәсенең Гомуми Оешмасы, Крестьян башлыкларының фикере белән ризалашып һәм Өяз Съезды тарафыннан проектлана торган чит милләтләрне (инородец) җирләргә урнаштыруга бәйле аларның Крестьяннары турындагы Гомуми Положениене кертүне кичектерү кирәк түгел дип табып, түбәндәгеләрне билгеләде: Тубыл өязенең инородецлар яшәгән сигез волостендагы хәзерге 1 нче һәм 2 нче крестьян участокларына алмашка әлеге волостьлардагы авыллардан һәм хәзер бетерелә торган Бохара волостенда хисапта торучы җирсез бохаралыларны да кертеп исәпләп, җиде волость төзергә: Кучайлан (Епанчинские), Пәек (Байгаринские) һәм Сопра (Супринские) юрталарында яшәүчеләрне – Вагай волостена, Тубылтора (Тоболтуринские), Күкрәнте (Чебургинские) юрталарында яшәүчеләрне – Тубылтора волостена, Кулай-авыл (Будалинские), Игәй (Игеевские), Сатылган (Медянские), Саусган (Соусканские), Ишәй (Ишеевские), Юршак (Иртышатские), Пушнаш (Пушнятские), Сузгун (Сузгунские) юрталарында һәм Тубыл шәһәрендә яшәүчеләрне – Тобольско-Городовой волостена, Капкана (Балахлейские) юртасында яшәүчеләрне – Иштәк волостена, Ешаир (Ишаирские), Рәнцек (Ренченские), Катымкуй (Катангуйские) юрталарында яшәүчеләрне – Карагай волостена, Меткә (Миткинские), Корманак (Курманакские), Агытпаш (Вершино-Агитские), Кучайлан – Епанчинские, Игәй – Игеевские (Мало-Саусканские), Юршак – Иртышатские, Бәргәр – Исеневские (Бергельские), Иштәк – Истятские,

Ешаир – Ишаирские, Ишәй – Ишеевские, Остамак – Иштаманские, Кызылбай – Козылбаевские, Катымкуй – Катангуйские, Селәз – Кульмаметские, юрталарында яшәүчеләрне – Тукуз волостена кертергә (тәрҗемә безнеке – авт.). – (Общее Присутствие Тобольскаго Губернскаго Управления, с своей стороны разделив соображение Крестьянских Начальников и признав не желательным откладывать проектируемое Уездным Съездом введение Общего Положения о Крестьянах у инородцев до поземельного устройства последних, определило: взамен ныне существующих в 1 и 2 крестьянских участков Тобольского уезда восьми инородческих волостей образовать из селений этих волостей семь волостей, причислив безземельных бухарцев, состоящих на причислении в ныне упраздняемой Бухарской волости к волостям: к Вагайской волости – проживающих в юртах; к Тоболтуринской волости – проживающих в юртах Тоболтуринских и Чубургинских; к Тобольско-Городовой, проживающих в юртах Будалинских, Игеевских, Медянских, Саусканских, Ишеевских, Иртышатских, Пушнятских, Сузгунских и в г. Тобольске; к Истятской волости – проживающих в юртах Балахлейских, к Карагайской волости – проживающих в юртах Ишаирских, Ренченских и Катангуйских; к Тукузской волости – проживающих в юртах Митькинских, Курманакских и в Вершино-Агитских)» [РГИА. Ф.1291, оп. 84, д. 225, 1911]. Әмма Урта Азиядән чыгучылар әлеге үзгәрешләргә каршы киләләр һәм моны административ-территориаль фактлар белән генә түгел, этник сәбәпләр белән дә дәлилиләр. Тубыл өязенең почетлы бохаралылары – Вагай юртасыннан Абдулла Хисаметдинов һәм Сатылган юртасыннан Сәлахетдин Шахалиев гаризасында: «...Без, бохаралылар, башка кабиләләрдән аермалы буларак, себер татарлары белән диннән башка бернинди уртаклыкларыбыз да юк дип өстибез... (тәрҗемә безнеке. – авт.) - (Добавляем, что мы, бухарцы, особое совсем от остальных племя, ничего общего кроме религии с татарами сибирскими природными инородцами не имеющие…)» [РГИА. Ф.1291, оп.84, д.120, 1911] – дип билгеләп үтелә.

Нәтиҗәләр

Бохаралылар үзләре генә яшәгән торак пунктлар сирәк булган. Тубыл шәһәреннән ерак түгел генә урнашкан Комарау һәм Коллар юрталары (авыллары) шундыйларга керә.

Комарау юрталарының мәчет кенәгәләре мисалында метрика текстларының төзелешен һәм эчтәлеген тикшереп карыйк. Әлеге документларда ике торак пункт – Комарау һәм Хан авыл халкы турында мәгълүматлар китерелә. Язмаларда, традиция буенча өч өлеш – 1) туган балалар, 2) никахлашканнар, аерылышканнар һәм 3) үлгән кешеләр теркәлә.

Туучылар турындагы текстларда яңа туган бала турында түбәндәге мәгълүматлар китерелә:

1) җенесе һәм исеме: *ируглан Сөйүҗбакый*, *кызуглан Бибизахирә*;

2) туу вакыты: *фивральнең 22 нче көнендә*, *августның 19 нчы көнендә*, *үктәбернең 9 нда*, *нуйәбернең 20 нче көнендә*, *нуйәбернең 10 нче йәүмендә*;

3) этисе турындагы мәгълүматлар: *атасы сарт Мөхәммәдшәриф*, *атасы бухарич Габделбакый*, *атасы казак Ибраһим*, *атасы осдовной казак Алим*, *атасы зирагатьчы Нийаз*;

4) әнисе турында мәгълүмат: *анасы Рузыйбану*, *анасы Аппак*, *анасы Шәһәрбану*;

5) туу урыны: *Тобол өйәзе Комарау карьясендә дугды*, *Тобол өйәзе Хан карьясендә дугды*.

Ил, авыл, карья лексемалары текстларда синонимнар буларак билгеләнә һәм авыл мәгънәсендә килә. Алар И. Гиганов сүзлегендә дә шул рәвешле теркәлгәннәр: аул ‘деревня’ [Гиганов, 121 б.], ил, авул ‘село’[Гиганов, 534 б.].

Комарау юрталарында 1839 нчы елда дөньяга килгән балалар теркәлгән кенәгәнең бер бите

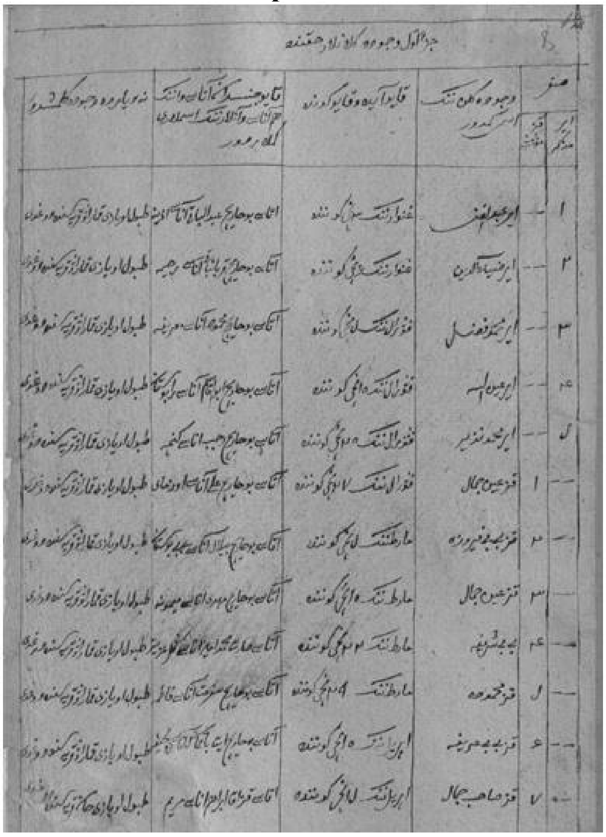

Никахлар һәм аерылышулар теркәлгән битләрдә түбәндәге мәгълүматлар бар:

1) никахланышучылар турында белешмә: *Тобол губернасы шул өйәзе Комарау иленең сарт Кодаш Билал углының кызы Фатыйманы, 17 йәшендә, шул ук илнең сарт Әхмәди Мөхәммәдәмин углына, 19 йәшендә, никахландырылды; Тобол губернасы шул өйәзе Комарау иленең сарт Әбуталиб Шәриф углының кызы Бибиҗамалны, 46 йәшендә, шул ук өйәзнең Шанңун иленең сарт Рузый Мөхәммәдгомәр углына, 66 йәшендә, никахландырылды; Тобол губернасы шул өйәзе Хан иленүң казак Көчүк Мәмшан углынуң кызы Зәйнәбне, йегерме йәшендә, шул ук өйәзнүң Шәйәхмәт иленүң казак Туктабай Йосыф углына, йегерме биш йәшендә, никахландырылды; Тобол губернасы шулук өйәзе Хан иленүң казак Корбанбакый Туктабай углынуң кызы Бинакәйне, унсигез йәшендә, шул ук өйәзнүң Хан иленүң казак асдавнуй урәтник Алим Кырымшак углына, кырык өч йәшендә, никахландырылды; Тобол губернасы шул өйәзе Комарау иленүң бухарич Гыйдбакый Мирсәфәр углының кызы Маһифирүзәне, йегерме бер йәшендә, шул ук өйәзнең Комарау иленүң бухарич указной имамы Сөйүҗбакый Габделгазиз углына, утуз тукуз йәшендә, никахландырылды*;

2) вакыты: *гыйнварның 8 нче көнендә, майның 28 нче көнендә, ийүннең 20 нче көнендә, уктәбернең 5 нче көнендә*;

3) кәләш белән кияү ягыннан ышанычлы кешеләр: *кыз тарафындан атасы Нийазмөхәммәд Этбакмас углы вәли вәкил булды вә кийәү тарафындан атасы Йагкуб Рәҗәб углы вәли вәкил булды, зәүҗәйеннең ризалыкларының шаһидләре әүвәл Билал Солтанмөхәммәд углы әлимза кылдум, Сөйүҗ Мәмәдйар углы әлимза кылдум*; *кыз тарафындан анасының атасы Рәхмәтулла Мәмәтйар углы вәли вәкил булды вә кийәү тарафындан атасы берлә тугма карендәше Этбакмас Ибнейәмин углы вәли вәкил булды, зәүҗәйеннең ризалыкларының шаһидләре әүвәл Габделнәзир Моратбакый углы әлимза кылдум, Кодаш Билал углы әлимза кылдум*; *кыз тарафындан дугма карендәше сарт Кодаш Билал мәрхүм углы вәли вәкил булды вә кийәү тарафындан атасы Мәмәтрузый Мирсәфәр углы вәли вәкил булды зәүҗәйеннең ризалыкларының шаһидләре Корбанбакый Габделгазиз мәрхүм углы әлимза кылдум, Һавазбакый Этбакмас углы әлимза кылдум*;

4) кәләшнең әти-әнисенә кияү бирә торган акчаның (мәһәр) күләме: *мәһәр мөсаммә ике йөз сум, йөз ун сумны хазир бирүб, калганны мәзкурә Бибизөһрә Билал мәрхүм кызы сораган вакытда вирәчәк булуб, мән, кийәү булгучы Әбүсәгыйд Мәмәтрузый углы әлимза кылдум дугма карендәшем кызым Бибизөһрәнең ризалыгы илән мәзкур шартга мән вәли вәкил булгучы Ходаш Билал углы әлимза кылдум; мәһәр мөсаммә биш йөз сум хәзир дә бирүб, мән кийәү булгучы Мәмәтйар Йагкуб углы әлимза кылдум һәм мәзкур шартга кызым Зарифәнең ризалыгы илән мән вәли вәкил булгучы Нийазмөхәммәд Этбакмас углы әлимза кылдум; Мәһәр мөсаммә кырык сум, хәзир дә бирүб, мән кийәү булгучы Көчүк Багҗан углы әлимза кылдум һәм мәзкур шартга кыз карендәшем Рәхимәнүң ризалыгы илә мән вәли вәкил булгучы Илйас Әсәнак углы әлимза кылдум*;

5) никахлашучыларны теркәүче имамның исеме: *Тобол өйәзе Комарау иленең мәншүрле мәхәллә имамы Сөйүҗбакый Габделгазиз углы никах хөтбәсене укудукыма әлимза кылдым*.

Комарау юрталарында 1838 нче елдагы никахлашулар теркәлгән кенәгәнең бер бите

Аерылышулар турындагы текстларда шулай ук кызыклы мәгълүмат урын ала:

1) аерылышучыларның исемнәре: *Тобол губернасы шул өйәзе Хан иленүң Мөхәммәдкәрим Нийаз углы хатыны Рәхимә Җантимер кызына халегъ вакыйг улунды; Тобол губернасы вә шул Комарау иленүң сарт Дәүләтбакый Габдессәлам углы хатыны Хәбибҗамал Гыйдбакый кызына халегъ вакыйг улунды; Тобол губернасы шул өйәзе Комарау иленең сарт Нийазмөхәммәд Этбакмас углы хатыны Зарифә Ибраһим кызына талак вакыйг кылды; Тобол губернасы шул өйәзе Ишәй иленең асдавнуй казак Сөйүҗбакый мәрхүм кызы Бибишәрифәгә шул ук өйәзенең Хан иленең зирагатчы Мөхәммәдәмин Мөхәммәдкәрим углында никахда улан хатуны Бибишәрифәгә үз ихтыяры илән үзе теләб җәмигъ хокук никахны мәзкүр Бибишәрифә илән хазир гүаһлар хозурында һәр икүмез ризалашуб вә гүаһлар хозурында бер талак баин илән талак кылдум;*

2) аерылышу көне: *гыйнварның 12 нче көнендә; мартның 28 нче көнендә; синтәбернең 7 нче көне*;

3) аерылышуның сәбәбе турында: *Мөхәммәдкәрим Нийаз углы хатыны Рәхимәне иренең әмерене инкяр кылыб, әҗнәбиләрнең эвләренә чыгыб йөрдеге сәбәбле, хосусан мәхәббәте йуклыгындан халегъ вакыйг улунган; Дәүләтбакый Габдессәлам углы хатыны Хәбибҗамал иренең әмерене инкяр идүб, әҗнәбиләрнең эвләренә чыгыб йөрдеге сәбәбле, хосусан мәхәббәте йуклыгындан халегъ вакыйг улунган; Нийазмөхәммәд Этбакмас углы хатыны Зарифә иренең әмериләә инкяр кылуб әҗнәбиләрнең эвләренә чыкыб йөрөдөге сәбәбле вә мәхәббәтлеге йуклыгындан; кийәү булгучы Сөйүҗбакый Габделкәрим углы зәүҗәсе улан Фатыйма илән ма бәенләрендә мәхәббәт йуклыгындан вә әмеренә итагать кылмаслыгындан;*

4) аерылышу кем теләге белән булуы хакында*: һәр икүмез ризалашуб вә гүаһлар хозурында бер талак баин илән талак кылдум; бәйин зәүҗәйен мөнәфәрәт кушыб халегъ кылур халеген хазир мәзкурә хатуным Зарифә Ибраһим кызындан хазир алдым вә разый улдум вә ма бәенләр вә нәвә улан хокукларын мөстәхикъларына тәслим кылдурдук, гадел шаһидләр хозурында муафикъ шәргъ гакде халегъ берен кылуб нөсхә вирелде; талак ләфызы хозурында улан шаһидләр; хәлег ләфызы хозурында улан шаһидләр; мәзкур Сөйүҗбакый үз ризалыгы илән вә үзе теләб хазир гүаһлар хозурында мәзкурә Фатыйманы бер талак бәин илән талак вакыйг әйләде вә хатун улан Фатыйма мәзкур зәүҗенең бер талак бәин илән талак кылмаклыгыны кабул әйләде;*

5) шаһитлар турында: *талак ләфызы хозурында улан шаһидләр шул ук өйәзнең шул илнең Рузый Мәһди углы вә Корбанбакый Мәрәк углы вә Йыйанхуҗа Әбуталиб углы әлимза кылдум;Ләфыз талакны гүаһлар хозурында мәзкур зәүҗ үзе ризалыгы илән теләб телендән иҗра әйләде;вә мәзкурә Фатыйма Уразай кызының хат белмәзлеге өчен хәзер соравы илән мән Йагъкуб Илйасов кулум куйдум.*

6) аерылышуны теркәгән имам турында: *Тобол өйәзенең Комарау иленең Дәүләтбакый Габдессәлам углы хатуны Хәбибҗамалга хәлегъ вакыйг кылганны шул өйәзнең Комарау иленең мәхәллә имамы Сөйүҗбакый Габделгазиз углының тәфтиш вә тәхрире илә мәгълүм итдүгене; Тобол өйәзе Комарау иленең мәхәллә*

имамы Җәләледдин Җәгъфәр углы хатыны Уразабикә Нәкыйб кызына талак кылгандин соң гадде рәҗуг кылмадугы аңлаб вә белеб вә тәфтиш вә тәхрир кылыб вә шул сәбәбләр илән мәзкүрә Җәләледдин Җәгъфәр углы мәзкурә хатуны Уразабикә Нәкыйб кызына талак кылдыгуны тәкидләндүрде;Тобол өйәзе Комарау иленең мәншүрле мәхәллә имамы шушы мәзкур Хан иленең зирагатчы Мөхәммәдәмин Мөхәммәдкәрим углы мәзкурә хатуны Бибишәрифә Сөйүҗбакый кызыны бер хәлегъ вакыйг кылганны шул өйәзнең Комарау иленең мәхәллә имамы Сөйүҗбакый Габделгазиз углының бер талак бәин илән талак кылдугында хазир булуб гүаһландум вә нөсхә вирүлде.

Комарау юрталарында 1841 нче елдагы аерылышу теркәлгән кенәгәнең бер бите

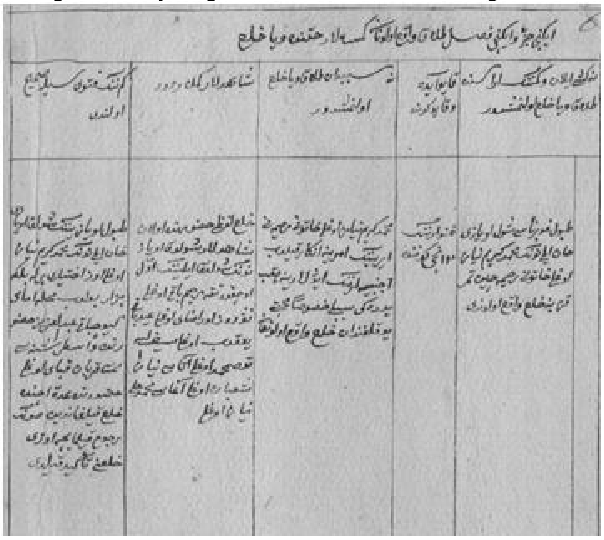

Метрикә китапларында вафат булганнар теркәлгән текстларда үлгән кеше турында түбәндәге мәгълүматлар китерелә:

1) кайсы җенестән булуы һәм исеме: *ир Кыршак*, *кыз Гайшә*, *ир углан Мөхәммәдсалих*, *кыз углан Хәбибә*;

2) үлгән көне: *априлнең 7 нче көнендә*, *фивральнең 16 нчы көнендә*, *априлнең 9 нчы көнендә*, *ийүлнең 5 нче көнендә*, *үктәбернең 29 нчы көнендә*;

3) яше: *бер айда*, *икенче йәшендә*, *йитмеш йәшендә*, *сиксән йәшендә*, *түрт йәшендә*, *унбиш көндә*;

4) вафатының сәбәбе: *айагында шеш зәхмәте илән вафат улды, алт тәһәрәте кәтмәмәк зәхмәте илән вафат улды, астма зәхмәте илән вафат булды, бума зәхмәте илән вафат булды, җен зәхмәте илән вафат булды, йаман кутыр зәхмәте илән вафат улды, йаман шеш зәхмәте илән вафат булды, картлык зәхмәте илән вафат улды, күз тигмәк зәхмәте илән вафат булды, кызылча зәхмәте илән вафат булды, очок зәхмәте илән вафат булды, тамагына йаман шеш чыкмак зәхмәте илән вафат улды, углан зәхмәте илән вафат булды, углан кәтүрмәк зәхмәте илән вафат булды, чакма зәхмәте илән вафат булды, чахотка зәхмәте илән вафат булды, чәчәк зәхмәте илән вафат булды, эч шешмәк зәхмәте илән вафат улды, эч шешмәк вә күбмәк зәхмәте илән вафат булды*. Түбәндәге авыру исемнәре киң таралган: *астма* (استمه)/ *азумә зәхмәте* ‘бизгәк (лихорадка)’ (< греч. *asthma*); *бума* (بومه) *зәхмәте* ‘бума ютәл (коклюш)’; *кызылчә зәхмәте* (قزولجه زحمتی) ‘кызамык (корь)’ (досл. красная болезнь); *чәчәк* (ججک / ججاك) *зәхмәте* ‘чәчәк (оспа)’; *чикутка* (جیکوتکه) *зәхмәте* ‘чахотка’ (< рус. *чахотка*); *эч* (ایج) *зәхмәте* ‘эч авыруы, дизентерия’.

Комарау юрталарында 1841 нче елдагы үлгәннәр теркәлгән кенәгәнең бер бите

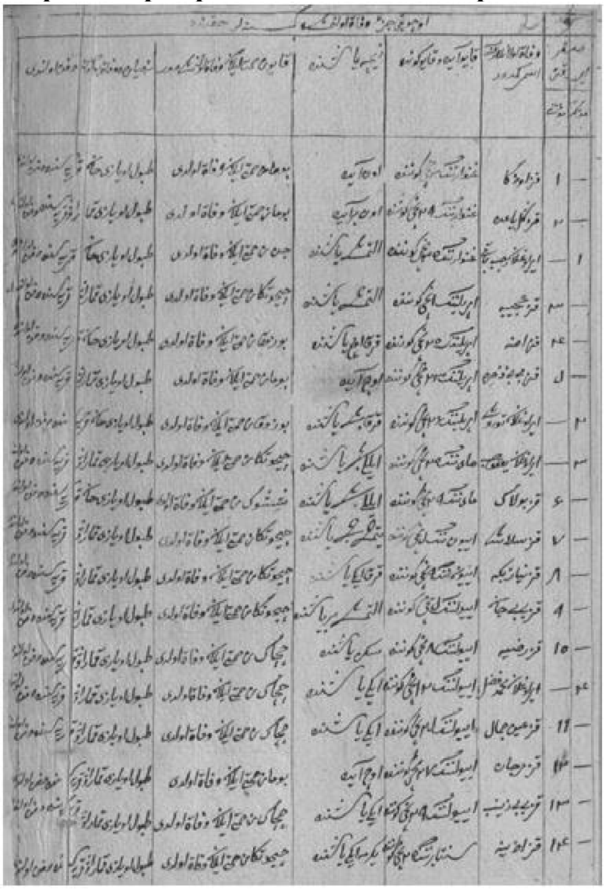

Әлеге метрика текстлары авыл җирлегендәге авырулар очракларын ачык чагылдыра. Графиктан күренгәнчә, авылларда бизгәк авыруы киң таралган, ул 1842-43 елларда иң

югары ноктага җиткән. Чахоткадан үлем очраклары графикта өзек булмаган диярлек сызык белән килә. XIX гасырның беренче яртысында бума ютәлдән үлүчеләрнең проценты югары. Чәчәк һәм дизентерия эпидемиясеннән үлүчеләр шулай ук күп булган. Балаларның кызамык белән авырып үлүләре эпизодик рәвештә характерлана.

Рәсем

Халык арасында бизгәк, кызамык, бума ютәл, дизентерия, чахотка, чәчәк авыруларыннан үлүчеләр саны динамикада

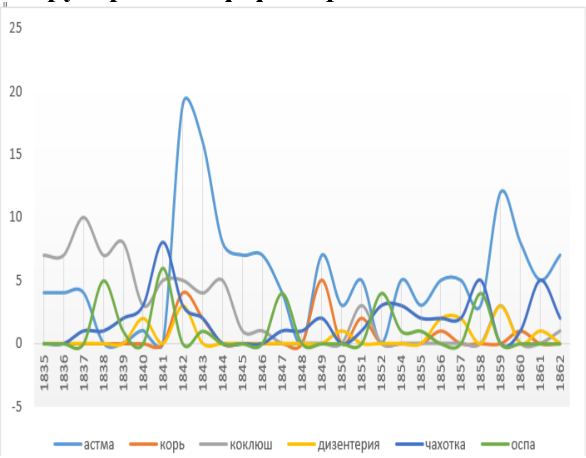

5) җирләнгән урыны: *Тубыл өязе Комарау карьясендә дәфен улынды, Тубыл өязе Хан карьясендә дәфен улынды* ‘*Тубыл өязе Хан авылында җирләнде*’.

Әйтергә кирәк, метрика язуларында тубыл һәм түбән бохаралыларына тау өчен вариатив берәмлекләр кулланыла: *сарт* // *сард*, *сартия* // *сардия* // *зәртия*, *бухарич*, *бухартин* // *бухардин*. Бер үк документта әлеге лексик берәмлекләр янәшә кулланылырга да мөмкин: 1851 елда, мәсәлән, Тубыл губернасының Түбән өязе Каскара (Каскаринские) юрталарында 1851 нче елда туган балаларны теркәгән битләрдә *атасы бухартин Әмин*, *атасы сартия Сәфәр* кебек мисалларны күрергә була.

Рус һәм Тубыл губернасы татарлары телендә язылган 1905 елгы «Русско-татарский разговор» хезмәтендә *сарт* сүзе теркәлгән: *сарт* ‘бухарец’: *Там есть и киргизы и бухарцы и татар и русские – Анта кыргыслар та, сартлар та, нугайлар та, урыслар та пар*; Чем торгуют бухарцы? – *Сартлар ни пелян саута кылаты*?; Бухарцы торгуют халатами и бязью – *Сартлар цапан, пюс пелян саута кылатылар* [Русско-татарский разговор, с. 88].

Комарау юрталарында халыкның төп өлешен бохаралылар тәшкил иткән, алар үзләрен «сарт» яки «бухарич» (кульязмалар буенча) дип атаганнар. Биредә алардан тыш, игенчеләр, ясаклы татарлар, казаклар гаиләләре белән яшәгән.

Яңа туган малайларның һәм кызларның әтиләрен этник чыгышы һәм сословиесе ягыннан караганда, түбәндәге төркемнәр аерылып чыга.

Таблица

Торак пунктлар буенча этник / сословие төркемнәренең процент нисбәте (%)

Яңа туган сабыйларның аталарының этник / сословие төркеме	**Комарау авылы**		**Хан авылы**	
	малай-лар	**кыз-лар**	**малай-лар**	**кыз-лар**
бохаралы	31,7	32,4	1,7	1,3
игенче	0,8	0,4	10,2	8,7
казак	0,2	0,2	5,4	4,2
даими шунда яши торган чит милләтләр	0,2	-	0,6	0,2
отставкадагы урядник	-	-	0,4	-
ясаклы татар	0,2	-	0,6	0,6

Әлеге таблицалардан күренгәнчә, яңа туган балалар арасында бохаралылар күпчелекне (67,1%) тәшкил итә.

Әлеге этнонимнарның кулланылышын өйрәнү филология фәне өчен дә, тарих фәне өчен дә актуаль. Хәзерге себер татарларының фамилияләрендә бохара эзе очрый. Мәсәлән, безнең экспедиция вакытында Төмән өлкәсе Вагай районының Аусаҡ авылында (Агытпаш авылыннан 25 чакрым ераклыкта) 2016 елда җирле халык турында Бухарин Әхмәтшәрип Усуковичтан (1934 елда туган) язып алынган теркәлгән: «*Пы түң аусаҡлыҡ, ағачлыҡ пулған. Менә пы Аусаҡ тигән аwыл йөте частән тораты. Менә кәсер килсәгес Ҡартаwыл йаҡтан, менә мыннан сес усасыс сул йаҡҡырны, ул аталаты Шылғанлы, менә пер аwылтан, менә өсөләте ҡуй, саслар, аннан ул йаҡҡа тағын китсәгес, ул аталаты Азис ҡыр. <...> Алай Ҡартаwыл, Ҡартаwыл самай ул йуван ите, мынта унпер генә өйчегәч ите белүтә. Мының местнай кешесе пачти пөткән. Мынта килгәннәр, почуяли, что мынта питаться иткәле пулаты, туйынғалы пулаты, мынта менә местнайтан ҡалған Турышевлар, менә мин Бухарин, Ниязов, Абнасыровы, Мезралие-*

вы, Чамалетдиновы. Тәк, Ныязов пелән Чамалетдиновы, Абуковы, менә фсё! Қалғаннары пөтөнөсө килгәннәр (Бу урын усаклык, агачлык булган. Менә бу Аусакдигән авыл җиде өлештән тора. Менә хәзер килсәгез Картавыл ягыннан, менә моннан сез узасыз сул як кырны, ул атала Шылганлы, менә бер авылдан, менә өзелә бит, сазлар, аннан шул якка тагын китсәгез, ул атала Азис кыры. <...> Алай Картавыл, Картавыл иң зур иде, монда унбер генә өй иде. Моның җирле кешесе беткән диярлек. Монда килгәннәр, почуяли, что монда тукланырга була, туйынырга була, монда менә местнайдан калган Турышевлар, менә мин Бухарин, Ниязов, Абнасыровлар, Мезралиевлар, Җамалетдиновлар. Тәк, Ниязов белән Җамалетдиновлар, Абуковлар, менә бетте! Калганнары бөтенесе килгәннәр)». Респондентның сөйләмендәге фонетик үзенчәлекләр, төгәлрәге, ч-лаштыру үзенчәлегенә игътибар итик. Аусак авылында яшәүчеләрнең сөйләме тубыл һәм тевриз сөйләшләренең күчеш зонасына карый. Д.Г. Тумашева тевриз сөйләше турында яза: «Сөйләштә тартык авазларның төп үзенчәлеге – ч-лаштыру, ягъни диалекталь ц урынына гомумтөрки ч авазын куллану хас. Югары авылларда артикуляциясе буенча ч тартыгы татар телендәгечә – өрелмәле, ә түбәнге авылларда катнаш, ягъни өрелмәле ч һәм аффрикат ч әйтелә. *ц ~ ч ~ ш* чиратлашуы очрый» [Тумашева, 294 с.].

Йомгак

Шулай итеп, татар телендәге метрика кенәгәләрен лингвокультурологик аспектта тикшерү этнос төркеме буларак, себер бохаралыларына тулырак тарихи-мәдәни характеристика бирергә һәм Көнбатыш Себернең мәдәнияте һәм тарихы турындагы фәнни күзаллауларны киңәйтергә мөмкинлек бирәчәк.

Лингвистик һәм культурологик күзлектән чыгып караганда, метрика кенәгәләренең текстларының бай эчтәлекле булуы аларга татар теленең рәсми-эш кәгазьләре стилен өйрәнүдә кыйммәтле төбәк чыганагы итеп карарга мөмкинлек бирә. Шулай ук аларда диалектизмнарның еш очравын, вариатив формаларның һәм лексемаларның кулланылышы чагылуын да билгеләп үтәргә кирәк. Бигәрк тә әлеге метрика кенәгәләрендә антропонимнарның һәм туганлык мөнәсәбәтләрен чагылдыра торган апеллятив лексиканың зур фонды урын ала. Моннан тыш, сакланып калган кулъязмалар милли телгә төрле телләрдән алынмаларның керүе һәм аларның татар теленә ярашуы һәм кодификацияләнүе турында фикер йөртү мөмкинлеген бирә.

Әдәбият

ГБУТО ГА в г. Тобольске[1]. Мечеть Комаровских юрт Тобольского уезда Тобольской губернии. Ф.И641.

Гиганов И. Словарь российско-татарский, собранный в Тобольском главном народном училище. – СПб.: Императорская Академия Наук, 1804.

ГКУ «Национальный архив Республики Башкортостан». Ф. 295, оп. 9, д. 692. Тобольская губерния. 1851 г.

РГИА[2]. Ф.1291, оп. 84, д. 225. Земский отдел Министерства внутренних дел. 1911 г. По указу Сената по жалобе доверенного бухарцев Бухарской волости.

РГИА. Ф.1291, оп.84, д.120. Земский отдел Министерства внутренних дел. 1911 г. По прошению бухарцев, юрт Вагайских и Медянских.

Русско-татарский разговор. Практические уроки русского и татарского языка. На русском языке и на наречии татар Тобольской губернии. Издание Тобольского Комитета Православного Миссионерского Общества. – Тобольск: Типография Епар. Братства, 1905. – 88 с.

Список населенных мест Тобольской губернии: [составлен по сведениям на 15 июля 1909 года, полученным от уездных исправников и волостных правлений]. Тобольск: издание Тобольского губернского статистического комитета, 1912.

Тумашева Д.Г. Диалекты сибирских татар. Опыт сравнительного исследования. – Казань: Издательство Казанского университета, 1977. – 294 с.

[1]Государственное бюджетное учреждение Тюменской области Государственный архив в г. Тобольске
[2] Российский государственный исторический архив.

МЕТРИЧЕСКИЕ ЗАПИСИ XIX – НАЧАЛА XX ВЕКА КАК ИСТОРИКО-ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ ИСТОЧНИК

Гузель Чахваровна Файзуллина,
Тюменский государственный университет,
Россия, 625003, г. Тюмень, ул. Володарского, д. 6,
utgus@mail.ru.

Энзе Ханафиевна Кадирова,
Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова, АН РТ,
Россия, 420111, г. Казань, ул. К. Маркс, д. 12,
enge@inbox.ru.

В статье поднимается вопрос, связанный с изучением письменного наследия коренного тюркоязычного населения Западной Сибири – сибирских татар. Материалом исследования являются метрические книги «на записку родившихся, о браках, разводах и смерти», написанные на старотатарском языке. Хронологические рамки исследования определяются периодом с 30-х гг. XIX в. до начала XX в.

В мусульманских книгах сохранились сведения о проживании в юртах этнически и сословно неоднородного населения: староясачных татар, оброчных чувальщиков, служилых татар, а также переселенцев из Средней Азии – бухарцев (сартов). Предметом исследования являются структура и содержание метрических записей (на примере мечетных книг юрт Комаровских Бухарской волости Тобольской губернии).

Историко-лингвистическое исследование мусульманских метрических (мечетных) книг позволит дать более полную историко-культурную характеристику сибирских бухарцев как этносословной группы и расширит научные представления о культуре и истории Западной Сибири в целом.

Ключевые слова: сибирские татары, сибирские бухарцы, метрические записи, Тобольская губерния, Бухарская волость.

Исследование выполнено при финансовой поддержке РФФИ в рамках научного проекта № 20-412-720008 р_а_Тюменская область «Метрические записи XIX – начала XX вв. о тобольских и тюменских бухарцах как историко-лингвистический источник».

DOI: 10.26907/2311-2042-2021-17-2-25-44

COMPARISONS WITH A "COLOR" COMPONENT AS A MEANS OF HUMAN ASSESSMENT (BASED ON THE TATAR AND RUSSIAN LANGUAGES)

Ramziya Marsovna Bolgarova,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
ramzija5@yandex.ru.

Raushaniya Sagdatzyanovna Nurmukhametova,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
rsagadat@yandex.ru.

This article examines comparative constructions with a color component in the Tatar and Russian languages in a comparative aspect.

The purpose of this research is to study comparisons with color components as a means of describing a person's appearance and character. Examples from the Written Corpus of the Tatar Language, the National Corpus of the Russian Language were used as research materials. Color component comparisons are used to describe natural features of people's appearance and external signs of their physical and psychological state. These figurative means can create either a positive or a negative image, depending on the compared object and image.

The theoretical and practical value of this work is the possibility of using its main results in studying linguoculture and lexicology of the Tatar and Russian languages.

Key words: Tatar language, Russian language, comparison, color components, human appearance.

Introduction

All ideas of people about the world around them are formed in their consciousness and are largely explained by the associative nature of thinking. The image of a person is one of the main images both in depicting the world belonging to all people and in depicting their national world. Therefore, the study of stable comparative linguistic units, depicting people, allows us to fully represent their image reflected in the language.

We must say that the human image is a manifestation of the national perception of the world. Representatives of different cultures have their own ideas of the surrounding environment, perceiving information about the world in their own way. According to Humboldt, "different languages are not only different names for the same subject, but also different views on them" [Humboldt, p. 154]. Therefore, the world image can be verbally described only taking into account national and cultural characteristics of language.

As noted by A. Potebnya, "thanks to the word, a person again recognizes what is in his mind. He simultaneously creates a new world out of chaos and strengthens his power to expand the boundaries of this world" [Potebnia, p. 302].

Stable comparisons are units that are actively used in the Tatar and Russian languages. They contain figurative and expressive speech means, in most cases the emotions of the speaker or writer. As different layers of phraseology, comparisons accumulate the centuries-old experience of the population. Also, comparisons are based on cultural associations, on linguistic and cultural experiences.

Materials and research methods

Our research is based on examples from the Written Corpus of the Tatar Language and the National Corpus of the Russian Language.

We used the corpus examples describing a person, formed by matching color components that include auxiliary words *кебек (kebek)* and *как (kak)*, which are often used in both languages, and comparisons formed directly with the auxiliary word *төсле (tesle)*.

In the article, we used the method of observation, as well as comparative, descriptive and semantic analyses.

Discussion

You can get a great amount of information on a person's appearance by determining one's nationality, gender, age, and giving personal characteristics. In general, the appearance of a person, the features of description speak volumes as to the national culture. Usually, when describing a person, we use both positive and negative connotations. In this work, comparisons with a color component in Tatar and Russian are analyzed as a means of describing and evaluating a person's appearance.

Colors are used to compare someone with a specific object or phenomenon in order to give additional characteristics to the features of a person's external appearance and inner world. Representatives of different cultures perceive and evaluate the same color in different ways depending on the meaning.

There is a deep connection between the symbolism of colors and human consciousness, history, cultural and social life. Colors can express different meanings, evoke different feelings and create associations; thus, they create special and peculiar changes in the human mental world. Associations are connected with the features of personal, national, religious, etc. perception of the world. Since ancient times, people have paid special attention to colors in the beliefs of the people, their ancient legends, works of oral folk art and religious teachings.

A characteristic feature of the color semantics is polysemy. Color contains many different meanings, and these qualities are reflected in set phrases.

Our scientific research is focused on color comparisons that have identity and are often used in the Tatar and Russian languages (colors: *white, black, red, green and blue*).

In the culture of mankind, *white* and *black* are considered to be the most ancient colors. In the Tatar and Russian languages, the names of these colors are encountered quite often in comparisons, which can be explained by their cognitive and cultural significance.

White color

АК (AK)

1) Кар, сөт төсендәге; киресе: кара.	1) The colors of snow, milk; opposite: black.
2) Үз төсен югалткан, чал, чаларган, көмеш төсле.	2) Lost its color, gray-haired, silver.
3) Ялтырап торган көмешсыман төстәге, өстеннән никель йөгерткән.	3) Light silver color, on top of which nickel is applied.
4) Борчылудан, каушаудан, авырудан йөзе үзгәргән, төсе, чырае киткән, агарынган.	4) A face pale with excitement, confusion, illness, pain.
5) *махс.* Ике яки өч сүздән торган зоологик һәм биологик терминнарның (атамаларның) беренче кисәге.	5) *prof.* The first part of zoological and biological terms (names), consisting of two or three words.
6) *күч.* Чиста, керсез, пычранмаган, юылган (кием-салым турында).	6) *fig. m. (figurative meaning).* Clean, not dirty, washed (about clothes).
7) күч. тар. Революциягә һәм Совет хөкүмәтенә каршы булган.	7) *fig. m. (in the narrow sense).* A man who was against the revolution and the Soviet government.
8) *күч.* Алдынгы; укымышлы, прогрессив.	8) *fig. m.* Advanced; educated, progressive.
9) *күч.* Язмыйча, буш калдырып, фикернең тәмамланмавына, яшерен эчке мәгънә булуына ишарә иткән [Татар теленең аңлатмалы сүзлеге].	9) *fig. m.* Leaving empty lines, indicating that the thought is not finished, there is a hidden inner meaning [Explanatory Dictionary of the Tatar Language].

Б (BELIY), -ая, -ое; бел, бела, бело и бело

1. Цвета снега или мела.	1. Colors of snow or chalk.
2. *полн.* Светлый, в противоположность чему-н. более тёмному, именуемому чёрным.	2. *Full m.* Light, as opposed to something darker; opposite: black.
3. *полн.* В первые годы гражданской войны: относящийся к вооружённой борьбе за восстановление законной власти в России.	3. *Full m.* In the early years of the Civil War: related to the armed struggle for the restoration of legal power in Russia.
4. белый, -ого, муж. То же, что белогвардеец.	4. The same as the White Guard.
5. *полн.* Со светлой кожей (как признак расы). Цветные и белые (сущ.)	5. *Full m.* With fair skin (as a sign of race). Colored and white (noun) [Ozhegov's

[Толковый словарь Ожегова].	Explanatory Dictionary].

Associations containing the "white" component in the Tatar language are actively used to describe one's body, face, teeth, hands, hair, beard, mustache, etc. As an object of comparison, words *snow, milk, sugar, cotton, swan, turnip, canva* are often used. For example:

Иптәшләр, ишкәкләргә ныграк басыгыз! – дип пышылдый Искәндәр, һәм караңгыда аның ***кар кебек ак тешләре*** *ялтырап китәләр [Татар теленең язма корпусы] (Comrades, pull on the oars harder! - Iskandar whispers, and his* ***teeth, as white as snow****, shine in the darkness [Corpus of Written Tatar]);*

Йөзләренә таңның алсу төсе кунган, ***шикәр кебек ак йөзле*** *Любаша аерылышуны үзенчә кичерде [Татар теленең язма корпусы] (Lyubasha, whose face was as pink as the shade of dawn and* ***as white as sugar****, endured the divorce in her own way [Corpus of Written Tatar]);*

Хәзрәт ***мамык кебек ак****, йомшак* ***кулларын*** *биреп саубуллашты да җир өстендә йөзгән томан кебек, салмак кына атлап китеп барды [Татар теленең язма корпусы] (Khazret said goodbye, shaking with his* ***fluffy white hands****, and slowly sweeping across the ground like fog [Corpus of Written Tatar]);*

Көзгегә караганчы ук мин кулларымның ***сабыйларныкы кебек ак*** *һәм җыерчыксыз булуын күрәм [Татар теленең язма корпусы] (Even without peering in the mirror, I could see that my* ***hands were white*** *and without wrinkles, like babies' [Corpus of Written Tatar]);*

Вәгъдәгөл карчыкны күргәч, Вера гаҗәпләнеп куйды: ***башы кар кебек ак****, ник ичмасам бер кара чәче күренсен [Татар теленең язма корпусы] (Vera was surprised to see the old woman Vagdagul, whose* ***hair was as white as snow****, not a single black hair could be seen [Corpus of Written Tatar]);*

Хәтта шәһәребезнең атаклы галиме, тарих фәннәре докторы Вәли ага үзе дә, куллары белән ***кар кебек ак чигәләрен*** *кысып, бүлмәдә әрле-бирле йөренә һәм сөйләнә иде...[Письменный корпус татарского языка] (Even Vali aga himself, a famous scientist, doctor of History, walked up and down the room, hands clutching his* ***temples as white as snow*** *and talking... [Corpus of Written Tatar]);*

Картның ***сөт кебек ак сакалы*** *калтыраныйп китте [Татар теленең язма корпусы] (The old man's* ***beard, as white as milk****, quivered [Corpus of Written Tatar]);*

Юк, ятим булмас аның әтисе кебек үк киң маңгайлы, зур кара күзле, ***кызлар кебек ак йөзле****, озын керфекле улы [Татар теленең язма корпусы] (No, his son with a wide forehead, same as his father's, and big black eyes, with long girl-like eyelashes and a* ***white face****, will never be an orphan [Corpus of Written Tatar]);*

Тәне шалкан кебек ак *һәм тыгыз, җилкәләре киң иде Гафурның [Татар теленең язма корпусы] (Gafur's body was* ***white*** *and dense,* ***like a turnip****, and his shoulders were broad [Corpus of Written Tatar]).*

In the previous examples, images of snow, milk, sugar, cotton, baby, etc. have a positive connotation. These standards coincide with the definitions given in the dictionaries.

Менә мин нишлим, менә ник ***битем киндер кебек ак****, менә ник минем күзләрем тиле кешенеке кебек! [Татар теленең язма корпусы] (What should I do?! My face is* ***as white as canvas****, and my eyes are like those of a stupid person! [Corpus of Written Tatar];*

Нәрсә булды, ***йөзең чүпрәк кебек ак****? – диде аңа тегесе [Татар теленең язма корпусы] (What's happened, you have turned pale (your face has become* ***as white as a rag****)? – he said [Corpus of Written Tatar]).*

In these comparisons, white is also used, but through the images of canvas and rags, so a person's appearance is negatively assessed.

White has a strong emotional impact on human consciousness, because it creates associations with light, day and purity. All these examples prove that white is used for a positive characterization. Therefore, due to the "white" component these comparisons are used to describe the purity of the human soul and to characterize a person positively. For example:

Шул мизгелдә сине җиргә төшереп, теге ***Хозыр Ильяс кебек ак Бабай****, елмаймый-нитмми, китаплар артыннан килеп чыга һәм синең кулыңа озынлыгы ике метрдан да ким булмаган очлы таяк тоттыра [Татар теленең язма корпусы] (At this moment, as if bringing you to your senses,* ***a white Old Man****, reminiscent of the prophet Ilyas, appears from behind the bookshelves and holds out a stick at least two meters long. [Corpus of Written Tatar]);*

Зөбәйдә – ***кар кебек ак****, су кебек пакь* ***кыз*** *[Татар теленең язма корпусы] (Zubeida is* ***as white as snow****, a girl, as pure as water [Corpus of Written Tatar]);*

__Ул__ да бүген нәкъ шул __каен кебек ак__ иде, биек иде һәм бәхетле иде, кичәге көнне кичәгесендә калдырып, бүген чиксез бәхетле иде [Татар теленең язма корпусы] (Today she was just as happy, tall and __as white as a birch__, leaving yesterday behind, today she was immensely happy [Corpus of Written Tatar]).

In the Tatar language, the word "white" in combination with the words *ash* and *oil* in one phrase creates a certain image. For example:

Кадермәтнең __йөзе көл кебек ак__, иреннәре күгәреп каткан...[Татар теленең язма корпусы] (Kadermet was __as pale as ash__, and his lips turned blue ... [Corpus of Written Tatar]);

__Йомарлак май кебек ак тезләр__ен каплар-капламас чуар күлмәк...[Татар теленең язма корпусы] (Dress barely covering her __knees as white as butter__ [Corpus of Written Tatar]).

In these comparisons a person's features can acquire both positive and negative connotations, depending on the context.

In the Russian language, comparisons with the "white" component are often used when depicting one's body, face, hair, beard, etc. In the Explanatory Dictionary of the Russian Language, white is used in comparisons with something snowy and chalky. Therefore, as an object of comparison, the images of *snow, chalk, paper, cotton, milk, flour, birch*, etc. are also widespread. For example:

Его атласные __волосы, белые, как снег,__ были расчесаны; он разглаживал седую бороду [Национальный корпус русского языка] (His silky __hair, as white as snow,__ was combed; he was smoothing his gray beard [Russian National Corpus]);

Подошёл __Василий__ совсем близко: лица на нём нету, __белый, как мел__, глаза дикие; говорить начал – голос обрывается [Национальный корпус русского языка] (__Vasily__ came very close: his face was __as white as chalk__, his eyes were wild; when he began to speak – his voice broke off [Russian National Corpus]);

Нюрка стала реветь без слов, а __Володя, белый как бумага__, лепетал и точно боролся с кем-то, кто подшибал его под коленки, опрокидывал навзничь и душил [Национальный корпус русского языка] (Nyurka began to weep without saying a word, and __Volodya, as white as paper__, was babbling and definitely fighting someone who kicked him under his knees, knocked him over and was strangling [Russian National Corpus]);

Оксана обернулась – брат был __с лица белый как простыня__ и белой же рукой указывал на что-то там, на земле [Национальный корпус русского языка] (Oksana turned around - her brother's __face__ was __as white as a sheet and with his white hand__ he was pointing at something on the ground [Russian National Corpus]);

Номер вполне мог стать смертельным, и __Виталий__ действительно на миг потерял сознание, но все же опомнился и, __белый, как полотно__, самоотверженно довел до конца эпизод с канарейкой [Национальный корпус русского языка] (The act could well have become fatal, and __Vitaly__ really lost consciousness for a moment, but nevertheless came to his senses and, __as white as a sheet__, selflessly completed the episode with the canary [Russian National Corpus]);

Бросила взгляд на Рапопорта – __он белый как скатерть__ [Национальный корпус русского языка] (I glanced at Rapoport - he was __as white as a tablecloth__ [Russian National Corpus]).

In Russian, the words harrier, deceased, death, etc. are more often used to create special images. For example:

Седые __волосы, белые как лунь__, бритое лицо – некрасивое, но интересное каждою морщинкой [Национальный корпус русского языка] (His gray __hair__ was as __white as a harrier__, his shaved face was ugly, but interesting with its every wrinkle [Russian National Corpus]);

__Фомич__ сидел посреди дороги, __белый как покойник__, и еле дышал, убитый жарой [Национальный корпус русского языка] (__Fomich__ was sitting in the middle of the road, __as white as a dead man__, and could hardly breathe because of heat [Russian National Corpus]);

Хмель из плотника вышибло, а рядом__, белый, как смерть__, стоял __шофер__ [Национальный корпус русского языка] (The carpenter immediately sobered up, and next to him, __as white as death__, was the __chauffeur__ [Russian National Corpus]).

In Russian, the whiteness of a person's face is associated with death, through the images of death and the deceased not only the appearance of a person is described, but also his/her physical condition and internal worries.

Obviously, both languages have similar lexical-thematic groups of images as these examples show. Comparisons with a "white" component in Tatar and Russian are used to describe human hair (gray hair), teeth, complexion,

as well as one's physical and emotional state (illness, fatigue, anxiety, fear, etc.).

Black color

КАРА (KARA)

1) Корым төсендәге; иң караңгы төсле.	1) Ash color; the darkest color.
2) Куерак, караңгырак төстәге.	2) Thick, darker color.
3) Караңгы; яктылык төшми торган, куе, калын.	3) Dark; a place where no light falls.
4) Негроид расаның билгесе буларак, ак тәнлеләрдән нык аерылган караңгы төстәге.	4) As a sign of the Negroid race, distinguishing it from the white-skinned.
5) Тумыштан каратутлы, чәче һәм тән төсе башкаларныкыннан караңгырак булган.	5) Dark by nature, hair and skin color, darker than others.
6) Кояш астында озак булудан, җылы якларда яшәүдән аклыгын югалткан, каралган, кояшта кызган (кешедә бит, тән төсе тур.).	6) The one who has lost whiteness because of a long stay in the sun, life in warm regions (human face, skin color).
7) Керле, пычрак, юынмаган.	7) Dirty, not washed.
8) Сөт кушылмаган (чәй, кофе һ.б.ш.).	8) Without milk (tea, coffee, etc.).
9) иск. Махсус исерткеч итеп эшләнә торган (кымыз).	9) Outdated: Made specifically to treat intoxication (koumiss).
10) Морҗасыз, төтене махсус тишектән – төнлектән чыга торган (мунча, өй тур.).	10) Without a chimney (sauna, home tour).
11) иск. Хезмәтчеләр тора торган, кышын терлек-туар кертелә торган (өй, бүлмә тур.) [Татар теленең аңлатмалы сүзлеге].	11) Outdated: A place to live for workers in the summer and livestock in the winter (about a house, a room). [Explanatory Dictionary of the Tatar Language].

ЧЁРН (CHERNIY), -ая, -ое; чёрен, черна, черно и чёрно.

1. Цвета сажи, угля.	1. Colors of soot, coal.
2. полн. Тёмный, в противоп. чему-н. более светлому, именуемому белым.	2. *Full m.* Dark contrasted to something lighter called white.
3. Принявший тёмную окраску, потемневший.	3. The one accepting dark color, darkened.
4. полн. В старину: то же, что курной. Чёрная баня.	4. *Full m.* In the old days: the same as a house heated by a stove without a chimney. A black bath.
5. перен. Мрачный, безотрадный, тяжёлый.	5. *Fig. m.* (figurative meaning). Gloomy, bleak, heavy.
6. полн., перен. Преступный, злостный.	6. *Fig. m.* Criminal, malicious.
7. полн. Не главный, задний (о входе, ходе).	7. Not the main one, the back one (about an entrance, a passage).
8. полн. О труде: физически тяжёлый и неквалифицированный.	8. *Full m.* About work: physically difficult and unskilled.
9. полн. Принадлежащий к непривилегированным, эксплуатируемым классам общества (устар.).	9. *Full m.* Belonging to the underprivileged, exploited classes of society (obsolete).
10. полн. На Руси в 1217 вв.: государственный, не частновладельческий.	10. *Full m.* In Russia in 1217 centuries: belonging to the state, not private.
11. полн. С тёмной кожей (как признак расы), чернокожий [Толковый словарь Ожегова].	11. *Full m.* With dark skin (as a sign of race), black-skinned [Ozhegov's Explanatory Dictionary].

Since ancient times, people have associated black with nights and darkness. This color in the human mind is associated with danger. Therefore, comparisons that include this color are actively used to create negative images in both languages. For example:

Чырайлары корым сарган кебек кара *күйгән [Татар теленең язма корпусы] (Their faces are as* ***black as soot*** *[Corpus of Written Tatar])*

Берни дә барып чыкмагач, ***шайтан кебек кара йөзле****, сасы сарымсак белән тәмәке исе аңкытып торган урыс аны этә-төртә урамга куып чыгарды [Татар теленең язма корпусы] (When nothing came of it,* ***a Russian, as dark as the devil****, smelling of garlic and tobacco, pushed him out into the street [Corpus of Written Tatar]);*

Аннан таза гәүдәле, ***сумала кебек кара чырайлы****, кысык күзле, чәче-кашы ат кылын хәтерләткән адәм күренде [Татар теленең язма корпусы] (From there appeared a stocky man with his* ***face as black as pitch,*** *with narrow*

eyes, hair and eyebrows, reminiscent of a horse's mane [Corpus of Written Tatar]);

*Чырайлары чытык, **битләре кайрак кебек кара** янган [Татар теленең язма корпусы] (Their faces were wrinkled and **as black as emery** [Corpus of Written Tatar]);*

*Совсем как этот: усатый, **черный, как головешка**, со злым лицом [Национальный корпус русского языка] (Just like this one: moustached, **as black as a firebrand**, with an evil face [Russian National Corpus]);*

*Иногда приходил **черный как туча**, вздрагивал от каждого шороха [Национальный корпус русского языка] (Sometimes he came **as black as a black cloud**, flinching at every rustle [Russian National Corpus]);*

*В центре группы на охапке сена возлежал **черный, как негр, детина** с одной ногой [Национальный корпус русского языка] (In the center of the group, on an armful of hay, was reclining **a big one-legged man, as black as a Negro** [Russian National Corpus]);*

***Арап** лежал в гробу в морском мундире времени Екатерины, **черный как уголь...** [Национальный корпус русского языка] (**The blackamoor** lay in a coffin in a naval uniform of Catherine's time, and he was **as black as coal** ... [Russian National Corpus]);*

Comparisons with this color can be found in the descriptions of hair, eyes and eyelashes in both languages. The following words are actively used in set phrases: *night, resin, coal, earth, cloud, bird cherry, currant, raven, raven wings, Arab, gypsy*, etc. For example:

***Күзләре** минекенә охшаган, **төн кебек кара** [Татар теленең язма корпусы] (**Eyes** like mine, as **black as night** [Corpus of Written Tatar]);*

*Чигә **чәчең** кара иде, / **Сумала кебек кара** [Татар теленең язма корпусы] (Your **hair** was black, / **as black as resin** [Corpus of Written Tatar]);*

*Алланып торган кояш чыгышыннан китерелгән җитез егетнең **шомырт кебек кара күзләренә** кылдан нечкә итеп очланган инәләр кададылар, ди [Татар теленең язма корпусы](A lively guy rose with the first rays of the dawn, his eyes **as black as bird cherries** as if pierced by very sharp needles, thinner than a string [Corpus of Written Tatar]);*

*Ул арада сигез-ун яшьлек яланаяк, яланбаш, үзләре **ком гарәбе кебек кара янган** ике **малай** килеп чыкты [Татар теленең язма корпусы] (Meanwhile, two boys, about eight or ten years old, appeared, barefoot, bareheaded and burnt out in the sun, both **as black as guides in the desert** [Corpus of Written Tatar]);*

***Чегән кебек кара чәчле**, кара тәнле булганы өчен генә түгел, ә эшчеләр арасында иң яше булганга да, аңа шулай дип дәшәләр иде [Татар теленең язма корпусы] (That was his name not only because he was **black-haired, like a gypsy**, but also because he was the youngest among the workers [Corpus of Written Tatar]);*

*Телефон баганасыдай озын, **мунча ташы кебек кара Хәниф** иде ул [Татар теленең язма корпусы] (Hanif was as long as a telegraph pole, **as black as a bath stone** [Corpus of Written Tatar]);*

*Икенчесе егерме-егерме биш яшьләрдәге егет, ә яңакларында **кара урман кебек кара сакал** [Татар теленең язма корпусы] (The second young man was in his twenties, and on his cheeks he had **a beard as black as a thick forest** [Corpus of Written Tatar]);*

***Төн кебек кара**, ишелеп төшкән **чәчләрен** төзәтеп куйды [Татар теленең язма корпусы] (He straightened his **hair as black as night** [Corpus of Written Tatar]);*

***Күмер кебек кара чәчләре** арасында көмешсу көл сибелгән кебек [Татар теленең язма корпусы] (It seemed that his hair, **as black as coal,** was sprinkled with silvery ash [Corpus of Written Tatar]);*

*Аннан калын гына гәүдәле, тулы битле, кысыграк күзле бер кеше төште, **кашы, чәчләре сумала кебек кара** [Татар теленең язма корпусы] (A fat, plump-faced man with narrow eyes, **pitch-black eyebrows and hair** descended from there [Corpus of Written Tatar]).*

In the Russian language, the same images are actively used. For example:

*Лица их были смуглые, носы приплюснутые и губы толстые, **глаза чёрные, как смоль**, равно как и волосы, висящие прядями, иные были с редкими бородами, иные же и вовсе без бород; в разные части лица были у них воткнуты длинные косточки и вставлены камешки [Национальный корпус русского языка] (Their faces were swarthy, their noses were flattened and their lips were thick, their eyes were **pitch-black**, as well as their hair hanging in strands, some wore sparse beards, others without beards at all; they had long bones and pebbles stuck in different parts of their faces [Russian National Corpus]);*

*И я, подчиняясь моему порыву, наклонилась к ней и нежно поцеловала ее **глаза, черные, как ночь**, и горящие, как алмазы [Национальный*

корпус русского языка] (And I, obeying my impulse, bent down to her and tenderly kissed her ***eyes, as black as night*** *and as shiny as diamonds [Russian National Corpus]);*

Передок занимал квадратный, ***черный как ворон мужик****... [Национальный корпус русского языка] (The front end was occupied by a square-shaped* ***man, as black as a raven*** *... [Russian National Corpus]);*

Лицо у него было смуглое, два черных глаза горели, как угли, не покрытые париком короткие ***волосы, черные, как воронье крыло****, вились мелкими кольцами, и весь он был одет в черное [Национальный корпус русского языка] (His face was swarthy, his two black eyes shone like coals, his short hair was not covered with a wig, it was* ***as black as a crow's wing****, curled in small rings, and he was all dressed in black [Russian National Corpus]);*

Лёва *высокий, стройный,* ***чёрный, как цыган****, Олеся ему по плечо, белолицая русалочка с льняными волосами... [Национальный корпус русского языка] (****Lyova*** *is tall, slender and as* ***black as a gypsy****, Olesya is shorter, a white-faced mermaid with flaxen hair ... [Russian National Corpus]).*

With the help of this color, both a positive and negative image can be created, depending on the ratio of the object and the image.

When describing a person's appearance (hair, eyes, eyebrows, eyelashes), black often makes a positive impression, it creates a negative image when depicting people's physical condition or their inner experiences.

Red color

К З (KYZYL)

1) Спектрның төп төсләреннән иң беренчесе төсле, кан төсендәге.	1) the color of blood, the color of the very first of the primary colors of the Spectrum.
2) сөйл. оны, төкләре кызгылт көрән, куе җирән төсле (сыер, бозау төсе тур.).	2) *colloquial*: Wool, hair is red-brown, with a dark red color (about the color of cows, calves).
3) Кызыл төс алган, беркадәр кан төсе кергән, кызарган.	3) turned red, blushed somewhat.
4) тар. Октябрь революциясенә, революциядә катнашучыларга, большевикларга, революцион эшчәнлеккә бәйләнешле; Советлар Союзына, Кызыл Армиягә караган.	4) *narrow meaning*: Related to the October Revolution, participants in the revolution, the Bolsheviks, revolutionary activities; belonging to the Soviet Union, the Red Army.
5) иск. тар. Җәдитчеләр хәрәкәтендә катнашучы, җәдитчелек тарафында булган.	5) *outdated, narrow meaning*: A member of the Jadid movement in Jadidism.
6) күч. Һич тайпылмыйча билгеле бер карашны яклаучы, эзлекле тарафдар булган, ортодокс булган.	6) *figurative meaning*: Orthodox, resistant follower of a particular point of view.
7) Ботаника, зоология, минералогия кебек фәннәрдәге кайбер тезмә терминнарның беренче компоненты буларак кулланыла.	7) used as the first component of some combination terms in such sciences as botany, zoology, mineralogy.
8) Югары пробалы, саф (кыйммәтле металлар тур.).	8) the highest standard, pure (about precious metals).
9) Югары уку йортын "бик яхшы" билгеләре белән генә тәмамлаган студентларга бирелә торган (диплом тур.) [Татар теленең аңлатмалы сүзлеге].	9) referred to university graduates who graduated with honors (about a diploma). [Expressive Dictionary of the Tatar Language].

КРАСН (KRASNIY), -ая, -ое; -сен, -сна, -сно и -сно.

1. (-сно). Цвета крови, спелых ягод земляники, яркого цветка мака.	1. The colors of blood, ripe strawberries, bright poppy flowers.
2. полн. Относящийся к революционной деятельности, к советскому строю, к Красной Армии.	2. *Full m*. Related to revolutionary activities, to the Soviet system, to the Red Army.
3. Употр. в народной речи и поэзии для обозначения чего-н. хорошего, яркого, светлого.	3. Used in folk speech and poetry to denote something good, bright, beautiful.
4. полн. Употр. для обозначения наиболее ценных пород, сортов чего-н. (спец.).	4. *Full m*. Used to designate the most valuable breeds, varieties of something. (specialist.).
5. красный, -ого, муж.	5. Supporter or

Сторонник или представитель большевиков, их революционной диктатуры, военнослужащий Красной Армии [Толковый словарь Ожегова].	representative of the Bolsheviks, their revolutionary dictatorship, a soldier of the Red Army [Ozhegov's Explanatory Dictionary].

Red is distinguished by its brightness and beauty among other colors, this color has many figurative meanings. For many peoples, it is a sacred color, often associated with blood and fire.

In red component comparisons, we find the names of garden and field flowers, berries, fruit and vegetables. For example:

*Оятыннан **гөл кебек кызыл йөзе**, Ак киемнән, алтын таҗ кигән үзе [Татар теленең язма корпусы] (His **face** was **as red as a flower**, and he was wearing white clothes and a golden crown [Corpus of Written Tatar]);*

*Кырысрак сыман күренгән хатын бала янында бөтенләй эреде, ул аны иркәли, **алма кебек кызыл битләреннән** үбә башлады [Татар теленең язма корпусы] (The woman, who looked stricter, changed completely when having the child around, she was caressing him, kissing him on **the cheeks as red as apples** [Corpus of Written Tatar]);*

*Ә анда, авызын ерып, **җиләк кебек кызыл чырайлы** Әнвәр абый бүрәнә юнып маташа иде [Татар теленең язма корпусы] (And there, with **a face as red as a berry**, Anvar aby, smiling broadly, was hewning a log [Corpus of Written Tatar]);*

*Кызый чибәр, аның карлыгандай кара күзләренә, **чия төсле кызыл иреннәренә**, алма кебек тыгыз, түгәрәк күкрәкләренә сокланып карап тормыйча түзеп булмый [Татар теленең язма корпусы] (The girl is beautiful, it is impossible to avoid looking into her eyes as black as currants, **lips** as **red as cherries, and breasts as** lush as apples. [Corpus of Written Tatar]);*

***Йөзе чөгендер кебек кызыл** иде [Татар теленең язма корпусы] (The **face** was as **red as beetroot** [Corpus of Written Tatar]).*

In Russian, in comparisons related to this group, there are often names of animals and fiery images in addition to the names of flowers, fruit and vegetables; this color has much more metaphorical meanings. For example:

***Красный, как пион**, **Соткин** смотрел в холодное лицо унтера едва не умоляющими глазами [Национальный корпус русского языка] (**Red as a peony, Sotkin** gazed into the sergeant's cold face with almost pleading eyes [Russian National Corpus]);*

*Быстро исчезнет с него тогда человеческий облик: обрюзглая, посиневшая физиономия, **губы красные, как огонь**, и мутные глаза выразят в телесных формах неутолимую тоску его души [Национальный корпус русского языка] (Then his human appearance will quickly disappear: his flabby, blue face, his **lips as red as fire**, and dull eyes will express the unquenchable melancholy of his soul in bodily forms [Russian National Corpus]);*

*Какой **он** сидел тогда **красный, как помидор** спелый, как из города Омского явился, думал я, ему веку не будет…[Национальный корпус русского языка] (He was **red, like a ripe tomato**, as if he came from the city of Omsk, I thought, he wouldn't last long... [Russian National Corpus]);*

***Он** смутился и стал **красный, как свекла** [Национальный корпус русского языка] (He was embarrassed and turned **red as beetroot** [Russian National Corpus]);*

*Несколько справившись с собою, весь **красный как рак**, **он** объявил, что счёл долгом поднять рубашечку, лично принести её… [Национальный корпус русского языка] (Having calmed down a little, all **red as a crawfish**, he announced that he considered it his duty to pick up the shirt and personally bring it ... [Russian National Corpus]);*

*Подкосились снова ноженьки у Наташи, а **Василий** уже идет к ней, идет – весь **красный, как огонь**, от крови, глаза горят у него, как костры в темной ночи, – и он к ней руки тянет [Национальный корпус русского языка] (Natasha's legs yielded, and Vasily was already walking towards her, walking - all as **red as fire** with blood, his eyes burning like bonfires in a dark night - and he was reaching out to her [Russian National Corpus]);*

*А только что **он** был **красный, как пожар** [Национальный корпус русского языка] (And just before it he was **as red as fire** [Russian National Corpus]).*

Comparisons in this group create a positive image when describing people's lips, eyes, nose and complexion, reflecting the physical or spiritual state of a person, and, on the contrary, they can be used to show the negative attitude of the writer or storyteller.

Green color
ЯШ (YASHEL')

1. Спектрда төп төсләрнең берсе – зәңгәр белән сары арасындагы төс; үлән, үсемлек, яфрак төсе. 2. Үлән үскән, яшеллек каплаган [яшел болын]. 3. Үләннән, яфрактан торган [яшел азык]. Ашарга яраклы үләннәрнең (кузгалак, кычыткан һ.б.ш.) яфрагыннан әзерләнгән. яңа чабылган, яңа өзелгән [яшел печән].	1. One of the primary colors in the spectrum is a color between blue and yellow; the color of herbs, plants, leaves. 2. Covered with greenery or grass [a green meadow]. 3. Consisting of grass or leaves [green food]. Made from the leaves of edible herbs (reeds, nettles, etc.), freshly cut grass [green].
4. Җиләк-җимеш, ашлык һ.б.ш. тур.: өлгермәгән, җитлекмәгән. рәв. Өлгермәгән килеш [арыш яшелрәк урылган].	4. Fruit and berry, grain, etc.: unripe [green rye].
5. күч. Бик яшь һәм тәҗрибәсез [бераз яшьрәк һәм яшелрәк булса да] [Татар теленең аңлатмалы сүзлеге, 2005, б. 738].	5. *Fig. m.* Very young and inexperienced [Dictionary of the Tatar Language, 2005, p. 738).

З ЁН (ZELENIY), -ая, -ое; зелен, зелена, зелено, зелены и зелены.

1. Цвета травы, листвы. 2. О цвете лица: бледный, землистого оттенка (разг.). 3. полн. Относящийся к растительности; состоящий, сделанный из зелени (во 2 и 3 знач.).	1. Colors of grass, foliage. 2. Complexion: pale, earthy shade (colloquial). 3. Vegetation; consisting of greenery.
4. О плодах: недозрелый [Толковый словарь Ожегова].	4. About unripe fruit [Ozhegov's Explanatory Dictionary].

The "green" component comparisons are rare in the Tatar and Russian languages. In both languages, they are usually used to describe human eyes, plants, precious stones (emerald, malachite), names of animals, etc. For example:

Бу хәбәрне ишеткәннән соң, Поцелуйкин, кулларын угалап, утырган урынында сикереп куйды, ***мәченеке кебек яшел күзләре*** *кечерәеп, җыерчыклар эчендә тәмам югалып калды, томшык борыны тагын да нечкәреп киткәндәй булды [Татар теленең язма корпусы] (When Potseluikin heard this news he sprang up rubbing his hands. His* ***green, catlike eyes*** *were closed, it was difficult to see them among the wrinkles, and his beak-like nose looked even smaller [Corpus of Written Tatar]);*

Рәбиганың яшел болыннардагы ***күлләрнең суы төсле яшел күзләре*** *минем каршымда ич...[Татар теленең язма корпусы] (Rabiga's eyes,* ***as green as lakes in the valley****, happened to be opposite mine. [Corpus of Written Tatar]);*

Менә ни төсле икән аның күзләре! ***Малахит ташы төсле яшел*** *[Татар теленең язма корпусы] (That's the colour of her eyes!* ***The green colour of malachite*** *[Corpus of Written Tatar]);*

Ул сарыктан кеше ясаудан ләззәт таба, ә син аның белән янәшә булудан, аның ***җәй төсле яшел күзләренә*** *рәхәтлек кичерәсең [Татар теленең язма корпусы] (He enjoys the fact that he can fool a person, and you enjoy looking into his* ***eyes as green as summer****. [Corpus of Written Tatar]);*

У них были совершенно одинаковые глаза — ***зеленые, как крыжовины****, в светлых ресницах [Национальный корпус русского языка] (They had exactly the same* ***eyes – as green as gooseberries****, with pale eyelashes [Russian National Corpus]);*

Увидел, что она мулатка, что плечи у нее мягкие и округлые, а ***глаза зеленые, как у кошки*** *[Национальный корпус русского языка] (I saw that she was a mulatto, that her shoulders were soft and round-shaped, and her* ***eyes were as green as cats'****[Russian National Corpus]);*

Лысый безрукий верзила. ***Глаза зеленые, как трава*** *[Национальный корпус русского языка] (Bald, armless bruiser. His eyes were* ***as green as grass*** *[Russian National Corpus]);*

– Только нос немножко широк да ***глаза зеленые, как у ящерицы*** *[Национальный корпус русского языка] (– Only the nose is a little too wide and his* ***eyes are as green as lizards'*** *[Russian National Corpus]).*

In most comparisons, green eyes produce a positive impression, in images with a negative connotation, on the contrary, the appearance of a person and his inner world are shown in a disagreeable way.

Blue color

Зәңгәр (Zangar)

1. 1) Спектрда яшел белән күк арасындагы төп төсләрнең берсе – күк йөзенең аяз көндәге ачык төсе, диңгез төсе. 2) күч. Ачы, югары тондагы; көчле, чәрелдәп торган. 2. и. мәгъ. 1) Зәңгәр төс, зәңгәр буяу [Татар теленең аңлатмалы сүзлеге].	1. One of the main colors between green and violet in the spectrum; the color of the clear sky, the color of the sea. 2) *Fig. m.:* a nasty, high tone; strong, shrill. 2. Blue color, blue paint [Explanatory Dictionary of the Tatar Language].

СИНИ (SINIY), -яя, -ее; синь, синя, сине.

1. Имеющий окраску одного из основных цветов спектра среднего между фиолетовым и зелёным. 2. О коже: сильно побледневший, приобретший оттенок этого цвета [Толковый словарь Ожегова].	1. Having a color of one of the primary colors of the spectrum in the middle between violet and green. 2. About the skin: very pale, acquiring a shade of this color [Ozhegov's Explanatory Dictionary].

In comparisons of the Tatar and Russian languages, the main function of blue is to depict the color of eyes. In addition, it is used in comparisons to reveal not only the color, but also the shape of eyes, and a person's inner experience. In both languages, it often describes *sea, lake, water, air, sky, flower, field*, etc. For example:

Су кебек зәңгәр күзле*, җирән чәчле, ди, үзләре [Татар теленең язма корпусы] (They say they have* ***water-blue eyes*** *and red hair. [Corpus of Written Tatar]);*

Төпсез күл кебек зәңгәр күзләре *сөйкемле генә карый иде [Татар теленең язма корпусы] (****Blue, like a bottomless lake, her eyes*** *looked at me sweetly [Corpus of Written Tatar]);*

Кыр чәчкәсе кебек зәңгәр күзле *кыз! [Татар теленең язма корпусы] (A girl with* ***eyes as blue as a wildflower****! [Corpus of Written Tatar]);*

Кыр чәчәге төсле зәңгәр күзләрендә *борчылу [Татар теленең язма корпусы] (There was anxiety in her* ***eyes as blue as a wildflower****. [Corpus of Written Tatar]);*

Ятаклар аслы-өсле куелган бүлмәчеккә төшсәң, шул ук таныш йөзләргә, озынча, кылычтай, төрчекле борынга, нәселле этнеке төсле тырпаеп торган яисә башка ябышкан колакка, табигать биргән төсен отыры үзгәртми торган өлгергән борчактай соры, ***күк йөзе төсле зәңгәр күзләргә****, хатын-кыз турында тәмсез мәзәк сөйләргә җайланган чапылдык авызларга юлыгасың [Татар теленең язма корпусы] (If you go down to a small room covered with soot, you can meet people with sharp and long, like a blade, noses, with ears sticking out like those of a thoroughbred dog, with* ***eyes as blue as the sky*** *that do not fade with time, people who tell strange jokes about women. [Corpus of Written Tatar]);*

Туп-туры күзгә карап алулары, алсу битләре, матур колак яфраклары, ***аяз күк кебек зәңгәр күзләре****, озын, бөгелеп торган керфекләре, аяк атлаулары...[Татар теленең язма корпусы] (Look straight into her eyes, at her pink cheeks, beautiful ears, her* ***eyes are as blue as the clear sky****, her eyelashes are long, curved, her steps ... [Corpus of Written Tatar]);*

Халкы да матур, егетләрнең күбесе озын буйлы, калын бәдәнле, кыю карашлы; кызлары елга камышыдай зифа буйлы, ***төпсез диңгез кебек зәңгәр күзлеләр*** *[Татар теленең язма корпусы] (And the people are beautiful, many guys are tall, slender built, with a confident look; their daughters are slender as reeds, with* ***eyes as blue as a bottomless sea*** *[Corpus of Written Tatar]);*

Чөенке борынлы, сипкелле, ***күк әчү ташы кебек зәңгәр күзле****, шомырт кара чәчле кыз бу озын чәчле ирнең ушын алды,* ***күл өсте кебек зәңгәр*** *хәзер аның* ***күзләре*** *[Татар теленең язма корпусы] (A girl with a snub nose and freckles,* ***her eyes as blue as the sky****, her hair as black as a bird cherry, left the long-haired man without a word. Now his eyes were* ***as blue as the surface of a lake****. [Corpus of Written Tatar]);*

Остается летний день, шевелящий листочки, березки, белые, как облака, ***глаза, синие, как небо*** *над облаками…[Национальный корпус русского языка] (There remains a summer day, stirring leaves, birches as white as clouds,* ***eyes as blue as the sky*** *above the clouds ... [Russian National Corpus]);*

Синие, как небо *Памира,* ***глаза*** *Люды радостно сверкали, когда вбежала она в отдел археологии, бросила на стол две золотистые монетки и торжествующе сказала... [Национальный корпус русского языка] (Luda's* ***eyes, as blue as the*** *Pamir* ***sky****, sparkled with joy when she rushed into the archeology department, threw two*

gold coins on the table and triumphantly said ... [Russian National Corpus]);

***Глаза** у нее **синие, как цветочки**, и смотрела она до слез доверчиво [Национальный корпус русского языка] (Her **eyes** were **as blue as flowers**, and she gazed so trustingly one could cry [Russian National Corpus]);*

*Наконец, она вздохнула и открыла **синие, как фиалки**, **глаза** [Национальный корпус русского языка] (Finally, she sighed and opened her **violet-blue eyes** [Russian National Corpus]);*

*И синие, **синие, как воды родной реки**, **глаза** девушки туманятся теперь слезами [Национальный корпус русского языка] (The girl's eyes, which used to be blue, as blue as the waters of the native river, are now full of tears [Russian National Corpus]);*

*На щеках румянец, что маков цвет. **Глаза** игривые, **синие, как тропическое море** [Национальный корпус русского языка] (Her cheeks blush like poppies. The **eyes** are playful and as **blue as a tropical sea** [Russian National Corpus]).*

In Russian, in addition to the images mentioned above, there are often deadly images that are frequently used to describe lips and emphasize a person's inner emotions.

*За окном еще темно, а внутри вагона от тусклых лампочек у всех **лица синие, как у утопленников** [Национальный корпус русского языка] (It is still dark outside the window, and inside the carriage, because of the dim lights, everyone's faces are **blue**, **like those of drowned men** [Russian National Corpus]);*

*Однажды я подплыл к нему, с тревогой взглянул в белое, покачивающееся на воде лицо: шевельнулись **синие, как у мертвеца**, **губы** [Национальный корпус русского языка] (Once I swam up to him, looked anxiously at the white face swaying in the water: **lips**, **blue, like those of a dead man**, moved [Russian National Corpus]).*

Conclusion

Our analysis of stable comparisons with a color component, which are often used in the Tatar and Russian languages, has led to the following conclusions.

The study shows that these comparisons, used as a means of describing and assessing the appearance and internal state of a person, are frequently found in the Tatar and Russian languages. Their active use in speech and their variety can be explained by the fact that in the environment of a person there are many objects of various colour.

In both languages, the most common colours used in comparisons are white and black. The white color reflects not only a person's appearance (hair, face, skin colour), but also the state of his/her mind (fear, anxiety, illness, etc.). In the Tatar language, this color is often used to describe purity.

Black is used to depict the color of hair, eyes, eyebrows and eyelashes. Since people with black eyes and black hair are often found among the Tatars, more comparisons with black are found in the Tatar language.

Blue and green are more common when depicting the color of eyes, less often they are used to describe lips, hands and feet, in order to show the inner experiences of a person.

The red component comparisons are used to describe the color, fullness and beauty of lips. In Russian comparisons, this color is found more often, since it is synonymous with "red" in the meaning "beautiful". The use of this color to describe noses, eyes, arms and legs emphasizes the negative attitude of the writer, or speaker.

Thus, when analyzing comparisons, firstly, the information about the object of comparison is given; secondly, the object or concept that is the standard for comparison is described. The feature, taken as the basis, is clearly expressed in the object of the comparison, therefore this sign is one of its characteristic features. The use of such comparisons in text or speech, on the one hand, names the color of the described object; on the other hand, this comparison is a signal of a positive / negative physical or psychological state of a person. The color of the ethyalon not only reveals the appearance, the color, describing a person, but also provides additional information.

Stable comparisons are a reliable object for studying the world linguistic image and a productive source for linguocultural studies, which reflect the worldview of the population, for in order to portray unfamiliar things, people almost always put it next to a similar object. Sometimes internal similarity also becomes the basis for comparison, that is, according to external features, two completely different objects or concepts coincide. It should be noted that almost always when comparing, a subjective assessment is given, a certain attitude is reflected, fixed in a language unit and an object comparable to it.

In many ways, a comparison creates a certain type of a person's image and situations.

Comparisons in the Tatar and Russian languages are characterized by similarities in the

lexical-thematic groups of images used to describe the external appearance of a person, which is explained by the universality of human nature and human thinking and, in turn, means that the understanding of the surrounding reality is described by monochromatic comparisons. The presence of specific national standards in comparisons of the two languages is associated with mythology, culture, history, literature of each nation, as well as with the individual vision of a person representing a certain nationality.

References

Gumbol'dt, W. (1985). *Iazyk i filosofiia kul'tury* [Language and Philosophy of Culture]. 450 p. Moscow, Progress. (In Russian)

Maslova, V. A. (2007). *Homolingualis v kul'ture: Monografiia* [Homolingualis in Culture: A Monograph]. 320 p. Moscow, Gnozis. (In Russian)

Natsional'nyi korpus russkogo iazyka [Russian National Corpus]. URL: https://ruscorpora.ru/new (accessed: 26.08.2021). (In Russian)

Potebnia, A. A. (1993). *Mysl' i iazyk* [Thought and Language]. 302 p. Kiev, SINTO. (In Russian)

Ramazanova, D. B. (2013). *Leksika na tatarskom iazyke, otnosiashchaiasia k cheloveku* [Tatar Vocabulary Related to a Person]. P. 364. Kazan', izdatel'stvo IYALI. (In Russian)

Tatar teleneꞑ yazma korpusy [Corpus of Written Tatar]. URL: https://www.corpus.tatar (accessed: 26.08.2021). (In Russian)

Tolkovyi slovar' tatarskogo iazyka [Explanatory Dictionary of the Tatar Language]. URL: http://suzlek.antat.ru (accessed: 26.08.2021). (In Tatar)

Tolkovyi slovar' tatarskogo iazyka (2005) [Explanatory Dictionary of the Tatar Language]. P. 848. Kazan', Dom pechati. (In Russian)

Tolkovyi slovar' Ozhegova [Ozhegov's Explanatory Dictionary]. URL: https://dic.academic.ru/contents.nsf/ogegova/ (accessed: 26.08.2021). (In Russian)

Zamaletdinov, R. R. (2004). *Tatarskaia kul'tura v iazykovom otrazhenii* [Tatar Culture in Linguistic Reflection]. Moscow, Gumanit. izdat. tsentr VLADOS; 239 p. Kazan', Magarif. (In Russian)

КЕШЕНЕ БӘЯЛӘҮ ЧАРАСЫ БУЛАРАК “ТӨС” КОМПОНЕНТЛЫ ЧАГЫШТЫРУЛАР (ТАТАР ҺӘМ РУС ТЕЛЛӘРЕ МАТЕРИАЛЫНДА)

Рәмзия Марс кызы Болгарова,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
ramzija5@yandex.ru.

Раушания Сәгъдәтҗан кызы Нурмөхәммәтова,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
rsagadat@yandex.ru.

Мәкаләдә татар һәм рус телләрендәге төс компонентлы компаратив конструкцияләр чагыштырма аспектта тикшерелә.

Әлеге тикшеренүнең максаты – төс атамасы кергән чагыштыруларны кешенең тышкы кыяфәтен тасвирлау һәм бәяләү чарасы буларак өйрәнү. Татар теленең язма корпусыннан, рус теленең милли корпусыннан алынган мисаллар тикшеренү материаллары буларак файдаланылды. Төс компонентлы чагыштырулар кешеләрнең тышкы кыяфәтендәге табигый үзенчәлекләрне яки кешенең физик яки психологик халәтендәге тышкы билгеләрне тасвирлаганда кулланыла. Әлеге образлы сурәтләү чаралары чагыштырылучы предметның һәм образның нинди булуына карап, уңай яки тискәре образ тудырырга мөмкин.

Фәнни-тикшеренү эшенең нәзари һәм гамәли әһәмияте хезмәтнең төп нәтиҗәләрен татар һәм рус телләре лексикологиясе, лингвомәдәниятне өйрәнүгә юнәлдерелгән хезмәтләрдә файдалану мөмкинлеге белән билгеләнә.

Төп төшенчәләр: татар теле, рус теле, чагыштырулар, төс компоненты, кешенең тышкы кыяфәте.

Кереш

Кешенең әйләнә-тирә дөнья турындагы барлык күзаллаулары аның аңында формалаша һәм алар күп очракта фикерләүнең ассоциатив характеры белән аңлатыла. Кеше образы – гомумтел дөнья сурәтендә дә, милли дөнья

сурәтендә дә төп образларның берсе. Шуңа күрә кешене сурәтләгән тотрыклы компаратив тел берәмлекләрен тикшерү аның телдә чагылыш тапкан образын тулысынча күз алдына китерергә ярдәм итә.

Әйтергә кирәк, кеше образы – милли дөньяны кабул итүнең бер чагылышы. Төрле мәдәният вәкилләре үз күзаллауларына ия, дөнья турындагы мәгълүматны үзләренчә кабул итә. В. Гумбольдт фикеренчә, “төрле телләр – бер үк әйбернең төрле исемнәре генә түгел, ә аларга төрлечә караш та ул” [Гумбольдт, 1985, б.154]. Шуңа күрә дөнья сурәте телдә бары тик милли-мәдәни үзенчәлекләрне исәпкә алып кына тасвирланырга мөмкин.

А.А. Потебня билгеләп үткәнчә, “сүз ярдәмендә кеше үзенең аңында булган нәрсәләрне яңадан танып белә. Ул бер үк вакытта хаостан яңа дөнья да иҗат итә һәм бу дөньяның чикләрен киңәйтү өчен үзенең көчен арттыра” [Потебня, 1993, б. 302].

Тотрыклы чагыштырулар – татар һәм рус телләрендә актив кулланыла торган берәмлекләр. Алар образлы, тәэсирле сөйләм чаралары, күпчелек очракта сөйләүченең яки язучының хис-кичерешләрен үз эченә ала. Фразеологиянең төрле катламнарындагы кебек үк, чагыштыруларда да халыкның күпгасырлык тәҗрибәсе тупланган. Шулай ук чагыштырулар мәдәни ассоциацияләр, тел һәм мәдәни тәҗрибә белән дә бәйле була.

Тикшеренү материаллары һәм методлары

Татар теленең язма корпусыннан, рус теленең милли корпусыннан алынган мисаллар фәнни-тикшеренү эшенең материалы булып хезмәт итте.

Әлеге корпуслардан кешене тасвирлый торган төс компонентлы чагыштырулар кергән мисаллар тупланды, ике телдә дә иң еш кулланылучы *кебек, как*, шулай ук төс белән турыдан-туры бәйле *төсле* бәйләүче чаралары ярдәмендә төзелгән чагыштырулар тикшерелде.

Мәкаләдә фактик материалны анализлаганда, күзәтү, чагыштырма, тасвирлама һәм семантик анализ методлары кулланылды.

Фикер алышу

Кешенең тышкы кыяфәте буенча билгеле бер күләмдә мәгълүмат алырга, аның милләтен, җенесен, яшен, шулай ук шәхси үзенчәлекләрен билгеләргә мөмкин. Гомумән, кешенең тышкы кыяфәте, аларны сурәтләү үзенчәлекләре милли мәдәният турында да күп нәрсә сөйли. Гадәттә, кешене тасвирлаган вакытта һәрвакытта да уңай һәм тискәре бәяләмәләр кулланыла. Әлеге хезмәттә татар һәм рус телләрендәге “төс” компонентлы чагыштырулар кешенең тышкы кыяфәтен тасвирлау һәм бәяләү чарасы буларак анализланды.

Төсләр, кешенең тышкы кыяфәте һәм эчке дөньясы үзенчәлекләренә өстәмә характеристика бирү максатында, билгеле бер объект яки күренеш белән чагыштыруның нигезен тәшкил итә. Төрле мәдәният вәкилләре бер үк төсне, аларның әһәмиятенә карап, төрлечә кабул итә һәм бәяли.

Төсләр символикасы белән кеше аңы катламнары, халыкның тарихы, мәдәни-иҗтимагый тормышы арасында тирән бәйләнеш бар. Төсләр төрле мәгънәләр белдерергә, төрле хисләр уятырга һәм ассоциацияләр тудырырга сәләтле, шул рәвешле алар кешенең психик дөньясында аерым һәм үзенчәлекле үзгәрешләр барлыкка китерә. Төсләргә нисбәтле ассоциацияләр дөньяны шәхси, милли, дини һ.б. кабул итү үзенчәлекләре белән бәйләнгән. Кешеләр элек-электән төсләргә аерым игътибар биргәннәр, болар халыкның ышануларында, борынгы риваятьләрдә, халык авыз иҗаты әсәрләрендә, дини тәгълиматларда урын алган.

Төсләр семантикасының үзенчәлеге – күпмәгънәлелектә. Һәр төстә бик күп төрле мәгънәләр яшеренгән. Тотрыклы лексик берәмлекләрдә төс атамаларының нәкъ менә шул сыйфаты калкып чыга.

Фәнни тикшеренүдә татар һәм рус телләрендә тәңгәллекләре булган һәм еш кулланылган төс атамалары (татар телендә: *ак, кара, кызыл, яшел, зәңгәр*; рус телендә: *белый, черный, красный, зеленый, синий*) кергән чагыштыруларга төп игътибар бирелде.

Кешелек мәдәниятендә *ак* һәм *кара* иң борынгы төсләрдән санала. Татар һәм рус телләрендәге чагыштыруларда бу төс атамалары бик еш очрый, моны әлеге төсләрнең танып-белүдәге һәм мәдәни әһәмиятенә бәйләп аңлатырга мөмкин.

Ак төс.

АК I с. 1. 1) Кар, сөт төсендәге; киресе: кара.

2) Үз төсен югалткан, чал, чаларган, көмеш төсле.

3) Ялтырап торган көмешсыман төстәге, өстеннән никель йөгерткән.

4) Борчылудан, каушаудан, авырудан йөзе үзгәргән, төсе, чырае киткән, агарынган.

5) махс. Ике яки өч сүздән торган зоологик һәм биологик терминнарның (атамаларның) беренче кисәге.

6) күч. Чиста, керсез, пычранмаган, юылган (кием-салым турында).

7) күч. тар. Революциягә һәм Совет хөкүмәтенә каршы булган.

8) күч. Алдынгы; укымышлы, прогрессив.

9) күч. Язмыйча, буш калдырып, фикернең тәмамланмавына, яшерен эчке мәгънә булуына ишарә иткән [Татар теленең аңлатмалы сүзлеге].

Б , -ая, -ое; бел, бела, бело и бело.

1. Цвета снега или мела.

2. полн. Светлый, в противоположность чему-н. более тёмному, именуемому чёрным.

3. полн. В первые годы гражданской войны: относящийся к вооружённой борьбе за восстановление законной власти в России.

4. белый, -ого, муж. То же, что белогвардеец.

5. полн. Со светлой кожей (как признак расы). Цветные и белые (сущ.) [Толковый словарь Ожегова].

Татар телендә “ак” компоненты кергән чагыштырулар кешенең тәнен, йөзен, тешләрен, кулларын, чәчләрен, сакал-мыекларын һ.б. тасвирлаганда актив кулланыла. Чагыштыру объекты буларак еш кына *кар, сөт, шикәр, мамык, аккош, шалкан, киндер* сүзләре кирә. Мәсәлән:

*– Иптәшләр, ишкәкләргә ныграк басыгыз! – дип пышылдый Искәндәр, һәм караңгыда аның **кар кебек ак тешләре** ялтырап китәләр* [Татар теленең язма корпусы];

*Йөзләренә таңның алсу төсе кунган, **шикәр кебек ак йөзле** Любаша аерылышуны үзенчә кичерде* [Татар теленең язма корпусы];

*Хәзрәт **мамык кебек ак**, йомшак **кулларын** биреп саубуллашты да җир өстендә йөзгән томан кебек, салмак кына атлап китеп барды* [Татар теленең язма корпусы];

*Көзгегә караганчы ук мин кулларымның **сабыйларныкы кебек ак** һәм җыерчыксыз булуын күрәм* [Татар теленең язма корпусы];

*Вәгъдәгөл карчыкны күргәч, Вера гаҗәпләнеп куйды: **башы кар кебек ак**, ник ичмасам бер кара чәче күренсен* [Татар теленең язма корпусы];

*Хәтта шәһәребезнең атаклы галиме, тарих фәннәре докторы Вәли ага үзе дә, куллары белән **кар кебек ак чигәләрен** кысып, бүлмәдә әрле-бирле йөренә һәм сөйләнә иде...* [Татар теленең язма корпусы];

*Картның **сөт кебек ак сакалы** калтыранып китте* [Татар теленең язма корпусы];

*Юк, ятим булмас аның әтисе кебек үк киң маңгайлы, зур кара күзле, **кызлар кебек ак йөзле**, озын керфекле улы* [Татар теленең язма корпусы];

***Тәне шалкан кебек ак** һәм тыгыз, җилкәләре киң иде Гафурның* [Татар теленең язма корпусы].

Югарыдагы мисалларда *кар, сөт, шикәр, мамык, сабый* һ.б. образлар уңай тәэсир тудыра.Әлеге эталоннар сүзлектә бирелгән аңлатмалар белән дә туры килә.

*Менә мин нишлим, менә ник **битем киндер кебек ак**, менә ник минем күзләрем тиле кешенеке кебек!* [Татар теленең язма корпусы];

*Нәрсә булды, **йөзең чүпрәк кебек ак**? – диде аңа тегесе* [Татар теленең язма корпусы].

Әлеге чагыштыруларда да ак төс кулланыла, тик *киндер, чүпрәк* образлары аша кешенең кыяфәтенә тискәре бәя бирелә.

Ак төснең кеше аңына эмоциональ тәэсире көчле, чөнки ул яктылык, көн, чисталык белән бәйле ассоциацияләр тудыра. Болар барысы да ак төснең уңай бәя бирүдә катнашуына нигез булып тора. Шуңа күрә “ак” компонентлы чагыштырулар ярдәмендә кеше күңеленең чисталыгы, сафлыгы да сурәтләнә. Бу чагыштырулар да кешегә уңай бәя бирү өчен кулланыла. Мәсәлән:

*Шул мизгелдә сине җиргә төшереп, теге **Хозыр Ильяс кебек ак Бабай**, елмаймыйнитми, китаплар артыннан килеп чыга һәм синең кулыңа озынлыгы ике метрдан да ким булмаган очлы таяк тоттыра* [Татар теленең язма корпусы];

*Зөбәйдә – **кар кебек ак**, су кебек пакь **кыз*** [Татар теленең язма корпусы];

***Ул** да бүген нәкъ шул **каен кебек ак** иде, биек иде һәм бәхетле иде, кичәге көнне кичәгесендә калдырып, бүген чиксез бәхетле иде* [Татар теленең язма корпусы].

Татар телендә *ак* сүзе, *көл, май* лексемалары белән бер сүзтезмәдә килеп, үзенчәлекле образ тудыруда катнаша. Мәсәлән:

*Кадермәтнең **йөзе көл кебек ак**, иреннәре күгәреп каткан...* [Татар теленең язма корпусы];

***Йомарлак май кебек ак тезләр**ен каплар-капламас чуар күлмәк...* [Татар теленең язма корпусы].

Бу чагыштырулар, контекстка карап, кешегә уңай бәя дә, тискәре бәя дә бирергә мөмкин.

Рус телендә “ак” компонентлы чагыштырулар да тән, йөз, чәч, сакал һ.б.ны сурәтләгәндә еш кулланыла. Рус теленең аңлатмалы сүзлегендә дә ак төс кар, акбур төсе белән чагыштырып аңлатыла. Шуңа күрә чагыштыру объекты буларак, шулай ук *кар, акбур, кәгазь, мамык, сөт, он, каен* һ.б. образлары киң таралыш алган. Мәсәлән:

Его атласные ***волосы, белые, как снег****, были расчесаны; он разглаживал седую бороду* [Национальный корпус русского языка];

Подошёл ***Василий*** *совсем близко: лица на нём нету,* ***белый, как мел****, глаза дикие; говорить начал – голос обрывается* [Национальный корпус русского языка];

Нюрка стала реветь без слов, а ***Володя, белый как бумага****, лепетал и точно боролся с кем-то, кто подшибал его под коленки, опрокидывал навзничь и душил* [Национальный корпус русского языка];

Оксана обернулась – брат был ***с лица белый как простыня*** *и белой же рукой указывал на что-то там, на земле* [Национальный корпус русского языка];

Номер вполне мог стать смертельным, и ***Виталий*** *действительно на миг потерял сознание, но все же опомнился и,* ***белый, как полотно****, самоотверженно довел до конца эпизод с канарейкой* [Национальный корпус русского языка];

Бросила взгляд на Рапопорта – ***он белый как скатерть*** [Национальный корпус русского языка].

Рус телендә *лунь, покойник, смерть* һ.б. сүзләре белән бер сүзтезмәдә кулланылып, үзенчәлекле образлар тудыру да еш очрый. Мәсәлән:

Седые ***волосы, белые как лунь****, бритое лицо – некрасивое, но интересное каждою морщинкой* [Национальный корпус русского языка];

Фомич *сидел посреди дороги,* ***белый как покойник****, и еле дышал, убитый жарой* [Национальный корпус русского языка];

*Хмель из плотника вышибло, а рядом****,*** ***белый, как смерть****, стоял* ***шофер*** [Национальный корпус русского языка].

Кеше йөзенең аксыллыгы рус телендә үлем белән тиңләштерелә, *смерть, покойник* образлары аша кешенең тышкы кыяфәте генә түгел, физик халәте дә, эчке кичерешләре дә тасвирлана.

Мисалларда ике телдә кулланылган образларның лексик-тематик төркемнәре охшаш булуы ачык күренә. Татар һәм рус телләрендә “ак” компонентлы чагыштырулар кешенең чәчләрен (чал чәчләрне), тешләрен, тән төсен, шулай ук физик һәм эмоциональ халәтен (авыру, ару, борчылу, курку һ.б.) сурәтләү өчен кулланыла.

Кара төс.

КАРА I с. 1. 1) Корым төсендәге; иң караңгы төсле.

2) Куерак, караңгырак төстәге.

3) Караңгы; яктылык төшми торган, куе, калын.

4) Негроид расаның билгесе буларак, ак тәнлеләрдән нык аерылган караңгы төстәге.

5) Тумыштан каратутлы, чәче һәм тән төсе башкаларныкыннан караңгырак булган.

6) Кояш астында озак булудан, җылы якларда яшәүдән аклыгын югалткан, каралган, кояшта кызган (кешедә бит, тән төсе тур.).

7) Керле, пычрак, юынмаган.

8) Сөт кушылмаган (чәй, кофе һ.б.ш.).

9) иск. Махсус исерткеч итеп эшләнә торган (кымыз).

10) Морҗасыз, төтене махсус тишектән – төнлектән чыга торган (мунча, өй тур.).

11) иск. Хезмәтчеләр тора торган, кышын терлек-туар кертелә торган (өй, бүлмә тур.) [Татар теленең аңлатмалы сүзлеге].

ЧЁРН , -ая, -ое; чёрен, черна, черно и чёрно.

1. Цвета сажи, угля.

2. полн. Тёмный, в противоп. чему-н. более светлому, именуемому белым.

3. Принявший тёмную окраску, потемневший.

4. полн. В старину: то же, что курной. Чёрная баня.

5. перен. Мрачный, безотрадный, тяжёлый.

6. полн., перен. Преступный, злостный.

7. полн. Не главный, задний (о входе, ходе).

8. полн. О труде: физически тяжёлый и неквалифицированный.

9. полн. Принадлежащий к непривилегированным, эксплуатируемым классам общества (устар.).

10. полн. На Руси в 1217 вв.: государственный, не частновладельческий.

11. полн. С тёмной кожей (как признак расы), чернокожий [Толковый словарь Ожегова].

Элек-электән кешеләр кара төсне төн, караңгылык белән бәйләгәннәр. Бу төс кеше аңында куркыныч ассоциацияләр барлыкка китергән. Шунлыктан әлеге төс кергән чагыштырулар ике телдә дә тискәре образ тудыра. Мәсәлән:

***Чырайлары корым сарган кебек кара** көйгән* [Татар теленең язма корпусы];

*Берни дә барып чыкмагач, **шайтан кебек кара йөзле**, сасы сарымсак белән тәмәке исе аңкытып торган урыс аны этә-төртә урамга куып чыгарды* [Татар теленең язма корпусы];

*Аннан таза гәүдәле, **сумала кебек кара чырайлы**, кысык күзле, чәче-кашы ат кылын хәтерләткән адәм күренде* [Татар теленең язма корпусы];

*Чырайлары чытык, **битләре кайрак кебек кара** янган* [Татар теленең язма корпусы];

*Совсем как этот: усатый, **черный, как головешка**, со злым лицом* [Национальный корпус русского языка];

*Иногда приходил **черный как туча**, вздрагивал от каждого шороха* [Национальный корпус русского языка];

*В центре группы на охапке сена возлежал **черный, как негр, детина** с одной ногой* [Национальный корпус русского языка];

Арап** лежал в гробу в морском мундире времени Екатерины, **черный как уголь... [Национальный корпус русского языка];

Әлеге төс кергән чагыштыруларны ике телдә дә чәч, күз, каш, керфекләрне тасвирлаганда да күзәтергә мөмкин. Эталон буларак, *төн, сумала, күмер, җир, болыт, шомырт, карлыган, карга, карга канаты, гарәп, чегән* һ.б. сүзләр актив кулланыла. Мәсәлән:

Күзләре** минекенә охшаган, **төн кебек кара [Татар теленең язма корпусы];

*Чигә **чәчең** кара иде, / **Сумала кебек кара*** [Татар теленең язма корпусы];

*Алланып торган кояш чыгышыннан китерелгән җитез егетнең **шомырт кебек кара күзләренә** кылдан нечкә итеп очланган инәләр кададылар, ди* [Татар теленең язма корпусы];

*Ул арада сигез-ун яшьлек яланаяк, яланбаш, үзләре **ком гарәбе кебек кара янган** ике **малай** килеп чыкты* [Татар теленең язма корпусы];

***Чегән кебек кара чәчле**, кара тәнле булганы өчен генә түгел, ә эшчеләр арасында иң яше булганга да, аңа шулай дип дәшәләр иде* [Татар теленең язма корпусы];

*Телефон баганасыдай озын, **мунча ташы кебек кара Хәниф** иде ул* [Татар теленең язма корпусы];

*Икенчесе егерме-егерме биш яшьләрдәге егет, ә яңакларында **кара урман кебек кара сакал*** [Татар теленең язма корпусы];

***Төн кебек кара**, ишелеп төшкән **чәчләрен** төзәтеп куйды* [Татар теленең язма корпусы];

***Күмер кебек кара чәчләре** арасында көмешсу көл сибелгән кебек* [Татар теленең язма корпусы];

*Аннан калын гына гәүдәле, тулы битле, кысыграк күзле бер кеше төште, **кашы, чәчләре сумала кебек кара*** [Татар теленең язма корпусы].

Рус телендә дә шул ук образлар еш очрый. Мәсәлән:

*Лица их были смуглые, носы приплюснутые и губы толстые, **глаза чёрные, как смоль**, равно как и волосы, висящие прядями, иные были с редкими бородами, иные же и вовсе без бород; в разные части лица были у них воткнуты длинные косточки и вставлены камешки* [Национальный корпус русского языка];

*И я, подчиняясь моему порыву, наклонилась к ней и нежно поцеловала ее **глаза, черные, как ночь**, и горящие, как алмазы* [Национальный корпус русского языка];

*Передок занимал квадратный, **черный как ворон мужик**...* [Национальный корпус русского языка];

*Лицо у него было смуглое, два черных глаза горели, как угли, не покрытые париком короткие **волосы, черные, как воронье крыло**, вились мелкими кольцами, и весь он был одет в черное* [Национальный корпус русского языка];

***Лёва** высокий, стройный, **чёрный, как цыган**, Олеся ему по плечо, белолицая русалочка с льняными волосами...* [Национальный корпус русского языка].

Әлеге төс ярдәмендә, чагыштырыла торган предметның һәм образның нинди булуына карап, уңай яки тискәре образ күзалланырга мөмкин.

Кешенең тышкы кыяфәтен тасвирлаганда (чәч, күзләр, каш, керфек), кара төс еш кына уңай тәэсир калдырса, кешенең физик халәтен яки эчке кичерешләрен сурәтләгәндә тискәре образ тудыра.

Кызыл төс.

К З I с. 1. 1) Спектрның төп төсләреннән иң беренчесе төсле, кан төсендәге.

2) сөйл. оны, төкләре кызгылт көрән, куе җирән төсле (сыер, бозау төсе тур.).

3) Кызыл төс алган, беркадәр кан төсе кергән, кызарган.

4) тар. Октябрь революциясенә, революциядә катнашучыларга, большевикларга, революцион эшчәнлеккә бәйләнешле; Советлар Союзына, Кызыл Армиягә караган.

5) иск. тар. Җәдитчеләр хәрәкәтендә катнашучы, җәдитчелек тарафында булган.

6) күч. Һич тайпылмыйча билгеле бер карашны яклаучы, эзлекле тарафдар булган, ортодокс булган.

7) Ботаника, зоология, минералогия кебек фәннәрдәге кайбер тезмә терминнарның беренче компоненты буларак кулланыла.

8) Югары пробалы, саф (кыйммәтле металлар тур.).

9) Югары уку йортын «бик яхшы» билгеләре белән генә тәмамлаган студентларга бирелә торган (диплом тур.) [Татар теленең аңлатмалы сүзлеге].

КРАСН , -ая, -ое; -сен, -сна, -сно и -сно.

1. (-сно). Цвета крови, спелых ягод земляники, яркого цветка мака.

2. полн. Относящийся к революционной деятельности, к советскому строю, к Красной Армии.

3. Употр. в народной речи и поэзии для обозначения чего-н. хорошего, яркого, светлого.

4. полн. Употр. для обозначения наиболее ценных пород, сортов чего-н. (спец.).

5. красный, -ого, муж. Сторонник или представитель большевиков, их революционной диктатуры, военнослужащий Красной Армии [Толковый словарь Ожегова].

Кызыл төс башка төсләр арасында үзенең яктылыгы һәм матурлыгы белән аерылып тора, әлеге төснең күчерелмә мәгънәләре дә күп. Күп кенә халыкларда ул изге төс булып та санала, еш кына кан, ут төсе белән бәйләп карала.

“Кызыл” компонентлы чагыштыруларда күп очракта эталон буларак, бакча һәм кыр чәчәкләре исемнәре (мәк чәчәге, чәчәк, гөлчәчәк һ.б.), җиләкләр, җиләк-җимеш, яшелчә исемнәре файдаланыла. Мәсәлән:

*Оятыннан **гөл кебек кызыл йөзе**, Ак киемнән, алтын таҗ кигән үзе* [Татар теленең язма корпусы];

*Кырысрак сыман күренгән хатын бала янында бөтенләй эреде, ул аны иркәли, **алма кебек кызыл битләреннән** үбә башлады* [Татар теленең язма корпусы];

*Ә анда, авызын ерып, **җиләк кебек кызыл чырайлы** Әнвәр абый бүрәнә юнып маташа иде* [Татар теленең язма корпусы];

*Кызый чибәр, аның карлыгандай кара күзләренә, **чия төсле кызыл иреннәренә**, алма кебек тыгыз, түгәрәк күкрәкләренә сокланып карап тормыйча түзеп булмый* [Татар теленең язма корпусы];

***Йөзе чөгендер кебек кызыл** иде* [Татар теленең язма корпусы].

Рус телендә әлеге төркемгә караган чагыштыруларда чәчәк, җиләк-җимеш, яшелчә исемнәреннән тыш, хайван исемнәре, ут-ялкын образлары да еш очрый, бу төснең метафорик мәгънәләре дә күбрәк. Мәсәлән:

***Красный, как пион**, **Соткин** смотрел в холодное лицо унтера едва не умоляющими глазами* [Национальный корпус русского языка];

*Быстро исчезнет с него тогда человеческий облик: обрюзглая, посиневшая физиономия, **губы красные, как огонь**, и мутные глаза выразят в телесных формах неутолимую тоску его души* [Национальный корпус русского языка];

*Какой **он** сидел тогда **красный, как помидор** спелый, как из города Омского явился, думал я, ему веку не будет…* [Национальный корпус русского языка];

Он** смутился и стал **красный, как свекла [Национальный корпус русского языка];

*Несколько справившись с собою, весь **красный как рак, он** объявил, что счёл долгом поднять рубашечку, лично принести её...* [Национальный корпус русского языка];

*Подкосились снова ноженьки у Наташи, а **Василий** уже идет к ней, идет – весь **красный, как огонь**, от крови, глаза горят у него, как костры в темной ночи, – и он к ней руки тянет* [Национальный корпус русского языка];

*А только что **он** был **красный, как пожар*** [Национальный корпус русского языка].

Әлеге төркемдәге чагыштырулар кешенең иреннәрен тасвирлаганда уңай образ тудыра, физик яки рухи халәтен чагылдырганда, кешенең күзләрен, борынын, бит төсен сурәтләгән вакытта, киресенчә, язучының яки сөйләүченең тискәре карашын күрсәтә.

Яшел төс.

ЯШ сф.

1. Спектрда төп төсләрнең берсе – зәңгәр белән сары арасындагы төс; үлән, үсемлек, яфрак төсе.

2. Үлән үскән, яшеллек каплаган [яшел болын].

3. Үләннән, яфрактан торган [яшел азык]. Ашарга яраклы үләннәрнең (кузгалак, кычыткан һ.б.ш.) яфрагыннан әзерләнгән. яңа чабылган, яңа өзелгән [яшел печән].

4. Җиләк-җимеш, ашлык һ.б.ш. тур.: өлгермәгән, җитлекмәгән. рәв. Өлгермәгән килеш [арыш яшелрәк урылган].

5. күч. Бик яшь һәм тәҗрибәсез [бераз яшьрәк һәм яшелрәк булса да] [Татар теленең аңлатмалы сүзлеге, 2005, б. 738].

З ЁН , -ая, -ое; зелен, зелена, зелено, зелены и зелены.

1. Цвета травы, листвы.

2. О цвете лица: бледный, землистого оттенка (разг.).

3. полн. Относящийся к растительности; состоящий, сделанный из зелени (во 2 и 3 знач.).

4. О плодах: недозрелый [Толковый словарь Ожегова].

"Яшел" компонентлы чагыштырулар татар һәм рус телләрендә күп түгел. Ике телдә дә, гадәттә, кешенең күзләрен тасвирлаганда кулланыла, образ буларак үсемлекләр, кыйммәтле ташлар (зөбәрҗәт, малахит), хайван исемнәре һ.б. белән янәшә килә. Мәсәлән:

*Бу хәбәрне ишеткәннән соң, Поцелуйкин, кулларын угалап, утырган урынында сикереп куйды, **мәченеке кебек яшел күзләре** кечерәеп, җыерчыклар эчендә тәмам югалып калды, томшык борыны тагын да нечкәреп киткәндәй булды* [Татар теленең язма корпусы];

*Рәбиганың яшел болыннардагы **күлләрнең суы төсле яшел күзләре** минем каршымда ич...*[Татар теленең язма корпусы];

*Менә ни төсле икән аның күзләре! **Малахит ташы төсле яшел*** [Татар теленең язма корпусы];

*Ул сарыктан кеше ясаудан ләззәт таба, ә син аның белән янәшә булудан, аның **җәй төсле яшел күзләренә** рәхәтлек кичерәсең* [Татар теленең язма корпусы];

*У них были совершенно одинаковые глаза — **зеленые, как крыжовины**, в светлых ресницах* [Национальный корпус русского языка];

*Увидел, что она мулатка, что плечи у нее мягкие и округлые, а **глаза зеленые, как у кошки*** [Национальный корпус русского языка];

*Лысый безрукий верзила. **Глаза зеленые, как трава*** [Национальный корпус русского языка];

*– Только нос немножко широк да **глаза зеленые, как у ящерицы*** [Национальный корпус русского языка].

Чагыштыруларның күбесендә яшел күзләр уңай тәэсир калдыра, образларында тискәре коннотация булганнары, киресенчә, кешенең кыяфәтен дә, эчке дөньясын да ямьсез итеп күрсәтә.

Зәңгәр төс.

ЗӘҢГӘР с. 1. 1) Спектрда яшел белән күк арасындагы төп төсләрнең берсе – күк йөзенең аяз көндәге ачык төсе, диңгез төсе.

2) күч. Ачы, югары тондагы; көчле, чәрелдәп торган.

2. и. мәгъ. 1) Зәңгәр төс, зәңгәр буяу [Татар теленең аңлатмалы сүзлеге].

СИНИ , -яя, -ее; синь, синя, сине.

1. Имеющий окраску одного из основных цветов спектра среднего между фиолетовым и зелёным.

2. О коже: сильно побледневший, приобретший оттенок этого цвета [Толковый словарь Ожегова].

Татар һәм рус теле чагыштыруларында зәңгәр төснең төп функциясе – күзләрнең төсенә характеристика бирү. Моннан тыш, чагыштыруларда кулланылган образлар күзләрнең төсен генә түгел, күп вакытта формасын да ачыклый, кешенең эчке кичерешләренә дә ишарә итә. Ике телдә дә *диңгез, күл, су, һава, күк, чәчәк, кыр чәчкәсе* һ.б. образлар еш очрый. Мәсәлән:

***Су кебек зәңгәр күзле**, җирән чәчле, ди, үзләре* [Татар теленең язма корпусы];

***Төпсез күл кебек зәңгәр күзләре** сөйкемле генә карый иде* [Татар теленең язма корпусы];

***Кыр чәчкәсе кебек зәңгәр күзле** кыз!* [Татар теленең язма корпусы];

***Кыр чәчәге төсле зәңгәр күзләрендә** борчылу* [Татар теленең язма корпусы];

*Ятаклар аслы-өсле куелган бүлмәчеккә төшсәң, шул ук таныш йөзләргә, озынча, кылычтай, төерчекле борынга, нәселле этнеке төсле тырпаеп торган яисә башка ябышкан колакка, табигать биргән төсен отыры үзгәртми торган өлгергән борчактай соры, **күк йөзе төсле зәңгәр күзләргә**, хатын-кыз турында тәмсез мәзәк сөйләргә җайланган чапылдык авызларга юлыгасың* [Татар теленең язма корпусы];

*Туп-туры күзгә карап алулары, алсу битләре, матур колак яфраклары, **аяз күк кебек зәңгәр күзләре**, озын, бөгелеп торган керфекләре, аяк атлаулары...*[Татар теленең язма корпусы];

*Халкы да матур, егетләрнең күбесе озын буйлы, калын бәдәнле, кыю карашлы; кызлары елга камышыдай зифа буйлы, **төпсез диңгез кебек зәңгәр күзлеләр*** [Татар теленең язма корпусы];

*Чөенке борынлы, сипкелле, **күк әчү ташы кебек зәңгәр күзле**, шомырт кара чәчле кыз бу озын чәчле ирнең ушын алды, **күл өсте кебек***

зәңгәр *хәзер аның* ***күзләре*** [Татар теленең язма корпусы];

Остается летний день, шевелящий листочки, березки, белые, как облака, ***глаза, синие, как небо*** *над облаками…*[Национальный корпус русского языка];

Синие, как небо *Памира,* ***глаза*** *Люды радостно сверкали, когда вбежала она в отдел археологии, бросила на стол две золотистые монетки и торжествующе сказала...* [Национальный корпус русского языка];

Глаза *у нее* ***синие, как цветочки****, и смотрела она до слез доверчиво* [Национальный корпус русского языка];

Наконец, она вздохнула и открыла ***синие, как фиалки****,* ***глаза*** [Национальный корпус русского языка];

И синие, ***синие, как воды родной реки****,* ***глаза*** *девушки туманятся теперь слезами* [Национальный корпус русского языка];

На щеках румянец, что маков цвет. ***Глаза*** *игривые,* ***синие, как тропическое море*** [Национальный корпус русского языка].

Рус телендә югарыда әйтелгән образлардан тыш, үлем белән бәйле образлар да бар, алар бит, иреннәрне тасвирлаганда актив һәм кешенең эчке хис-кичерешләрен дә ассызыклый.

За окном еще темно, а внутри вагона от тусклых лампочек у всех ***лица синие, как у утопленников*** [Национальный корпус русского языка];

Однажды я подплыл к нему, с тревогой взглянул в белое, покачивающееся на воде лицо: шевельнулись ***синие, как у мертвеца****,* ***губы*** [Национальный корпус русского языка].

Нәтиҗәләр

Татар һәм рус телләрендә еш кулланыла торган төс компонентлы тотрыклы чагыштыруларны анализлау шундый нәтиҗәләргә китерде.

Татар һәм рус телләре материалында үткәрелгән тикшеренү кешенең тышкы кыяфәтен һәм эчке халәтен тасвирлау һәм бәяләү чарасы буларак, төс компонентлы чагыштыруларның күп булуын күрсәтте. Мондый чагыштыруларның төрлелеге кеше тормышындагы, әйләнә-тирәдәге төсле предмет, объектларның да гаять төрле булуы, аларның сөйләмдә актив кулланылуы белән дә бәйле.

Ике телдә дә чагыштыруларда иң еш очраган төсләр – *ак* һәм *кара*. Ак төс кешенең тышкы кыяфәтен (чәч, бит, тән төсе) генә түгел, аның күңел халәтен дә (курку, борчылу, авыру һ.б.) чагылдыра. Татар телендә әлеге төс сафлык, чисталыкны сурәтләү өчен дә еш кулланыла.

Кара сүзе ярдәмендә чәч, күз, каш-керфекләр төсе сурәтләнә. Татар халкында кара күзле, кара чәчле кешеләр еш очраганга күрә, бу төс кергән чагыштырулар да татар телендә күбрәк.

Зәңгәр һәм *яшел* төс ешрак күз төсенә нисбәттә, кайбер вакытта кешенең эчке кичерешләрен күрсәтү максатыннан, иреннәр, кул-аяклар һ.б. тасвирлаганда да очрый.

Кызыл компонентлы чагыштырулар күп вакыт иреннәрнең төсен, тулылыгын, матурлыгын күрсәтү өчен кулланыла. Рус телендәге чагыштыруларда әлеге төс ешрак очрый, чөнки красный (кызыл) красивый (матур) сүзенең синонимы буларак та йөри. Әлеге төс борын, күз, кул һәм аякларны тасвирлаганда язучының яки сөйләүченең негатив карашы ассызыклана.

Шулай итеп, чагыштыруларны анализлаган вакытта, беренчедән, чагыштыру объекты турында, икенчедән, чагыштыру өчен эталон булган предмет яки төшенчә турында мәгълүмат туплана. Чагыштыру нигезенә алынган билге чагыштыру объектында бик ачык белдерелә, шунлыктан әлеге билге аның характерлы сыйфатларыннан берсе булып тора. Текстта яки сөйләмдә мондый чагыштыруларны куллану, бер яктан, тасвирлана торган объектның төсен белдерсә, икенче яктан, әлеге чагыштыру кешенең уңай / тискәре физик яки психологик халәтенең сигналына да әйләнә. Эталонның төсе кешенең тышкы кыяфәтен, төсен генә ачыклап калмый, өстәмә мәгълүмат та бирә.

Тотрыклы чагыштырулар – дөнья тел сурәтен өйрәнү өчен ышанычлы объект һәм лингвомәдәни тикшеренүләр өчен продуктив чыганак, аларда халыкның дөньяга карашы чагылыш таба. Чөнки таныш булмаган әйберне сурәтләү өчен, кешеләр һәрвакытта да диярлек аны охшаш объект белән янәшә куялар. Кайвакыт эчке охшашлык та чагыштыру өчен нигез була, ягъни тышкы билгеләре буенча бөтенләй охшаш булмаган ике предмет яки төшенчә тәңгәлләштерелә. Тагын шуны да әйтергә кирәк, чагыштырган вакытта һәрвакыт диярлек субъектив бәя дә бирелә, тел берәмлегенә һәм аның аша чагыштырыла торган объектка карата телдә беркетелгән билгеле бер мөнәсәбәт тә чагылдырыла.

Чагыштыру күп вакытта кешеләрнең, ситуацияләрнең билгеле бер типтагы образларын тудыра.

Татар һәм рус телләрендәге чагыштыруларга кешенең тышкы кыяфәтен тасвирлау өчен кулланылган образларның лексик-тематик төркемнәре охшашлыгы хас булуы ачыкланды. Бу кеше табигатенең һәм кеше фикерләвенең универсальлеге белән аңлатыла һәм, үз чиратында, әйләнә-тирә чынбарлыкны аңлауның бертөрле чагыштырулар ярдәмендә тасвирлануын күрсәтә. Ике телнең чагыштыруларында милли үзенчәлекле эталоннар булу һәр милләтнең мифологиясе, мәдәнияте, тарихы, әдәбияты белән, шулай ук билгеле бер милләт кешесенең индивидуаль күзаллавы белән бәйле.

Әдәбият

Гумбольдт В. Язык и философия культуры. М.: Прогресс, 1985. 450 с.

Замалетдинов Р.Р. Татарская культура в языковом отражении. М: Гуманит. издат. центр В АДОС; Казань: Магариф, 2004. 239 с.

Маслова В.А. Homolingualis в культуре: Монография. М.: Гнозис, 2007. 320 с.

Национальный корпус русского языка [Электронный ресурс]. URL: https://ruscorpora.ru/new (дата обращения: 26.08.2021).

Потебня А.А. Мысль и язык. Киев: СИНТО, 1993. 302 с.

Рамазанова Д.Б. Татар телендә кешегә бәйләнешле лексика. Казан: ИЯ И нәшр., 2013. 364 б.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге [Электрон ресурс]. URL: http://suzlek.antat.ru (мөрәҗәгать итү вакыты: 26.08.2021).

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. Казан: Матбугат йорты, 2005. 848 б.

Татар теленең язма корпусы [Электрон ресурс]. URL: https://www.corpus.tatar (мөрәҗәгать итү вакыты: 26.08.2021).

Толковый словарь Ожегова [Электронный ресурс]. URL: https://dic.academic.ru/contents.nsf/ogegova/ (дата обращения: 26.08.2021).

СРАВНЕНИЯ С КОМПОНЕНТОМ «ЦВЕТ» КАК СРЕДСТВО ОЦЕНКИ ЧЕЛОВЕКА (НА МАТЕРИАЛЕ ТАТАРСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ)

Рамзия Марсовна Болгарова,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
ramzija5@yandex.ru.

Раушания Сагдатзяновна Нурмухаметова,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
rsagadat@yandex.ru.

В данной статье в сопоставительном аспекте рассматриваются компаративные конструкции с колоративным компонентом в татарском и русском языках.

Целью данного исследования является изучение сравнительных конструкций с цветообозначениями в качестве средства описания и оценки внешнего вида человека. Материалами для исследования стали примеры из письменного корпуса татарского языка и национального корпуса русского языка. Исследуемые сравнительные конструкции используются для описания внешности людей, физического или психологического состояния человека. Данные изобразительные средства могут создавать положительный или отрицательный образ в зависимости от того, какой эталон лежит в основе сравнения.

Данные исследования могут быть использованы в преподавании русского и татарского языков, курса межкультурной коммуникации, составлении лингвокультурологических словарей и т. д.

Ключевые слова: татарский язык, русский язык, сравнения, колоративный компонент, внешний вид человека.

Literature

Әдәбият

Литература

DOI: 10.26907/2311-2042-2021-17-2-45-60

A LOOK AT THE CREATIVE LABORATORY OF THE MASTER OF WORDS (BASED ON NAZHAR NADZHMI’S POEM “ABOVE PARIS”[1])

Sebastian Cwiklinski,
Institute of Turkic Studies and Osmanistics, Free University of Berlin,
23-25 Fabeckstr, Berlin, 10117, Germany,
sebastian.cwiklinski@web.de.

Based on the poem “Above Paris”, written in 1985, the article sheds light on the issues related to Nazhar Nadzhmi’s creative laboratory and determines individual characteristics of the writer’s work using the method of the literary text complex analysis and exploring the features of his creative laboratory. Our study also reveals the basis underlying the change and development of his creative thinking by comparing the versions of his work in the Tatar and Bashkir languages. It is for the first time that this poem has been analyzed on this scientific basis. A comprehensive analysis of the style and characteristic features of the author’s works, his figurative thinking ability and his worldview determine the scientific novelty and relevance of the article.

Firstly, by studying the variants of the work in these two languages, we have established that each literary text has its own place in the literary process and in the process of the author’s creative activity. The conditions under which the poem “Above Paris” was created found reflection in the notes on his journeys to France. Secondly, the analysis of Nazhar Nadzhmi’s works shows that different versions of literary texts evidence a change in his thinking. Thirdly, the study reveals Nazhar Nadzhmi’s attitude to Tatar and Bashkir literature.

Key words: N. Nadzhmi, Tatar literature, Bashkir literature, Tatar-Bashkir literary ties.

Introduction

Nazhar Nadzhmi (1918–1999) is one of the classic writers who played a significant role in the development of Tatar and Bashkir national literatures, built a literary bridge connecting them, and made a worthy contribution to the enrichment of intercultural ties. In the Bashkir Wikipedia, he is presented as the people’s poet of Bashkortostan and the winner of the Salavat Yulaev Prize (1972) [Wikipedia, 2021]. In the Tatar Wikipedia, he is called a famous Tatar poet, and in the Russian encyclopedia he is recognized as both a Tatar and Bashkir poet. Undoubtedly, N. Nadzhmi’s poetic talent was formed and developed under the strong influence of both Bashkir and Tatar literatures. For many years, he was a member of the editorial

[1] The author expresses his gratitude to Prof. Dilyara Usmanova for her help in gaining access to the memories of her father, Prof. Mirkasym Usmanov.

board of the journal "Kazan utlary" ("The Lights of Kazan"), for his contributions to the development of Tatar literature he was awarded the Prize of the Republic of Tatarstan named after Gayaz Iskhaki[2]. Also, his work had a strong influence on the writers S. Suleimanov, R. Minnullin, R. Gatash, G. Murat and others.

In the preface to the collection of works "Tatar Blood", Nazhar Nadzhmi himself noted, "I was born in the village of Minishty, the Dyurtyulinsky district of Bashkortostan. I write all my poems in the Bashkir language, but the Tatar theme – the tragic history of the Tatar people, their fate – has shaken my heart, and I can never remain indifferent to this, nor in the future shall I ever be able to so"[Nadzhmi, 1997, p. 2].

Of course, it is interesting for us to know that Nazhar Nadzhmi was a poet who wrote actively in both languages. His poems in Bashkir began to appear in 1938, those in Tatar – in 1947. Within the framework of this article, by comparing two different versions of the same poem, we mean to identify the individual characteristic features of the writer's work, describe his creative laboratory and the development of his thought.

The history of criticism, devoted to Nazar Nadzhmi's oeuvre, dates back to the 1950s. The first reviews of his works in Bashkir literary criticism were written by G. Amiri [Amiri, 1950], I. Abdullin [Abdullin, 1954], E. Bikchantaev [Bikchantaev, 1951], M. Gafurov [Gafurov, 1954], M. Maksimov [Maksimov, 1955] and others. They made a thorough analysis of the writer's first works and quickened his return to literature. In the 1960s–1970s, scholars began to study N. Nadzhmi's work on a scientific basis. This was facilitated by the publication of the first collections of the writer's poems. In the prefaces to the collections and on the pages of periodicals, the features of N. Nadzhmi's creative work underwent critical and scientific evaluation. The works of G. Ramazanov [Ramazanov, 1954; Ramazanov, 1968], Kh. Zinnatullina [Zinnatullina, 1968], R. Khakimova [Khakimov, 1963], G. Khusainov [Khusainov, 1961], K. Akhmetzhanov [Akhmetova, 1977, pp. 3–18], A. Khabirov [Khabirov, 1969], V. Kazyikhanova [Kazyikhanov, 1993], R. Amirova [Amirov, 1988], S. Safuanova [Safuanov, 1998], R. Bikbaeva [Bikbaev, 1991] and others reveal characteristic features, poetic skills and imaginative thinking of the author: his departure from "illustrativeness" towards the depiction of the lyrical hero's inner world, which determined the innovation in verbal art and became the poet's contribution to the development of philosophical lyrics. In the theoretical aspect, K. Akhmetzhanov focused on the poet's "poetic divergence", "poetic polarity", "sincerity", "situationalism", "harmony of images" and "complex simplicity". Of course, when analyzing the prerequisites that influenced the formation of the poet's poetic style, of primary importance are the problems raised in his works, his lyrical hero and his subjective thoughts. However, no clear assessment has been made so far of N. Nadzhmi's place in Tatar and Bashkir literature, in the development of these countries' literary traditions, and his contribution to their awakening in the 1920's [Khaibrakhmanov, 2004, p. 9]. A. Khabirov is among those who thoroughly analyzed the writer's work. The researcher comprehensively studied N. Nadzhmi's poetics [Khabirov, 1982, pp. 31–33] and highly appreciated the concept of his lyrical hero [Khabirova, 1970; Khabirov, 1978]. This research has made the poet a classic of Bashkir literature, his works are being analyzed in growth and development, evaluated against the background of the Bashkir literary process.

In the 1970s–80s, the writer's work was analyzed by the Russian critics L. Anninsky [Anninsky, 1970], V. Baranov [Baranov, 1963, pp. 90–93), Ye. Druts [Druts, 1970], I. Ivanov [Ivanov, 1963], I. Rostovtseva [Rostovtseva, 1976], I. Sotnikov [Sotnikov, 1966], A. Filippov [Filippov, 1968, pp. 31–32]. In their works, N. Nadzhmi was regarded as an international poet who "managed to vividly illuminate the theme of war", "desired to reveal its complex and contradictory social and moral aspects".

Tatar literary criticism also studied the poet's work. Interesting thoughts in this regard are expressed in the critical publications of R. Mustafin [Mustafin, 1970], S. Povarisov [Povarisov, 1978] and others, as well as in journalistic and critical publications of the Tatar poets M. Nogman [Nogman, 1973], S. Khakim [Khakim, 1978, pp. 3–5], G. Khuziev [Khuziev, 1963], G. Rakhim [Rakhim, 1988, pp. 3–4] and R. Gatash [Gatash, 1993]. Nadzhmi's work is believed to be the basis connecting Tatar and Bashkir literatures and is highly appreciated by Tatar writers. In the works of R. Khaibrakhmanov, N. Nadzhmi's place in Tatar poetry is designated based on the concept of

[2] The Gayaz Iskhaki Prize was established in 1991, it is awarded annually for the most outstanding literary works, books on the history and theory of literature, research on the publication of classic works, contributing to the spiritual wealth of the nation, and for active social and political activities.

personality and epoch, the originality of his style and his contribution to the development of poetry [Khaibrakhmanov, 2004].

Methodological basis of the work

The methodological basis of the work is the hermeneutic approach. For our analysis, we used the method of "comprehensive analysis of literary works", which was proposed by Y. Nigmatullina. In her approach, Nigmatullina defines the issue of creative individuality as decisive. She considers creative individuality to be a complex multi-layered whole and distinguishes attitudes and worldviews, stages of literary and imaginative thinking, aesthetic ideals and talent in this system [Nigmatullina, 1976, pp. 94–102]. Within the framework of this article, we, relying on these theoretical positions, explore the writer's individual style and his creative laboratory by studying N. Nadzhmi's poem "Above Paris", published in the Tatar and Bashkir versions.

An Exchange of Thoughts

August, 1984. Writers from all the country, among them Mirkasym Usmanov, Doctor of Historical Sciences, Professor of Kazan University (1934–2010), the Tatar writer Renat Sufiev (1939–2007) and the poet Nahzar Nadzhmi and their wives, took part in a tourist trip to France, organized by the Union of Writers of the USSR. As Mr. Mirkasym Usmanov noted[3], during the trip he and Nazhar Nadzhmi became good friends, and their close communication began. Together with the tourist group, they went to see the Eiffel Tower, Montmartre, walked all over Paris, finding the opportunity to talk about the Tatar-Bashkir issue and discuss poetry. This trip became the creative ground for Nadzhmi's poem that forms the basis of this article. It is of interest to learn how this work appeared. On the last day of the trip, the tourist group was at a farewell dinner arranged to say goodbye to France and Paris in a restaurants. Mirkasym Usmanov and Nazhar Nadzhmi went out onto the restaurant's balcony. Mr. Usmanov later recalled: "We went out onto the balcony, it turned out that our restaurant was at a considerable height. Beneath was Paris at night, illuminated by thousands and thousands of lights. Nazhar Nadzhmi, gazing at night Paris, said: "Repeat that poem again"[4]. I repeated it:

Ат сәнең астыңдадыр, йөргел бу йирнең хәдден ал[5],
Нәгяһән[6] ул ат сәнең астыңда булгай – булмагай.
As long as your horse is under you, get everything from life,
It will disappear suddenly, as if nothing has happened before.

"– Yes, he said, as if talking to himself, – we shouldn't miss the opportunity. Shall we be able to come to these lands again? .. At first hesitantly and reluctantly I set off on this trip. We always say we have so much to do... And now I am very glad I've come here. After all, we have lived without knowing anything about this overwhelming world! .. The poet was right saying: in the future an opportunity like this might not come our way..". They went silent. "Recite your 'Tatar Language'[7] to make it sound above Paris", I said attempting to change the subject. At first, he said that he no longer remembered it, then, he began slowly and, after a couple of stanzas, he began to recite passionately:

Туган җирең Идел буе:
Һәр телнең бар туган иле.
Туган җирең кебек назлы,
Җырдай моңлы татар теле...
The Volga region is your native land:
Each language has a homeland.
The melodic Tatar language is
Like a caring native land…

In an emotional impulse he read two or three more verses [Usmanov, 2014, pp. 163–164].

Even after this trip, the two friends did not lose touch, although they rarely exchanged letters. In September 1985, Mirkasym Usmanov received another letter from Nazhar Nadzhmi, inside was the poem called "Above Paris", which was devoted to him. The poem was first published on March 4, 1987, in the Tatar newspaper "Qyzyl taŋ" ("The Red Dawn") [Nadzhmi, 2008, p. 56], the same year it was published in the magazine "Kazan utlary"

[3] The memories of Mirkasim Usmanov about Nadzhmi were first published in 2014 in the magazine "The Lights of Kazan" in a collection of his memoirs in 2019. Prof. Usmanova, who prepared a new version of his memories, thinks that her father believed it to be in 2014 [Usmanova, 2020].

[4] In the restaurant, Mirkasym Usmanov recited one of the poems of the Tatar-Bashkir educator and poet Shamsutdin Zayki (1822-1865).

[5] Хәдден ал – чигенә җитү [M. Usmanov's notes].

[6] Нәгяһән – кинәттән, көтмәгәндә [M. Usmanov's notes].

[7] Nadzhmi's poem "Tatar Language" was first published in 1968 in the magazine "The Lights of Kazan". The stanza published here is the first stanza of the poem.

("The Lights of Kazan"). However, these were not the initial versions, Nazhar Nadzhmi sent his first and second versions of the poem to Mirkasym Usmanov in two letters, written on 12 and 16 September, 1985. Mirkasym Usmanov recalled: "The envelope, sent in September , contained a two-page text of his poem "Above Paris", printed on a typewriter. At the bottom of the second page he added the words: "Mirkasym! Here is one poem. Literary critics and linguists said: 'This may not please some people'. If you like it, that's all I need" […].

12.09.85

It wasn't long before Usmanov received the third letter, written on 16 September. Let's read its full variant:

Mirkasym!

Before sending you the poem "Above Paris", I corrected the line, "sharing language, vocabulary and ... morality", but, giving it a second thought, I realized that I was contradicting myself. What exchanges can fraternal peoples have?! It could hurt you, so these lines now sound to the following:

Язык түгел беркем алдында бу,
Туры килгәч язмыш язмышка.
Ә язмышлар, «тел, лөгать вә... әхлак»
Бер тамырдан, бер ук сулышта.
Без әле дә бер үк сулыштабыз –
Чит бер илдә – француз җирендә.
Ярсый-ярсый шигырь укышабыз
Йә татар, йә башкорт телендә.
We are committing no sin,
If our fates coincide.
And fate, "language, words and ... morality"
From one root they have grown up.
We are still in the same breath –
Abroad – on French soil,
Furiously reciting poetry
Both in Bashkir and in Tatar.

Consequently, Nazhar preferred to correct some of the lines, sent four or five days ago, so that they should sound closer to reality. In the first draft posted earlier, these lines were the following:

Язык түгел беркем алдында бу,
Туры килгәч язмыш язмышка.
«Тел, лөгать вә... әхлак алмашулар»
Алып барган алга, узмышка.
Без әле дә гүя узышабыз,
Чит бер илдә – француз җирендә,
Ярсып-ярсып шигырь укышабыз
Йә башкорт, йә татар телендә.
We are committing no sin,
If our fates coincide.
"Sharing language, words and ... morality"
Lead us forward.
We still seem to rival each other
Abroad – on French soil,
Furiously reciting poetry
Both in Bashkir and in Tatar.

The change was of fundamental importance. Apparently, Nazhar made these adjustments, recalling those very significant discussions that we had in Paris" [Usmanov 2014, pp. 164–165].

But the story of changing the verse does not end there. It was published twice in Nazhar Nadzhmi's lifetime in Kazan and Ufa in 1988 and 1997 in collections of poems in the Tatar Language, having undergone minor semantic changes, when Nazhar Nadzhmi was still alive, in the collections of poems in the Tatar language. In the course of our research into his creative laboratory, these new versions are very interesting to us. If we trace the changes in the poem "Above Paris", based on the undertaken work, an interesting picture emerges. When comparing the Tatar versions, we took the 1997 version as a basis, because this was the last one written by the poet himself. Moreover, we do not have complete 1984 and 1985 versions, some verses only. We marked the version, dated 12 September, 1985 - "1985a", and the version dated 16 September - "1985b". The division of the verse into stanzas is characteristic only of the latest version. In the version, published in 1987 in the magazine "The Lights of Kazan", only the last four lines are given in a separate stanza, and in the 1988 version, there is no division into stanzas at all.

Париж өстендә

Казан дәүләт университеты профессоры
Миркасыйм Госмановка

Без Эйфельдә... Уч төбендә кебек
Бөтен Париж – Җир һәм Ил[8] даны.
Әнә Бастилия... Монмартр... Конкорд...
Ә янында[9] Марс яланы.

Париж – тарих... Күпме күкрәү үткән,
Күпме исем монда яшьнәгән.
(Парижны да күрми торып, димен,
Моңа кадәр[10] ничек яшәлгән?)

Без биектә... Без – башкорт
һәм татар,
Без зур милләт Париж өчен дә.
– Сөйлә әле,[11] – диден, – "Татар телен",

[8] Нәҗми 1987: ил
[9] Нәҗми 1987: эргәдә - Нәҗми 1988: якында
[10] Нәҗми 1987: тиклем
[11] Нәҗми 1988: Сөйлә әле,

Яңгырасын Париж өстендә[12].

Без татар һәм башкорт –
кан кардәшләр,
Миндә исә тибә ике кан:
Үзем башкорт, әмма татар теле –
Анам теле миңа тумыштан[13].

Язык түгел беркем алдында бу,
Туры килгәч язмыш язмышка[14].
Ә язмышлар "тел, лөгать вә... әхлак[15]"
Бер тамырдан, бер ук сулышта[16].

Без әле дә бер үк сулыштабыз[17][18]
Чит бер илдә – француз җирендә,
Ярсып-ярсып[19] шигырь укышабыз
Йә башкорт, йә татар телендә[20].

Аста Париж... Син уйларың белән
Алып киттең мине Казанга.
Париж түбәсеннән киттең алып,
Бүгенгедән үткән заманга.

Кайдан карарга соң зур Казанның
Ак бүгенен, кара үткәнен –
Сөембикә манарасыннанмы,
Манарасыннанмы әллә
Баумандагы кызыл чиркәүнең?

Юк, карыйк яңа биеклектән[21] –
Син укыткан биек бинадан.
О, университет! Альма-матер,
Күпләр мәшһүр аңа бинаән!

Күз алдында менә
Сөембикә[22],
Тукай, Җәлил, Ирек мәйданы[23],
Әнә Болак, Идел, Яңа бистә,
Арча кыры, Печән базары...[24]

Казанда да күпме күкрәү үткән,
Күпме исем балкып яшьнәгән!
Бер уйласаң, Парижны да күрми,
Яшәп булган... ә бит яшәлгән![25]

Без Әйфельдә[26] – аста кайный
Париж –
Исемендә дөнья тарихы.
Бу мәл Казан ничек кайный икән?[27]
Казан, Казан – татар Парижы!..

Above Paris

To Professor of Kazan State University
Mirkassym Usmanov

We are on the Eiffel Tower ... as in the palm of your hand
All Paris is the glory of the Earth and the Country[28].
Here is the Bastille ... Montmartre ... Concorde ...
And next[29] to it is the Field of Mars.

Paris – what a historical place! ...
What a great number of names have become famous here.
(What was our life like before
We saw Paris?[30])

We are on top ... We are Bashkirs and Tatars,
We are a big nation in Parisas well.
You asked to recite[31] "The Tatar Language",
So that it would sound above Paris[32].

We, Tatars and Bashkirs, we are brothers,
In me, two bloods are beating:
I am a Bashkir, but the Tatar language,
My mother's language, is innate to me.[33]

We are committing no sin,
If our fates coincided[34].
And fate, "language, words and ... morality"[35]
Have grown up from one root[36].

---

[12] Нәҗми 1987: Яңгырасын Париж өстендә...
[13] Нәҗми 1987: Үзем башкорт, әмма туган телем
Татарлашып килгән тумыштан.
[14] Нәҗми 1987: язмышка;
[15] Нәҗми 1987: Ә язмышлар, „тел, лөгать вә әхлак"
[16] Нәҗми 1987: сулыштан.
[17] Нәҗми 1987: сулыштабыз,
[18] Нәҗми 1985а: „Тел, лөгать вә... әхлак алмашулар"
Алып барган алга, узмышка.
Без әле дә гүя узышабыз,
[19] Нәҗми 1985б: Ярсый-ярсый - Нәҗми 1985а һәм Нәҗми 1987: Ярсып-ярсып,
[20] Нәҗми 1987 һәм Нәҗми 1988: Я башкорт, я татар телендә.
[21] Нәҗми 1987: Юк, карыйк без яңа биеклектән
[22] Нәҗми 1987: Күз алдына минә Сөембикә,
[23] Нәҗми 1987: Тукай, Җәлил, «Ирек мәйданы»,
[24] Нәҗми 1987: Арча кыры, «Пәчән базары».
[25] Нәҗми 1988дә моннан соң яңа строфа башланмый.
[26] Нәҗми 1987: Без — Әйфельдә
[27] Нәҗми 1987 һәм Нәҗми 1988: кайный икән?..
[28] Nadzhmi 1987: the country
[29] Nadzhmi 1987: "эргәдә"("ergada" – bashkir word, "near") – Nadzhmi 1988: "якында" ("yakinda" – tatar word, "near").
[30] Nadzhmi 1987: "тиклем" ("tiklem" – "before that")
[31] Nadzhmi 1988: you asked to read
[32] Nadzhmi 1987: So that it sounded above Paris…
[33] Nadzhmi 1987: I am a Bashkir, but the Tatar language is
My mother's language is innate to me.
[34] Nadzhmi 1987: fate
[35] Nadzhmi 1987: And fate, "language, words and ... morality"
[36] Nadzhmi 1987: from one root

We still breathe[37] together[38] –
Abroad – on French soil,
Furiously reciting poetry
Both in Bashkir and in Tatar[39].

Beneath is Paris ... you with your thoughts
Took me back to Kazan.
Leaving the Parisian summit.
From today to the past.

Where to see big Kazan from?
Black past ...
From the Syuyumbike tower
or the Red Church?

No, let's see it from a new height[40].
From the tall building where you taught.
Oh university! Alma mater.
There are many big names in it!

Right before our eyes is
Syuyumbike[41].
Tukay, Jalil, Freedom Square[42].
Here is the Bulak, the Volga, New Settlement,
Arskoe Field, Hay Bazaar[43] ...

And in Kazan, so many lights have been lit,
So many names have shone!
You could live without seeing Paris,
After all, life was the same before![44]

We are in the Eiffel[45] – Paris is all hustle and bustle
Its name is world history.
How is Kazan? Seething now?[46]
Kazan, Kazan is the Tatar Paris!

Changes in the course of editing poetry are a common thing, they are often made in order to improve the form of the work and are not necessarily made because of considerations concerning the content. However, certain individual changes acquire a social and cultural connotation. We think that in our case the second aspect prevails. In the first Tatar version of the poem, there were still Bashkir words left; in our opinion, Nadzhmi later deliberately replaced them with Tatar words in the following versions, published in 1988 and 1997. For example, in the line "Ә эргәдә Марс яланы" ("And next to it is the Champ de Mars ") the word "эргәдә"("ergəda" – a Bashkir word, "near") was replaced by the word "якында" ("yakinda" – a Tatar word, "near") in 1988, and "янында" ("yaninda" – a Tatar word, "next") in 1997. The line "Моңа тиклем ничек яшәлгән?" ("How was life before that?") in the latest versions was replaced by "Моңа кадәр ничек яшәлгән?" ("How was life before?").

Commenting upon another change in Nadzhmi's poem, Mirkasym Usmanov wrote: "Nazhar Nadzhmi has replaced the line "Exchanges in language, words ... morality" with "Language, words ... morality" explaining this by the fact that there could be no exchanges between fraternal peoples and that this word might hurt the feelings of one of them [Usmanov, 2014, p. 164]. To understand why, in his opinion, the word "exchange" might offend his friend, we need to look at the history of this line. This line does not belong to Nazhar Nadzhmi, it's a quote from the poem "People's Expectations in Connection with the Great Jubilee" by Gabdulla Tukay. Tukay wrote this poem for the 300th anniversary of the reign of Romanov dynasty reign in Russia in 1913. Here's the line we are interested in from the original:

Рус җирендә без әсәрле, эзле без,
Тарихында бер дә тапсыз көзге без.
Рус белән тормыш кичердек сайрашып,
Тел, лөгать, гадәт вә әхлак алмашып
[Тукай, 2011].

We left a mark on Russian soil,
In Russian history we are a pure mirror.
Having lived our life with the Russians
Sharing language, words, tradition and morale.
[Tukay, 2011]

As can be seen from the passage, Nadzhmi made intertextual allusions to Tukay's verse, changing it at a significant place: he changed the original "sharing language, words, tradition and morality" to "language, words and ... morality", excluding the words "exchange" and "tradition". If we recall the context of Tukay's verse, we will understand why Nazhar Nadzhmi omitted the word "tradition": in his poem "People's Expectations in Connection with the Great Jubilee", Gabdulla Tukay described the Russian people as the Tatar's "elder brother"

[37] Nadzhmi 1987: breathe
[38] Nadzhmi 1987 1985b: "Exchanges in language, words and ... morality"
Lead us forward.
We still seem to rival each other
[39] Nadzhmi 1987 and Nadzhmi 1988: Either in Bashkir or in Tatar
[40] Nadzhmi 1987: No, let's see from a new height
[41] Nadzmi 1987: Right before our eyes is Syuyumbike
[42] Nadzmi 1987: Tukay, Jalil, Freedom Square
[43] Nadzmi 1987: Arskoe field, Hay bazaar
[44] In the version of 1988 there is no new stanza here
[45] Nadzmi 1987: We are in the Eiffel Tower
[46] Nadzmi 1987 and Nadzmi 1988: in full swing now?

In different versions of the poem "Above Paris" the poet changed his view of his native and Tatar languages: despite the fact that in each of the three versions of the poem he described himself as a Bashkir by nationality, a change appears in the description of his native language: while in the first version, he characterizes his native language as an "being tatarized since birth" language, in the latest versions the poet refers to the Tatar language as "mother tongue". If we look closely at the comments, we will see that N. Nadzhmi is striving to strengthen the independence of the Tatar and Bashkir languages, in spite of their "material proximity, material similarity". Thus, the changes took place not only in the poetic terms, but also in the worldview of the writer.

It is important to draw attention to another interesting fact. On 29 April, 1985, in his letter to Mirkasym Usmanov, Nadzhmi mentioned that he was writing poetry about their trip to France [Usmanov, 2014, p, 164]. The result of this literary work, a collection of poems entitled "From the French Notebook", was published on 1 February, 1987, in the Bashkir newspaper "Soviet Bashkortostan" [Nadzhmi, 2008, p. 33]. Among the eight poems about the trip to France, there was also the poem "Above Paris", which was originally written in the Tatar language, but first published in its Bashkir version [Nadzhmi, 2012, pp. 47-48].

If we compare different Tatar and Bashkir versions of the poem, we can see that the Tatar version, published in the journal "The Lights of Kazan", is close to the Bashkir version: in both versions Nazhar Nadzhmi described his native language as "being tatarized since birth", and the Bashkir words "эргэ"("erga" – "near") and "тиклем" ("tiklem" – "before that") can be encountered in the Tatar "The Lights of Kazan" version as well. Interestingly, in both versions of 1985, the Bashkir words "Йэ ... йэ" ("Ya ... ya" – "Both …and") ("Both in Bashkir and in the Tatar language") in the 1987 and 1988 versions were replaced by the Tatar words "Я ... я" ("I ... I" – "Both … and"), but in 1997 these words returned to their former Bashkir form. Apart from this, there is another difference between the Bashkir and the Tatar versions: in the last part of the poem, when depicting the image of Kazan, important places, that have a symbolic meaning, are enumerated. There is a discrepancy between the Tatar and Bashkir versions: in the Bashkir version, instead of the Söyembikä Tower, Lake Kaban is mentioned, which cannot be found in the original Tatar version. It is not quite clear why Nadzhmi omitted the Söyembikä Tower from the Bashkir version as this symbol of the city of Kazan is well perceived by the Bashkirs, for example, the Bashkir poet Kadim Aralbay in the poetic collection "From Kazan Records" dedicated a poem to the tower, depicting it as a symbol that awakens the peoples of the East and unites the Tatars and the Bashkirs [Aralbay, 2011].

In general, the analysis of the different versions of Nazhar Nadzhmi's "Above Paris" leads us to interesting conclusions: Firstly, it shows that each literary text has its own history, its origin in the process of creation: the details of the visit to France, given by Mirkasym Usmanov, help us to understand under what conditions the idea arose to write this poem Secondly, taking Nazhar Nadzhmi's poem as an example, we can see that literary texts live in different versions, and each of these versions conveys important facts about the author's work. Thirdly, the poem "Above Paris" helps to reveal the worldview of the writer who served both Bashkir and Tatar literatures, his place in the literary process: the poet represents both Tatar and Bashkir literatures. His work belongs to both countries; generally speaking, however, not a single poem, written by Nazhar Nadzhmi in Bashkir, has been translated into Tatar, not a single poem, written in Tatar, has been translated into Bashkir. In this respect, the poem "Above Paris" constitutes a rare exception.

References

Abdullin, I. (1954). *"Saqyrylmagan kunak" p'esahy həm spektakle turynda* [On the Play and Performance "The Unexpected Guest"]. Qyzyl Bashkortostan, april'4. (In Bashkir)

Amirov, R. (1988). *"Vsia zhizn'ot radosti doran..."* ["All My Life from Joys to Wounds ..."]. Vecherniaia Ufa, fevral' 5. (In Russian)

Anninsky, L. (1970). *Moi dom i moi mir* [My Home and My World]. Literaturnaia gazeta, iiul'1. (In Russian)

Aralbay, K. (2011). *Səiəmbikə manarahy* [The Söyembikä Tower. Selected Works]. Tom 2: poemy, stihi. Pp. 461–462 Ufa, Kniga. (In Bashkir)

Amiri, G. (1950). *Shigyrzeң tyuyuy* [The Birth of Verse]. Krasnyi Bashkortostan. Oktiabr 29. (In Bashkir)

Akhmetzhanov, K. (1977). *Gymer buiy asyla bargan ser* [The Secret that Unfolds All Life]. Nadzhmi N. Trudy, v 3 tomah. T. 1, pp. 3–18. Ufa. (In Bashkir)

Baranov, V. (1963). *Shram voiny* [The Scar of War]. Ural, No. 9, pp. 90–93. (In Russian)

Bikbaev, R. (1991). *Evolyutsiia sovremennoi bashkirskoi poezii* [Evolution of Modern Bashkir Poetry]. 140 p. Moscow, Nauka. (In Russian)

Bikchantaev, A. (1951). *"Iazgy iyr"* ["A Spring Song"]. Qyzyl Bashkortostan, april' 29. (In Bashkir)

Druts, J. (1970). *Poet zhivet dvazhdy* [The Poet Lives Twice]. Literaturnaia Rossia, oktiabr’ 2. (In Russian)

Filippov, A. (1968). *I lirika, i grazhdanstvennost’* [Both Lyricism and Citizenship]. Agidel. No. 2, pp. 31–32. (In Russian)

Gatash, R. (1993). *Min ber iakty iugarylyk kyrəm...* [I See One Bright Height ...]. Shahri Kazan, Fevral’ 27. (In Tatar)

Gafurov, M. (1954). *O stkhakh Nazara Nadzhmi* [On the Poems of Nazar Nadzhmi]. Leninist, noiabr’ 23. (Ufa). (In Russian)

Nazhar Nadzhmi // https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%80_%D0%9D%D0%B0%D0%B4%D0%B6%D0%BC%D0%B8 (accessed: 02.08.2021). (In Russian)

Naҗar Nəҗmi // https://tt.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D2%97%D0%B0%D1%80_%D0%9D%D3%99%D2%97%D0%BC%D0%B8 (accessed: 02.08.2021). (In Tatar)

Nazhar Nəzmi // https://ba.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%80_%D0%9D%D3%99%D0%B6%D0%BC%D0%B8 (accessed: 02.08.2021). (In Bashkir)

Ivanov, I. (1963). *Vziato iz zhizni* [Taken from Life]. Sovetskaia Bashkiria, april’ 7. (In Russian)

Kazyikhanov, V. (1993). *Pust’ budut raznye pesni* [Let There Be Different Songs]. Vecherniaia Ufa, fevral’ 2. (In Russian)

Khabirov, A. (1969). *Poeticheskii golos Nadzhmi* [A Poetic Voice of Nadzhmi]. Sovetskaia Bashkiria, mart 26. (In Russian)

Khabirov, A. (1970). *Zerkalo dushi poeta* [The Mirror of the Poet’s Soul]. Nash sovremennik, No. 7. (In Russian)

Khabirov, A. (1978). *К novym vysotam* [Towards New Heights]. Literaturnaia Rossia, fevral’ 17. (In Russian)

Khabirov, A. (1982). *Zov liubvi I pamiati* [A Call of Love and Memory]. Sovetskaia Bashkiria, oktiabr’ 6. (In Russian)

Khakimov, R. (1963). *Zhizneliubie* [Love of Life]. Leninist, fevral’ 15. Ufa. (In Russian)

Khaibrakhmanov, R. (2004). *Naҗar Nəҗni shigъriiate: stil’, dəver həm shəkhes kontseptsiiase* [Nazhar Nadzhmi’s Poetry: Style, Era and the Concept of Personality]. 160 p. Kazan’. (In Tatar)

Khakim, S. (1978). *Bəkhetle shagyir’lər* [Happy Poets]. Nadzhmi N. Ut kүrshe. Pp. 3–5. Kazan’, Tatar.kit.nəshr. (In Tatar)

Khusainov, G. (1961). *Shigъri tamsylar* [Drops of Poetry]. Sovetskii Bashkortostan, mai 27. (In Bashkir)

Khuziev, G. (1963). *Səiu syzləre* [Love of Words]. Sotsialisticheskii Tatarstan, iiul’ 14. (In Tatar)

Maksimov, M. (1955). *Stikhi rovestnika* [My Peer’s Poems]. Literaturnaia gazeta, mai 26. (In Russian)

Mustafin, R. (1970). *Osennie tropy* [Autumn Paths]. Vecherniaia Ufa, noiabr’ 23. (In Russian)

Nadzhmi, N. (1987). *Parizh өstendə* [Above Paris]. Kazan utlary. No. 6, pp. 83–84. (In Tatar)

Nadzhmi, N. (1988). *Parizh өstendə* [Above Paris]. Nadzhmi N. Siңa baram: Shigyr’ləp həm poemalar. Pp. 28–29. Kazan’, Tatar. kit. nəshr. (In Tatar)

Nadzhmi, N. (1997). *Tatar kany: Shigyr’ləp həm poemalar* [Tatar Blood: Verses and Poems]. 105 p. Ufa, Nauka. (In Tatar)

Nadzhmi, N. (2012). *Frantsuz dəftərenən: Zhermon armiiahy. Fonten de vakliuze. Һai bul, Marsel’! Notr-Damda organ kontserty* [From the French Notebook: Germont’s armies. Fontaine de Vaccluse. Be healthy, Marcel! Organ concert in Notre Dame.]. Parizh, 25 avgust, Stalingrad maiҙany. Parizh өçtөndə. Khəter. Uramdarҙa. Һailanma əçərҙər. 2 tom , 42–49. Өfө, Кitap. (In Bashkir)

Nigmatullina, Yu. G. (1976). *Metodologiia kompleksnogo izucheniia khudozhestvennogo proizvedeniia* [Methodology for the Integrated Study of a Work of Art]. 108 p. Kazan’, izd. Kazanskogo universiteta. (In Russian)

Nogman, M. (1973). *Kanatly җyrlar* [Winged Songs]. Sotsialisticheskii Tatarstan, iiun’ 21. (In Tatar)

Povarisov, S. (1978). *Khislərgə bai iҗat* [A Rich Creator]. Qyzyl taŋ, fevral’ 5. (In Tatar)

Ramazanov, G. (1954). *Lirika lyubvi i druzhby* [Lyrical Poetry of Love and Friendship]. Sovetskaia Bashkiria, noiabr’ 25. (In Russian)

Ramazanov, G. (1968). *Poeziia vysokogo nakala* [Poetry of High Intensity]. Sovetskaia Bashkiria, fevral’ 8. (In Russian)

Rakhim, G. (1988). *Моңнар shagyire* [The Poet Creating Melody]. Nadzhmi N. Нәҗми Н. Siңa baram. Pp. 3–4.Kazan’, Tatar.kit.nəshr. (In Tatar)

Rostovtseva, I. (1976). *S mirom bol'shim odin na odin...* [Face to Face with a Big World...]. Literaturnaia gazeta, ianvar’ 28. (In Russian)

Safuanov, S. (1998). *“Ia vsyu zhizn' stuchus' v vorota chelovecheskikh serdets...”* [“All My Life I’ve been Knocking at the Gates of Human Hearts ...”]. Izvestiia Bashkiria, fevral’ 5. (In Russian)

Sotnikov, I. (1966). *Zvezdy poeta* [The Poet’s Stars]. Leninist, noiabr’ 17. Ufa. (In Russian)

Tukay, G. (2011). *Olugъ iubilei mənəsəbəte ilə khalyk өmidləre* [People’s Expectations in Connection with the Great Jubilee]. Gabdulla Tukay. Əsərlər: 6 tomda. Akademik basma. 2 tom: Шигъри әсәрләр (1909–1913). Tөz., tekst.,isk. həm aңl. əzerl. Z. R. Shaikheralislamov, G. G. Khusnutdinova, E. M. Galimzyanova, Z. Z. Ramiev. Pp. 282–282. Kazan’, Tatar.kit.nəshr. (In Tatar)

Usmanov, M. (2014). *Istə kalgan iakty migellər* [Memorable Bright Moments]. Kazan utlary, No. 9, pp. 157–166. (In Tatar)

Zinnatullina, H. (1968). *Zrelost’* [Maturity]. Sovetskaia Bashkiria, fevral’ 8. (In Russian)

СҮЗ ОСТАСЫНЫҢ ИҖАТ ЛАБОРАТОРИЯСЕНӘ БЕР КАРАШ (НАҖАР НӘҖМИНЕҢ «ПАРИЖ ӨСТЕНДӘ» ШИГЫРЕ МИСАЛЫНДА)[1]

Себастьян Цвиклински,
Берлин Азат Университетының Османистика һәм тюркология институты,
Германия, 14195, Берлин ш., Фабекштр. ур. 23–25,
sebastian.cwiklinski@web.de.

Мәкалә Н. Нәҗминең 1985 елда язылган “Париж өстендә” шигыре мисалында шагыйрьнең иҗат лабораториясе мәсьәләләрен яктырта. Әдәби әсәрне комплекслы тикшерү методына таянып, әдипнең сүз остасы буларак индивидуаль иҗат итү стиле ачыклана, шигырьнең татар һәм башкорт телләрендәге вариантларына таянып, иҗат лабораториясенең үзенчәлеге, фикер үсеше, үзгәрешләрнең нигезе билгеләнә. Әлеге шигырь бу юнәлештә беренче тапкыр фәнни нигездә анализлана, шуңа бәйләп, шагыйрьнең эш стиле, язу үзенчәлеге, образлы фикерләү мөмкинлекләре, дөньяга карашы да төгәлләштереп барыла. Бу мәкаләнең фәнни яңалыгын һәм актуальлеген билгели. Тикшеренүнең төп максаты – “Париж өстендә” шигыренең татар һәм башкорт телләрендәге версияләрен чагыштыру нигезендә Н. Нәҗминең иҗат лабораториясе үзенчәлеген, индивидуаль иҗат итү стилен, дөньяга карашын ачыклау.

Әсәрнең ике телдәге вариантларын тикшерү аша, беренчедән, һәр әдәби текстның әдәби барышта үз урыны булуы, аның креатив иҗат процессында барлыкка килүе билгеләнә, Франция сәфәре сәхифәләре нигезендә «Париж өстендә» шигыренең иҗат ителү шартлары тәкъдим ителә. Икенчедән, Нажар Нәҗми әсәре үрнәгендә әдәби текстларның төрле версияләренең фикри үзгәрешне, яңалыкны күрсәтүе ачыклана. Өченчедән, һәм башкорт, һәм татар әдәбиятына хезмәт иткән әдипнең татар һәм башкорт әдәбиятларына мөнәсәбәте дә билгеләнә.

Төп төшенчәләр: Н. Нәҗми, татар әдәбияты, башкорт әдәбияты, татар-башкорт әдәби бәйләнешләре.

Кереш

Нажар Нәҗми (1918–1999) – үз иҗаты белән татар һәм башкорт милли әдәбиятларын үстерүдә, аларны бөтен илгә танытуда зур роль уйнаган, ике арада әдәби күпер салган, мәдәниятара бәйләнешләрне баетуга лаеклы өлеш керткән классик әдипләрнең берсе. Башкорт Википедиясендә ул Башкортстанның халык шагыйре, Салават Юлаев премиясе лауреаты (1972) булып тәкъдим ителә [Википедия, 2021]. Татар Википедиясендә исә танылган татар шагыйре буларак билгеләнә, рус телле энциклопедиядә татар һәм башкорт шагыйре булуы турында хәбәр ителә. Бәхәссез, Н. Нәҗминең поэтик таланты, шигъри фикере башкорт һәм татар сүз сәнгатьләренең көчле йогынтысын тоеп формалаша һәм үсә. Ул озак еллар дәвамында «Казан утлары» журналы редколлегиясе әгъзасы булып тора, татар әдәбиятын үстерүдәге хезмәтләре өчен Татарстанның Гаяз Исхакый исемендәге премиясенә лаек була. С. Сөләйманова, Р. Миңнуллин, Р. Гаташ, Г. Морат һ.б. әдипләргә дә йогынты ясый. Нажар Нәҗми үзе бу хакта «Татар каны» җыентыгының кереш сүзендә болай дип билгеләп үтә: «Башкортостанның Дүртөйле районы Миңеште авылында туганмын. Бөтен шигырьләремне мин башкорт телендә язам, әмма ләкин татар темасы – татар халкының фаҗигале тарихы, аның язмышы – гомерем буе минем йөрәгемне тетрәтте һәм шуларга һичвакытта битараф кала алмадым; киләчәктә дә алар мине бик нык уйландырачак» [Нәҗми, 1997, б. 2].

Билгеле, безнең өчен кызыклы ягы һәм үзенчәлеге – Нажар Нәҗминең һәр ике телдә дә актив иҗат иткән шагыйрь булуында. Аның башкортча шигырьләре 1938 елдан башлап дөнья күрә, татар телендәгеләре исә 1947 елдан иҗат ителә башлый. Әлеге мәкаләдә, бер шигырьнең төрле вариантларына таянып, әдипнең индивидуаль иҗат итү стилен, иҗат

[1] Автор проф. Д. Госмановага әтисе проф. М. Госмановның истәлекләрен файдалану мөмкинлеге тудырганы өчен рәхмәтен белдерә.

лабораториясен, фикер үсешен ачыклау күздә тотыла.

Нәҗар Нәҗми иҗаты әдәби тәнкыйтьтә шактый бәяләнгән булып, өйрәнелү тарихы узган гасырның 50 елларына барып тоташа. Беренче фикерләр башкорт әдәби тәнкыйтендә Г. Әмири [Әмири, 1950], И. Абдуллин [Абдуллин, 1954], Э. Бикчәнтәев [Бикчәнтәев, 1951], М. Гафуров [Гафуров, 1954], М. Максимов [Максимов, 1955] һ.б. тарафыннан әйтелә. Алар әдипнең тәүге әсәрләренә төпле анализ ясый һәм әдәбиятка кайтаруга этәргеч бирә. 1960-70 елларда Н. Нәҗми иҗаты фәнни нигездә өйрәнелә башлый. Шагыйрьнең шигырь җыентыклары басылу да моңа этәргеч бирә, җыентыкларга атап язылган кереш мәкаләләрдә, вакытлы матбугат битләрендәге язмаларда Н. Нәҗми иҗатының төп үзенчәлекләре фәнни һәм тәнкыйди яссылыкта билгеләнә башлый. Г. Рамазанов [Рамазанов, 1954; Рамазанов, 1968], Х. Зиннәтуллина [Зиннатуллина, 1968], Р. Хәкимов [Хакимов, 1963], Г. Хөсәенов [Хөсәенов, 1961], К. Әхмәтйәнов [Әхмәтйәнов, 1977, б. 3-18], Ә. Хәбиров [Хабиров, 1969], В. Казыйханов [Казыйханов, 1993], Р. Әмиров [Амиров, 1988], С. Сафуанов [Сафуанов, 1998], Р. Бикбаев [Бикбаев, 1991] һ.б. хезмәтләрендә аның лирикасына хас үзенчәлекләр, поэтик осталыгы, образлы фикерләү хасияте билгеләнә: «иллюстративлыктан» китеп, лирик геройның эчке дөньясын сурәтләүгә йөз тотуы аша сүз сәнгатенә алып килгән яңалыклары, фәлсәфи лирика үсешенә керткән өлеше ачыклана. Мәсәлән, К. Әхмәтйәнов теоретик аспектта тикшерү нәтиҗәсендә шагыйрь әсәрләрендә «поэтик аймылыштыру» (поэтик туры килмәү), «поэтик полярлык», «ихласлык», «ситуативлык», «образлы бирәгәйлек» (образлы бергәлек), «катлаулы гадилек» кебек күренешләрне аерып чыгара. Билгеле, шагыйрьнең поэтик стиле формалашуына йогынты ясаган алшартларны, аның әсәрләрендә күтәрелгән проблемаларны, лирик каһарман бирелешен анализлаган вакытта, субъектив фикерләр дә өстенлек ала. Н. Нәҗминең татар, башкорт әдәбиятында тоткан урыны, ике тугандаш әдәбиятның традицияләрен үстерүе һәм XX йөздә аларның эволюциясенә керткән өлеше анык бәя алмый кала [Хәйбрахманов, 2004, б. 9]. Әдип иҗатына төпле бәя Ә. Хәбиров тарафыннан бирелә. Галим Н. Нәҗминең поэтикасын өйрәнүгә зур өлеш кертә [Хәбиров, 1982, б. 31-33], аның лирикасында лирик герой концепциясенең бирелешен тирәнтен шәрехли [Хабиров, 1970; Хабиров, 1978;]. Әлеге эзләнүләр шагыйрьне башкорт әдәбияты классигы дәрәҗәсенә күтәрә, әдәби дөньясы үсеш-үзгәрештә анализлана, иҗаты башкорт әдәби процессы яссылыгында үз бәясен ала.

1970-80 елларда әдип иҗаты Л. Аннинский [Аннинский, 1970], В. Баранов [Баранов, 1963, б. 90-93], Я. Друц [Друц, 1970], И. Иванов [Иванов, 1963], И. Ростовцева [Ростовцева, 1976], И. Сотников [Сотников, 1966], А. Филиппов [Филиппов, 1968, б. 31-32] кебек рус тәнкыйтьчеләрендә кызыксыну уята. Аларның хезмәтләрендә исә интернациональлек алга чыга, Н. Нәҗми совет әдибе, «сугыш темасын тирән яктырта алган», «катлаулы һәм каршылыклы иҗтимагый-әхлакый якларны ачуга омтылышлы» шагыйрь буларак тикшерелә.

Шагыйрь иҗаты татар әдәби тәнкыйте игътибарыннан да читтә калмый. Бу юнәлештәге кызыклы фикерләр Р. Мостафин [Мустафин, 1970], С. Поварисов [Поварисов, 1978] һ.б. хезмәтләрендә урын ала. М. Ногман [Ногман, 1973], С. Хәким [Хәким, 1978, б. 3-5], Г. Хуҗиев [Хуҗиев, 1963], Г. Рәхим [Рәхим, 1988, б. 3-4], Р. Гаташ [Гаташ, 1993] кебек татар шагыйрьләренең публицистик, тәнкыйди язмаларында да шагыйрь иҗатына нәзари карашлар күзәтелә. Аның татар һәм башкорт әдәбиятын бәйләп торган үзәк булып, ике арада үзенчәлекле мәдәниятара диалог урнаштыра алуы ассызыклана, рухи мирасы татар әдәбияты классиклары фонында бәясен ала. Р. Хәйбрахманов эзләнүләрендә исә Н. Нәҗминең татар шигъриятендәге урыны шәхес һәм дәвер концепциясенә, стиль үзенчәлегенә таянып тикшерелә, аны үстерүгә керткән өлеше тәгаенләнә [Хәйбрахманов, 2004].

Хезмәтнең методологик нигезе

Герменевтик эзләнүләр хезмәтнең методологик нигезе итеп алынды. Методик яктан Й. Нигъмәтуллина тәкъдим иткән «әдәби әсәрне комплекслы тикшерү» ысулы файдаланылды. Әдәби әсәрне комплекслы бәяләү барышында мөһим этапларның берсе төсендә галимә иҗади индивидуальлек мәсьәләсен аерып куя. Ул иҗади индивидуальлекне катлаулы, күпкатламлы бербөтен буларак карый һәм шушы системада дөньяны тою һәм дөньяны күзаллау, әдәби һәм образлы фикерләү тибы баскычларын, эстетик

идеалны, талантны аерып чыгара [Нигматуллина, 1976, с. 94-102]. Әлеге мәкаләдә шушы теоретик фикерләргә таянып, Н. Нәҗминең татар һәм башкорт версияләрендә дөнья күргән “Париж өстендә” шигырен тикшерү аша әдипнең индивидуаль иҗат итү стиле, иҗат лабораториясе тикшерелә.

Фикер алышу

1984 елның август ае. СССР Язучылар берлеге Франциягә оештырган туристик сәфәрдә илнең төрле якларыннан язучылар катнаша, алар арасында тарих фәннәре докторы, Казан университеты профессоры Миркасыйм Госманов (1934–2010), татар язучысы Ренат Суфиев (1939–2007), шагыйрь Нажар Нәҗми һәм аларның җәмәгатьләреннән торган кечкенә генә татар-башкорт төркеме дә була. Миркасыйм әфәнде билгеләп үткәнчә[2], сәфәр вакытында алар үзара бик дуслашып китә, галим белән Н. Нәҗми арасында гаять тыгыз аралашу башлана. Туристик группа белән бергә алар Эйфель манарасына, Монмартрга бара, бөтен Парижны гизеп чыга, кыска гына сәяхәт вакытында татар-башкорт мәсьәләсе турында гәпләшү форсатын да табалар, шигърият турында да фикер алышалар. Шушы сәфәр әлеге мәкаләне язуга этәргеч биргән шигырьгә иҗади җирлек тә була. Әсәрнең дөньяга килү факты ук кызыклы. Сәфәрнең соңгы көнендә туристик төркем Франция һәм Париж белән хушлаша, шушы хөрмәткә бер ресторанда оештырылган кичке аш вакытында Миркасыйм белән Нажар әфәнделәр ресторанның балконына чыгалар. Бу турыда соңрак киңкырлы татар галиме болай дип искә төшерә: «Балконга чыккач, рестораныбызның шактый биектә икәнлеге беленде. Меңләгән-мәңләгән ут белән яктыртылган төнге Париж шактый түбәндә иде. Беркадәре тын гына төнге Парижны күзәтеп торган Нажар агай: «Кабатла әле теге шигырьне»[3], – диде. Кабатладым:

Ат сәнең астыңдадыр, йөргел бу йирнең хәдден ал[4],

Нәгяһән[5] ул ат сәнең астыңда булгай – булмагай.

– Әйе, – диде ул, үзе белән сөйләшкән төсле, – форсатны кулдан ычкындырмаска кирәк шул. Тагын бу якларга килеп булырмы, юкмы... Ә мин башта икеләнеп кенә, теләр-теләмәс хәлдә юлга чыккан идем. Эш күп, дибез бит... Ә хәзер сәяхәтемнән бик тә канәгатьмен. Нинди гыйбрәтле дөньяны белмичә яшәгәнбез бит!... Дөрес әйткән шагыйрь: киләчәктә мондый форсат йә булыр, йә булмас... Бераз сүзсез тордык. Күңелсезрәк төс алган сөйләшүне икенчерәк якка борырга теләп: «Үзегезнең «Татар теле»[6]н укыгыз әле, Париж өстендә дә бер яңгырасын!» – дидем. Ул башта, хәтерләмим инде, дигән булды, аннары әкрен генә башлап, бер-ике строфасын узуга, кызып-кызып укыды.

Туган җирең Идел буе:
Һәр телнең бар туган иле.
Туган җирең кебек назлы,
Җырдай моңлы татар теле...

Гүяки бәйгегә кушылгач кызышып, авызлыгын чәйни-чәйни чапкан толпар ат төсле ярсыпярсып, тагын ике-өч шигырь укыды ул…» [Госманов, 2014, б. 163–164].

Әлеге сәфәрдән соң да ике дус арасында элемтәләр өзелми, сирәк кенә булса да, хатлар алышып торалар. 1985 елның сентябрь аенда М. Госмановка Н. Нәҗмидән чираттагы хат килеп ирешә, аның эчендә «Париж өстендә» дип исемләнеп, Миркасыйм әфәндегә аталган бер шигырь дә була. Шигырь беренче тапкыр 1987 елның 4 мартында «Кызыл таң» газетасында дөнья күрә [Нәжми, 2008, б. 56], шул ук елда «Казан утлары» журналында да нәшер ителә [Нәҗми, 1987]. Әмма бу вариантлар беренчел вариант булмый, шагыйрь аның беренче һәм икенче версияләрен мәсләктәше галимгә 1985 елның 12 һәм 16 сентябрь көннәрендә язган ике хатында җибәрә. Миркасыйм әфәнде болай дип искәртә: «Сентябрьдә җибәрелгән конвертында аның «Париж өстендә» дигән шигыренең машинкада басылган ике битле тексты килгән иде. Икенче битнең ахырында гына искәрмә рәвешендә

[2] М. Госмановның Н. Нәҗми турындагы истәлекләре беренче тапкыр 2014 елда “*Казан утлары»* журналында, ә 2019 елда кабат аның истәлекләр җыентыгында дөнья күрә. Галим истәлекләренең яңа басмасын әзерләгән проф. Д. Госманова белдергәнчә, 2014 елгы версия этисенеке була [Госманова, 2020].

[3] М. Госманов ресторанда татар-башкорт мәгърифәтчесе һәм шагыйре Шәмсетдин Зәкинең (1822–1865) бер шигырен укый.

[4] Хәдден алу — чигенә җитү [М. Госманов искәрмәсе].

[5] Нәгяһән — кинәттән, көтмәгәндә [М. Госманов искәрмәсе].

[6] Н. Нәҗминең «Татар теле» шигыре тәүге тапкыр 1968 елда “Казан утлары” журналында басыла. Мәкаләдә бу әсәрнең беренче строфасы китерелә.

түбәндәге сүзләр өстәлгән: Миркасыйм! Менә бер шигырь. Тел вә әдәбият кешеләре: «Бу кайсы берәүләргә ошамас», – диделәр. Әгәр дә сиңа ошаса – миңа шул җиткән [...] (*12.IX.85).*

Күп тә узмый, 16 сентябрьдә язылган өченче хаты да килде. Аны да тулысынча укып чыгыйк:

Миркасыйм!

«Париж өстендә» дигән шигырьнең бер юлын, сиңа җибәрер алдыннан, «Тел, лөгать вә... әхлак алмашузар»[7] дип төзәткән идем дә, уйлана торгач, үземә-үзем каршы килгәнемне аңладым. Бертуган халыкта нинди алмашулар булсын инде. Ул синең бәгыреңә кадалуы мөмкин. Шигырьнең шул урыннары шулайрак булды:

Язык түгел беркем алдында бу,
Туры килгәч язмыш язмышка.
Ә язмышлар, «тел, лөгать вә... әхлак»
Бер тамырдан, бер ук сулышта.
Без әле дә бер үк сулыштабыз –
Чит бер илдә – француз җирендә.
Ярсый-ярсый шигырь укышабыз
Йә татар, йә башкорт телендә.

Димәк, Нажар агай моннан дүрт-биш кенә көн элек җибәргән шигырьнең кайбер юлларын төзәтүне, дөресрәге, чынбарлыкка якынрак итеп әйтүне кирәк тапкан. Элек җибәрелгән беренче вариантта әлеге юллар болайрак яңгырый:

Язык түгел беркем алдында бу,
Туры килгәч язмыш язмышка.
«Тел, лөгать вә... әхлак алмашулар»
Алып барган алга, узмышка.
Без әле дә гүя узышабыз,
Чит бер илдә – француз җирендә,
Ярсып-ярсып шигырь укышабыз
Йә башкорт, йә татар телендә.

Үзгәртү, шулай итеп, принципиаль мәгънәгә ия иде. Күрәсең, Нажар агай элегрәк Парижда безнең арада булып алган шактый мәгънәле фикер алышуларны искә төшереп керткәндер бу төзәтүләрне» [Госманов, 2014, б. 164–165].

Шигырьнең үзгәртелү тарихы моның белән генә бетми. Ул 1988 һәм 1997 елларда, әле Нажар Нәҗми үзе исән вакытта, Казан һәм Уфада дөнья күргән татарча җыентыкларда кабат кечкенә генә, әмма мәгънәви үзгәрешләр кичереп, тагын ике тапкыр басыла. Иҗат лабораториясен тикшерү барышында бу яңа версияләр дә безнең өчен шактый кызыклы. «Париж өстендә» шигырендәге үзгәрешләрне әсәр мисалында төгәлләштерсәк, кызыклы картина туа. Татарча вариантларны чагыштыру барышында, без аның 1997 елгы версиясен нигез итеп алдык, чөнки ул – шагыйрьнең үзе әзерләгән соңгы версиясе. Моннан тыш безгә 1984 һәм 1985 елгы версияләрнең тулы вариантлары түгел, ә аерым кисәкләре генә мәгълүм. 1985 елның 12 сентябрендәге версияне «1985а», ә шул ук айның 16 сентябрь көнендәгесен «1985б» дип билгеләү кулай табылды. Шигырьнең строфаларга бүленеше, соңгы версиягә генә хас; 1987 елда басылган «Казан утлары» версиясендә соңгы дүрт юл гына аерым бер строфа буларак күрсәтелә, ә 1988 елдагысында строфага бүленеш бөтенләй юк.

Париж өстендә

Казан дәүләт университеты профессоры
Миркасыйм Госмановка

Без Эйфельдә... Уч төбендә кебек
Бөтен Париж – Җир һәм Ил[8] даны.
Әнә Бастилия... Монмартр... Конкорд...
Ә янында[9] Марс яланы.

Париж – тарих... Күпме күкрәү үткән,
Күпме исем монда яшьнәгән.
(Парижны да күрми торып, димен,
Моңа кадәр[10] ничек яшәлгән?)

Без биектә... Без – башкорт
һәм татар,
Без зур милләт Париж өчен дә.
– Сөйлә әле[11], – дидең, – «Татар теле»н,
Яңгырасын Париж өстендә[12].

Без татар һәм башкорт –
кан кардәшләр,
Миндә исә тибә ике кан:
Үзем башкорт, әмма татар теле –
Анам теле миңа тумыштан[13].

Язык түгел беркем алдында бу,
Туры килгәч язмыш язмышка[14].
Ә язмышлар «тел, лөгать вә... әхлак»[15]

---

[7] Бу форма имля хатасы түгел, «алмашулар» сүзенең башкорт теленнән алынмасы, чөнки сүзнең башкортчасы «алмашауҙар» була.

[8] Нәҗми, 1987: ил
[9] Нәҗми, 1987: эргәдә - Нәҗми, 1988: якында
[10] Нәҗми, 1987: тиклем
[11] Нәҗми, 1988: Сөйлә әле,
[12] Нәҗми, 1987: Яңгырасын Париж өстендә...
[13] Нәҗми, 1987: Үзем башкорт, әмма туган телем Татарлашып килгән тумыштан.
[14] Нәҗми, 1987: язмышка;

Бер тамырдан, бер ук сулышта[16].

Без әле дә бер үк сулыштабыз[17][18]
Чит бер илдә – француз җирендә,
Ярсып-ярсып[19] шигырь укышабыз
Йә башкорт, йә татар телендә[20].

Аста Париж... Син уйларың белән
Алып киттең мине Казанга.
Париж түбәсеннән киттең алып,
Бүгенгедән үткән заманга.

Кайдан карарга соң зур Казанның
Ак бүгенен, кара үткәнен –
Сөембикә манарасыннанмы,
Манарасыннанмы әллә
Баумандагы кызыл чиркәүнең?

Юк, карыйк яңа биеклектән[21] –
Син укыткан биек бинадан.
О, университет! Альма-матер,
Күпләр мәшһүр аңа бинаән!

Күз алдында менә
Сөембикә[22],
Тукай, Җәлил, Ирек мәйданы[23],
Әнә Болак, Идел, Яңа бистә,
Арча кыры, Печән базары...[24]

Казанда да күпме күкрәү үткән,
Күпме исем балкып яшьнәгән!
Бер уйласаң, Парижны да күрми,
Яшәп булган... ә бит яшәлгән![25]

Без Әйфельдә[26] – аста кайный
Париж –
Исемендә дөнья тарихы.
Бу мәл Казан ничек кайный икән?[27]

Казан, Казан – татар Парижы!..

Билгеле, шигырьләрне редакцияләү барышында аерым үзгәрешләрнең керүе табигый, алар еш кына, иҗтимагый мәгънәгә ия булмыйча, тел-стильне камилләштерү максатыннан башкарыла. Әмма аерым үзгәрешләр иҗтимагый-мәдәни яңгырашка ия була. Бу очракта, безнең карашыбызча, икенчесе өстенлек ала. Н. Нәҗми шигыренең беренче татарча версиясендәге башкортча сүзләрне 1988 һәм 1997 елларда дөнья күргән версияләрдә аңлы төстә татарча сүзләр белән алмаштыра. Мәсәлән, «Ә эргәдә Марс яланы» юлындагы «эргәдә» сүзе 1988 елдагы версиядә «якында», 1997 елда исә «янында» сүзләре белән алмаштырыла. «Моңа тиклем ничек яшәлгән?» юлы, соңгы версияләрдә «Моңа кадәр ничек яшәлгән?» дип үзгәртелә.

М. Госманов үзе болай дип аңлата: «Нажар Нәҗми аңлатуынча, шигырьне җибәрер алдыннан, аның «Тел, лөгать вә... әхлак алмашулар» юлын, «Тел, лөгать вә... әхлак» белән алмаштырып бертуган халыкта алмашуларның бар булуының мөмкин булмаганы һәм татар дусының йөрәгенең кадалуын теләмәгәне белән нигезли. [Госманов, 2014, б. 164]. «Алмашулар» сүзенең аның фикеренчә ни өчен кадаулы булуы мөмкин булачагын аңлар өчен, бу юлның тарихына карарга кирәк. Бу юл – Нажар Нәҗминеке түгел, ә Габдулла Тукайның «Олугъ юбилей мөнәсәбәте илә халык өмидләре» шигыреннән өземтә» [Госманов, 2014, б. 164]. Тукай бу шигырьне 1913 елда Романовлар династиясенең Россиядә патшалык итә башлавының 300 еллыгына багышлап иҗат итә. Безне кызыксындырган юлның оригиналы менә болай:

Рус җирендә без әсәрле, эзле без,
Тарихында бер дә тапсыз көзге без.
Рус белән тормыш кичердек сайрашып,
Тел, лөгать, гадәт вә әхлак алмашып [Тукай, 2011, б. 384].

Өзектән күренгәнчә, Н. Нәҗми интертекстуальлек алымына мөрәҗәгать итеп, Тукайның «Тел, лөгать, гадәт вә әхлак алмашып» юлын үз шигырендә «Тел, лөгать вә... әхлак» дип үзгәртә, ягъни, «алмашу»ны гына түгел, «гадәт» сүзен дә төшереп калдыра. Кызык, шагыйрь «гадәт»не ни өчен төшереп калдырды икән? Тукай шигыренең язылу контекстын искә алганда, Н. Нәҗми тарафыннан «гадәт» сүзенең төшереп калдырылу сәбәбе аңлашыла: Г. Тукай, «Олугъ юбилей мөнәсәбәте илә халык өмидләре» шигырендә рус халкын татар

[15] Нәҗми, 1987: Ә язмышлар, «тел, лөгать вә әхлак»
[16] Нәҗми, 1987: сулыштан.
[17] Нәҗми, 1987: сулыштабыз,
[18] Нәҗми, 1985а: «Тел, лөгать вә... әхлак алмашулар»
[19] Нәҗми, 1985б: Ярсый-ярсый - Нәҗми, 1985а һәм Нәҗми, 1987: Ярсып-ярсып,
[20] Нәҗми, 1987 һәм Нәҗми, 1988: Я башкорт, я татар телендә.
[21] Нәҗми, 1987: Юк, карыйк без яңа биеклектән
[22] Нәҗми, 1987: Күз алдына минә Сөембикә,
[23] Нәҗми, 1987: Тукай, Җәлил, «Ирек мәйданы»,
[24] Нәҗми. 1987: Арча кыры, «Пәчән базары».
[25] Нәҗми, 1988дә бу юлдан соң яңа строфа башланмый.
[26] Нәҗми, 1987: Без — Әйфельдә
[27] Нәҗми, 1987 һәм Нәҗми, 1988: кайный икән?..

халкының «абые» буларак тасвирлый. Әмма шул ук вакытта әдәби телгә сизгер булган Тукай телләр үсеше процессын тоемлап, кардәш һәм кардәш булмаган телләрнең үзара бәйләнешен, бер-берсенә уңай йогынтысын да шигъри калыпка салган. Бәлки, Н. Нәҗми, татар һәм башкортлар очрагында шундый абый-эне мөнәсәбәтләрен күрмәве сәбәпле, бу юлны үзгәрткәндер.

«Париж өстендә» шигыренең төрле версияләрендә Н. Нәҗми үз туган теленә һәм татар теленә карашын да үзгәртә: шигырьнең һәр өч версиясендә милләт ягыннан үзен башкорт буларак тасвирласа да, туган тел мәсьәләсендә үзгәреш күренә: беренче версиядә үз туган телен «татарлашып килгән тумыштан» буларак сурәтли, соңгы версияләрдә исә шагыйрь татар телен «анам теле» дип билгели. Шәрехләүгә бу аспекттан якын килгәндә, үзен башкорт дип исәпләгән Н. Нәҗми «материаль якынлык, материаль охшашлык» зур булган башкорт һәм татар телләренең мөстәкыйльлеген көчәйтергә дә омтыла. Шулай итеп, үзгәрешләр поэтик яссылыкта гына калмыйча, әдипнең дөньяга карашы үзгәрешен дә ассызыклый.

Тагын бер кызыклы фактка игътибар юнәлтү мөһим. 1985 елның 29 апрелендә М. Госмановка юллаган хатында Наҗар Нәҗми Франциягә сәяхәте турында шигырьләр язу белән шөгыльләнүен искәртеп китә [Госманов, 2014, б. 164]. Шундый шигырьләр «Француз дәфтәреннән» исеме белән 1987 елның 1 февралендә башкортча «Совет Башҡортостаны» газетасында басыла [Нәжми, 2008, б. 33]. Франция сәяхәтенә багышланган сигез шигырь арасында «Париж өҫтөндә» дип аталган шигырь дә бар, ягъни шигырь иң башта татарча язылган булса да, беренче тапкыр башкорт версиясендә дөнья күрә [Нәжми, 2012, б. 47–48].

Шигырьнең башкорт белән татар телләрендәге версияләрен үзара чагыштырганда, «Казан утлары» журналындагы татарча вариантның башкорт телендәге вариантына иң якын версия булуы күзәтелә. «Казан утлары» версиясендә кебек үк Н. Нәҗми анда да туган телен «татарлашып килгән тумыштан» дип бирә, башкорт телендә киң кулланылышта булган «эргә» һәм «тиклем» сүзләре дә урын ала. Шунысы кызык: 1985 елның һәр ике версиясендә булган башкортча «йә... йә» сүзләрен («Йә башкорт, йә татар телендә») 1987 һәм 1988 елларның версияләрдә «Я... я» дип алмаштырган, 1997 елда исә бу сүзләр кабат элекке рәвешенә, башкортча формага әйләнеп кайта. Моннан тыш, башкортча һәм татарча версияләр арасында күзгә ташланган тагын бер аерма бар: шигырьнең соңгы өлешендә Казан тасвирында шәһәрнең иң мөһим, символик мәгънәгә ия урыннары санала. Башкорт версиясендә Сөембикә (манарасы) урынына татарча вариантларда булмаган Кабан күле телгә алына. Гомумән алганда, Сөембикә (манарасы) башкорт әдипләре тарафыннан һич тә начар кабул ителми. Мәсәлән, шагыйрь Кадим Аралбай «Ҡазан дәфтәренән» шигырь тупланмасында Сөембикә манарасына аерым бер шигырь багышлап, аны Көнчыгыш халыкларын уятучы һәм татар белән башкортларны берләштергән бер символ итеп күтәрә [Аралбай, 2011].

Гомумән алганда, Н. Нәҗминең «Париж өстендә» шигыренең язылу тарихы кызыклы нәтиҗәләргә алып килә: беренчедән, ул һәр әдәби текстның үз тарихы булуын, аның креатив төстә иҗат процессында барлыкка килүен күрсәтә, М. Госманов шәрехләгән Франция сәфәре детальләре укучыга «Париж өстендә» шигырен язу фикеренең нинди әдәби-мәдәни һәм рухи шартларда тууын аңлата. Икенчедән, шагыйрь иҗат лабораториясендә әдәби текстларның төрле вариантларда яшәве, бу версияләрнең һәрберсенең әсәр турында мөһим фактларны җиткерүе раслана. Өченчедән, «Париж өстендә» әсәре башкорт һәм татар әдәбиятларына хезмәт иткән әдипнең дөньяга карашын, әдәби процесстагы урынын да ачыкларга ярдәм итә, шагыйрь үзен ике әдәбият арасында түгел, ә мөстәкыйль әдәбиятлар буларак кабул иткән татар һәм башкорт әдәбиятлары вәкиле итеп күрә. Аның иҗаты ачыктан-ачык башкорт һәм татар әдәбияты дип икегә бүленә: Н. Нәҗми башкортча язган бер шигырен дә татарчага һәм, киресенчә, татарча язган бер әсәрен дә башкортчага тәрҗемә итми. «Париж өстендә» шигыре исә бу яктан да үзенчәлекле әсәр булып тора.

Әдәбият

Абдуллин И. «Саҡырылмаған ҡунаҡ» пьесаһы һәм спектакле тураһында // Ҡыҙыл Башҡортостан. 1954. 4 апрель.

Амиров Р. «Вся жизнь от радости до ран...» // Вечерняя Уфа. 1988. 5 февраля.

Аннинский Л. Мой дом и мой мир // Литературная газета. 1970. 1 июля.

Аралбай К. Сөйөмбикә манараһы // Һайланма әҫәрҙәр. 2 том: поэмалар, шиғырҙар. Өфө: Китап, 2011. Б. 461–462.

Әмири Г. [F?]. Шиғырҙың тыуыуы // Ҡыҙыл Башҡортостан. 1950. 29 октябрь.

Әхмәтйәнов К. Ғүмер буйы асыла барған сер // Нәжми Н. Әҫәрҙәр, өс томда. Т. 1. Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1977. Б. 3-18.

Баранов В. Шрам войны // Урал. 1963. № 9. С. 90-93.

Бикбаев Р. Эволюция современной башкирской поэзии. М.: Наука, 1991. 140 с.

Бикчәнтәев Ә. «Яҙғы йыр» // Ҡыҙыл Башҡортостан. 1951. 29 апрель.

Гаташ Р. Мин бер якты югарылык күрәм... // Шәһри Казан. 1993. 27 февраль.

Гафуров М. О стихах Назара Наджми // Ленинец (Уфа). 1954. 23 ноября.

Госманов М. Истә калган якты мизгелләр // Казан утлары. 2014. № 9. Б. 157–166.

Друц Я. Поэт живет дважды // Литературная Россия. 1970. 2 октября.

Зиннатуллина Х. Зрелость // Советская Башкирия. 1968. 8 февраля.

Иванов И. Взято из жизни // Советская Башкирия. 1963. 7 апреля.

Казыйханов В. Пусть будут разные песни // Вечерняя Уфа. 1993. 2 февраля.

Максимов М. Стихи ровестника // Литературная газета. 1955. 26 мая.

Мустафин Р. Осенние тропы // Вечерняя Уфа. 1970. 23 ноября.

Нәҗми Н. Париж өстендә // Казан утлары. 1987. № 6. Б. 83–84.

Нәҗми Н. Париж өстендә // Нәҗми Н. Сиңа барам: Шигырьләр һәм поэмалар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1988. Б. 28–29.

Нәҗми Н. Татар каны: Шигырьләр һәм поэмалар. Уфа: Мәгърифәт, 1997. 105 б.

Нәжми Н. 2008. Биобиблиографик күрһәткес [төҙ. М.Х. Баһуманова, Ә. И. Әхмәтйәнова]. Өфө: Милли китапхана, 2008.

Нәжми Н. Фанцуз дәфтәренән: Жермон армияһы. Фонтен де Ваклюзе. Һау бул, Марсель! Нотр-Дамда орган концерты. Париж, 25 август, Сталинград майҙаны. Париж өҫтөндә. Хәтер. Урамдарҙа. // Һайланма әҫәрҙәр. 2 том. Өфө: Китап, 2012. Б. 42–49.

Нигматуллина Ю.Г. Методология комплексного изучения художественного произведения. Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1976. 108 с.

Ногман М. Канатлы җырлар // Социалистик Татарстан. 1973. 21 июнь.

Поварисов С. Хисләргә бай иҗат // Кызыл таң. 1978. 5 февраль.

Рамазанов Г. Лирика любви и дружбы // Советская Башкирия. 1954.25 ноября.

Рамазанов Г. Поэзия высокого накала // Советская Башкирия. 1968. 8 февраля.

Рәхим Г. Моңнар шагыйре // Нәҗми Н. Сиңа барам. Казан: Татар.кит.нәшр., 1988.Б. 3-4.

Ростовцева И. С миром большим один на один ... // Литературная газета. 1976. 28 января.

Сафуанов С. «Я всю жизнь стучусь в ворота человеческих сердец...» // Известия Башкирии. 1998. 5 февраля.

Сотников И. Звезды поэта // Ленинец (Уфа). 1966. 17 ноября.

Тукай Г. Олугъ юбилей мөнәсәбәте илә халык өмидләре // Габдулла Тукай. Әсәрләр: 6 томда. Академик басма. 2 том: Шигъри әсәрләр (1909–1913) / төз., текст., иск. һәм аңл. әзерл. З. Р. Шәйхелисламов, Г. Г. Хөснетдинова, Э. М. Галимҗанова, З. З. Рәмиев. Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. Б. 384.

Филиппов А. И лирика, и гражданственность // Агидель. 1968. № 2. С. 31-32.

Хабиров А. Поэтический голос Наджми // Советская Башкирия. 1969. 26 марта.

Хабиров А. Зеркало души поэта // Наш современник. 1970. № 7.

Хабиров А. К новым высотам. // Литературная Россия. 1978. 17 февраля.

Хабиров А. Зов любви и памяти // Советская Башкирия. 1982. 6 октября.

Хакимов Р. Жизнелюбие // Ленинец (Уфа). 1963. 15 февраля.

Хәйбрахманов Р. Нажар Нәҗми шигърияте: стиль, дәвер һәм шәхес концепциясе. Казан, 2004. 160 б.

Хәким С. Бәхетле шагыйрьләр // Нәҗми Н. Ут күрше. Казан: Татар.кит.нәшр., 1978. Б. 3-5.

Хөсәенов Г. Шиғри тамсылар // Совет Башҡортостаны. 1961. 27 май.

Хуҗиев Г. Сөю сүзләре // Социалистик Татарстан. 1963. 14 июль.

Назар Наджми // https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%80_%D0%9D%D0%B0%D0%B4%D0%B6%D0%BC%D0%B8 (мөрәҗәгать итү вакыты: 02.08.2021).

Нажар Нәҗми // https://tt.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D2%97%D0%B0%D1%80_%D0%9D%D3%99%D2%97%D0%BC%D0%B8 (мөрәҗәгать итү вакыты: 02.08.2021).

Назар Нәзми // https://ba.wikipedia.org/wiki/%D0%9D%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%80_%D0%9D%D3%99%D0%B6%D0%BC%D0%B8 (мөрәҗәгать итү вакыты: 02.08.2021).

СОПРИКОСНОВЕНИЕ С ТВОРЧЕСКОЙ ЛАБОРАТОРИЕЙ ПИСАТЕЛЯ (НА ПРИМЕРЕ СТИХОТВОРЕНИЯ НАЗАРА НАДЖМИ «НАД ПАРИЖЕМ»)[1]

Себастьян Цвиклински,
Институт Османистики и тюркологии Свободного университета Берлина,
Германия, 10117, г. Берлин, ул. Фабекштр. д. 23–25,
sebastian.cwiklinski@web.de.

В статье изучаются особенности творческой лаборатории Н. Наджми на примере анализа стихотворения «Над Парижем», написанном в 1985 г. Особенности индивидуального стиля писателя изучаются с помощью метода комплексного анализа текста. Своеобразие творческой лаборатории писателя раскрывается через сопоставление татарского и башкирского вариантов одного стихотворения, позволяющее выявить эволюцию авторского замысла, внутренние предпосылки вносимых изменений. Указанное стихотворение анализируется в таком ракурсе впервые, что позволяет расширить представление о стиле работы автора, особенностях его индивидуальной манеры письма, образного мышления, мировоззрения. В этом и состоит новизна данной научной работы.

Сопоставительный анализ текстов на татарском и башкирском языках, с одной стороны, позволяет нам познакомиться с предысторией создания стихотворения «Над Парижем», родившегося на основе впечатлений от поездки во Францию, в Париж, определить его место в творчестве писателя. С другой стороны, на основе анализа разных версий текста мы можем увидеть, в каком направлении развивается творческая мысль автора. В третьих, выявляется индивидуальное отношение писателя к башкирской и татарской литературе, работавшего во славу двух братских литератур.

Ключевые слова: Н. Наджми, татарская литература, башкирская литература, татарско-башкирские литературные взаимосвязи.

[1]Автор благодарит профессора Д. Усманову за предоставленную возможность использования воспоминаний отца профессора М. Усманова.

DOI: 10.26907/2311-2042-2021-17-2-61-83

TATAR POETRY IN THE BEGINNING OF THE 21ST CENTURY: TRADITIONS AND INNOVATIONS

Nurfiya Marsovna Yusupova,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
faikovich@mail.ru.

The article identifies the development trends and changes in modern Tatar poetry, defining its traditions and paths to revival, based on poetic works created in recent years. Many works have been subjected to a scientific analysis from a hermeneutic point of view for the first time. The article determines the place of individual writers and their works in the literary process, the novelty they bring about causing changes in poetry, the original features of their innovations, all these account for the novelty and relevance of this study. The main goal of the study is to determine the main trends in modern Tatar poetry, its traditions and new creative searches, genre paradigms in thematic-problematic and poetic research. Our task is to reveal the foundations of changes in personality representations. The study shows that the changes in poetry at the beginning of the 21st century focused not so much on the content as on the form and personality, while taking poetry along new paths of the development in its mainstream. Realistic works are increasing their criticism, the national theme is becoming more active, the civic position is being enriched by social philosophy, and this revival goes hand in hand with the concept of the lyrical hero. There are three literary approaches to the transmission of critical values – hidden content, demythologization, and intertextuality. Post-realism has deepened its civic position due to the influence of philosophy, promoting innovations of genres and forms in Tatar poetry, changing the idea of the lyrical hero. The article proves that postmodern searches begin with a lyrical hero who does not see light in the chaotic life, who manifests himself in the desire to portray the world and life around as a complex theatrical performance, in the aesthetics of flickering motifs, plurality, fragmentation, and associativity. Romantic works reveal philosophical generalizations, reflections on the meaning of life, the value of life, the power of religious motifs, the activation of philosophical lyricism, the strengthening of aesthetic functions and the changes in personality representations.

Key words: modern Tatar poetry, concept of a lyrical hero, image, genre, creative trend, literary approach.

Introduction

On the one hand, the development and change of Tatar poetry at the beginning of the 21st century continues as a wonderful result of its spiritual and national revival in the 1990s, on the other hand, it pursues the trditions of the poetic uprising of the 1960s and 1980s. The interconnection and interpenetration of traditions and innovations remain relevant today.

The following qualities stand out as the main stylistic tendencies of Tatar poetry at the beginning of the 21st century: reflections on lyrical-emotional, lyrical-philosophical principles, and life values in romantic poetry; activation of post-romanticism by referring to the method of social determinism in romantic works; a strong resonance of national themes in the works from this literary trend; the focus on the critical element in realistic works; subjective stratification, revealed by the methods of hidden content, demythologization, and intertextuality; the emergence of social and national everyday problems; the influence of social progress on the personality and the influence of the personality on the path of life; the advancement of research in the area of form, the concept of identity; and the emergence of postmodern poetry. These qualities have led to the creation of a new literary model that explores the laws of life in modern Tatar poetry, recognizes man as the highest value of society, or criticizes the laws of life [Iusupova, p. 66]. This model, in turn, has affected the changes in literary ideas about the lyrical hero enriching him with new features, and the changes in the image of the world in literary works. At the same time, the richness and originality of poetry from the point of view of genre diversity are obvious, as well as the ongoing research, the quality of stylization and artistic experiments in this area. As D. Zagidullina noted, Tatar literature at the turn of the 20th – 21st

centuries was the literature that strove for a variety of cultural paradigms through personal styles, forms of writing and aesthetic models, generating its own creative face [Zagidullina, Tatrskaia literatura… p. 135].

D. Zagidullina studies the development and change of modern Tatar poetry, her research reveals aesthetic milestones of Tatar poetry and explores artistic research [Zagidullina, Tatrskaia literatura…],[Zagidullina, Tatrskaia poeziia…]. In N. Yusupova's works [Iusupova], [Iusupova, Ibragimov]. the object of research is creative trends, the changes and renewal of content and form, the features characterizing the lyrical hero's development in modern Tatar poetry. In A. Latypova's articles, contemporary Tatar poetry of Bashkortostan is evaluated in terms of the worldview and genre [Latypova, Saifulina], [Latypova, Khabutdinova].

Methods

The methodological basis of the work is hermeneutic research [Terminologiia sovremennogo…, p. 11]. The method of "motivated poetics", proposed by B. Borukhov, is used as a methodological substantiation. Borukhov considered interpretation to be the ultimate goal of scientific activity and singled out interpretation as the main method of analyzing a literary text, which he called textual motivation [Borukhov]. He distinguished different types of motivation: cultural, conventional, and mental [Borukhov, p. 13]. In the process of writing this article, we used its conventional form. In this form, the text as a literary phenomenon is published in each era in accordance with its laws and conventions. Conventional motivation allows us to highlight the main directions of the modern Tatar poetry development, explaining the continuation of traditions and its path of renewal, its foundations and features.

Discussion

In modern poetry, realism retains its positions: poetic works, continuing traditions, pay special attention to public life, the social situation and the life of the nation, raising issues of modernity and national politics, emphasizing the civic position of the lyrical hero. In works that continue the traditional direction, the concept of identity is defined by the lyrical hero, a citizen who strives to understand and appreciate public law. There are two types of protagonist. On the one hand, it is the image of a lyrical hero in the traditions of the Tatar poetry of the 1960s –1980s, who, despite his awareness of injustice in life, is unable to directly oppose it, living in a state of contradiction with himself, a state of inner anxiety. R. Aimet's poem "Tormysh poezdy" ("The Train of Life") (2017) describes this type of a lyrical hero through the image of "chained souls traveling in chained carriages" [Aimet, p. 76]. In the poems of R. Valiev, R. Minnullin, R. Nizami, R. Aimet, I. Gilyazov, G. Rakhim and others, this type of a lyrical hero is represented in the form of the inner contradictory state of a person of that time. This contradiction conveys the writers' feelings concerning the situation in society.

The second group of poems about civic lyricism presents a freedom-loving, active, at times rebellious lyrical hero, who expresses his views and attitudes to life and the society he lives in, the ongoing changes and national issues, which in turn give rise to critical assessments. A rebellious hero with the words "Soenmasennar, taptadyk, diep, / Bash kutarerbez koldan yaralyp!" ("Let them not rejoice that they have sunk us, / We will rise from the ashes!") [Zaidulla, Avaz… p. 10], basically, comes to the fore in R. Zaydulla, N. Safina, and R. Mukhammetshin's works. His position is especially active in relation to language problems. In recent years, R. Zaydulla, who used symbolic conventional imagery at the end of the 20th century, has revived the tradition of rebellious lyrical heroes, starting with the techniques of expressionism, the confrontation of the lyrical hero with the external environment, the depiction of life in dark colors, the hostile assessment of life around, the contradiction of feelings, the opposition to generally accepted rules, politics, the state of culture, and political norms: "Tartyshyp yashibez haman da, / Hak bar yasharga beznen da!" ("We still live in conflict, But we have the right to life!") [Zaidulla, Iul…. p. 6]. Similar motifs are observed in N. Safina's work, in R. Mukhametshin's poems "Ber gena" ("Only One"), "Vasiyat" ("Inheritance"), "Vakyt janaplary" ("Gentlemen of the Time"), where each image, detail, and fragments in the structure of the poem allow the lyrical hero to reveal his anger, his rejection of the world around. The revitalization of a rebellious lyrical hero concept within the framework of civil lyricism and, at the same time, an increase in the quality of symbolic transmission of thoughts and ideas, and the use of poetic techniques inherent in realistic expressionism activate the development of a non-classical paradigm in this genre. The fact that this phenomenon, which took shape in the late 20th and early 21st centuries, continues into the second dec-

ade of the new century and proves that it is becoming a tradition in Tatar poetry.

One of the main methods of such poems is demythologization. The quality of exposing myths is observed not only in the content, but also in poetic terms: in the country of the Soviet era, mythization was extensively used in verbal art, in the post-Soviet period, the images of a flag, a fighter are used in the opposite – demythological function. In the poetic works of this trend, the images of a country, a fighter, communism, and a leader lose their mythological function with its political content. If we turn to Z. Mansurov's poem "Chup-char tavy" ("A Garbage Mountain"), the knowledgeable reader of Tatar poetry history will interpret the use of the flag and the country image in terms of politics. The poet talks about the loss of both political values and the destruction of false ideals along with moral values. The poems by F. Muslimova "Patsha Belmi" ("The King Doesn't Know") (2017), F. Jamaletdinova "Suz Kalgan" ("The Word Remains") (2017), L. Leron "Ozeklek" ("Abruptness") (2017) are also written in a myth-busting approach and are aimed at evaluating and rejecting the ideals of the Soviet and post-Soviet era.

These works continue the tradition of assessing the situation in the country, our lifestyles, social progress, and attitudes to the national situation through metaphors, symbols, and Aesopian language. The poetic works of R. Kharis, R. Fayzullin, G. Rakhim, R. Korban, G. Murat, R. Nizami, I. Gilyazov, N. Akhmadiev, G. Morat, the authors of the middle and young generation, R. Salakhov, R. Mukhammetshin, F. Gilyazov, and others contain secondary content. This phenomenon itself is evidence of the revival of Aesopian language approach in modern Tatar poetry, its progress in conveying experiences of the lyrical hero, or authorial position. The general renewal of the "hidden content" approach in the general literary background is perceived as a return of poetry to its "own" traditions, as in the case of national literature, the method of creating secondary content is traditional. For example, in G. Murat's poem "Akiyatne bashlyik yanabashtan" ("Let's Start the Fairy Tale Again") (2014), the fairy tale serves as a metaphor used in assessing today's life and attitudes towards our nation, emphasizing that social slogans of various content are just fairy tales in the background. In the structure of the poem, the tale acts as a metaphor used in assessing life, being a transmitter of the poet's thoughts about the fate of the people, their present and their future. The author creates the image of a New Life through the desire to see Shurale having his finger free, the desire of the enchanted White Wolf to be enchanted, the dream to save the hero Turai, for whom his friends dug a hole, the dream to unite Sak and Sok, etc.; this conditional approach is to unite the mythological past and present, combining fairy tale and reality, seeking to express a philosophical assessment of life and order in society. The individual features of a fairy tale become an example of human life.

R. Salakhov's poem "Tash ostenda uskan kuaklar" ("Bushes Growing on Stone") (2012) continues these traditions. At first glance, there are no ideological images in the poem. But the repetitive image of a "bush growing on a stone" rises to a symbolic height with the help of the iteration method. In this regard, combinations of bush / person, stone / social situation appear, which help to reveal the hidden content: you can find the strength in yourself to live when you feel proud and hope does not abandon you! The same idea can be understood through the symbolic content of the nation's fate. The following poems possess these features: R. Kharis "Berenche Khabar" ("The First Message") (2013), "Elatmaska ide Babilarne" ("Don't Make Babies Cry") (2013), "Uchym" ("My Revenge") (2012), "Kurykmyicha Yashik" ("Let's Live Without Fear") (2013), F. Davletbaev "Tormyshta da Shahmattagy Kebek" ("Like Chess in Life"), "Butamagyz Mine" ("Don't Confuse Me"), "Karangylykta" ("In the Dark"), M. A. Karimov "Bulabyz" ("We Will Be"), "Iska Alu" ("Remembrance"), R. Kurban "Tukran" ("A Woodpecker") (2014), etc.

The Aesopian language approach remains relevant in the works devoted to national problems. In such poetic examples, as a rule, the leading questions are the future of the Tatar nation, the fate of the Tatar language, its place and role in life, national neutrality, and indifference. In recent years, R. Fayzullin, A. Khalim, G. Rakhim, R. Valeev, Z. Mansurov, M. Mirza, R. Sharipov, F. Davletbaev, R. Bashar, T. Shamsuarov, I. Gilyazov, R. Idiyatullina, A. Gaffar, Kh. Badigi, N. Akhmadiev, R. Safin, F. Gilyazov, A. Sufiyanov, R. Sulty, F. Ziyatdinov, R. Mukhametshin, among the poetesses N. Safina, L. Shagirzhan, E. Sharifullina, F. Gizzatullina, S. Garayeva, F. Tarkhanova, R. Shakhieva, I. Iksanova, G. Akhtyamova, F. Jamaletdinova and others have created works devoted to these subjects. In N. Akhmadieva's poem "Yru bashy – Ak bure" ("The Beginning of the Tribe is the White Wolf"), G. Tukay's phrase "Is

our nation dead or is it just sleeping?" taken as an epigraph, and the poem is written as an answer to this question. The metaphor of the white wolf performs the function of evaluating the nation. Its courage and ability to defend the tribe are used to assess Tatar mentality, the opposition the white wolf / the gray wolf in a trap assesses the nature of the Tatars and the current state of the Tatar nation. Among the Tatars, there is a belief that the qualities of a white wolf will prevail like an idea.

Some poems, written on the national topic, prove that romantic material contains a manifestation of social determinism inherent in realistic works. This transformation of romanticism in Tatar poetry dates back to the 1970s –1980s, which led to the formation of post-romanticism. This phenomenon is reflected in the F. Safin's works created at the end of the last century [Zagidullina, p. 121]. At the turn of the 20th and 21st centuries, it became even more vivid. R. Bashar's poem "Mirage", written in Aesopian language, also assesses the fate of the nation through metaphorical images, and the method of hidden content allows us to find new meanings in this work. In the structure of the poem, the confrontation between mirage and sleep becomes the confrontation between reality and dream, metaphors and epithets depict land without water, a hot desert, an ominous country; this shadowy, lonely, uninhabited country reveals the current state of the Tatar nation. The symbolic images of the wind, sandstorm, and roads covered by sandy mountains, familiar to the Tatar writer from Derdemend's work, renew the motifs of committed actions, the senselessness of the past and the grief of the lyrical hero. The images of the call to the prayer, happy people, life in paradise, presented as the contrast, convey the lyrical hero's dream about the future of the nation. The poem is based on the idea that the nation is living this dream.

R. Fayzullin's poem "Kita kazlar..." ("The Geese Are Flying Away...") (2014), divided into three chronologically related chronotypes, also assesses the various vicissitudes in the Tatar people's fate. The traditional image of the goose in national poetry, personifying difficult fate and longing due to separation is enriched by the poet with a new meaning and is presented to the reader in a political and ideological context. The geese that flew to Donbass in the first part of the poem symbolize the fate of the Tatars, who are "scattered" in different parts of the world. The suffering of the lyrical hero is connected with our life today filling the poem with political motifs. The geese, who went to the Volga in the second part of the work, personify the fate of the Tatars, who, even having lived in their own region, led a miserable life. In the third part of the verse, the returning geese take on the function of conveying the author's position. The sadness of the lyrical hero is associated with the disappearance of Tatar villages and the gap between generations. In the last part, the image of darkness emphasizes the absence of the author's hopes for a better future, interspersed with the traditional symbolic content.

Some poems, belonging to this trend, are based on the method of intertextuality. For example, in L. Shaekh's poem "Tulgak tota mine..." ("I Am Having Contractions..."), the lyrical hero's emotions are depicted by the phrase "tulgak totu" ("prenatal contractions"), and G. Afzal helps to deepen intertextual connections. In R. Zaydulla's works, the continuation of Derdemend's symbolic traditions is striking, even individual poetic lines are found in the intertext, the lines "Tui gurli dunyada songy / Bez monda kiyau tugel" ("The last feast in the world / But we are not the guest of honour here") in the poem "Tatar shagyyrlare kita" ("Tatar Poets are Leaving") evoke associations with Derdemend's work. In the poem "Kirman" ("A Fortress"), the images of a fortress, thorny flowers, and lonely birds allow us to interpret the life of the nation in modern conditions. R. Valiev's "Yana elnyn yana tany ata" ("The New Sun of the New Year Is Rising") (2016), S. Akhmetzyanova's "Davyl" ("The Tempest"), "Yoklar ale bu il chak kyna..." ("This Country Is Still Asleep"), R. Mukhammetshin's "Alli-balli-bau"("Rock-a-bye") (2016) also resorted to the method of intertextuality in their poems. On this wave, the motif of sleep is activated, it has been used since the beginning of the 20th century, revealing the indifference and uninvolvement of the nation.

The works, focused on the national issues, activate the image of the village and local lifestyles, the images associated with customs and traditions, and details borrowed from folklore. The poems of R. Mukhametshin "Avylyma madhiya" ("The Ode to My Village"), "Tugan yak" ("My Native Land"), "Yulchyga" ("A Traveler"), G. Rakhim's "Barange kalzhemase" ("A Potato Cutlet"), R. Gazizov's "Kota garmun" ("The Accordion is Waiting"), R. Bashar's "Turgai" ("A Lark"), and the cycle of F. Tarkhanova "Kapka" ("The Gate") revive the images of our homeland, native villages, childhood, and parents. Against the general literary background, these works are perceived as a continuation of the flow of the lyrical trend that developed in Tatar poetry in the second half of the 20th

century. This strengthening of connections with oral folk art and increasing attention to such concepts of national life as homeland, national integrity, native land, homeland, fatherland, and genealogy have lead to a more pronounced motif of the fate of the Tatar village. Such poems, as a rule, are not multi-layered, their subjective content is not hidden, representing ordinary poetic discourse. By developing these traditions, the poets find their true faith, their spiritual path to their homeland; the villagers' way of life, the rural environment, everyday customs and traditions, from images to small details - everything is subordinated to one goal: love for their native land is above all. Along with this, their inner concern for the native village, and in general, for the fate of any village is striking. In F. Tarkhanova's poem "Kapka" ("The Gate") (2016), the recollection of her happy childhood days, spent next to her parents, evokes sadness and wistfulness. The image of the gate is played out in the structure of the work and develops from the image of an ordinary gate to the gate of the heart, the gate of memory, the gate of happiness, and the gate opening to the world of moral ideals:

Min bolarny kyrshe ergəsennən
Uelyplar təshep tyңladym.
Tyzalmadym: iatim өebezneң
Inde kyishik kapkasinnan kerep,
Baskichyna iatyp eladym.

I was listening in confusion,
From the neighbor's yard,
I could not resist: I entered
Through the rickety gates
of our lonely house
And cried on its steps [Tarkhanova, p. 99].

Works, written on the wave of post-realism, exert certain influence on civic lyrical poetry, reinforcing civic stance with social philosophy. The type of the national lyrical hero who rose to fight for the happiness of the nation in the poetry of the 1990s still exist in the new century, but it has gained new meaning. This lyrical hero is not only interested in defining and researching the historical place of the Tatar people within the framework of civic lyrical poetry, but also begins to think about the civic position and the meaning of life, about the finitude of being and the marks that the nation will leave on history, which in its turn leads to the strengthening of the philosophical tendency. As an example, one can cite M. Galiev's poem "Chydam tau da, uzan da bez" ("We Are Both a Strong Mountain and a Valley") (2014). Metaphorical and symbolic details, such as a balbal (a stone woman), eagle, steppe, mountain, valley, and kaganate are used to describe the glorious history of the Tatars in a poem, based on the opposition of the past and present of the Tatar people. The image of wormwood, used to describe the current situation, is perceived as the author's wonderful achievement, personifying both the cruelty and helplessness of the Tatar people's fate, and the suffering of the lyrical hero. The last lines of the poem read as the author's position:

Kaitavazlar iңri, iuashlanyp:
Bygennən bez, bəlki, bөgelməbez.

Echoes echoed softly:
From now on, we probably won't bend [Galiev, Chydam…, p. 68].

M. Galiev's cycle "Su kargyshy" ("The Curse of Water") (2015) manages to reveal national problems through the image of water, which is the motif of the work. The fate of water symbolizes the flow of time, the rich history of the Tatar people, their past and the glorious times of the Tatars. This work, built on a peculiar sound, comprises a synthesis of forms and genres of prose and poetry. The compositional principle and the expression of the author's idea are realized by using the recurring question "Do you care? Do we care? ", which is initially used at the beginning of the cycle in the poem "Bagyr avazy" ("The Sound of My Heart") and is placed at the center of the work. This idea is connected with the current state of the nation, with its future life and represents the opinion of the author:

Ychləshsennər, kənləshsennər, ylchəshsennər,
Bulganbyz la! Bulabyz da! Bulachakbyz!
Meң eldan da tatar bulyp tuachakbyz!

Let them take revenge, let them envy, let them compare,
We were! We are! We will be!
We will be born as Tatars even in a thousand years! [Galiev, Su kargyshy, p. 158].

R. Mukhammetshin's poems "Kazan" ("Kazan") (2007), "Gasyr Bashy" ("The Beginning of the Century") (2012), "Burelek" ("A Wolf's Habits") (2013), written on the wave of post-realism, express pain caused by the current state of the nation and its indifference. In the poem "Balyk Tele" ("The Language of Fish"), B. Ibragimov, through the image of the fish language, depicts the national situation and the problem of language loss. The fish language is a polysemantic symbol that makes it possible to understand the loss of language and the fact that people become dumb, thereby raising a national problem in society. Speaking on behalf of "us", the poet singles this problem out of the

"Tatar" context, making it one of the world problems.

Such studies are gradually changing the idea of the lyrical hero in civic lyrical poetry. This revival awakens the lyrical hero who feels being a child of the nation, speaking on behalf of the "self", whose experience goes beyond real boundaries and begins to unfold with the help of postmodern techniques. This position leads to a change in the status of the lyrical hero: on the one hand, he has an increased sense of personal responsibility for the fate of the nation, on the other hand, it becomes possible for him to "objectively" assess national problems. The lyrical hero, as in modern Russian postmodern poetry, becomes "a person who writes poetry" [Sovremennaia russkaia…, p. 109]. D. Zagidullina notes that in Tatar literature, both modernism and postmodernism tend to be emotional and influential [Zagidullina, Tatarskaia poezia…, p. 94]. This phenomenon cannot bypass the concept of a lyrical hero, and "personalization" remains strong in human destiny – the destiny of a nation. In R. Aimet's poem "Guller chagym ezlim" ("Seeking the Time of my Heyday") (2002), the feelings of the lyrical hero in connection with the national situation come to the fore, the lyrical hero, speaking on behalf of the "self", passes from the state of the nation's awakening to the state of weakness, which is exacerbated by rhetorical silence.

The similar motifs are found in L. Gibadullina's poem "Minem kanda khater isan!" ("The Memory Is Alive in My Blood!"). Written in the form of a long poem, this work represents the lyrical hero speaking on behalf of the "self", thinking about the fate of his nation. Against this background, the poet claims that memory is the most important element in the human-nation line.

In such poems, of special importance are intertextual connections and environments, creating complex images and details aimed at finding new meanings with associative images, increasing their influence, and aggravating the feeling of pain in postmodern ways. B. Ibragimov's poem "Bu kunnarda min da yaza almyim" ("These Days I Cannot Write Either") (2017) depicts the phenomenon of illusion by raising the lyrical hero to a new status. In her poem "Shigyr satam..." ("I Sell Poetry...") (2017), G. Bayramova resorts to the method of intertextuality and writes: "I sell poetry, poetry, who will take it?" The repetition of this phrase in the text reminds us that in our time of extreme depravity, poetry remains in a state of orphanhood, it is useless. L. Yansuar's poem "Yugyisa" ("Otherwise") (2017) has a typical mosaic image: from deep silence the wind blows, raising the Volga, the barking of an Aktyrnak dog is heard as cattle graze; along with these images, the image of the country rises, talking about clearing snow. These fragments, individual details are intended to convey the author's worldview. At first glance, unrelated images speak eloquently about the country's search for trifles, for the meaning in them, and the lack of systematicity. Only the memory of the people can guide us along the right path! – says the poetess.

Poetic works, created within the framework of classical romanticism, are mainly focused on the understanding and analysis of life values, in which there is a strong tendency towards philosophical generalizations. This trend traditionally turns to the genres of lyrical poetry of emotions and philosophical lyrics, developing an emotional lyrical hero, seeking solace in remembering the difficult experiences of his childhood, the paths of youth spent in the countryside, his love, and the warmth of the Motherland, creating poetry in a lyrical-emotional, sometimes sentimental mood. In this respect, the major works are those by R. Gatash, R. Valiev, the poems of the poetesses K. Bulatova, R. Rakhman, F. Zamaletdinova, I. Iksanova, H. Mudarrisova, and S. Yakupova, among the poetesses of the middle and younger generations the most successful are L. Yansuar, L. Gibadullina, G. Kurbanova, L. Valieva and others.

In some works of the romantic trend, oriental literary images are successfully included in the structure of the poem, stylized in the way similar to Sufi or folklore works, which makes the philosophical richness of romantic works more obvious. This feature characterizes the poems of R. Zaydulla "Fareshta" ("An Angel"), "Turek kyzy" ("A Turkish Girl"), "Kuran" ("Sedge"), M. Galiev "Tushtan – toshka" ("From Noon to Noon"), K. Bulatova "Har Majnunnen uz Lailase bula" ("Each Majnun Has His Own Layli"), etc.

A group of poems can be referred to traditional romantic imagery, and such works are written with an appeal to romantic environments, found in folklore. In R. Fayzullin's poem "Kuchma utraular" ("Moving Islands"), built on the opposition of a moving island / land, the images of the islands on Lakes Akkosh and Kaban become a metaphor. Against this background, life, the moving islands in the river of life, become love stories. The idea that love, experienced on the path of life, cannot be forgotten by the human heart, persisting throughout life, is presented as the author's idea.

The works, written in the romantic trend, focus on strengthening philosophical motifs, enriching the image of the romantic lyrical hero with new vestments: he is a philosophical lyrical hero, who reflects on the issues of life and death, on the meaning of life, the value of human life, the connection between man and nature, and, in general, on the essence of life; their philosophical content enhances the feelings of love for the homeland and the loved ones. Thus, such poems are based on a lyrical hero who thinks, seeking to understand the essence of life, who views life as an entity between life and death, who is loyal to the theme of truth and shares its philosophical generalizations. Along this way, he seeks answers to his questions, doubts, and also seeks and interprets the truth from different points of view. This change, in turn, opens up new opportunities for contemporary poets to think profoundly, conduct experiments, creating form-related experiences and complex images. These features are strong in N. Gambar's poems. One group of his poems is based on reflections on the meaning of life, the purpose of being, human life and its mission. In search of answers to his questions, in an attempt to grasp the essence of life, the poet often revives different stages of a person's life. In such verses, Nais Gambar pays special attention to natural phenomena: seasons, nights and days, colors, each of these images being a philosophical generalization. His poem "Koz – monly kuz" ("Autumn Is a Sad Eye"), the very first stanza makes this work a part of human philosophy. The images of sad eyes, weathered mead, which appear next to the image of autumn, belong to nature.

Kөzneң kүzendə uichan moң bar,
Iasheren sabyrlyk bar җanynda;
Kүrep, kaynap torgan hislər tүgel,
Ainygan bal inde җamynda.

There is a pensive moan in the eyes of autumn,
Patience is hidden around;
Not a feeling of boiling, seething,
Weathered mead is already in the cup [Gambər, p. 30].

Remembering traditional images of Sufi poetry, the reader clearly feels that these lines are about love. Drinking honey from a cup and getting drunk – this is the Sufi motif of divine love, in this poem it means love gone extinct. The author repeats the lines about the law of human life: everything is temporary, everything is perishable, both youth and life, and love pass away. The image of autumn in the second stanza personifies nature: cranes flying away, grass turning yellow, cobwebs falling from willows and flowing in the water – everything conveys the state of sadness in nature. Throughout the entire poem, the author describes human life and natural phenomena in close connection, repeating that not only in life, but also in nature, everything is lonely, temporary, everything is transient.

In search for the meaning of life, Naisa Gambara's lyrical hero often asks: "Is there life after life?" In the poem "Kabatlana..." ("It Is Repeated..."), the fact that a person "burns out and leaves" causes pain. Trying to get rid of this pain, the lyrical hero thinks about afterlife, as there is renewal in nature through the repetition of seasons, through flowers sprouting from seeds like reseda, growing on the graves. Based on the method of intertextuality, this verse has a connection with Kh. Tufan's poem, creating consonant associations that lead us to the understanding that bright memories about people remain after their death and they live in the hearts of future generations. Repetition exists in nature, but human life does not repeat itself, still you can live in memories! The author conveys this idea to his reader trying to sound more optimistic. Our preservation in the memory of generations is a quality that distinguishes a human from natural phenomena, from other spheres of life.

Contemporary Tatar poetry is becoming a platform for new experiments. This revival begins, first of all, with a change in the representations of the lyrical hero in Tatar poetry and a change in the image of the world. These searches seem to be especially strong in the poems of R. Zeidulla, R. Aimet, Yu. Minnullina, B. Ibragimov, R. Mukhammetshin, L. Gibadullina, and others.

The inability of the lyrical hero to find clarity in this chaotic life, in the image of a non-classical world is found in the work of Zulfat. In the following poems about lawlessness in society "Il khalate" ("The State of the Country") (2001), "Beznen chor agailary" ("Men of Our Time") (2002), "Kargysh" ("A Curse") (2003), "Bolgavyr" ("Troubles") (2005), "Karangy tonge zhillar" ("Winds of the Dark Night") (2002), "Aimylysh" ("Missing Each Other") (2002), "Talsirtmada talbishek" ("A Cradle in Bark Willows") (2002), "Chitan kulagse" ("A Shadow from the Fence") (2003), "Yalgan yam" ("False Beauty") (2004), "Songy yazmysh yary" ("The Last Beloved") (2003), "Koe kiba..." ("The Well Dries Up...") (2006), the lyrical hero is an object used by the author to depict chaotic, constantly changing emotions and feelings. This wave of emotions is aroused not only in relation to our existence, but also in relation to the socio-political order, when the use of symbolic images allows one

to accept the poem at different layers. The lyrical hero, who feels that his hopes are not justified in this chaotic and disharmonious life, is depicted on a wave of despair, regret, tragedy, and loss, which makes him a lonely person. Often he seeks to move away from sadness and despair to indifference, or go through sorrow to joy. This is conveyed in the structure of works through monologues, dreams, frequently changing views, and symbolic details-images.

Further, this type of lyrical hero is developed by L. Zulkarnay. In Zulfat's poems the state of chaos is often associated with the situation in society, in the external world, or in the life of other people surrounding the lyrical hero; however, in L. Zulkarnay's poems this idea is shaped by the changes in the hero's inner world, in his thoughts and ideas. This feature sounds like a new word in Tatar poetry. In L. Zulkarnay's poems, the thoughts of the lyrical hero acquire the quality of continuous reflection, and his stream of consciousness in a chaotic state is conveyed using impressionistic techniques. The poems, in which this type of a lyrical hero is found, are built in the form of a poem-conversation, which was often used by Sh. Anak. In the poem "A Monologue", the lyrical hero's state of mind is shaped by the name of the poem –his strong position and chaotic experiences are conveyed in the form of a monologue:

Kөisez kөnem, tezlәreңne kochyp utyr,
ә min biim, biim bүgen egylganchy,
beim me ely-ely!
...
Үzeң endәshmәsәң,
berkem kүrmi,
үpmi ...
My unlucky day, sit down and hug your knees,
and I dance until I fall today,
I dance here crying!
...
If you don't call out,
no one will see
And won't kiss ... [Zөlkarnәi, p. 290].

The lyrical hero is delusioned and embittered, exhausted by his inability to change the state of things. The emotions, experienced by the lyrical hero, are revealed with the help of images of the constantly moving Earth and the old plate, the old plate symbolizes the difference between the psychological and biological age of the lyrical hero. The poem ends with the apology of the lyrical hero, who realizes his helplessness with respect to the state of affairs around him.

This type of a lyrical hero continues to appear in the works of Suleiman, R. Aimet, and L. Gibadullina. Suleiman's lyrical hero experiences the chaos of emotions, which are generally strong, their sequence and transition from one to another are extreme:

Ap-achyk,
Ap-ak,
Yap-yakty -
Әҗәl.
Butalchyk,
Cap-car,
Karaңgy -
Yashәү.
Homer bue tartylabyz
Achyklykka,
Aklykka,
Yaktylykka.
Obvious,
White,
Bright –
Death.
Confused,
Black,
Dark –
Life .
We strive all our life
Towards clarity,
Purity,
Light [Sөlәiman, p. 109].

In R. Aimet's poems, the emotions, experienced by the lyrical hero in this chaotic life, are depicted using the stream of consciousness method. The lyrical hero, who cannot find happiness in life, distances himself from people ("Min zhirlarga tushtem" ("I Fell to the Ground"), (2001), realizing that he cannnot change this state of things and plunging into the world of dreams ("Ezlamagez mine" ("Don't Look for Me"), (2000).

Postmodern studies are gradually moving from the concept of identity to poetic aspects. D. Zagidullina notes that such works tend to depict the world, the life around as a complex theatrical show, as the aesthetics of flickering (flickering of motifs), versatility, and fragmentation of scenes [Zagidullina, Tatarskaia poezia…., p. 190].

We find these methods in L. Gibadullina's poems. Her poems, united by the opening lines "Ber karyshka – ber zhan, ber karyshka – molderama tuly mizgel bary" ("One glance – one soul, one glance –a single moment") are characterized by the aesthetics of repetition, the repetition of the same elements and images leads to new semantic associations, there is a departure from illusory images

and coherent compositions. The poetess resorts to figurative language, she enriches widely used images with new meanings, expanding their semantic boundaries, placing incompatible images next to each other. It is these qualities that make it possible to describe different feelings of love– divine love, love for one's beloved, love for one's nation, elevating the soul of a person who knows how to combine these moments. The same feature is observed in the poem "Bu gavam sagyshtan yaralgan" ("These People Are Born of Sorrow"), the repetition of white and black images leads to different meanings, proving that every value in life is an illusion.

The striving for lyrical and symbolic images, details and intertextual connections is at the center of Yu. Minnullina's work. Even the titles of the poems complement the meaning collected from separate fragments. At the same time, the titles of her poems emphasize the main idea, and often this title complements the dominant meaning, hidden in the structure of the work. The poem "Bozly tarazada barmak eze" ("A Fingerprint on an Icy Window Pane") describes a picture of everyday life: the lyrical hero is gazing at the city. A typical mosaic image is observed: it is winter, a grandmother is knitting socks for her grandson, a man is leaving his house in front of the mosque to go to town at night. These fragments, these details, lined up individually, summarize the author's opinion in the last two lines:

Tonyklana bar shəhər ...
tynyң belən kylytmasaң əgər.

The city darkens ...
if you don't warm it with your breath [Miңnullina,p. 13].

According to the author, everyone creates their own environment, determines the meaning of life in this environment and their place in life, which should flash like lightning, all these things are written by fingerprints on the window pane.

A similar image and motif are in E. Bainazarov's poem "Bez" ("We") (2014). In general, this work of the young poet possesses the striking power of figurative description, he loves complex, unexpected environments (for example, "Kechkena magynasezlek" ("Small Nonsense")), uses editing strategies, which are rarely used in compositional techniques. In his poem "Muklangan divarlar zhylysyn kyzgandy" ("The Walls Overgrown with Moss Didn't Want to Give Warmth") (2014), the reader is confronted with the images and epithets-metaphors such as a wall covered with moss, or chilly lips that convey the coolness of love.

Associative imagery is a characteristic feature of the works by R. Harris. If we analyze his poem "Kara tugarak" ("A Black Circle"), built on multilayered, multi-valued metaphorical, and symbolic images, reminiscent of poetic riddles that readers are supposed to solve by themselves, we will note that this poem contains relevant unexpected twists and complex comparisons, that the poet seek for the meaning of one phenomenon in another, that the discovery of the meaning of the first phenomenon occurs with the help of the third phenomenon – these are the features of R. Haris's lyrical reasoning. In his poem, the image of Malevich's "Black Square" plays the role of a poetic metaphor, and black, green, yellow, and red lines are used to evaluate certain moments of human life. Through the proximity of the black side / infinity, the author expresses eternity, noting that the human mind sets the limit of the eternal / the perishable. According to the poet, during his lifetime man comes from eternity, constantly striving for eternity, inaccessible to his mind, and this striving forms a circle of human life. These attempts to evaluate life (the world) and man through associative images are found in Suleiman's poems "Tatar bishegenda Tatar balasy" ("A Tatar Child in a Tatar Cradle"), "Kanatlarny – kauryi kalam ittem" ("I Made Wings with a Pen"), and in the collection of his poems "Yugalyr kuk bu mizgel" ("It Seems This Moment Will Be Missed").

Contemporary Tatar poetry is conducting large-scale searches for genre transformations and its revival. The genre of the poem is especially unique in this respect. In Tatar poetry, a number of poems date back to the early 20th century, continuing the traditional style developed by R. Karim, S. Hakim and others: the poems of R. Minnullin "Suyu" ("Love"), F. Gilyazov "Iske Kazan – Kirman nigeze" ("Old Kazan is the Basis of the Fortress"), R. Valieva "Yaraly Yazmysh" ("Wounded Destiny"), etc., in which the lyrical hero takes on the function of a storyteller, convey his emotions and experiences related to this or that life event, his feeling of love. R. Valieva's poem tells the love story of Mirkhaidar and Gulnisa and the tragedy of the war that make the lyrical hero suffer; R. Minnullin's work tells about a person's life and is focused on the appreciation of love. It is noteworthy that M. Mirza's poem "Kysir Garif" ("Cruel Garif"), devoted to the theme of war and a century-old story, supplements the list of poems written on

the theme of war, which has lost its relevance in recent years.

The second group of Tatar poems, which have appeared in recent years, attempts to synthesize different trends. This cohesion is achieved by combining the artistic text with other texts within – through intertextuality. Y. Minnullina's poem "Otukan zhirenda ut yana" ("Fire Is Burning on the Land of Otuken") (2014) was created as the synthesis of literary layers. The people's tragedy, caused by the loss of statehood, is described through the synthesis of various layers, intertext techniques. Here, R. Harris's poems come to the fore, enriched with intellectual techniques. His poem-treatise "Yaza bashla!" ("Start Writing!") (2017) possesses philosophical content; the concepts of poet, poem, and writing are discussed throughout the entire work, conveying the poet's main philosophical ideas: the poem should be about honesty, morality, faith, spirituality, perseverance, and love for the people. R. Harris's poem "Uba" ("The Old Woman") (2017) is structurally a synthesis of different literary layers. This synthesis helps to unite within the framework of one poem different problems, political and mythological details, political and social ideas, ideology and human fate, a tragedy caused by the system, a tragedy experienced by people and related to philosophical issues – the meaning of life and the example of humanity. The poet introduces the lyrics of songs about Stalin, the phrases, used as political slogans, and shows the inner resistance of the lyrical hero by destroying the myth. The plot about a tractor driver and his rival villager, who was forced to suffer in the gulag prisons, is only the first layer of events. In the secondary associative layer, the poet talks about the impact of the tragedy of that period on the fate of people, he thinks that those bloody years will be preserved in the memory of generations. In this regard, the image of an old woman acquires the status of a complex symbolic integrity: it is perceived as the depth of the country, the depth of history, people's memory, and tragic events in life. The triptych of F. Tarkhanova "Halkym Minem" ("My People") (2017) expands the genre boundaries of Tatar poetry. The genre form of a triptych usually combines three verses around a common idea. F. Tarkhanova's work can be divided into three chapters: "Spirit and Faith", "Sadness", and "Language". However, the internal logic of this division is revealed in the subjective layer, and these three concepts are defined as the most basic qualities that concern the nation and make Tatars be Tatars.

In Tatar poetry after the 1990s, the traditions, developed by R. Gatash, continue - stylization, transformation and revival of oriental genres, similar to oriental poetic texts. A. Sattar's rubais are structurally built in accordance with oriental literary traditions. In every rubai of the author, as in the case of oriental traditions, moral issues are at the forefront; social laws are approved or rejected in the philosophical and ethical terms, and the motives for spiritual and moral renewal find a great response. Both F. Davletbaev's quatrains, R. Idiyatullin's poem "Tormysh" ("Life"), and D. Garifullin's quatrains are perceived as stylization of the tale and rubai genres.

The five-verse genre form reappears in the works of M. Mirza, in the continuation of his poetic cycle "Adam balasy" ("Human"). Widely used in oriental poetry, known as "Tufan strophas" ("Tufan strophe") in national poetry, the five-verse is used by M. Mirza in a completely different way to express the feelings of the lyrical hero, the author's opinion, the sound of the text, its melody, and the emotional impact. The use of proverbs and sayings, an attempt to line up the lines of a poem in the tradition of wise sayings, his very subtle irony – all these features of his work ensure its uniqueness and originality:

Tyelgannan tyela beləbez,
Ana səte belən kyngənbez.
Urtak vatan өchen, kirək ikən,
Oҗçmakhtan təmugka kerəbez, -
Shundy batyr, shundy kundym bez?!

We know what is forbidden,
We took it in with our mother's milk.
For our own homeland, if necessary
From heaven to hell we'll go, –
Are we really so brave and so obedient?! [Mirza, p. 20]

Therefore, these works are not considered to be a stylization of the Eastern five-verses, but a kind of the genre of Tatar poetry.

Results

1. Poetry studies at the beginning of the 21st century mainly focused not on content but on the concept of form and identity, and led poetry to the new paths of development, while following the mainstream.

2. Realistic works are characterized by the strengthened critical element and the recurrent national theme, the civic position is enriched by social philosophy. On the one hand, these ideas and motifs are expressed through the lyrical rebellious hero, who, seeing injustice in life and not being

able to directly oppose it, lives in contradiction with himself, in a state of inner anxiety; on the other hand, he desires to change the world, he demonstrates an active life position. Three literary approaches to the transmission of critical values are activated: hidden content, demythologization, and intertextuality.

3. Philosophical generalizations, reflections on the meaning of life, the value of life, religious motifs remain strong in romantic works due to their active philosophical lyricism and the major aesthetic function. In such works, the lyrical hero, with his rich inner world, is a philosopher searching for life values. These samples of romantic creativity are characterized by the poetic activity of oriental symbolic details-images, the renewal of folklore images, the use of folk modes, and stylization based on folk songs.

4. The works, written on the wave of post-realism, have caused changes in civic lyricism; in such poetry, the combination of civic and philosophical positions deepens the content. The deeper is the penetration of postmodern techniques into national literature, the more intensive is the search for new forms, the new lyrical hero – the chain of the nation: to change the idea of the lyrical hero using civic lyrical trends. Although the poetry of the 1990s continued to use the lyrical hero who rose up to fight for the happiness of the nation, the poetry of that period took on a new modification. This lyrical hero, on the one hand, acted like the son of his people, and on the other, he "stood out" and embarked on the path of "externalizing" the situation.

5. Postmodern studies begin with a lyrical hero who cannot find his path in this chaotic life, the poets strive to portray the world and life as a complex theatrical performance, using the aesthetics of flickering (flickering of motifs), versatility, and fragmentation.

Conclusions

Thus, the poetry of the early 21st century can be defined as a poetic period of serious research into the field of form. This quest begins with a lyrical hero, who cannot find his path in a chaotic life, striving to portray the world and life as a complex, theatrical performance, using the aesthetics of flickering (flickering of motifs), plurality and fragmentation, and unification. Thus, the ongoing research into the poetry of the early 21st century, especially in terms of content, is strong in conveying the concept of form and identity, it has contributed to the mainstream in poetry leading it along the new paths of development.

References

Aimet, A. (2017). *Harber mizgele izge* [Each Moment Is Holy]. Kazan utlary. No. 12, pp. 76–79. (In Tatar)

Borukhov, B. (1992). *Vvedenie v motiviruyuschuyu poetiku* [An Introduction to Motivational Poetics]. Filologicheskaia germenevtika i obschaia stilistika. Pp. 5–28. Tver, izd-vo Tverskogo un-ta. (In Russian)

Galiev, M. (2014). *Chydam tau da, uzan da bez* [We Are Both a Strong Mountain and a Valley]. Kazan utlary. No. 4, p. 68. (In Tatar)

Galiev, M. (2018). *Su kargyshy* [The Curse of Water]. 158 p. Kazan, Tatar kit. nəshr. (In Tatar)

Gambar, N. (2007). *Yashau tamyry* [Root of Life]. 351 p. Kazan, Tatar kit. nəshr. (In Tatar)

Iusupova, N. M. (2018). *2017 nche elda Tatar shigriyate: stil tendenctiyalare ham zhanrlar useshe* [Tatar Poetry in 2017: Style Trends and the Development of Genres]. Fanni Tatarstan. No. 1, pp. 66–75. (In Tatar)

Iusupova, N. M., Ibragimov, M. I. (2012). *Sovremennaia Tatarskaia poeziia* [Modern Tatar Poetry]. Natsionalnie literatury respublic Povolzhia (1980–2010) [National Literatures of the Volga Region (1980–2010)]. Pp. 118–123. Barnaul. (In Russian)

Latypova, A. V., Saifulina, F. S., Sheianova, S. V. (2019). *Genre Paradigm Features in R. Idiatullin's Poetry.* Turismo, Estudos &Práticas (UERN), Mossoró/RN, Caderno Suplementar. T. 1, pp.1– 7. (In English)

Latypova, A., Khabutdinova, M., Zakirzianov, A. (2017). *The Question about Ethnic Identity of the Modern Tatar Poets of the Republic of Bashkortostan (based on the lyrics of Maris Nazirov).* The Turkish Online Journal of Design, Art and Communica-tion. TOJDAC. April Special Edition. Pp. 917 – 921. (In English)

Minnullina, Yu. (2011). *Kuk tirmase* [Firmament]. 47 p. Kazan, Tatar publishing house. (In Tatar)

Mirza, M. (2016). *Beruzema ber dingez* [All the Sea to Me Alone]. 222 p. Kazan, Tatar kit. nəshr. (In Tatar)

Sovremennaia Russkaia literatura (2005) [Modern Russian Literature (the 1990s– early 21st century)]. S. I. Timina, V. E. Vasilyev, O. Yu. Voronina, etc. 352 p. Saint-Petersburg, "Academiia". (In Russian)

*Suleiman Sutela yomgak...(*2011) [The Ball Is Unwound...]. 209 p. Kazan, Tatar kit. nəshr. (In Tatar)

Tarkhanova, F. (2017). *Kapka* [Gates]. Kazan utlary. No. 5, p. 99. (In Tatar)

Terminologiia sovremennogo zarubezhnogo literaturovedeniia (Strany Zapadnoi Evropy i SSHA) (1992) [Terminology of Modern Foreign Literary Criticism. (Countries of Western Europe and the USA)]. Ilin I. P., Tsurganova E. A. 218 p. INION. (In Russian)

Zagidullina, D. F. (2017). *Tatarskaia poeziia rubezha 20–21 vekov(1986–2015): esteticheskie orientiry I khudozhestvennye poiski* [Tatar Poetry at the Turn of the 20th–21st Centuries (1986–2015): Aesthetic

Guidelines and Artistic Searches]. 268 p. Kazan, Fan. (In Russian)

Zagidullina, D. F. (2020). *Tatarskaia literatura 20-nach.21 v.: “myagkost” modernizma-avangarda-postmodernizma (k postanovke problemy)* [Tatar Literature in the 20th–early 21st Centuries: “Softness” of Modernism-Avantgarde-Postmodernism (on the problem)]. 256 p. Kazan, ILLA. (In Russian)

Zeidulla, R. (2017). *Avaz* [Sound]. Kazan utlary. No. 5, p. 10. (In Tatar)

Zeidulla, R. (2017). *Yul* [A Road]. Kazan utlary. No. 5, p. 6. (In Tatar)

Zulkarnai, L. (2013). *Mangelektan isa zhil...* [The Wind Blows from Eternity]. 290 p. Kazan, Tatar kit. nəshr. (In Tatar)

XXI ГАСЫР БАШЫ ТАТАР ШИГЪРИЯТЕ: ТРАДИЦИЯЛӘР ҺӘМ ЯҢАРЫШ ЮЛЛАРЫ

Нурфия Марс кызы Юсупова,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
faikovich@mail.ru.

Мәкалә, соңгы елларда иҗат ителгән шигъри әсәрләр мисалында, хәзерге татар поэзиясенең үсеш-үзгәреш тенденцияләрен ачыклауга, традицияләр һәм яңарыш юлларын билгеләүгә йөз тотып язылган. Герменевтик якын килеп, күп әсәрләр беренче тапкыр фәнни нигездә анализлана, аерым әдипләрнең, әсәрләрнең әдәби барыштагы урыны, алып килгән яңалыгы төгәлләштерелә, поэзиядә барган үзгәрешләрнең нигезләре, яңалыкларның формалашу үзенчәлеге билгеләнә. Бу мәкаләнең яңалыгын һәм актуальлеген билгели. Тикшеренүнең төп максаты – хәзерге татар шигъриятендәге төп тенденцияләрне аерып кую, иҗат юнәлеше, жанр парадигмасы, тематик-проблематик, поэтик эзләнүләрдә традицияләрнең дәвам ителешен һәм яңарыш юлларын билгеләү, шәхес концепциясенең үзгәреш нигезләрен ачыклау. Эзләнүләр нәтиҗәсендә XXI гасыр башы шигъриятендә барган үзгәрешләрнең, эчтәлек ягыннан бигрәк, форма һәм шәхес концепциясе бирелешендә көчле булып, төп магистраль юлны саклаган хәлдә, шигъриятне өр-яңа үсеш сукмакларына алып чыгуы билгеләнә. Реалистик әсәрләрдә тәнкыйди башлангычның көчәюе, милли тематиканың активлыгы, гражданлык позициясенең иҗтимагый фәлсәфә белән баюы, әлеге яңарышның лирик герой концепциясе белән янәшәдә баруы ачыклана. Тәнкыйди бәяне җиткерүдә өч әдәби алым – яшерен эчтәлек, демифологизация һәм интертекстуальлек аерып чыгарыла. Постреализмның гражданлык позициясен фәлсәфилек белән тирәнәйтүе аша татар поэзиясенә жанр, форма яңалыклары алып килүе, лирик герой концепциясен үзгәртүе билгеләнә. Постмодернистик эзләнүләрнең тәртипсез тормышта яктылык тапмаган лирик геройдан башланып китеп, дөньяны, яшәешне катлаулы бербөтен, театраль тамаша итеп сурәтләргә омтылу, җемелдәү эстетикасы (мотивларның җемелдәп алуы), күпъяклылык һәм фрагментарлык, ассоциативлык күренешләре аша чагылыш табуы дәлилләнә. Романтик әсәрләрдә фәлсәфи гомумиләштерүләр, яшәү мәгънәсенә, яшәү кыйммәтенә мөнәсәбәтле уйлануларның, дини мотивларның көчле булуы, фәлсәфи лириканың активлашуы, эстетик функциянең көчәюе, шәхес концепциясенең үзгәреше ачыклана.

Төп төшенчәләр: хәзерге татар шигърияте, лирик герой концепциясе, образ, жанр, иҗат юнәлеше, әдәби алым.

Кереш

XXI гасыр башы татар шигъриятендәге үсеш-үзгәреш, бер яктан, 1990 еллардагы рухи һәм милли яңарышның, икенче яктан, 1960-1980 еллардагы шигъри күтәрелешнең матур нәтиҗәсе буларак дәвам итә. Традиция һәм яңачалыкның үзара бәйләнеп баруы, керешеп китүе бу чорда да актуаль булып кала.

XXI гасыр башы татар шигъриятендә төп стиль тенденцияләре буларак түбәндәге сыйфатлар аерылып чыга: романтик поэзиядә лирик-эмоциональ, лирик-фәлсәфи башлангычның, яшәеш кыйммәтләре турында уйлануларның дәвам ителүе, шуңа бәйле күңел һәм фәлсәфи лириканың үстерелүе; романтик материалда иҗтимагый детерминация алымына мөрәҗәгать итү аша постромантизмның

активлашуы, бу юнәлештәге әсәрләрдә милли тематиканың көчле яңгыраш алуы; реалистик дулкында тәнкыйди башлангычның көчәюе, яшерен эчтәлек, демифологизация, интертекстуальлек алымнары аша ачылган субъектив катламның җәмгыятькә, милли көнитешкә хас проблемаларны калкытып куюга, иҗтимагый барышның шәхескә, кеше тормышына йогынтысын ачып бирүгә йөз тотуы, бу юлда гражданлык лирикасының активлашуы; форма, шәхес концепциясе өлкәсендә эзләнүләрнең алга чыгуы һәм постмодернистик шигъриятнең мәйдан яулавы. Бу сыйфат-хасиятләр хәзерге чор татар поэзиясендә яшәеш кануннарын барлаган, кешене олы кыйммәт итеп күтәргән яисә тормыш-яшәеш закончалыкларын тәнкыйть утына алган яңа әдәби модельнең төзелүенә китерә [Юсупова, б. 66]. Әлеге модель, үз чиратында, лирик герой концепциясенең үзгәрешенә, аның яңа үзенчәлекләр белән баюына, әдәби әсәрләрдәге дөнья сурәтенең алмашынуына йогынты ясый. Шуның белән янәшәдә шигъриятнең жанрлар төрлелеге ягыннан да бай һәм үзенчәлекле булуы, бу өлкәдә эзләнүләрнең, стильләштерү сыйфатының, сәнгати экспериментларның урын алуы күзгә ташлана. Д. Заһидуллина билгеләп үткәнчә, XX–XXI гасыр чиге татар әдәбияты ул – шәхси стильләр, язу формасы, эстетик модельләр аша мәдәни парадигмалар төрлелегенә омтылган, иҗади йөзен булдырган әдәбият [Загидуллина, 2020, с. 135].

Хәзерге татар поэзиясенең үсеш-үзгәреш аспектлары Д.Ф. Заһидуллина тарафыннан өйрәнелеп, аның эзләнүләрендә татар шигъриятенең эстетик ориентирлары ачыклана һәм сәнгати эзләнүләр тикшерелә [Загидуллина, 2017], [Загидуллина, 2020]. Н.М. Юсупова [Юсупова, 2018], [Юсупова, 2012] хезмәтләрендә хәзерге татар поэзиясендә иҗат юнәлеше, агымнарының үзгәреше, эчтәлек һәм форма яңарышы, лирик герой концепциясенең үсеш үзенчәлеге тикшерү объектына әверелә. А.Латыйпова мәкаләләрендә Башкортостандагы хәзерге татар шигърияте дөнья сурәте һәм жанр яссылыгында бәяләнә [Latypova, Sayfulina..., 2019], [Latypova, Khabutdinova..., 2017].

Хезмәтнең методологик нигезе

Хезмәтнең методологик нигезе итеп герменевтик эзләнүләр алынды [Терминология...., с. 11]. Методик яктан Б.Л. Борухов тәкъдим иткән «мотивлаштырылган поэтика» файдаланылды. Ул аңлатуны фәнни эшчәнлекнең ахыргы максаты буларак карый һәм әдәби текстны анализлау өчен төп метод итеп канун (закон) нигезендә аңлатуны аерып чыгара, аны текстны мотивацияләү дип атый [Борухов]. Б.Л. Борухов мотивацияләүнең мәдәни, конвенциаль, менталь төрләрен билгели [Борухов, с. 13]. Мәкаләне язу барышында без аның конвенциаль төре белән эш иттек. Бу төрдә әдәби күренеш булган текст һәр чорда үз закон һәм конвенцияләренә буйсынып дөньяга чыга дип карала. Конвенциаль мотивацияләү хәзерге татар поэзиясенең төп үсеш тенденцияләрен аерып чыгарырга, анда традицияләрнең дәвам ителешен һәм яңарыш юлларын, аларның нигезен, үзенчәлеген аңлатырга мөмкинлек бирә.

Фикер алышу

Хәзерге чор шигъриятендә реализмның үз позицияләрен саклап калуы күренә: шигъри әсәрләр, традицияләрне дәвам итеп, иҗтимагый тормышка, җәмгыятьтәге вазгыятькә, милләт тормышына аерым игътибар бирә, заманга, милли сәясәткә хас проблемаларны калкытып куя; лирик геройның гражданлык позициясен ассызыклый. Традицион юнәлешне дәвам итеп язылган әсәрләрдә шәхес концепциясен иҗтимагый кануннарны аңларга-бәяләргә омтылучы гражданин лирик герой билгели, аның ике тибы урын ала. Бер яктан, ул 1960-1980 еллар татар поэзиясе традицияләрендә, тормыштагы хаксызлыкны күреп-аңлап та, турыдан-туры каршы чыгарга үзендә көч тапмаган, үз-үзе белән каршылыкта, эчке борчылу халәтендә яшәүче лирик герой калыбын үстереп алып китә. Р. Аймәт «Тормыш поезды» (2017) шигырендә бу тип лирик геройны «чылбырланган вагоннарда барган зынҗырлы җаннар» [Аймәт, б. 76] сурәте аша чагылдырып бирә. Р. Вәлиев, Р. Миңнуллин, Р. Низами, Р. Аймәт, И. Гыйләҗев, Г. Рәхим һ.б. шигырьләрендә шушы тип лирик герой алга чыга һәм шагыйрьләр тарафыннан чор кешесенең эчке халәте сурәтендә тәкъдим ителә. Әлеге каршылык әдипләрнең җәмгыятьтәге вазгыятькә бәйле сызлануын җиткерүгә дә йөз тота.

Гражданлык лирикасына мөнәсәбәтле икенче төркем шигырьләрдә хөр фикерле, актив, вакыты белән бунтарь, гыйсъянчы лирик герой калкулана, тормыш-яшәешкә, үзе яшәгән җәмгыятькә һәм анда барган үзгәрешләргә, милли мәсьәләләргә үз бәясен, фикерен, мөнәсәбәтен ишеттерергә омтыла, бу исә тәнкыйди башлангычка юл бирә. «Сөенмәсеннәр,

таптадык, диеп, / Баш күтәребез көлдән яралып!» [Зәйдулла, 2017, б. 10] дип аваз салган бунтарь, гыйсъянчы герой, нигездә, Р. Зәйдулла, Н. Сафина, Р. Мөхәммәтшин иҗатларында алга чыга. Ул аеруча тел мәсьәләсенә бәйле вакыйгаларга мөнәсәбәттә активлашып китә. Мисал өчен, XX гасыр ахырында символик, шартлы сурәтлелеккә борылган Р. Зәйдулланың соңгы елларда язылган шигырьләрендә кабат бунтарь, гыйсъянчы лирик герой традициясе яңартыла, экспрессионизм алымнарыннан, лирик геройның тышкы тирәлек белән каршылыкка керүе, тормышны караңгы буяуларда сурәтләү, тормышка аңлаешсыз, дошмани бәя бирү, хисләр киеренкелеге, «Тартышып яшибез һаман да, / Хак бар яшәргә безнең дә!» [Зәйдулла, 2017, б. 6] дип, күнегелгән тәртипләргә, сәясәткә, мәдәни хәл-халәткә, сәяси тәртипләргә каршы чыгу сыйфатлары күзәтелә. Охшаш мотивлар Н.Сафина иҗатында, Р. Мөхәммәтшинның «Бер генә», «Васыять», «Вакыт җәнаплары» кебек шигырьләрендә дә күзәтелә, һәр образ, деталь, өзек-өзек сурәтләр шигырь структурасында лирик геройның дөньяга ачуүпкә, ләгънәтен ачуга, тәэсирлелекне көчәйтүгә буйсындырыла. Гыйсъянчы лирик герой концепциясенең гражданлык лирикасы кысаларында активлашуы һәм шуның белән янәшәдә фикер-идеянең символ аша җиткерелү сыйфатының көчәюе, экспрессионизмга хас поэтик алымнарның реалистик материалда кулланылышы әлеге жанрның классик булмаган парадигмада үсешен тагын да актуальләштерә. XX гасыр ахыры – XXI гасыр чигендә формалашкан әлеге күренешнең яңа гасырның икенче унъеллыгында да дәвам ителүе татар шигърияте аның традиция булып формалаша баруын дәлилли.

Мондый шигырьләрдә төп алымнарның берсе булып демифологизация аерылып чыга. Мифны җимерү сыйфаты эчтәлек катламында гына калмыйча, поэтик яссылыкта да күзәтелә: совет чоры сүз сәнгатендә мифлаштыру максатыннан файдаланылган ил, әләм, көрәшче образларын постсовет чоры шигърияте капма-каршы – демифологик функциядә куллана башлый. Мондый юнәлештәге шигъри әсәрләрдә, гомумән, ил, көрәшче, коммунизм, юлбашчы образлары сәяси эчтәлекле мифологик вазифасын югалта. Мисалларга мөрәҗәгать итсәк, З. Мансуровның «Чүп-чар тавы» шигырендә татар шигърияте тарихыннан мәгълүматлы укучы өчен әләм, ил образларының кулланылышы бәяне сәяси яссылыкка күчерә. Шагыйрь әхлакый кыйммәтләр янәшәсендә сәяси кыйммәтләрнең дә югалуы, ялган идеалларның да җимерелүе хакында сөйли башлый. Ф. Мөслимованың «Патша белми» (2017), Ф. Җамалетдинованың «Сүз калган» (2017), Л. Леронның «Өзеклек» (2017) кебек шигырьләре дә мифны җимерү алымына йөз тотып языла һәм совет, постсовет чоры идеалларын бәяләүгә яки кире кагуга юнәлтелә.

Илдәге вазгыять, көнкүреш, иҗтимагый барышка бәя биреп язылган иҗат җимешләрендә җәмгыятькә бәянең, милли хәл-халәткә мөнәсәбәтнең метафора-символлар, эзоп теле аша ачылу традициясе дәвам итә, үстерелә. Р. Харис, Р. Фәйзуллин, Г. Рәхим, Р. Корбан, Г. Морат, Р. Низами, И. Гыйләҗев, Н. Әхмәдиев, Г. Морат, урта һәм яшь буын авторлардан Р. Сәләхов, Р. Мөхәммәтшин, Ф. Гыйләҗев һ.б. шигъри әсәрләрендә икенчел эчтәлек тудыру алымы ачык күренә. Бу күренеш үзе үк хәзерге татар поэзиясендә эзоп теле алымының кабат актуальләшүен, лирик герой кичерешләрен яки автор позициясен җиткерү барышында алга чыгуын дәлилли. Гомумәдәби фонда «яшерен эчтәлек» алымының кабат яңаруы шигъриятнең «үз» традицияләренә әйләнеп кайтуы кебек кабул ителә, чөнки милли әдәбият өчен икенчел эчтәлек тудыру алымы традицион. Мәсәлән, Г. Моратның «Әкиятне башлыйк яңабаштан» (2014) шигырендә әкият бүгенге яшәешне, милләткә мөнәсәбәтне бәяләү барышында кулланылган метафора вазифасын үтәп, икенчел планда төрле эчтәлектәге иҗтимагый лозунгларның әкият булуын ассызыклый. Шигырь структурасында әкият яшәешне бәяләү барышында кулланылган метафора вазифасын үти, халык язмышын, бүгенге һәм киләчәк турындагы шагыйрь уйлануларын җиткерүче булып төгәлләшә. Әкияттәге бармагын кыскан Шүрәлене ирекле итеп күрү теләге, әфсенгә тарыган Ак бүренең әфсенен кире кайтару омтылышы, Аркадашлары чокыр казыган Турай батырны коткару, Сак белән Сокны кавыштыру хыялы һ.б. аркылы әдип Яңа яшәеш сурәтен төзи; шартлы алым – әкиятне һәм чынбарлыкны кушу аша мифологик үткәнне һәм бүгенгене бер ноктага җыя, яшәешкә, җәмгыятьтәге тәртипләргә фәлсәфи бәя-мөнәсәбәт белдерергә омтыла. Әкияткә хас аерым сыйфатлар кеше тормышына үрнәк итеп күтәрелә.

Р. Сәләховның «Таш өстендә үскән куаклар» (2012) шигыре дә шушы традицияләрне дәвам итеп языла. Бер караганда шигырьдә

идеологик укыла торган яки идеологик эчтәлеккә ишарә ясаган образлар юк. Әмма шигырь тукымасында кабатлана килгән «таш өстендә үскән куак» образы, кабатлау алымы аша, символик югарылыкка күтәрелә. Шуңа мөнәсәбәттә куак / кеше, таш / иҗтимагый вазгыять янәшәлекләре пәйда була һәм яшерен эчтәлекне ачарга ярдәм итә: горур калганда, яшәүгә өметне җуймаганда, алга таба яшәргә көч табып була! Шушы ук фикер символик эчтәлек аша милләт язмышына бәйле дә аңлашыла ала. Р. Харисның «Беренче хәбәр» (2013), «Елатмаска иде бәбиләрне» (2013), «Учым» (2012), «Курыкмыйча яшик» (2013), Ф. Дәүләтбаевның «Тормышта да шахматтагы кебек», «Бутамагыз мине», «Караңгылыкта», М. Кәримовның «Булабыз», «Искә алу» Р. Корбанның «Тукран» (2014) һ.б. шигырьләрдә дә әлеге үзенчәлекләр үстерелә.

Эзоп теле алымы милли тема-проблемаларга йөз тоткан әсәрләрдә дә актуаль булып кала. Мондый шигъри үрнәкләрдә, кагыйдә буларак, татар милләтенең киләчәге, татар теленең язмышы, аның тормыштагы урыны, роле, милли битарафлык, ваемсызлык мәсьәләләре әйдәп бара. Соңгы елларда аваздаш эчтәлектәге әсәрләр аеруча Р. Фәйзуллин, А. Хәлим, Г. Рәхим, Р. Вәлиев, З. Мансуров, М. Мирза, Р. Шәрипов, Ф. Дәүләтбаев, Р. Бәшәр, Т. Шәмсуаров, И. Гыйләҗев, Р. Идиятуллин, Ә. Гаффар, Х. Бәдигый, Н. Әхмәдиев, Р. Сафин, Ф. Гыйләҗев, А. Суфиянов, Р. Сүлти, Ф. Зыятдинов, Р. Мөхәммәтшин, хатын-кыз шагыйрәләрдән Н. Сафина, Л. Шагыйрьҗан, Э. Шәрифуллина, Ф. Гыйззәтуллина, С. Гәрәева, Ф. Тарханова, Р. Шаһиева, И. Иксанова, Г. Әхтәмова, Ф. Җамалетдинова һ.б. иҗатларында урын ала. Мәсәлән, Н. Әхмәдиевнең «Ыру башы – Ак бүре» шигырендә Г. Тукайның «Безнең милләт үлгәнме, әллә йоклаган гынамы?» гыйбарәсе эпиграф итеп алынып, шигырь шул сорауга җавап төсендә язылган. Ак бүре метафорасы шигырь структурасында милләткә бәя бирү функциясен беркетә. Аның батырлыгы, ыру саклау сәләте татар менталитетын, ак бүре / капкындагы соры бүре оппозициясе татарның холкын һәм бүгенге хәл-халәтен бәяләүгә юнәлтелә. Татарда ак бүре сыйфатларының җиңеп чыгачагына ышаныч идея булып укыла.

Милли темага язылган аерым шигырьләр романтик материалда реалистик әсәрләргә хас иҗтимагый детерминация күренешенең булуын дәллилли. Татар шигъриятендә романтизмның мондый трансформациясе 1970-80 еллардан башланып, постромантизмның формалашуына алып килә. Бу күренеш узган гасыр ахырында Ф. Сафин иҗатында калку чагылыш таба [Загидуллина, 2017, с. 121]. XX-XXI гасыр чикләрендә ул тагын да активлаша. Мисал өчен, Р. Бәшәрнең эзоп теле алымына таянып язылган «Мираж» шигырендә дә метафорик сурәтлелек ярдәмендә милләт язмышына бәя бирелә, яшерен эчтәлек алымы әсәрдән яңа мәгънәләрне табарга мөмкинлек бирә. Мираж / төш каршылыгы шигырь структурасында чынбарлык / хыял булып тәгәлләшә, миражга хас сусыз, эссе чүл, шомлы ил, шәүлә, әләмсез, адәмсез ил метафора, эпитетлары татар милләтенең бүгенге халәтен ачуга буйсындырыла. Татар укучысына Дәрдемәнд иҗатыннан яхшы таныш булган искән җил, тузгытылган комнар һәм ком таулары күмгән юллар кебек символик образлар шигырь кысаларында кылган гамәлләрнең, үткән елларның мәгънәсезлеге, эзсез үтүе мотивын яңарта һәм лирик герой күңелендә әрнү тудыра. Оппозицион вариантта бирелгән төштәге азан моңы, бәхетле кешеләр, җәннәт тормышы кебек образ-детальләр исә лирик геройның милләт киләчәге хакындагы хыялы булып тәгәлләшә. Шигырь тукымасыннан милләтне шушы хыял яшәтә дигән фикер саркып чыга.

Р. Фәйзуллинның хронотопка бәйле төстә шартлы өч өлешкә бүленгән «Китә казлар...» (2014) шигыре дә татар халкы язмышының төрле борылышларын бәяли. Милли поэзиядә авыр язмышны, аерылу сагышын гәүдәләндереп килгән традицион каз образын шагыйрь яңа мәгънә белән баета һәм сәяси, идеологик эчтәлектә укучыга тәкъдим итә. Шигырьнең беренче өлешендәге Донбасска киткән казлар шигырь тукымасында төрле кыйтгаларга таралган, сибелгән һәм үз нигез тамырларыннан аерылган татар язмышына ишарә ясый. Лирик геройның әрнүе дә аларның бүгенге тормыш-көнитешенә бәйләп куела һәм шигырьне сәяси мотивларга баета. Әсәрнең икенче өлешендә гәүдәләнгән Иделгә китеп баручы казлар, үз төбәгендә гомер үткәреп тә, аяныч яшәешкә дучар ителгән татар язмышын танырга мөмкинлек бирә. Шигырьнең өченче өлешендә кайтып баручы казлар автор позициясен җиткерү функциясен ала. Лирик геройның әрнүе татар авылларының бетүе, буыннар өзелү белән бәйләп куела. Соңгы өлештә бирелгән рәшә образы, традицион символик эчтәлек белән өретелеп, автор өметләренең булмавын ассызыклый.

Мондый юнәлештәге аерым шигырьләр интертекстуальлек алымына таянып языла. Мәсәлән, Л. Шәехнең «Тулгак тота мине...» шигырендә лирик герой халәте «тулгак тоту» гыйбарәсе аша җиткерелә, Г. Афзал иҗаты белән интертекстуаль бәйләнешләр ярдәмендә тирәнәйтелә. Р. Зәйдулла иҗатында да Дәрдемәнднең символик үрнәкләренә хас традицияләрнең дәвам ителүе күзгә ташлана, хәтта шагыйрьнең аерым шигъри юллары интертекст буларак та урын ала, «Татар шагыйрьләре китә» шигырендә «Туй гөрли дөньяда соңгы / Без монда кияү түгел» юллары Дәрдемәнд иҗаты белән ассоциация уята. «Кирмән» шигырендә кирмән, чәнечкеле гөлләр, үксез кош образлары бүгенге вазгыять шартларындагы милләт яшәешен шәрехләргә мөмкинлек бирә. Р. Вәлиевнең «Яңа елның яңа таңы ата» (2016), С. Әхмәтҗанованың «Давыл», «Йоклар әле бу ил чак кына...», Р. Мөхәммәтшинның «Әлли-бәлли-бәү» (2016) шигырьләрендә дә интертекстуальлек алымы кулланыла. Шушы дулкында XX йөз башыннан кулланылышта булган йокы мотивы активлаша һәм традицион төстә милли эчтәлектә калыплашып, милләтнең битарафлыгын, гамьсезлеген ачуга юнәлтелә.

Милли юнәлештә иҗат ителгән әсәрләрдә авыл, туган нигез образлары, гореф-гадәтләргә бәйле сурәтләр калка, фольклордан үстерелә килгән образ-детальләр активлаша. Мисал өчен Г. Мөхәммәтшинның «Авылыма мәдхия», «Туган як», «Юлчыга», Г. Рәхимнең «Бәрәңге кәлҗемәсе», Р. Газизовның «Кәтә гармун», Р. Бәшәрнең «Тургай» кебек шигырьләрендә, Ф. Тархакованың «Капка» циклында туган як, туган авыл, балачак, әти-әни сурәте тергезелә. Әлеге үрнәкләр, гомумәдәби фонда, XX гасырның икенче яртысы татар поэзиясендә үсеш алган салмак лирика агымының дәвамы кебек кабул ителә. Халык авыз иҗаты белән бәйләнешнең көчәюе, туган җир, туган нигез, ата-баба җире, туган туфрак, ватан, нәсел-ыру кебек милли яшәешкә бәйле төшенчәләргә игътибар арту татар авылы язмышы хакында уйлану мотивының тирәнәюенә китерә. Мондый шигырьләр, кагыйдә буларак, күп катламга ия түгел, аларда субъектив эчтәлек яшерелми, гади-гадәти поэтик сөйләм алга чыга. Шул традицияләрне үстереп, шагыйрьләр асыл ышанычны, рухи кыйбланы туган ягында, авыл кешесенең яшәү рәвешендә таба, авыл мохитен, яшәешен югары күтәрә, шигырьдәге образлардан башлап, вак детальләргә кадәр шушы максатка буйсындырыла, туган туфракны ярату, җирсү хисе үзәккә куела. Шуның белән янәшәдә туган авыл, гомумән, авылларның киләчәк язмышы өчен эчке сызлану да күзгә ташлана. Мәсәлән, Ф. Тархакованың «Капка» (2016) әсәрендә әти-әни янәшәсендә балачакта калган бәхетле көннәрне искә төшерү якты моң һәм сагыш уята. Капка образы әсәр структурасында уйнатылып, гади капка келәсе образыннан үстерелеп китеп, күңел капкасы, хәтер капкасы, бәхет капкасы, әхлакый идеаллар дөньясына капка кебек мәгънә чикләрендә укыла:

Мин боларны күрше эргәсеннән
Уелыплар төшеп тыңладым.
Түзалмадым: ятим өебезнең
Инде кыйшык капкасыннан кереп,
Баскычына ятып еладым [Тарханова, б. 99].

Постреалистик дулкында язылган әсәрләр гражданлык лирикасына үзгәрешләр алып килә башлый, мондый үрнәкләр гражданлык позициясен иҗтимагый фәлсәфә белән ныгыта. 1990 еллар шигъриятендәге милләт бәхете өчен көрәшкә күтәрелгән, милли җанлы лирик герой тибы яңа гасырда да яшәвен дәвам итә, әмма яңа төсмерләр белән байый. Бу герой гражданлык лирикасы чикләрендә татар халкының тарихи урынын билгеләү яки эзләү белән генә мавыгып калмый, гражданлык позициясе белән яшәү мәгънәсе, яшәешнең фанилыгы хакындагы фәлсәфә чигендә милләтенең мәңгелектәге эзе, кыйммәте хакында фикер йөртә башлый, бу исә фәлсәфи тенденциянең көчәюенә китерә. Мисал өчен М. Галиевның «Чыдам тау да, үзән дә без» (2014) шигырендә ул шулай. Татарның үткәне / бүгенгесе оппозициясенә корылып иҗат ителгән шигырьдә балбал, бөркет, дала, тау, үзән, каганат кебек метафорик-символик образ-детальләр татарның шанлы тарихын сурәтләү юлында файдаланыла. Бүгенге халәтне тасвирлау барышында кулланылган әрнеп үскән әрем образы авторның матур табышы буларак кабул ителә һәм татар халкы язмышының ачылыгын да, хокуксызлыгын да, лирик геройның әрнүен дә үзенә сыйдыра. Шигырьнең соңгы юллары автор позициясе булып укыла:

Кайтавазлар иңри, юашланып:
Бүгеннән без, бәлки, бөгелмәбез [Галиев, 2014, б. 68].

«Су каргышы» (2015) циклында М. Галиев милли тема-проблематиканы мотивлаштырылган су образы аша ачуга ирешә. Су язмышы

вакытлар агышын да, татар халкының бай тарихын, болганчык язмышын да, данлы һәм шанлы вакытларының үтүен дә символлаштыра. Үзенчәлекле яңгырашка корылган әсәр үзе чәчмә һәм тезмә жанр формаларының синтезы төсендә уйланылган. Циклның башындагы «Бәгырь авазы»нда ук башланып, әсәрнең үзәгенә куелган «Барыберме сезгә? Барыберме безгә?» соравы кабатланып, әсәрне тотып торучы композицион принцип ролен үтәве белән янәшәдә, авторның идеясен үткәрүдә үзәк вазифаны башкара. Ул идея милләтнең бүгенге халәтенә, киләчәк яшәешенә барып тоташа һәм автор фикерен кабатлый:

Үчләшсеннәр, көнләшсеннәр, үлчәшсеннәр,

Булганбыз ла! Булабыз да! Булачакбыз!

Мең елдан да татар булып туачакбыз! [Галиев, 2018, б. 158].

Р. Мөхәммәтшинның постреалистик дулкында язылган «Казан» (2007), «Гасыр башы» (2012), «Бүрелек» (2013) кебек шигырьләре дә милләтнең бүгенге халәтенә, битарафлыгына сызлану булып кабул ителә. Б. Ибраһимов «Балык теле» шигырендә милли вазгыятьне, тел югалу проблемасын балык теле образы аша җиткерә. Балык теле күпмәгънәле символ телнең югалуын, кешеләрнең телсезгә әйләнүен аңларга мөмкинлек бирә, шуның ярдәмендә җәмгыятьтәге милли проблеманы күтәреп чыга. «Без» исеменнән сөйләү әлеге проблеманы «татар» контекстыннан алып чыгып китә, гомуми проблемаларның берсенә әйләндерә.

Мондый эзләнүләр әкренләп гражданлык лирикасында лирик герой концепциясен үзгәртә. Бу яңарыш лирик герой – милләт чылбырында үзен милләтнең бер баласы итеп тойган, «мин» исеменнән сөйләгән лирик геройны калкуландыра, аның халәте исә реалистик чикләрдән чыгып китеп, постмодерн алымнар ярдәмендә ачыла башлый. Бу исә лирик геройның статусы үзгәрешенә алып килә: бер яктан, аның милләт язмышы өчен шәхси җаваплылык тойгысы артса, икенче яктан, милли проблемаларны «читтән», объектив бәяләү мөмкинлеге туа. Лирик герой, хәзерге рус постмодернистик шигъриятендәге кебек үк, «шигырь язучы кеше»гә [Современная русская..., с. 109] әверелә. Д.Ф. Заһидуллина татар әдәбиятында модернизмның гына түгел, постмодернизмның да югары эмоциональлеккә, тәэсирлелеккә омтылуын күрсәтә [Загидуллина, 2017, с. 94]. Бу күренеш лирик герой концепциясен дә читләтеп үтми, кеше язмышы – милләт язмышы чылбырында «шәхсиләшү» көчле булып кала. Мәсәлән, Р. Аймәтнең «Гөлләр чагым эзлим» (2002) шигырендә милли вазгыятькә бәйле лирик герой кичерешләре алга куела, «мин» исеменнән сөйләгән лирик герой йокыга талган милләт халәтеннән гаҗизлек хәленә килә, бу халәт риторик эндәшләр аша көчәйтелә.

Аваздаш мотивлар Л. Гыйбадуллинаның «Минем канда хәтер исән!» шигырендә дә урын ала. Озын шигырь формасында язылган әлеге әсәрдә «мин» исеменнән сөйләүче лирик геройның милләт язмышы хакында уйланулары гәүдәләнә. Шушы фонда хәтернең кеше – милләт чылбырында хәлиткеч мөһим бер элемент, әһәмиятле буын булуы раслана.

Мондый шигырьләрдә интертекстуаль бәйләнешләр, янәшәлекләр зур урын тота, яңа мәгънәләр табуга юнәлтелгән катлаулы образларны, детальләрне тезеп барып, ассоциатив сурәтлелек тудырыла, тәэсирлелек көчәйтелә, сызлану халәте үзе дә постмодернистик алымнар, интертекст базасын формалаштыруга кушылып китә. Мәсәлән, Б. Ибраһимовның «Бу көннәрдә мин дә яза алмыйм» (2017) шигырендә иллюзиялелек күренеше лирик геройның яңа статуска күтәрелүе аша чагылыш таба. Г. Бәйрәмова «Шигырь сатам...» (2017) шигырендә интертекстуальлек алымына мөрәҗәгать итеп, «шигырь сатам, шигырь, кем ала?» юлларында билгеле гыйбарәне уйната, аны текст эчендә кабатлау исә сүз кадере беткән бу заманда шигъриятнең үксез-ятим бала хәлендә калуын, кадерсез булуын искәртә. Л. Янсуарның «Югыйсә» (2017) шигырендә типик мозаик сурәтлелек урнаштырыла: тынлыкның түреннән Иделне кубарып җил исә, Актырнак өрүе ишетелә, көтү куыла, шулар янәшәсендә ил сурәте калка, тузганак таҗларын, шашынган карларны көрәү турында сүз башлана. Әлеге фрагментар, аерым-аерым тезелгән детальләр автор фикерен җиткерүгә юнәлтелә. Бер карашка бер-берсенә бәйләнешсез сурәтләр милләтнең зурдан кубып, вак эшләр белән шөгыльләнүе, шулардан зур мәгънә эзләве, системалылык булмау турында сөйли. Милләт хәтере генә безне туры юлга ирештерә алачак! – дип дәшә шагыйрә.

Классик романтизм кысаларында иҗат ителгән шигъри әсәрләр, нигездә, яшәеш кыйммәтләрен аңлау-анализлауга йөз тота, аларда фәлсәфи гомумиләштерүләр ясау омтылышы көчле. Бу юнәлеш традицион төстә күңел лирикасы һәм фәлсәфи лирика жанрларына яратып мөрәҗәгать итә, авыр кичерешләрдән

юануны балачактан, авылда үткән яшьлек сукмакларыннан, мәхәббәттән, туган як җылысыннан эзләгән эмоциональ лирик герой үстерелә һәм поэзияне лирик-эмоциональ, вакыты белән сентименталь дулкынга көйли. Бу юнәлештә Р. Гаташ, Р. Вәлиев иҗаты әйдәп бара. Хатын-кыз шагыйрәләр иҗатында К. Булатова, Р. Рахман, Ф. Җамалетдинова, И. Иксанова, Х. Мөдәррисова, С. Якупова, урта һәм яшь буын шагыйрәләрдән Л. Янсуар, Л. Гыйбадуллина, Г. Корбанова, Л. Вәлиева һ.б. шул юнәлештәге шигырьләре уңышлы кабул ителә.

Романтик юнәлештәге аерым әсәрләрдә еш кына көнчыгыш әдәби сурәтләре шигырь структурасына уңышлы кертеп урнаштырыла, суфичылык яки фольклор әсәрләренә охшатып стильләштерү дә күзгә ташлана, романтик әсәрләрнең фәлсәфи яктан баюы күренә. Мондый сыйфат белән без Р. Зәйдулланың «Фәрештә», «Төрек кызы», «Күрән», М. Галиевнең «Төштән – төшкә», К. Булатованың «Һәр Мәҗнүннең үз Ләйләсе була» һ.б. шигырьләрдә дә очрашабыз.

Бер төркем шигырьләр традицион романтик сурәтлелеккә йөз тота, мондый әсәрләр фольклордан үстерелә килгән романтик янәшәлекләргә мөрәҗәгать итеп языла. Мисал өчен Р. Фәйзуллинның күчмә утрау / утрак җир каршылыгына корылган «Күчмә утраулар» шигырендә Аккошта, Кабанда булган утраулар образы метафора булып килә. Шушы фонда тормыш, яшәү елгасында очраган күчмә утраулар мәхәббәт тарихлары булып тәгәлләшә. Гомер юлында кичерелгән мәхәббәт кеше күңелендә онытылмый, гомер буе саклана дигән фикер автор идеясе кебек тәгәлләшә.

Романтик юнәлештә язылган әсәрләрдә фәлсәфи мотивларның көчәюе күзгә ташлана, бу исә романтик лирик герой концепциясенең яңа чалымнар белән баюына китерә: ул философ лирик герой булып, яшәү һәм үлем, яшәү мәгънәсе, кеше гомеренең кыйммәте, кеше һәм табигать бәйләнешләре, гомумән, яшәешнең асылы турында уйлана; мәхәббәткә, туган җиргә, якыннарга мөнәсәбәтле хис-кичерешләр дә фәлсәфи эчтәлек белән өретелә. Шуңа да мондый шигырьләрнең үзегендә уйланучан, яшәешнең асылына төшенергә омтылучы лирик герой тора, ул тормышны яшәү һәм үлем бөтенлеге рәвешендә күзаллый, хакыйкать темасын үз итә, фәлсәфи гомумиләштерүләре белән уртаклаша. Шушы юлда үз сорауларына җавап эзли, икеләнә, хакыйкатьне төрле ноктадан килеп эзләп, аңлатып-шәрехләп карый. Бу үзгәреш, үз чиратында, заман шагыйрьләренә фәлсәфи тирәнлектә фикер йөртү һәм формага бәйле тәҗрибәләр, экспериментлар ясау, шулар аша катлаулы сурәт тудыру өчен яңа мөмкинлекләр ача. Бу үзенчәлекләр Н. Гамбәр шигырьләрендә актив. Лирикасындагы бер төркем шигырьләрнең үзегенә кеше фәлсәфәсе куела, яшәешнең асылы, мәгънәсе, кеше гомере, аның миссиясе хакында уйланулар үзәк лейтмотивны тәшкил итә. Үз сорауларына җавап эзләү, яшәүнең асылын танып белергә омтылу юлында шагыйрь еш кына кеше гомеренең төрле этапларын тергезергә ярата. Мондый шигырьләрдә Наис Гамбәр табигать күренешләренә, ел фасылларына, тәүлекнең төн һәм көн вакытына, төсләргә аеруча игътибарлы, аларның һәркайсы фәлсәфи гомумиләштерүгә ия. Мисал өчен, «Көз – моңлы күз» шигырендә беренче строфа ук әсәрне кеше фәлсәфәсенә кора. Көз образы белән янәшә килгән моңлы күз, айныган бал, җам образлары аны табигать чикләреннән алып чыгып китә.

Көзнең күзендә уйчан моң бар,
Яшерен сабырлык бар җанында;
Күпреп, кайнап торган хисләр түгел,
Айныган бал инде җамында [Гамбәр, б. 30].

Суфичылык поэзиясеннән танылa торган традицион образларга мөрәҗәгать аша укучы сүзнең мәхәббәт хакында барганлыгын ачык тоемлый. Җамнан бал эчеп исерү суфиларда илаһи мәхәббәт мотивын тергезсә, әлеге шигырь кысаларында сүнгән-сүрелгән дөньяви мәхәббәт эчтәлеген яңарта. Автор кеше яшәешенә хас канунны кабатлый: бар да вакытлыча, бар да фани, яшьлек тә, гомер дә, мәхәббәт тә үтә. Икенче строфадагы көз образы табигатькә ишарә ясый, торналар китүе, үләннәр саргаюы, көзге табигатьтәге сарылык, таллар муенына сарылып су өстеннән аккан пәрәвезләр – барысы да табигатьтәге моңсу халәтне җиткерүгә буйсындырыла. Шигырьнең буеннан-буена кеше гомере белән табигать күренешләре бер бәйләмдә сурәтләнә, шуның аша автор яшәештә генә түгел, табигатьнең үзендә дә һәр нәрсә ялгыз, вакытлы, үтә-югала, дип кабатлый.

Наис Гамбәрнең лирик герое яшәү мәгънәсен эзләү барышында еш кына «яшәүдән соң яшәү бармы?» соравына җавап эзли. Мәсәлән, «Кабатлана...» шигырендә кешенең «яна, яна китеп баруы» сызлануның сәбәбе булып тәгәлләшә. Шушы сызланудан котылу чарасын эзләп, лирик герой яшәүдән соңгы

яшәеш хакында уйлана, табигать фасылларының кабатланышы, орлыклардан шытып чыккан гөлләр аша табигатьтә яңарыш барлыгын дәлилли. Кабер өстендә үскән резедалар, интертекстуальлек алымы аша Х. Туфан шигыре белән тоташып, аваздаш ассоциация тудыра, кешедән соң якты хатирәләр яшәвенә, кешенең яңа буыннар күңелендә тергезелүенә йөз тота. Табигатьтә кабатлану мөмкин, ә кеше тормышы кабатланмый, әмма хатирәләрдә яшәү мөмкин! Автор үз укучысына шушы фикерне хакыйкать төсендә җиткерә. Буыннар хәтерендә саклану мөмкинлеге кешене табигатьтән, яшәешнең башка өлкәләреннән аерып торган бер сыйфат дәрәҗәсенә күтәрелә.

Хәзерге татар поэзиясе яңа экспериментлар ясау мәйданына да әверелә. Әлеге яңарыш, иң беренче чиратта, татар шигъриятендә лирик герой концепциясенең үзгәрүеннән һәм дөнья сурәтенең алмашынуыннан башланып китә. Р. Зәйдулла, Р. Аймәт, Й. Миңнуллина, Б. Ибраһимов, Р. Мөхәммәтшин, Л. Гыйбадуллина һ.б. шигырьләрендә эзләнүләр аеруча көчле булып тоела.

Классик булмаган дөнья сурәтендәге хаотик тормышта ачыклык таба алмаган лирик геройның аң-фикер агышы Зөлфәт иҗатыннан үсеп китә. «Ил халәте» (2001), «Безнең чор агайлары» (2002), «Каргыш» (2003), «Болгавыр» (2005), «Караңгы төнге җилләр» (2002), «Аймылыш» (2002), «Талсиртмәдә талбишек» (2002), «Читән күләгәсе» (2003), «Ялган ямь» (2004), «Соңгы язмыш яры» (2003), «Кое кибә...» (2006) кебек җәмгыятьтәге хаксызлыклар хакында сөйләгән шигырьләрендә әдип лирик геройның тәртипсез, бер-берсен еш алыштырып килгән хис-кичерешләр дулкынын сурәтләү объекты итеп күтәрә. Әлеге хис-кичерешләр дулкыны, яшәешкә генә түгел, иҗтимагый-сәяси тәртипләргә мөнәсәбәтле дә ачылып китә, символик образлар кулланылышы шигырьне төрле катламнарда кабул итү мөмкинлеген бирә. Хаотик тормыш-яшәештә, дисгармоник тормышта өметләрнең акланмавын тойган лирик герой чарасызлык, үкенеч, фаҗига, югалу дулкынында сурәтләнә, ялгызак шәхескә әверелә. Еш кына ул кайгы, чарасызлыктан туган сызлану чигеннән битарафлыкка күчә яисә сагыш аша шатлыкка омтыла. Әлеге халәт әсәрләр структурасында монолог, төш, еш алышынган күзаллаулар, символик образ-детальләр аша җиткерелә.

Алга таба бу тип лирик герой Л. Зөлкарнәй тарафыннан үстерелеп китә. Әмма Зөлфәт шигырьләрендә хаотик халәт еш кына җәмгыятьтәге, лирик геройны әйләндереп алган тышкы дөньядагы яисә милләт яшәешендәге хәл-халәткә мөнәсәбәтле булса, Л. Зөлкарнәй шигырьләрендә инде ул геройның үз эчке дөньясындагы, фикер-күзаллауларындагы үзгәрешләргә бәйле формалаша. Бу үзенчәлек татар шигъриятендә яңа сүз булып яңгырый. Л. Зөлкарнәй шигырьләрендә лирик геройның уй-фикерләре тоташ рефлексия төсен ала, аның хаотик халәттәге аң агышы импрессионистик алымнар ярдәмендә җиткерелә. Әлеге тип лирик герой урын алган шигырьләр еш кына Ш. Анак тарафыннан яратып кулланылган сөйләм шигыре формасында иҗат ителә. Мисал өчен, Л. Зөлкарнәйнең «Монолог» шигырендә лирик герой халәте шигырьнең исеме – көчле позиция аша ук төгәлләштереп куела, хаотик кичерешләр монолог төсендә җиткерелә:

Көйсез көнем, тезләреңне кочып утыр,
ә мин бием, бием бүген егылганчы,
бием менә елый-елый!
...
Үзең эндәшмәсәң,
беркем күрми,
үпми... [Зөлкарнәй, б. 290].

Саташулы, нәфрәтле халәттәге лирик герой яшәештәге күренешләрне үзгәртә алмаудан гаҗизлек баскычына килә. Лирик герой халәте туктаусыз әйләнгән, өзлексез хәрәкәттә булган Җир, иске тәлинкә образлары ярдәмендә ачыла, иске тәлинкә лирик геройның психологик яше белән биологик яше арасындагы аерманы да җиткерә. Шигырь ахырда үз чарасызлыгын аңлаган лирик геройның шушы халәте өчен әйләнә-тирәдәгеләрдән гафу үтенүе белән каймап алына.

Әлеге тип лирик герой алга таба Сөләйман, Р. Аймәт, Л. Гыйбадуллина шигъриятендә дәвам итә. Сөләйманның лирик героенда, гомумән, хис-кичерешләрнең хаотик тәртибе, эзлексезлек, бер чиктән капма-каршы булган икенчесенә ташлану сыйфаты көчле:

Ап-ачык, Ап-ак, Яп-якты – Әҗәл. Буталчык, Кап-кара,	Караңгы – Яшәү. Гомер буе тартылабыз Ачыклыкка, Аклыкка, Яктылыкка [Сөләйман, б. 109].

Р. Аймәт шигырьләрендә дә хаотик яшәештәге лирик герой халәте аң агышы ярдәмендә сурәтләнә. Дисгармоник яшәештә бәхет тапмаган лирик герой, бу халәт-яшәешне

үзгәртә алмавын аңлап, кешеләрдән читләшә («Мин җирләргә төштем», 2001), хыял дөньясына юл ала («Эзләмәгез мине», 2000).

Постмодерн эзләнүләр әкренләп шәхес концепциясеннән поэтик яссылыкка күчә бара. Д. Заһидуллина билгеләп үткәнчә, мондый әсәрләрдә дөньяны, яшәешне катлаулы бербөтен, театраль тамаша итеп сурәтләргә омтылу, җемелдәү эстетикасы (мотивларның җемелдәп алуы), күпъяклылык һәм фрагментарлык күренешләре урын ала [Загидуллина, 2017, с. 190].

Әлеге алымнар белән Л. Гыйбадуллина шигырьләрендә очрашабыз. Мәсәлән, «Бер карышка – бер җан, бер карышка – мөлдерәмә тулы мизгел бары» башламы астына тупланган шигырьләргә кабатлау эстетикасы хас, бер үк элементларны, образларны кабатлау яңа мәгънә бөтенлекләренә алып чыга, иллюзияле сурәтләлек, эзлекле, төзек композициядән китү сыйфаты күренә. Шагыйрәнең шигъри теле образлы, ул киң кулланылыштагы образларны яңа мәгънәви бөтенлекләренә алып чыга, бербереннә тәңгәлләшмәгән образларны янәшә куеп, образларның мәгънәви чикләрен киңәйтә. Нәкъ шушы сыйфатлар төрле баскычтагы мәхәббәт тойгысын – илаһи мәхәббәтне, сөйгән ярга мәхәббәтне, милләткә мәхәббәтне сурәтләргә мөмкинлек бирә. Шушы мизгелләрне бер карышка җыя алган кеше җаны югары күтәрелә. Шушы ук үзенчәлек «Бу гавам сагыштан яралган» шигырендә дә күзгә ташлана, ак, кара образларын кабатлау төрле мәгънә бөтенлекләренә алып чыгарлык итеп корыла, яшәештәге һәр кыйммәтнең иллюзия булуы дәлилләнә.

Лириклык һәм символик сурәтлелеккә, детальләштерүгә, интертекстуаль бәйләнешләргә омтылыш Й. Миңнуллина иҗатының да үзәгендә тора. Шигырьләренең исемнәре үк көчле позициядә аерым фрагментлардан җыелган мәгънәне төгәлләштереп бара. Шул ук вакытта шигырь исемнәрендә асмәгънәгә ишарә ясала, һәм еш кына шул исем әсәр структурасына яшеренгән доминанта мәгънәне төгәләштереп куя. Мисал өчен, «Бозлы тәрәзәдә бармак эзе» шигырендә гадәти тормыш картинасы тергезелә: лирик герой шәһәрне күзәтә. Типик мозаик сурәтлелек урнаштырыла: кыш, әби оныгына оекбаш бәйли, мәчет каршында бер ир өеннән төнге шәһәргә чыгып югала. Әлеге фрагментар, аерым-аерым тезелгән детальләр иң соңгы ике юлда автор фикерен формалаштыра:

Тоныклана бара шәһәр...

тының белән җылытмасаң әгәр [Миңнуллина, б. 13].

Автор фикеренчә, һәр кеше үз тирәлеген үзе булдыра, шул тирәлектә яшәү мәгънәсен дә үзе билгели, яшен кебек ялтырап үткән яшәештә үз урынын үзе билгели, бармак эзе әнә шуңа ишарәли.

Э. Байназаровның «Без» (2014) шигырендә дә охшаш образлылык һәм мотив чагылыш таба. Гомумән, бу яшь шагыйрьнең иҗатында образлы сурәтнең көчле булуы күзгә ташлана, ул катлаулы, көтелмәгән янәшәлекләр ярата (мәсәлән, «Кечкенә мәгънәсезлек»), композицион алымнардан сирәк мөрәҗәгать ителә торган монтаж алымын отышлы куллана. Мәсәлән, «Мүкләнгән диварлар җылысын кызганды» (2014) шигырендә укучы тыгыз сурәтлелек белән очраша, мүкләнгән дивар, бәсләнгән ирен кебек эпитет-метафоралар мәхәббәтнең салкынлыгын җиткерү юлында файдаланыла.

Ассоциатив сурәтлелеккә омтылган әсәрләр Р. Харис иҗатында да урын ала. Мисал өчен, күпкатламлы, күп мәгънәле метафорик-символик сурәтлелеккә корылган, укучының үзенә чишәргә калдырылган шигъри табышмакларны хәтерләткән, әзерлекле укучыга юнәлтелгән «Кара түгәрәк» шигыренә күз ташласак, сәнгати чаралардан көтелмәгән борылышлар, катлаулы чагыштырулар, сынландыру, янәшә кую, бер күренешнең мәгънәсен икенчесеннән табу, өченчесе ярдәмендә ачу – Р. Харисның лирик фикерләү үзенчәлеге – бу шигырьдә дә актуаль булып калуын күрәбез. Шигырьдә Малевичның «Кара квадрат»ындагы сурәтлелек шигъри метафора ролен башкарып, кара, яшел, сары һәм ал сызыклар яшәешне, кеше тормышындагы аерым мизгелләрне бәяләү югарылыгына күтәрелә. Кара / чиксезлек янәшәлеге аша автор мәңгелекне төгәлләштерә, мәңгелек / фани каршылыгының чиген акыл билгели. Шагыйрь фикеренчә, кеше яшәеш дәвамында мәңгелектән килеп, өзлексез төстә, акыл белән танып-белеп булмый торган мәңгелеккә омтыла, шушы омтылыш кеше тормышында түгәрәкне хасил итә. Ассоциатив сурәтлелек аша яшәешкә (җиһан) һәм җир тормышына, кешегә бәя бирү омтылышы Сөләйманның «Татар бишегендә татар баласы», «Канатларны – каурый каләм иттем» кебек шигырьләрендә, «Югалыр күк бу мизгел» шигырьләр бәйләменә тупланган үрнәкләрендә һ.б. көчле чагыла.

Хәзерге татар поэзиясе жанр трансформациясе, яңарышы ягыннан да колачлы,

масштаблы эзләнүләр алып бара. Бу яктан аеруча поэма жанры үзенчәлекле. Бер төркем поэмалар татар поэзиясендә XX йөз башыннан Ф. Кәрим, С. Хәким һ.б. тарафыннан үстерелә килгән традицион стильне дәвам итеп мәйданга чыга. Р. Миңнуллинның «Сөю», Ф. Гыйләҗевнең «Иске Казан – Кирмән нигезе», Р. Вәлиеваның «Яралы язмыш» һ.б. поэмаларда лирик герой хикәяләүче, хис-кичерешне җиткерүче функциясен ала, теге яки бу тормыш вакыйгасы, мәхәббәт хис-кичерешнең сәбәбенә әверелә. Мәсәлән, Р. Вәлиеваның поэмасында лирик геройның әрнү хисенә Мирхәйдәр белән Гөлнисаның мәхәббәт тарихы, сугыш фаҗигасе сәбәп төсен алса, Р. Миңнуллинның «Сөю юлы» әсәре Сөю, мәхәббәт кичереш сызыгын әсәр буена үстереп бара, кешенең яшәеш юлына хас сыйфатлар мәхәббәткә бәя бирүгә юнәлтелә. М. Мирзаның сугыш темасына язылып, бер гасырлык тарихны үз эченә алган «Кысыр Гариф» поэма-кыйссасы соңгы елларда актуальлеген югалта төшкән сугыш темасына язылган поэмалар рәтен тулыландыруы ягыннан да игътибарга лаек.

Соңгы елларда мәйданга чыккан икенче төркем татар поэмаларының төп хасияте булып төрле катламнарның синтезына омтылыш тора. Катламнарның бергә кушылуына әдәби текстның үз эчендә башка текстлар белән ассоциациясе аша – интертекстуальлек ярдәмендә ирешелә. Мәсәлән, Й. Миңнуллинаның «Өтүкән җирендә ут яна» (2014) поэмасы шундый катламнарның синтезы төсендә иҗат ителгән. Дәүләтчелекне югалту вакыйгалары белән бәйле халык фаҗигасе төрле катламнарның синтезы, интертекст алымнары аша тергезелә. Р. Харис поэмалары интеллектуаль алымнар белән баетылып мәйданга чыга. Аның «Яза башла!» (2017) трактат-поэмасы фәлсәфи эчтәлек белән өретелә, шагыйрь, шигырь, язу гыйбарәләре әсәрнең буеннан-буена уйнатыла, шулар аша төп фәлсәфи фикерләр җиткерелә бара: шигырь намус, әхлак, иман, рухи ныклык, халкыңны ярату кебек иң югары идеаллар хакында булырга, шуларга хезмәт итәргә тиеш. Р. Харисның «Уба» (2017) поэмасы структур яктан төрле катламнарның синтезын тәшкил итә. Ул синтез сәяси-мифологик детальләр, юлбашчы образы аша тергезелгән сәяси-иҗтимагый фикерләрне – идеология һәм кеше язмышы, система китергән фаҗига, халык кичергән фаҗигане, һәм шуңа бәйле туган фәлсәфи мәсьәләләрне – яшәү мәгънәсе, кешелеклелек үрнәге кебек проблемаларны бер әсәр чикләрендә кушарга мөмкинлек бирә. Катламнарның бергә кушылуына әдәби текстның үз эчендә башка текстлар белән ассоциациясе аша – интертекстуальлек ярдәмендә ирешелә. Шагыйрь әсәр тукымасына Сталин турындагы җыр текстларын, сәяси лозунг дәрәҗәсендә кулланылган гыйбарәләрне кертеп урнаштыра, лирик геройның эчке каршылыгын, мифны җимерү алымнарын файдалана. ГУЛАГ төрмәләрендә җәфаланырга мәҗбүр тракторист һәм көндәш авылдашына бәйле сюжет – беренче вакыйгалар катламын гына тәшкил итә. Икенчел ассоциатив катламда шагыйрь шул чор фаҗигасенең кешеләр язмышына тәэсире, ул канлы елларның буыннар хәтерендә саклануы турында сүз башлый. Шуңа бәйле төстә Уба образы да катлаулы символик бөтенлек статусын ала: ул аерым кеше тормышындагы убалардан башлап, ил, тарих чоңгыллары, хәтер төпкелләре, шомлы фаҗигаләр тирәнлеге булып кабул ителә. Ф. Тарханованың «Халкым минем» (2017) триптихы да татар поэзиясенең жанрлык чикләрен киңәйтә. Триптих жанр формасы, гадәттә, уртак идея, фикер тирәсенә өч шигырьне берләштерә. Ф. Тарханованың әсәре дә «Рух вә иман», «Моң», «Тел» кебек өч бүлеккә туплана. Әмма бу бүленешнең эчке логикасы субъектив катламда ачыла һәм әлеге өч төшенчә милләт сагында торучы, татарны татар итүче иң төп сыйфатлар кебек билгеләнә.

Татар поэзиясендә 1990 еллардан соң Р. Гаташ үстереп алып барган традицияләрне дәвам итеп, көнчыгыш шигъри текстларына охшатып стильләштерү, трансформацияләү яки шәркый жанрларны тергезү дәвам итә.

Мәсәлән, Ә. Саттар робагыйлары структур яктан көнчыгыш әдәби традицияләрендәгечә төзелә. Авторның һәр робагыенда, шәркый традицияләргә хас булганча, әхлакый мәсьәләләр үзәккә куела; иҗтимагый-социаль кануннар да фәлсәфи-этик яссылыкта хуплана яки кире кагыла, рухи, әхлакый яңарышка өндәү мотивы көчле яңгыраш ала. Ф. Дәүләтбаевның дүртьюллыклары да, Р. Идиятуллинның «Тормыш» һәм Д. Гарифуллинның дүртьюллыклар бәйләме дә хикмәт һәм робагый жанрларына стилизация буларак кабул ителә.

М. Мирза иҗатында, «Адәм баласы» шигырьләр циклының дәвамы булып, бишьюллыклар жанр формасы кабат мәйданга чыга. Көнчыгыш шигъриятендә киң кулланылган, милли шигърияттә «Туфан строфасы» буларак калыплашкан һәм лирик

герой кичерешен, автор фикерен, текстларның яңгырашын, көен, хисси тәэсирен җиткерүгә йөз тоткан бишьюллыкны М. Мирза бөтенләй үзгә форма итеп төзүгә ирешә. Мәкальәйтемнәр куллану, шигырь юлларын хикмәтле сүз әйтү традициясендәгечә төзергә омтылу, үзенә генә хас бик нечкә ирониягә, төртмәле кинаягә мөрәҗәгать итү – барысы да аның үзгәлеген, оригинальлеген тәэмин итә:

Тыелганнан тыела беләбез,
Ана сөте белән күнгәнбез.
Уртак ватан өчен, кирәк икән,
Оҗмахтан тәмугка керәбез, -
Шундый батыр, шундый күндәм без?! [Мирза, б. 20]

Шуңа да алар шәркый бишьюллыкларны стильләштерү кебек түгел, татар шигърияте өчен үзгә жанр формасы буларак кабул ителә.

Төп нәтиҗәләр

1. XXI гасыр башы шигъриятендә барган эзләнүләр, эчтәлек ягыннан бигрәк, форма һәм шәхес концепциясе бирелешендә көчле булып, төп магистраль юлны саклаган хәлдә, шигъриятне өр-яңа үсеш сукмакларына алып чыга.

2. Реалистик әсәрләрдә тәнкыйди башлангычның көчәюе, милли тематиканың активлыгы, гражданлык позициясенең иҗтимагый фәлсәфә белән баюы күзәтелә. Бу фикермотивлар, бер яктан, тормыштагы хаксызлыкны күреп-аңлап та, турыдан-туры каршы чыгарга үзендә көч тапмаган, үз-үзе белән каршылыкта, эчке борчылу халәтендә яшәүче, икенче яктан, дөньяны үзгәртү теләге белән янган, актив тормыш позициясенә ия, гыйсъянчы лирик герой концепциясе аша чагылыш таба. Тәнкыйди бәяне җиткерүдә өч әдәби алым – яшерен эчтәлек, демифологизация һәм интертекстуальлек активлаша.

3. Романтик әсәрләрдә фәлсәфи гомумиләштерүләр, яшәү мәгънәсенә, яшәү кыйммәтенә мөнәсәбәтле уйланулар, дини мотивлар көчле булып кала, шуңа бәйле фәлсәфи лириканың активлашуы, эстетик функциянең көчәюе күренә. Мондый әсәрләрдә лирик герой яшәеш кыйммәтләрен эзләүче философ, бай күңел дөньясына ия эстет булып формалашып җитә. Романтик иҗат үрнәкләре поэтик яссылыкта көнчыгыш символик образ-детальләренең активлыгы, фольклор образларының яңарышы, халык җырларына хас үлчәмнәрдән файдалану, халык җырларына охшатып стильләштерү күренеше белән характерлана.

4. Постреалистик дулкында язылган әсәрләр гражданлык лирикасына үзгәрешләр алып килә, мондый үрнәкләрдә гражданлык позициясенең фәлсәфилек белән кушылуы эчтәлекне тирәнәйтә. Постмодерн алымнарының милли әдәбиятка тирәнрәк үтеп керүе, форма эзләнүләре, лирик герой – милләт чылбырының үзгәреше гражданлык лирикасы үрнәкләрендә лирик герой концепциясен үзгәртә. 1990 еллар шигъриятендә милләт бәхете өчен көрәшкә күтәрелгән, милли җанлы лирик герой тибы кулланылу дәвам итсә дә, чор шигърияте аның яңа модификациясен күтәреп чыга. Бу лирик герой, бер яктан, үз милләтенең бер улы буларак чыгыш ясый, икенче яктан, үзен «аерып куеп», ситуацияне «читтән» бәяләү юлына баса.

5. Постмодернистик эзләнүләр тәртипсез тормышта яктылык тапмаган лирик геройдан башланып китеп, дөньяны, яшәешне катлаулы бербөтен, театраль тамаша итеп сурәтләргә омтылу, җемелдәү эстетикасы (мотивларның җемелдәп алуы), күпъяклылык һәм фрагментарлык, ассоциативлык белән характерлана.

Йомгак

Димәк, XXI гасыр башы шигърияте форма өлкәсендә җитди эзләнүләр алып барылган чор буларак билгеләнә ала. Әлеге эзләнүләр хаотик тормышта яктылык тапмаган лирик геройдан башланып китә, дөньяны, яшәешне катлаулы бербөтен, театраль тамаша итеп сурәтләргә омтылу, җемелдәү эстетикасы (мотивларның җемелдәп алуы), күпъяклылык һәм фрагментарлык, ассоциативлык белән характерлана. Әнә шулай XXI гасыр башы шигъриятендә барган эзләнүләр, эчтәлек ягыннан бигрәк, форма һәм шәхес концепциясе бирелешендә көчле булып, төп магистраль юлны саклаган хәлдә, шигъриятне өр-яңа үсеш сукмакларына алып чыга.

Әдәбият

Аймәт Р. Һәрбер мизгеле изге // Казан утлары. 2017. № 12. Б. 76-79.

Борухов Б. Введение в мотивирующую поэтику // Филологическая герменевтика и общая стилистика. Тверь: Изд-во Тверского ун-та, 1992. С. 5 - 28

Галиев М. Чыдам тау да, үзән дә без // Казан утлары. 2014. № 4. 68 б.

Галиев М. Су каргышы. Казан: Татар. кит. нәшр., 2018. 158 б.

Гамбәр Н. Яшәү тамыры. Казан: Татар. кит. нәшр., 2007. 351 б.

Загидуллина Д.Ф. Татарская поэзия рубежа XX-XXI веков (1986 – 2015 гг.): эстетические ориентиры и художественные поиски. Казань: Фэн, 2017. 268 с.

Загидуллина Д.Ф. Татарская литература XX – нач. XXI в.: «мягкость» модернизма-авангарда-постмодернизма (к постановке проблемы). Казань: ИЯЛИ, 2020. 256 с.

Зәйдулла Р. Аваз // Казан утлары. 2017. № 5. Б. 10.

Зәйдулла Р. Юл // Казан утлары. 2017. № 5. Б. 6.

Зөлкарнәй Л. Мәңгелектән исә җил... Казан: Татар. кит. нәшр., 2013. 290 б.

Миңнуллина Й. Күк тирмәсе. Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. 47 б.

Мирза М. Берүземә бер диңгез. Казан: Татар. кит. нәшр., 2016. 222 б.

Современная русская литература (1990-е гг. – начало XXI в.). / С.И. Тимина, В.Е. Васильев, О.Ю. Воронина и др. СПб.: «Академия», 2005. 352 с.

Сөләйман. Сүтелә йомгак... Казан: Татар. кит. нәшр., 2011. 209 б.

Тарханова Ф. Капка // Казан утлары. 2017. №5. Б. 99.

Терминология современного зарубежного литературоведения. (Страны Западной Европы и США) / отв. ред.: Ильин И.П., Цурганова Е.А. М.: ИНИОН, 1992. 218 с.

Юсупова Н.М. 2017 нче елда татар шигърияте: стиль тенденцияләре һәм жанрлар үсеше // Фәнни Татарстан. 2018. № 1. Б. 66-75.

Юсупова Н.М., Ибрагимов М.И. Современная татарская поэзия / Национальные литературы республик Поволжья (1980 – 2010 гг.). Барнаул, 2012. С. 118-123.

Latypova A.V., Sayfulina F.S., Sheyanova S.V. Genre paradigm features in R. Idiatullin's poetry / Turismo: Estudos &Práticas (UERN), Mossoró/RN, Caderno Suplementar. 2019. T. 1. Pp.1-7.

Latypova A., Khabutdinova M., Zakirzyanov A. The question about ethnic identity of the modern tatar poets of the republic of Bashkortostan (based on the lyrics of Maris Nazirov) / The Turkish Online Journal of Design, Art and Communica-tion. TOJDAC. April 2017. Special Edition. Pp. 917 – 921.

ТАТАРСКАЯ ПОЭЗИЯ НАЧАЛА XXI ВЕКА: ТРАДИЦИИ И ПУТИ ОБНОВЛЕНИЯ

Нурфия Марсовна Юсупова,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
faikovich@mail.ru.

В статье на основе анализа стихотворений, созданных в последние годы, раскрываются ключевые тенденции в развитии современной татарской поэзии, выявлена роль традиций в ней, определены пути обновления. Некоторые из произведений вводятся в научный оборот впервые. На основе герменевтического анализа определяется место поэтов и их произведений в литературном процессе, выявлены их открытия и находки в области поэтики, охарактеризованы переживаемые татарской поэзией изменения. В этом состоит актуальность и новизна данного исследования. Цель исследования – выявить ключевые тенденции в современной татарской поэзии на основе изучения концепции личности, творческого направления, системы жанров, традиций в тематике и проблематике в области поэтики и путей их обновления. Доказано, что в реалистических произведениях усиливается критическая составляющая, преобладающей становится национальная тематика, гражданская позиция раскрывается в философском ключе, обновляется концепция личности. Чтобы донести до читателей свою критическую оценку, поэты прибегают к иносказанию, демифологизации и интертекстуальности. Выявлена взаимообусловленность обновления системы жанров, форм, концепции личности в татарской поэзии с углублением философского начала в гражданской позиции постреализма. В рамках постмодернистских экспериментов поэты обращаются к изображению депрессивного фона современной жизни, к мозаичности эстетических форм, в передаче содержания придерживаются «игрового» отношения к действительности, что приводит к смешению поэтического языка. Для романтических произведений характерно углубление философского начала, религиозных мотивов, преобладание размышлений о непреходящих ценностях жизни, изменения в концепции личности, усиление эстетических поисков.

Ключевые слова: современная татарская поэзия, концепция лирического героя, образ, жанр, литературное направление, поэтические приемы.

History and society

Тарих һәм җәмгыять

История и общество

DOI: 10.26907/2311-2042-2021-17-2-84-104

FORMATION AND EVOLUTION OF MUSLIM COMMUNITIES IN TROITSK AND CHELYABINSK IN THE LATE 18TH – EARLY 20TH CENTURIES

Denis Nikolaevich Denisov,
Orenburg State University,
Research Institute of History and Ethnography of the Southern Urals,
13 Pobedy Ave., Orenburg, 460018, Russian Federation,
dingez56@mail.ru.

Aydar Yurievich Khabutdinov,
Kazan branch of Russian State University of Justice,
7A 2nd Azinskaya Str., Kazan, 420088, Russian Federation,
aihabutdinov@mail.ru.

The article studies the evolution of the Muslim urban communities' social life in Troitsk and Chelyabinsk. We prove that at the turn of the nineteenth and twentieth centuries and in the early twentieth century, the public self-organization basis was made up of mosques and madrasahs, charitable societies, printing houses, periodicals, and schools. If in the pre-February period the basis of the Tatars' social movement was represented by charitable societies, then after February 1917 they were Muslim committees and bureaus, and after the 2nd All-Russian Muslim Congress in July 1917 – Milli Shuro (National Councils), that is, bodies focused on meeting the needs population in the field of education, charity, and religion. These committees and bureaus were formed from representatives of the bourgeoisie, clergy, and teachers; therefore, in July 1917, three ministries were created as part of the government of the national-cultural autonomy of Milli Idare, which represented the interests of the bourgeoisie (Maliya Nazaraty), the clergy (Diniya Nazaraty), and teachers (Magarif Nazarats). The article systematizes factual material indicating the evolution of these bodies' activities exemplified by Troitsk and Chelyabinsk: from the time these cities and their Muslim communities were created to the final transition of the region into the hands of the Soviet regime at the end of 1919.

Key words: Tatars, Muslim community, Troitsk, Chelyabinsk, Ulama, madrasah.

Introduction

The first biographical work, devoted to the Tatar public figures of Troitsk, was Abduvali Yaushev's biography of (1840–1906), created by the famous Tatar historian (Abdul) Barry Battal (1912) [Battal]. It gives a brief overview of the

emergence and functions of the Muslim community in Troitsk, the role played in it by the Yaushev dynasty and, in particular, Abduvali Yaushev. The collection of articles from publications in Tatar, printed after the death of the Troitsk sheikh Zainulla Rasuli (1833–1917), provides a comprehensive picture of the Troitsk religious life, especially in the face of the 5th parish headed by Sheikh Zainulla, the activities of the Rasulia madrasah, waqf and khanaka, and the connections of the sheikh in the Urals region, Northern Kazakhstan, and Siberia [Sheikh Zainulla hezretnen tarjemai hale]. In the post-Soviet period, a fundamental work, that studied the history of the Tatars in the Orenburg region from 1740, was a monograph by Prof. G. G. Kosach, Moscow State University. [Kosach]. A number of articles on the urban communities of Troitsk and Chelyabinsk and their Muslim institutions were published in the encyclopedic dictionary "Islam in the Urals" [Islam na Urale]. The religious and social life of the Troitsk and Chelyabinsk Tatars is analyzed in D. N. Denisov's monograph "Essays on the History of Muslim Communities in the Chelyabinsk Region (the 18th–20th centuries)" [Denisov, 2011]. Brief data on the urban community of Troitsk are found in the sixth volume of "The History of the Tatars" [Denisov, 2013]. In the all-Russian context, a detailed study of the infrastructure and social movement of the Muslim peoples from the Volga-Ural region in the 2nd half of the 18th and early 20th centuries is conducted in two works by A. Yu. Khabutdinov ([Khabutdinov, Formirovanie natsii...], [Khabutdinov, Organy natsionalnoi avtonomii]). On a national scale, the social movements of Russian Muslims in 1917–1918 are analyzed by S. M. Iskhakov [Iskhakov]. The Tatar social and political movement and the creation of autonomy bodies are analyzed in Nadir Devlet's monograph "The October Revolution of 1917 and Millet Mejlis of the Turkic-Tatars" [Devlet]. In the post-Soviet period the works of A. V. Rakhmankulov [Rakhmankulov] and R. Kh. Nasyrov [Nasyrov] about the imams and mudarris of Troitsk were published.

The novelty of our research is the study of the evolution of Muslim traditional structures from the mosques and madrasahs with a medieval Bukhara education system to the structures of the New Age: charitable societies, mass media, modern professional education for men and women, participation in the State Duma, All-Russian Muslim Congresses, creation of national and local bodies of national-cultural autonomy.

To obtain an objective idea of the situation, we analyzed several groups of sources in Russian and Tatar. Firstly, these were archival sources stored in the National Archives of the Republic of Bashkortostan (NA RB), the State Archives of the Republic of Tatarstan (SA RT), and the State Archives of the Orenburg Region (SAOR). Secondly, they included annual reports of charitable societies (see, for example: "The Report of the Troitsk Muslim Charitable Society of 1913" [Otchet Troitskogo musulmanskogo blagotvoritelnogo obshchestva za 1913]). Thirdly, the most important source was the periodical editions of the region, first of all those published in the Tatar-language (the "Tarjeman" (Bakhchisaray), "Kurultai" (Kazan), "Irek", "Tormysh" (Ufa), "Vakyt" (Orenburg), "Mukhtariyat" (Ufa)).

A number of documents and scientific articles on the system of Muslim education in the Orenburg province are found in the collection of works "Madrasahs of the South Urals and Urals: History and Modernity" [Medrese Iuzhnogo Urala i Priural'ia…]. Documents on the social movement of Muslim peoples from the Volga-Ural region in 1917 are collected in the 1st volume of "The 100th Anniversary of the Formation of the TASSR" [100-letie Obrazovaniia Tatarskoi ASSR].

The article is based on the comparative-historical and problem-chronological methods, the method of synchronous analysis, periodization, classification, etc.

Discussion

Troitsk was founded in 1743. Through it, the caravan trade was done with the Kazakhs of the Middle Zhuz and with East Turkestan (now the territory of the PRC). In August 1785, in the Troitsky Exchange Yard, a mosque was built financed by the state [Denisov, 2011, p. 10].

In the 19th–early 20th centuries, Troitsk became one of the largest centers of Muslim religion and culture, not only in the South Urals, but also throughout Russia. To understand the amount of funds that could be earmarked for the needs of the Ummah and the range of interests of the Troitsk bourgeoisie, let us focus primarily on the activities of the Yaushev dynasty in the second half of the 19th–early 20th centuries. Let's designate the main areas of financial investments: in 1887, Brothers Abdulvali (12.03.1840–13.09.1906), Mullagali (1864–1926), Mukhametsadyk (1845–1899?) and Mukhametsharif (? –1906) Akhmedzhanovich Yaushevs acted as founders of the Trading House "A.-V. A. Yaushev and Brothers". In 1910–1913,

they launched a large-scale construction of new types of trade structures – universal passage shopping centers. Their manufacturing facilities included a tannery and a soap factory, a slaughterhouse, a tea-packing factory, wool washing establishments, a large steam mill, and a flour mill (to provide the tannery with tannins). In the vicinity of Tashkent, they set up cotton plantations and built two factories for cleaning raw cotton. As a result, on May 1, 1916, the Trading House of the Yaushev Brothers owned real estate totaling 1,652,150 rubles 70 kopecks. Its net profit for the previous year amounted to 2,360,149 rubles 20 kopecks.

From 1911, Troitsk gained access to the railway which connected the city with Central Russia and Siberia. At the end of the 19th century, Chelyabinsk turned into a powerful railway junction on the Trans-Siberian Railway. This led to the rapid growth of urban trade and industry, giving a new impetus to its traditional economic ties with Troitsk, including the opening of a wholesale and retail manufacturing store of the Yaushev brothers [Ibid, pp. 88–99].

In Chelyabinsk, several Muslim entrepreneurs started out as salesmen and employees in these firms. It is noteworthy that the three richest bays (merchants) in Chelyabinsk were natives of the Kazan province from the territories of the modern Republic of Tatarstan. They were Zakir Galeevich Galeev (1856–1919), Shakir (Mukhametshakir) Akhmetovich Akhmetov (1854 – not earlier than 1917) and Zakir (Mukhametzakir) Zalyaletdinovich Akhunov (1873–1951) [Ibid]. Galeev and Akhmetov took part in the All-Russian Muslim Congresses of 1905–1906 [NA RB. F. 187. Op. 1. D. 412. L. 36, 39 ob.]. Both of them were active members of the Chelyabinsk Muslim Charitable Society, and in 1913, of the society that replaced it In memory of the 300th anniversary of the Romanov House.

In 1828, A. A. Abubakirov built the first mosque in the city of Troitsk; in 1835–1938, Mukmin Tagirov Prince Khozyaseitov constructed the second mosque; in 1863, G. Yu. Yaushev opened the third mosque; in 1878, Mukhamadi Abdulvagapov financed the construction of the fourth mosque; in 1879, Sayfulloy and Khabibulla Gabbasovs made the fifth mosque; in 1894–1895, Abdulvali Akhmedzhanovich Yaushev built the sixth mosque; in 1912, by the will of Muhammadsharif Akhmedzhanovich Yaushev the seventh mosque was opened. In terms of the number of mosques, Troitsk was inferior to Kazan (17 mosques), but was equal to Orenburg and surpassed Ufa (6 mosques). The 2nd, 3rd, 6th, 7th mosques of Troitsk were built with the money given by the representatives of clans originating from the Zakazanye (Kazan rural region). These Tatars lost their status as feudal lords refusing to be baptized. The Khozyaseitov clan was associated with the aul of Nizhnaya Ura, and the Yaushevs – with the Old Menger, so it is not accidental that Troitsk imams have the "Mengeri" nisba.

The emergence of mosques is inextricably linked with the emergence of madrasahs, a number of which reached the all-Russian quality of education. The most famous imams and mudarris in Troitsk of the Dzhadid period were also the natives of the Zakazanye. The formation of the Muslim education system in Troitsk was carried out by Ahmed bin Khalid bin Gabid bin Gabdulla al-Mengeri (Khalitov Ahmed (1810–1870)). His ancestors came from the village of B. Menger (now the Atnya district of Tatarstan). Khalitov himself studied at the madrasah of his relative Baymurad bin Muharryama al-Mengeri at the 9th Mosque ("Iske-tash") in Kazan. From 1846, he became the 2nd mullah of the second mosque in Troitsk and opened a madrasah at it. In 1869, 25 people studied there, in 1881 there were 35 students [NA RB. F I-295, Op. 3. D. 7182. B. p.], [GAOO. F. 11. Op. 6. D. 62. L. 63–63 ob.]. Among its students were Troitsk imams Zainulla Rasuli, Mukhammedzhan, and Akhmetkhazi Rakhmankulovs [Fakhreddin, p. 435].

The imam and mudarris of the 4th parish mosque in Troitsk, Jamaletdin bin Subkhankul bin Imankul bin Mahmud, was born in the village of Urgagary in the Spassky district of the Kazan province (now the Alkeevsky district of the Republic of Tatarstan) in 1830, he was educated in the Machkara madrasah of the Malmyzh district in the Vyatka province (now the Kukmor district of the Republic of Tatarstan); later, he studied in the Satyshevo madrasah of the Mamadysh district, the Kazan province (now the Sabinsky district of the Republic of Tatarstan), then in Bukhara. In 1879, he became the imam of the parish [SAOR. F. 11. Op. 3. D. 4149. L. 354–355].

The third native of the Zakazanye was Rakhmankulov Akhmetkhaz(d)i Abdulzagirovich (Ahmad-haji bin Gabdezzahir al-Bereskevi) (1837–1921)–the imam, mudarris, and sheikh of the Sufi fraternity of Naqshbandiiya-khalidiiya. He was a peasant from the village of Verkhnyaya Bereske of the Kazan district and province (now the Atnya district of the Republic of Tatarstan). He graduated from the Ahmed bin Khalida al-Mengeri

madrasah at the 2nd Mosque in Troitsk. In 1870–1871, he performed the Hajj together with the Troitsk merchants A., Sh., and Kh. Yaushevs. In 1876, he was appointed the 2nd mullah of the 1st mosque in Troitsk [SAOR. F. 11. Op. 3. D. 4105. L. 855–856]. From 1890, Rakhmankulov worked as the akhun of the city of Troitsk and the Troitsk district.

It was the mudarrises and beys of Troitsk who were the first of the Tatars to support the Jadid education reform. In 1893, on the initiative of Rakhmankulov, the Akhmadiya madrasah at the 1st Troitsk Mosque was reorganized. Gabdelbarri Battal also pointed out that in 1892–1893 the joint activities of Abdulvali Yaushev, Akhmetkhazi Rakhmankulov, and Muhammad Bikmatov were crucial to the emergence of the Jadid education system in the Troitsk madrasah [Battal, p. 13]. Along with teaching religious disciplines, the Tatar and Arabic languages and grammar based on the sound method, he introduced geography, world and Russian history into the curriculum. In 1913–1914, in the madrasah, 5 mudarris taught 75 shakirds [Denisov, 2011, p. 16].

In 1908, during the period of reaction that followed the defeat of the revolution of 1905–1907 and the beginning of the mass persecution of the Jadids, the newspaper "Vakyt" published the article "The Troitsk Ulamah and the Sound Teaching Method". It was actually equivalent to a fatwa in the absence of an official position adopted by the OMSA (Orenburg Muslim Spiritual Assembly). The Ulamah, based on their 1892–1893 academic year experience, supported the Jadid system of education and the study of secular subjects, provided the study of the Koran and the Sunnah remained the foundation of the course [Troitski golyamasy ve usuly jadid].

In 1896, on the initiative of Mullagali Yaushev, the trustee of the parish, it was transformed into the new method madrasah "Mukhammadiya" at the 2nd cathedral mosque of Troitsk. The training was divided into 3 levels: Ibtidiyya (beginner), Rushdiyya (intermediate), and Yigdadiyya (upper intermediate). The program included secular subjects: the Tatar and Russian languages, mathematics, history of Russia and Turkic-Tatar history [GAOO. F. 21. Op. 2. D. 618. L. 330–330 ob., 332–333].

On May 18, 1899, Mukhametsharif Yaushev bequeathed the waqf of 35 thousand rubles for the maintenance of the 2nd cathedral mosque, madrasah, and its mudarris [NA RB. F. I-295. Op. 6. D. 1459. L. 3–4 ob., 11–11 ob., 20–20 ob., 29–30 ob.]. The Yaushevs continued to provide assistance at their own expense: in 1915– 6400 rubles, and in 1916 – 8405 rubles. [Azamatov, p. 51].

From the 1890s, the Rasuliya madrasah, created by Sheikh Zainulla Rasuli, became the most important center of Jadid education in Troitsk. In 1891, Z. Rasuli was elected imam of the fifth parish in Troitsk and headed the madrasah. In 1895, he sent two teachers of his madrasah to Bakhchisarai to master the new method [Sheikh Zainulla hezretnen tarjemai hale, pp. 66–69].

Z. Rasuli's enormous authority, his personal relations with the murids allowed him, to a certain extent, to control the life of Muslims in vast territories. Students from Siberia, from Chinese border, from Turkestan, Kazakhstan, Dagestan, and Kazan region flocked to him [Ibid, p. 419]. Z. Rasuli's most famous murid was G. Barudi, the mufti of the CSAM (Central Spiritual Administration of Muslims) in 1917–1921. I. Gasprinsky, who was critical of Ishanism, wrote, "Zainulla Khazret and Galimjan Barudi <…> truly care about and serve the interests of their people's lives and their religious and moral ennobling" [Tarjeman]. Also, Sheikh Zainulla's murids were: Gabdurrahman Rasuli, the CSAM mufti in 1936–1950; the Dagestani qadi Sayfulla Bashlarov; the imam-khatib and mudarris of the 3rd cathedral mosque in Ufa, the participant of the 2nd State Duma, the qadi of CSAM from 1920 Mukhammetsabir Khasanov; the Siberian sheikh Khalil Khalilov, and many others.

Of special importance was the fact that owing to Z. Rasuli's influence the parishes of the Kazakh steppes in 1914 expressed their desire and returned to the OMSA in 1917 [Sheikh Zainulla …, pp. 65–69].

We see that, at first, the imams of Troitsk mainly originated from the Zakazanye area, but by the end of the 19th century, it was the natives of the Trans-Urals – ethnic Bashkirs, M. Bikmatov, father and son Z. and G. Rasuli, who played a key role, they introduced education in the Tatar language, supported the united millet (an ethnoreligious society) OMSA, which united the Tatars of European Russia and Siberia, the Bashkirs and Kazakhs [Ibid, p. 29]. At the beginning of 1917, to meet the needs of the madrasah, Z. Rasuli left a waqf, which was estimated at 65 thousand rubles in money, and two houses worth 85.5 thousand rubles. [Tormysh, 1917, October 25].

Upon his return from the Cairo "al-Azhar" University in 1903, Gabdurrahman Rasuli replaced his father as a mudarris. The new program, approved by the madrasah council, provided for an 11-year course of study (4 years in a mekteb and 7 years in a

madrasah). It contained religious disciplines, including the study of the Koran and Hadith, Tatar, Russian, and Arabic, scientific disciplines (mathematics, geometry, natural science, zoology, physics, chemistry, geography), world, Russian and Tatar history, pedagogy, and hygiene. In 1913–1914, thirteen teachers taught 240 students, 120 of them lived in a boarding school at a madrasah [Denisov, 2011, p. 66]. In 1917–1918, ten teachers taught 124 students here [Tormysh, 1917, October 25].

If other Jadid madrasahs entirely (except, probably, the "Galiya") adhered to the rationalistic tradition of Marjani, the "Rasulia" combined it with the Sufi one. That is why its former shakirds turned out to be so efficient in the Soviet era, when informal Sufi connections were often the only effective way to build contacts with the population in an atheistic state. The muftis, who graduated from the "Rasulia", were: the chairman of the Central Spiritual Administration of Muslims (CSAM) / Spiritual Administration of Muslims (SAM) of the European part of the USSR and Siberia (1936–1950) G. Z. Rasulev, the mufti, chairman of SAM (1951–1974) Sh. Sh. Khiyaletdinov; muftis of Spiritual Administration of Bashkir ASSR (1921–1923) M. Kh. Khalikov, and (1924–1936) .M. Gataullin "The Rasuliya" gave a start in life to outstanding people who often combined personal creative work and science, representing Tatar, Bashkir, and Kazakh literature, the study of folklore and literature of the Turkic peoples from the Volga-Ural region, Central Asia, and Kazakhstan [Islam na Urale, pp. 300–301].

A similar project to create a Jadid Tatar-speaking madrasah was conducted in the madrasah at the cathedral mosque in Chelyabinsk. From the mid-1870s, there was a Muslim elementary school (maktab) headed by the future akhun of the city M. M. Salimov (1846–1920) who had studied at the K(y)shkar madrasah (the Arsk district of the Republic of Tatarstan) and Troitsk and was a supporter of the Bukhara education system. In 1890–1899, simultaneously with the construction of the cathedral mosque in Chelyabinsk (Ak-mosque), a new complex of three buildings for the madrasah was erected nearby with the money donated by the merchant Z. G. Galeev. In 1906, Munir Gadiev, his confederate, (1876–1913), was appointed to the post of the 2nd mullah. He was born in the village of Novaya Amzya, the Staroalmetovskaya volost in the Chistopol district of the Kazan province and graduated from the Kazan "Muhammadiya" madrasah, headed by G. Barudi. Being a classic product of the Jadid education system, he had the experience of teaching in his native madrasah [Denisov, 2008].

On September 16, 1907, at the cathedral mosque, a new method madrasah was built with the money of the trustee Z. G. Galeev. For its maintenance, he donated one of his stores, which brought in an annual income of 1200 rubles. In five classes of the madrasah, its students studied religious disciplines, the Tatar language, Tatar and Arabic grammar, mathematics, geography and history of Russia, and the Russian language. On November 2, 1908, the first Muslim Sunday school for adults in the Urals region was opened in the same building. In 1913–1914, five teachers taught 115 shakirds in the new-method madrasah [GAOO. F. 21. Op. 3. D. 618. L. 315, 316 ob.].

It is noteworthy that Troitsk had centers not only for Muslim vocational education, but also Tatar-speaking centers for training teachers – both men and women. The "Dar al-Mugallimin" (Male Teachers' Training School), which at first had the official name "Vazifa" ("Duty"), was opened in September 1915 with the money donated by Mullagali Yaushev. In 1916–1917, Gaziz Salikhovich Gubaidullin (1887–1937) was the headmaster of the "Vazifa" [Denisov, 2011, p. 106–108]. He got both a secondary religious education (the "Khalidiya" madrasah in Kazan) and a higher secular education (Kazan University).

The "Dar al-mugallimat" (Women's Teachers' Training School) was opened in September 1915 with the money donated by Gainiya Bagautdinovna Yausheva, the widow of a Tashkent merchant. In 1916, 62 pupils were admitted to study here, and in 1917–1918 their number increased to 179 [Ibid, pp. 108–112]. On August 26, 1917, entrance examinations were announced to the Troitsk "Dar al-Mugallimat", which in Russian was referred to as "the school of G.-B. Yausheva "[Tormysh, 1917, July 18], that is, it was a private educational institution.

As we have already pointed out, the Muslim community of Troitsk, headed by the Yaushevs, became one of the centers of Muslim urban civilization in Russia. The Troitsk patrons supported the aforementioned madrasahs, male and female teachers' training schools, the Troitsk Muslim Charitable Society, the Troitsk Society "Khairat", the "Troitsk Society for the Encouragement of Performing and Musical Arts", the "Troitsk Society of Clerks", and the "Troitsk Society for the Dissemination of Education".

In 1898, the Troitsk Muslim Charitable Society – the first one in the Orenburg province, began its

activity. Abdulvali Akhmedzhanovich Yaushev (1901–1906) and Mullagali Akhmedzhanovich Yaushev (1906–1917) were elected as the Chairpersons of the Society. The organization's activities included: providing assistance to the hungry in areas affected by crop failure, rendering targeted support to the poor, financing six Muslim schools in the city, opening a free library-reading room and an orphanage, improving a Muslim cemetery, etc. [Islam na Urale, p. 360]. In 1899, the Society opened a Muslim orphanage in the city. In 1913, the Society's income amounted to 22.504 rubles, expenses to 5.853 rubles. [Otchet Troitskogo musul'manskogo blagotvoritel'nogo obshchestva za 1913 g.].

On June 5, 1911, the "Troitsk Society for the Dissemination of Education" (nashr-i-maarif), headed by Latif Yaushev, was included in the register [Islam na Urale, p. 361]. On August 27, 1911, the "Troitsk Society for the Encouragement of Performing and Musical Arts" was registered, it had a string orchestra and a drama company [Ibid.]. On February 18, 1913, the official permission to open the Troitsk Society "Khairat" In memory of the 300th anniversary of the Romanovs' reign was issued, it aimed at helping poor Muslims [Ibid, p. 360]. The "Troitsk Society of Clerks" (TSC) appeared under the leadership of the Social Democrat K. Gabitov [Ibid.]. The scholarship of the society was awarded to Muhammad-Najib Kurbangaleev, a student of the law faculty of Kharkov University, and Khabib Zaini, a student of the Istanbul Pedagogical Institute [Iamaeva, p. 202]. In 1910, the Society, as a revolutionary organization, was closed.

Charitable societies became the starting point for the social activities of national leaders. Accordingly, in 1917–1918, Latif Yaushev was a member of the Maliya nazaraty (the finance Ministry) of Milli Idare; Muhammad-Najib Kurbangaleev became a member of the bureau under the Muslim faction of the State Duma in 1916–1917 and in 1917–1918, he was the Chairman of Magarif Nazaraty (the Education ministry) of Milli Idare. Khabib Zaini was known as a teacher, the author of many textbooks; in 1922–1925, he was the headmaster of the Troitsk Tatar Pedagogical College.

"Najat" ("Salvation") – a free library-reading room in Troitsk and the first Tatar public library – was organized by the Troitsk Muslim Charitable Society; it opened no later than in 1898 and played a great educational role in the cultural development of the of pre-revolutionary Troitsk population [Denisov, 2011, pp. 113–114].

From 1903, a printing house operated at the "Rasuliya" madrasah, where primers in the Tatar and Kazakh languages, religious books, Muslim calendars, and fiction were printed. In the city of Troitsk, there was a publishing house, "Hezmat", so newspapers and magazines were published: the Kazakh "Aikap" and the Tatar "Akmulla".

Of similar type was the Muslim infrastructure of Chelyabinsk with its charitable society and a library. The charter of the Chelyabinsk Muslim Charitable Society was registered on February 4, 1906. I. G. Galeev became the Chairman of the Board. It was closed in 1912, but was re-established in 1913 as the "Chelyabinsk Muslim Charitable Society, Established to Commemorate the 300th Anniversary of the Romanov Dynasty Reign". Its charter was registered on June 8, 1913. The Chairmen of the Society were Z. Z. Akhunov and Sh. A. Akhmetov, whom we have already mentioned above. In 1914, there were 112 people in its ranks.

The society provided financial assistance to those in need, gave out allowances to poor students, supported the Chelyabinsk Muslim Library, ensured the maintenance and security of the cemetery, paid the costs of burying indigent fellow believers who died in the Chelyabinsk prison and the city hospital; in 1914, it opened a craft school, teaching carpentry skills to Muslim youths from families of those mobilized to the fronts of World War I and the poor [Otchet Chelyabinskogo musul'manskogo… v 1914].

In Chelyabinsk, on December 23, 1916, a meeting on education was held, where 52 thousand rubles were raised for the needs of education, primarily with the aim to buy a house for a girls' school. It is noteworthy that the meeting was chaired by Z. Galeev. To implement the plan, a commission was created consisting of the abovementioned Z. Galeev, Shakir Akhmetov, Mullamuhammed Yaushev, Zakir Akhunov, Mukhammedzhan Valiev, Uldan Akhmetov, and Gabdulla Valiullin. Moreover, the first four of them contributed 10 thousand rubles each, Valiev and Valiullin – 5 thousand each, and Akhmetov – 2 thousand rubles [Tormysh, 1917, January 3].

On February 4, 1906, a free Muslim library-reading room was opened at the mosque. At the beginning of 1916, the library offered its readers 2,554 books. [Otchet..., p. 13]. Its collection held Tatar fiction, works of Russian and foreign writers, books and textbooks on scientific disciplines, and religious literature [Katalog knig…].

According to the reports of the Chelyabinsk Muslim Library, in 1909, 14,250 subscribers visit-

ed its reading room, in 1915 there were 12,167 readers, including 805 women. In 1918, Milli Shuro (Muslim Council) asked the Chelyabinsk City Duma to allocate 9010 rubles for the maintenance of the library and to allocate 7500 rubles to open two more similar institutions: at the station and across the river. However, new Muslim libraries were never organized due to the revolutionary events and the Civil War [Denisov, 2011, pp. 184–188].

During the revolution of 1905–1907, Chelyabinsk and Troitsk were represented at various All-Russian Muslim forums. In 1904, in order to prepare the All-Russian Muslim Congress, G .R. Ibrahim visited Troitsk and communicated primarily with the Yaushevs. On April 10–15, 1905, the Troitsk akhun A. Rakhmankulov was at the OMSA "Golyama jamgyate" (the Society of Ulamah").

Gabdurrahman Akhmarov, Zakir Galeev, and Abdulvali Yaushev took part in the work of the 1st All-Russian Muslim Congress in 1905. At the 2nd All-Russian Muslim Congress in St. Petersburg (1906), Troitsk was represented by M. Urazaev, Mullagali Yaushev, Mukhammedgali Yaushev and Chelyabinsk by Zakir Galeev. At the 3rd All-Russian Muslim Congress of 1906, the Troitsk Imam Gabdurrahman Rasuli was a member of the commission that discussed projects of reforming spiritual assemblies.

One of the participants of the 2nd State Duma from the Orenburg province was the hereditary honorary citizen of Troitsk Shahbal Sakhautdinovich Seyfitdinov (1847–1917). From 3 to 20 February 1916, a meeting was held in Petrograd at the Muslim faction of the 4th State Duma, where the Orenburg province was represented by Mullah A. A. Rakhmankulov. The meeting decided to create a standing bureau, with the aforementioned assistant to the attorney at law from Troitsk, M.-N. Kurbangaleev, as its member [Ibid, pp. 122–124].

On March 5, 1917, the standing Orenburg Muslim Bureau, chaired by Fatih Karimi, was created in Orenburg [Vakyt, 1917, March 6, 10]. It sent a telegram to the leaders of the Tatar communities in the Urals, Kazakhstan, Turkestan, and the Lower Volga regions with a call for public activity and the creation of local committees. The telegram was, in particular, sent to Troitsk and Chelyabinsk [Vakyt, 1917, March 10]. In the coming days, a Muslim bureau was established in Troitsk [Vakyt, 1917, March 12]. On March 18, a Muslim bureau was created in Chelyabinsk (chaired by Shakir Salimov). Gabdulla Rakhmankulov and Gabdulla Gazizi arrived at the meeting from Troitsk [Tormysh, 1917, March 29]. The Muslim Bureau in Troitsk was attended by representatives of the Kazakhs, who considered this city to be a religious center thanks to the activities of Z. Rasuli [Irek, 1917, April 5].

In the Provisional Central Bureau of Russian Muslims, which was held in Petrograd on March 15–17, 1917, the Muslims of Troitsk were represented by Salim-Girey Dzhantyurin and Niyaz Maksudov, Muhammad-Najib Kurbangaliev represented Chelyabinsk [100-letie..., p. 27]. Said-Muhammad Gilmanov, Miragayaz Aliyev, and Zakir Kireev were elected to represent Chelyabinsk at the 1st All-Russian Muslim Congress of 1917 [Vakyt, 1917, April 21].

Sultan Cherkasov and Rokiya Yunusova participated in the 2nd All-Russian Muslim Congress of 1917, representing Troitsk. Moreover, they were singled out from the list of the Orenburg province [Kurultai]. On June 8–9, in accordance with the decisions of the All-Russian Congress of Turkic-Tatar teachers held in Kazan (April 1917), the Chelyabinsk Congress of Muslim Teachers took place, where the Union of Muslim Teachers of the Chelyabinsk district was created [Tormysh, 1917, June 14].

The representatives of the Orenburg province were not elected to be the OMSA qadis at the I All-Russian Muslim Congress of 1917 and did not become members of the Diniya Nazaraty (a Spiritual ministry) of Milli Idare in 1917–1918. However, Gabdurrahman Rasuli participated in all the main events conducted by the muftiate in the summer and autumn of 1917. He and the new mufti Galimjan Barudi were spotted among the participants of the 1st Mejlis, held on June 14, 1917 [Tormysh, 1917, June 16]. Gabdurrahman Rasuli participated in the meeting on education on June 15–19 [Tormysh, 1917, June 23]. Finally, Rasuli signed the fatwa of 25 Ulama (along with the muftis of the OMSA and Crimea), current and previous qadis, according to which expenditures, covering educational and scientific needs, should be equal to sadaqah [Tormysh, 1917, June 26]. He demonstrated adherence to the traditions that the Fathers and Ulama of Troitsk kept up a quarter of a century ago.

Thanks to the Ufa newspaper "Tormysh", we can get an idea of public organizations and their leaders. On the eve of the local elections in 1917 in Chelyabinsk, it named as leaders: Mirgaziyan Krymov, the chairman of the Committee for the Promotion of Citizenship (among Muslims), and Galim Aydarov, the head of the Muslim education department of the district government and chairman

of Milli Shuro [Tormysh, 1917, August 24]. After the 2nd All-Russian Muslim Congress, we see the process of turning Muslim committees and bureaus into Milli Shuro (National Councils), which would deal with the issues of national education and finance. In the "Tormysh" of September 24, the Troitsk Muslim Bureau was reported to be transformed into Milli Shuro [Tormysh, 1917, September 24].

In 1917 – early 1918, the representatives of Troitsk and Chelyabinsk played the most important role in the activities of Maliya nazaraty of Milli Idare and Milli Khazine (the National Treasury). At the 2nd All-Russian Muslim Congress, Latif Yaushev was elected to be one of the three members of Maliya nazaraty in Vakytly Milli Idare (Provisional National Government). On October 10–13, 1917, on behalf of the Nazarat, he participated in the Milli Idare Maliya nazarty's meeting on the creation of Milli Khazine. Mullagali Yaushev (Troitsk), Zakir Galeev, Zakir Akhundov, and Mukhammedzhan Valiev (Chelyabinsk) were also among the participants [Tormysh, 1917, October 16]. The leadership of Milli Khazine included Latif Yaushev, Mullagali Yaushev, Zakir Galeev, and Zakir Akhundov [Tormysh, 1917, October 18]. On January 11, 1918, Latif Yaushev was re-elected as a member of Malia Nazaraty of Milli Idare. On November 1–4, 1917, a meeting was held at Magarif Nazaraty. Here, the zemstvo of the Chelyabinsk district was represented by Galim Aidarov, the Verkhneuralsky and Troitsky districts – by Masgut Faizi [Mukhtariyat, 1917, No. 3, November 13, p. 6].

During the Civil War, the education bodies of the Milli Idare continued to operate. On December 15, 1918, a meeting on the organization of the national education system was scheduled at the Magarif Nazaraty in Petropavlovsk. Among the participants, A. Aydarov and A. Asadullin, representatives of Chelyabinsk, were named [GA RT. F. 36. O.D. 106. Sv. 16. L. 160]. But, as in the case of the Chelyabinsk Muslim Library, the Civil War robbed the national education infrastructure of opportunities to further develop.

Results

Based on the archival data, collections of reports, and mass media, our study proves that in the 1900-1910s, the Muslims of Troitsk and Chelyabinsk formed full-fledged structures of Muslim urban communities, serving the needs of Muslims not only in their regions, but also in the Southern Urals, Northern Kazakhstan, and Western Siberia. They included wholesale companies, raw materials processing industries, as well as charitable societies, libraries, Teachers' Training Schools for men and women, printing houses, and periodicals, which were most centrally used by the national, cultural, and religious autonomy bodies of the Turkic-Tatar Muslims from the Internal Russia and Siberia in 1917–1918.

Conclusions

The mosques and madrasahs of Muslim communities formed an integral religious infrastructure in Chelyabinsk and Troitsk. The imams of Troitsk became the first corporation of imams, who, as early as in the 1892–1893 academic year, supported the Jadid reform of education, initiated by I. Gasprinsky. The Muslim bourgeoisie of Troitsk (primarily represented by the Yaushevs) and Chelyabinsk provided stable funding for mosques, maktabs, and madrasahs. Before the revolution of 1917, charitable societies and libraries played a key role among the secular associations in Chelyabinsk and Troitsk; participation in their work, in many respects, prepared cadres for public activities during the Revolutions of 1905–1907 and 1917. The representatives of Troitsk and Chelyabinsk participated in all the largest Muslim forums of the early 20th century, primarily in the All-Russian Muslim Congresses of 1905–1906 and 1917. In the spring and summer of 1917, these were the Muslim Bureaus of Troitsk and Chelyabinsk, which by the fall had been transformed into the Milli Shuro (National Councils). Of the three Milli Idarə Nazarats, the representatives of Troitsk and Chelyabinsk were most active working as Malia Nazarata (a finance department) members.

References

Azamatov, D. D. (2000). *Iz istorii musul'manskoi blagotvoritel'nosti. Vakufy na territorii Evropeyskoi chasti Rossii i Sibiri v kontse XIX – nachale XX vv* [From the History of Muslim Charity. Vakufs on the Territory of the European Part of Russia and Siberia in the Late 19th – Early 20th Centuries.]. 102 p. Ufa, izdanie Bashkirskogo universiteta. (In Russian)

Battal, G. (1912). *Gabdelvali Yaushev* [Gabdelvali Yaushev]. 17 p. Orenburg. (In Tatar)

Denisov, D. N. (2011). *Ocherki po istorii musul'manskikh obshchin Cheliabinskogo kraia (XVIII – nachalo XX v.)* [Essays on the History of the Muslim Communities in the Chelyabinsk Region (18th – early 20th centuries)]. 256 p. Moscow, ID Mardjani. (In Russian)

Denisov, D. N. (2008). *Musul'manskaia obshchina Cheliabinska (60-ye gg. XIX – nachalo XX vekov)* [Muslim Community of Chelyabinsk (the 1860s – early 20th

centuries)]. Vestnik Cheliabinskogo gosuniversiteta. Istoriia. Vyp. 27. No. 34, pp. 137–148. (In Russian)

Denisov, D. N. (2013). *Troitsk* [Troitsk]. "Istoriia tatar". Tom VI. Formirovanie tatarskoi natsii XIX – nachalo XX v. Pp. 85–87. Kazan', Institut istorii AN RT. (In Russian)

Devlet, N. (2008). *1917 October Inkyilaby və turk-tatar Mileət Mejlese* [1917 October Revolution and the Turkic-Tatar National Assembly]. 382 p. Kazan, Jyen, Milli Kitap. (In Tatar)

Fakhreddin, R. (2009). *Asar* [Asar]. T. 2. 648 p. Kazan, Rukhiiat. (In Tatar)

Iskhakov, S. M. (2003). *Rossiyskie musul'mane i revolyutsiia (vesna 1917 g. – leto 1918 g.)* [Russian Muslims and the Revolution (spring 1917 – summer 1918)]. 476 p. Moscow, Institut Rossiiskoi istorii RAN. (In Russian)

Islam na Urale (2009) [Islam in the Urals]. Entsiklopedicheskii slovar'. 476 p. Moscow, Nizhnii Novgorod, ID Medina. (In Russian)

Katalog knig Chelyabinskoi Musul'manskoi besplatnoi biblioteki-chital'ni (1912) [Catalog of the Books in the Chelyabinsk Muslim Free Library-Reading Room]. Orenburg, Tipografiia gazety "Vakt". (In Russian)

Khabutdinov, A. Yu. (2001). *Formirovanie natsii i osnovnye napravleniia razvitiia tatarskogo obshchestva v kontse XVIII – nachale XX vekov* [Formation of the Nation and the Main Directions in the Development of the Tatar Society in the Late 18th – Early 20th Centuries]. 383 p. Kazan', Idel-Press. (In Russian)

Khabutdinov, A. Yu. (2001). *Organy natsional'noi avtonomii tyurko-tatar Vnutrennei Rossii i Sibiri v 1917–1918 gg.* [Bodies of the Turko-Tatar National Autonomy of Inner Russia and Siberia in 1917-1918]. Vologda, izd. Tsentr Vologodskoi gosudarstvennoi molochnokhoziaistvennoi akademii im. N. V. Vereshchagina, 61 p. (In Russian)

Kosach, G. G. (1998). *Gorod na styke dvukh kontinentov: orenburgskoe tatarskoe men'shinstvo i gosudarstvo* [A City at the Junction of Two Continents: The Orenburg Tatar Minority and the State]. 148 p. Moscow, izd. tsentr In-ta stran Azii i Afriki pri MGU im. M. V. Lomonosova. (In Russian)

Medrese Iuzhnogo Urala i Priural'ia: istoriia i sovremennost': Khrestomatiia (2010) [Madrasah of the Southern Urals and the Urals: History and Modernity: A Reader]. Sost. T. M. Aminov. 429 p. Ufa, izd-vo BGPU. (In Russian)

Nasyrov, R. Kh. (2008). *Sheikh Zaynulla Rasulev* [Sheikh Zainulla Rasulev]. 176 p. Ufa, Kitap. (In Russian)

Otchet Troitskogo musul'manskogo blagotvoritel'nogo obshchestva za 1913 g. (1914) [Report of the Troitsk Muslim Charitable Society of 1913]. Troitsk. (In Russian)

Otchet Chelyabinskogo musul'manskogo blagotvoritel'nogo obshchestva, uchrezhdennogo v pamiat' 300-letiia tsarstvovaniua doma Romanovykh, za 1914 g. (1915) [Report of the Chelyabinsk Muslim Charitable Society, Established in Memory of the 300th Anniversary of the Romanov Dynasty Reign, 1914]. Chelyabinsk. (In Russian)

Rakhmankulov, A. V. *Sheikh Akhmat Khadzhi Rakhmankulov i ego potomki* (1998) [Sheikh Akhmat Haji Rakhmankulov and His Descendants]. Cheliabinsk. [S.c.] (In Russian)

Sheikh Zainulla hezretnen tarjemai hale (1917) [Biography of Sheikh Zaynullah Hazrat]. Toz. R. Fakhreddin. 106 p. Orenburg, "Vakyt" Matbagasy. (In Tatar)

Troitski golyamasy ve usuly jadid (avtordashlar: Ə. Rakhmankulov, M. Bikmetov, G. Mukhammadjan) (1909) [Troitsky's Ulama and the New Method (co-authors: A. Rakhmankulov, M. Bikmetov, G. Mukhamedjan)]. 11 p. Orenburg, "Vakyt" matb. (In Tatar)

100-letie obrazovaniia Tatarskoi ASSR (2017) [100th Anniversary of the Tatar ASSR Formation]. Sbornik dokumentov i materialov: v 3 t. / avt.-sost. Z. S. Minnullin, nauchn. red. R. R. Khairutdinov, R. R. Fakhrutdinov. T. 1. 520 p. Kazan', Zaman. (In Russian)

Vakyt. 1917. 6 March.

Vakyt. 1917. 10 March.

Vakyt. 1917. 12 March.

Vakyt. 1917. 21 April.

Irek. 1917. 5 April.

Kurultai. 1917. 8 August

Tarjeman. 1904. 4 April.

Tormysh. 1917. 3 January.

Tormysh. 1917. 29 March.

Tormysh. 1917. 14 June.

Tormysh. 1917. 16 June.

Tormysh. 1917. 23 June.

Tormysh. 1917. 26 June.

Tormysh. 1917. 18 July

Tormysh. 1917. 24 August.

Tormysh. 1917. 24 September.

Tormysh. 1917. October 16

Tormysh. 1917. 18 October

Tormysh. 1917. October 25

GAOO. F. 21. Op. 3. D. 618. L. 315 ob. – 316;

GAOO. F. 21. Op. 2. D. 618. L. 330-330 ob.- 332-333

GAOO. F. 11. Op. 3. D. 4105. L. 855-856

NA RB. F. 187. Op. 1. D. 412. L. 36, 39 ob.

NA RB. F. I-295. Op. 6. D. 1459. L. 3-4 ob., 11-11 ob., 20-20 ob., 29-30 ob.

GA RT. F. 36. O. D. 106, Sv. 16. L. 160.

ФОРМИРОВАНИЕ И ЭВОЛЮЦИЯ МУСУЛЬМАНСКИХ ОБЩИН ТРОИЦКА И ЧЕЛЯБИНСКА В КОНЦЕ XVIII – НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Денис Николаевич Денисов,
Оренбургский государственный университет,
НИИ истории и этнографии Южного Урала,
Россия, 460018, г. Оренбург, Проспект Победы, д. 13,
dingez56@mail.ru.

Айдар Юрьевич Хабутдинов,
Казанский филиал Российского государственного университета правосудия,
Россия, 420088, г. Казань, 2-я Азинская ул., д. 7А,
aihabutdinov@mail.ru.

Статья посвящается изучению эволюции общественной жизни мусульманских городских общин Троицка и Челябинска. Доказано, что на рубеже XIX–XX вв. и в начале XX в. основу общественной самоорганизации составляли мечети, благотворительные общества, типографии, периодические печатные издания, медресе и школы. Если в дофевральский период основу общественного движения татар представляли благотворительные общества, то после февраля 1917 г. – мусульманские комитеты и бюро, а после II Всероссийского мусульманского съезда в июле 1917 г. – Милли Шуро (Национальные Советы), то есть органы, ориентированные на обеспечение нужд населения в области образования, благотворительности, религии. Комитеты и бюро формировались из представителей буржуазии, духовенства и учителей, поэтому в июле 1917 г. в составе правительства национально-культурной автономии Милли Идарэ было создано три министерства, которые представляли интересы буржуазии (Малия Назарат), духовенства (Диния Назарат) и учительства (Магариф Назараты). В статье систематизирован фактологический материал, указывающий на эволюцию деятельности этих органов на примере Троицка и Челябинска: от создания этих городов и их мусульманских общин до окончательного перехода региона в руки советского режима в конце 1919 г.

Ключевые слова: татары, мусульманская община, Троицк, Челябинск, улемы, медресе.

Введение

Первым биографическим трудом, посвященным татарским деятелям Троицка, была биография Абдулвали Яушева (1840–1906), созданная известным татарским историком (Абдул)Барии Батталом (1912) [Баттал]. В ней дается краткий обзор возникновения и функционирования мусульманской общины Троицка, роль в ней династии Яушевых и, в частности, Абдулвали Яушева. В сборнике статей татароязычных изданий, вышедших в свет после смерти троицкого шейха Зайнуллы Расули (1833–1917), дается исчерпывающая картина религиозной жизни Троицка, особенно в лице 5-го прихода, возглавляемого шейхом Зайнуллой, деятельности медресе «Расулия», вакфа и ханаки, связей шейха в регионе Приуралья, Северного Казахстана и Сибири [Шәйхе Зәйнулла хәзрәтнең тәрҗемәи хәле]. В постсоветский период фундаментальным трудом, исследующим историю татар Оренбургской области с 1740 г., является монография профессора МГУ Г. Г. Косача [Косач]. Целый ряд статей, посвященных городским общинам Троицка и Челябинска и их мусульманским институтам, вышел в свет в энциклопедическом словаре «Ислам на Урале» [Ислам на Урале]. Религиозная и общественная жизнь татар Троицка и Челябинска анализируется в монографии Д. Н. Денисова «Очерки по истории мусульманских общин Челябинского края (XVIII – начало XX в.)» [Денисов, 2011]. Краткие данные о городской общине Троицка содержатся в шестом томе «Истории татар» [Денисов, 2013]. В общероссийском контексте подробное изучение инфраструктуры и общественного движения мусульманских народов Волго-Уральского региона во 2 половине XVIII – начале XX века дано в двух трудах А. Ю. Хабутдинова ([Хабутдинов. Формирование нации...], [Хабутдинов. Органы национальной автономии]). В общероссийском масштабе общественные движения российских мусульман в 1917–1918 гг. анализируются С. М. Исхаковым [Исхаков]. Татарское общественно-политическое движение и создание органов автономии проанализировано в монографии Надира Девлета «1917 Октябрь Инкыйлабы вә төрк-татар Милләт Мәҗлесе» («Октябрь-

ская революция 1917 г. и Миллет Меджлисе тюрко-татар») [Дәүләт] В постсоветский период об имамах и мударрисах Троицка были изданы труды А. В. Рахманкулова [Рахманкулов] и Р. Х. Насырова [Насыров].

Новизна нашего исследования состоит в изучении эволюции мусульманских традиционных структур от мечетей и медресе с средневековой бухарской системой образования к структурам Нового времени: благотворительные общества, пресса, современное профессиональное образование для мужчин и женщин, участие в Гос. Думе, Всероссийских мусульманских съездах, создание общенациональных и местных органов национально-культурной автономии.

Для получения объективной картины ситуации мы проанализировали несколько групп источников на русском и татарском языках. Во-первых, это архивные источники, содержащиеся в Национальном архиве Республики Башкортостан (НА РБ), Государственном архиве Республики Татарстан (ГА РТ), Государственном архиве Оренбургской области (ГАОО). Во-вторых, ежегодные отчеты благотворительных обществ (см., напр.: «Отчет Троицкого мусульманского благотворительного общества за 1913 г.» [Отчет Троицкого мусульманского благотворительного общества за 1913 г.]). В-третьих, важнейшим источником является периодическая печать края, прежде всего татароязычная («Тарджеман» (Бахчисарай), «Курултай» (Казань), «Ирек», «Тормыш» (Уфа), «Вакыт» (Оренбург»), «Мухтарият» (Уфа)).

Документы и ряд научных статей по системе мусульманского образования Оренбургской губернии собраны в сборнике «Медресе Южного Урала и Приуралья: история и современность» [Медресе Южного Урала и Приуралья…]. Документы по общественному движению мусульман народов Волго-Уральского региона в 1917 г. собраны в 1-м томе «100-летия Образования Татарской АССР» [100-летие Образования Татарской АССР].

Статья основана на использовании сравнительно-исторического, проблемно-хронологического методов, метода синхронного анализа, периодизации, классификации и др.

Обсуждение

Троицк был основан в 1743 г. как одна из крепостей Оренбургской пограничной линии. Он служил центром притяжения и отправным пунктом для караванной торговли для казахского населения Среднего жуза и для Восточного Туркестана (ныне территория КНР). По указу Екатерины II от 25.02.1782 г. на троицком Меновом дворе была построена за госсчет мечеть, которая открылась в августе 1785 г. [Денисов, 2011, с. 10].

В XIX – начале XX в. Троицк превратился в один из крупнейших центров мусульманской религии и культуры не только на Южном Урале, но и во всей России. Для понимания количества средств, которые могли направляться на нужды уммы и круга интересов буржуазии Троицка, остановимся прежде всего на деятельности династии Яушевых во 2 половине XIX – начале XX в. Обозначим их основные сферы вложения капитала.

Братья Абдулвали (12.03.1840–13.09.1906), Муллагали (1864–1926), Мухаметсадык (1845–1899?) и Мухаметшариф (?–1906) Ахмеджановичи Яушевы – ташкентские купцы 1-й гильдии, потомственные почетные граждане, общественные деятели – продолжили активное освоение среднеазиатских рынков, наладив каналы поставки и сбыта, модернизировав производство, создав крупную торгово-промышленную группу, которая вошла в число признанных лидеров татарского национального капитала. В 1887 г. купцы выступили учредителями торгового дома «А.-В. А. Яушев с братьями», который имел главную контору в Троицке, конторы в Москве и Варшаве, отделения в Челябинске и поселке Кочкарском Оренбургской губернии, Кустанае Тургайской области, Ташкенте и Аулие-ата (Таразе) Сырдарьинской области, Токмаке Семиреченской области. В 1895 г. оборот «Торгового дома братьев Яушевых» только по продаже тканей составлял уже 3,6 млн. руб.

В 1910–1913 гг. они развернули широкомасштабное строительство новых типов торговых структур – универсальных пассажей. Производства включали в себя кожевенный и мыловаренный заводы, бойню, чаеразвесочную фабрику, шерстомойные заведения, крупную паровую мельницу, мукомольно-корьемольную мельницу (для обеспечения кожевенного завода дубильными веществами). В окрестностях Ташкента они разбили хлопковые плантации, построили два завода по очистке хлопка-сырца. В итоге на 1 мая 1916 г. торговому дому братьев Яушевых принадлежала недвижимость на общую сумму 1.652.150 руб. 70 коп. Его чистая прибыль за предыдущий год составила 2.360.149 руб. 20 коп.

Развитию торгово-экономических связей Троицка способствовали прокладка в 1911 г. первой железнодорожной ветки до станции Полежаево, которая соединила город с Центральной Россией и Сибирью, а также сооружение в 1913 г. линии до Кустаная.

В конце XIX в. с превращением Челябинска в мощный железнодорожный узел на Транссибирской магистрали, обусловившим бурный рост городской торговли и промышленности, новый импульс получили его традиционные экономические связи с Троицком. Здесь открываются оптово-розничный мануфактурный магазин братьев Яушевых, модно-галантерейный магазин М. Ф. Валеева, фруктовая и бакалейная сеть торгового дома «Братья Гафуровы и сын» [Там же, с. 88–99].

Некоторые мусульманские предприниматели Челябинска начинали как приказчики и служащие в этих фирмах. Характерно, что трое наиболее состоятельных баев Челябинска были уроженцами Казанской губернии, с территорий современной РТ. Закир Галеевич Галеев (1856–25.04.1919) родился в деревне Наласа Казанского уезда и губернии (ныне Арского района Республики Татарстан). С 1886 г. представлял в Челябинске интересы троицкого «Торгового дома братьев Яушевых». В 1909 г. его состояние доходило до 100 тыс. руб., ему принадлежали 5 домов с надворными постройками и 2 лавки в Гостином дворе, которые в 1918 г. оценивались уже в 500 тыс. руб. 15 августа 1905 г. представлял Челябинск на нелегальном 1-м Всероссийском мусульманском съезде в Нижнем Новгороде, где пожертвовал 1 тыс. руб. на создание первой общероссийской организации мусульман «Иттифак аль-муслимин», был участником 2-го Всероссийского мусульманского съезда, проходившего в Санкт-Петербурге 13–23 января 1906 г. (см. ниже). Еще более крупным предпринимателем был челябинский купец 2-й гильдии Шакир (Мухаметшакир) Ахметович Ахметов (1854 – не ранее 1917). Он родился в деревне Бакрче Акзигитовской волости Цивильского уезда Казанской губернии (ныне Зеленодольского района Республики Татарстан). К 1907 г. его состояние доходило до 250 тыс. руб., а к 1912 г. оборотный капитал достиг 600 тыс. руб. Шакир Ахметов был делегатом 2-го Всероссийского мусульманского съезда 1906 г. [НА РБ. Ф. 187. Оп. 1. Д. 412. Л. 36, 39 об.]. В 1906 г. выступил одним из учредителей «Челябинского мусульманского благотворительного общества», а в 1913 г. – пришедшего ему на смену общества в память 300-летия царствования Дома Романовых, которое возглавил в качестве первого председателя (1913–1914). Закир (Мухаметзакир) Залялетдинович Ахунов (1873–1951) родился в деревне Большие Метески Лаишевского уезда Казанской губернии (ныне Тюлячинского района Республики Татарстан). К 1909 г. его оборотный капитал достигал 250 тыс. руб. [Денисов, 2011, с. 88–99].

В 1828 г. А. А. Абубакировым была построена I мечеть г. Троицка, в 1835–1938 гг. Мукмином Тагировым князем Хозясеитовым – II мечеть, в 1863 г. Г. Ю. Яушевым – III мечеть, в 1878 г. Мухамади Абдулвагаповым – IV мечеть, в 1879 г. Сайфуллой и Хабибуллой Габбасовыми – V мечеть, в 1894–1895 гг. Абдулвали Ахмеджановичем Яушевым – VI мечеть, в 1912 г. по завещанию Мухаммедшарифа Ахмеджановича Яушева – VII мечеть. По количеству мечетей Троицк уступал Казани (17 мечетей), но равнялся Оренбургу и превосходил Уфу (6 мечетей). 2-я, 3-я, 6-я, 7-я мечети были построены на деньги представителей родов, происходивших из Заказанья, которые потеряли свой статус феодалов, отказавшись креститься. Род Хозясеитовых был связаны с аулом Нижняя Ура, а Яушевых – со Старым Менгером, поэтому нисба «Менгери» неслучайно будет встречаться у имамов Троицка.

С возникновением мечетей неразрывно связано и появление медресе, многие из которых вышли на всероссийский уровень. Уроженцами Заказанья были и наиболее известные имамы и мударрисы Троицка доджадидского периода. Постановку системы мусульманского образования в Троицке совершил Ахмед б. Халид б. Габид б. Габдулла аль-Менгери (Халитов Ахмед (1810–1870). Его предки были выходцами из д. Б. Менгер (ныне Атнинского р-на Татарстана). Сам Халитов обучался в медресе своего родственника Баймурада б. Мухарряма аль-Менгери при 9-й мечети («Иске-таш») в Казани. По указу Оренбургского губернского правления (ОГП) от 5.06.1846 г. был переведен на должность 2-го муллы II-й мечети г. Троицка. С 1846 г. открыл при этой мечети медресе в каменном здании. В 1869 г. в нем училось 25 человек, в 1881 г. – 35. [НА РБ. Ф. И-295, Оп. 3, Д. 7182 Б.п.], [ГАОО. Ф. 11. Оп. 6. Д. 62. Л. 63–63 об]. Среди его учеников были такие крупные религиозные деятели, как троицкие имамы З. Х. Расулев, А. и М. А. Рахманкуловы, имам-хатыб и мударрис 1-й соборной мечети г. Верхнеуральска Муса Фаткуллин, имам-хатыб и мударрис 2-

й (Апанаевской) соборной мечети г. Казани Салахутдин Исхакович Сагитов и др. [Фахретдин, с. 435]. В 1864 г. из 1-го во 2-й мусульманский приход города перешел основатель династии крупных татарских предпринимателей, купец Г. М.-Ю. Яушев. В 1868 г. он добился назначения на должность 2-го муллы для своего ставленника М. М. Бикматова и отстранения Халитова от должности, после чего тот уже не вернулся к исполнению религиозных обязанностей.

Имам и мударрис мечети 4-го прихода Троицка Джамалетдин бин Субханкул бин Иманкул бин Махмуд родился в 1830 г. в деревне Ургагары Спасского уезда Казанской губернии (ныне Алькеевского района Республики Татарстан) получил образование в медресе Мачкара Малмыжского уезда Вятской губернии (ныне Кукморского района РТ) у дамеллы Абдуллы бин Яхъи аль-Чиртуши (1774–1859), затем в медресе Сатышево Мамадышского уезда Казанской губернии (ныне Сабинского района РТ) у дамеллы Яруллы бин Бикмухаммада ас-Сатыши, затем в Бухаре. В 1879 г. он стал имамом прихода [ГАОО. Ф. 11. Оп. 3. Д. 4149. Л. 354–355]. В Бухаре и Троицке у него обучались местные имамы Мухамеджан и Ахметхази Абдулзагировичи Рахманкуловы, Хужажан Яруллин, хальфа Халил Зайни, имам г. Стерлитамака Мухаметгариф Бахтигареевич Рамеев, хатыб 3-й соборной мечети г. Уфы, депутат 2-й Гос. Думы, казый ЦДУМ Мухаметсабир Мухаметзянович Хасанов и др.

Третьим уроженцем Заказанья был Рахманкулов Ахметхаз(д)и Абдулзагирович (Ахмадхаджи б. Габдеззахир аль-Берескеви) (1837–1921) – имам, мударрис, шейх суфийского братства накшбандийа-халидийа. Он был родом из крестьян д. Верхняя Береске Казанского уезда и губернии (ныне Атнинского района РТ). Окончил медресе Ахмеда б. Халида аль-Менгери при II-й мечети г. Троицка. В 1870–1871 гг. совершил хадж вместе с троицкими купцами А., Ш. и Х. Яушевыми. В 1876 г. был утвержден в должности 2-го муллы I-й мечети г. Троицка [ГАОО. Ф. 11. Оп. 3. Д. 4105. Л. 855–856]. С 7.03.1890 г. Рахманкулов был возведен в почетное звание ахуна г. Троицка и Троицкого уезда.

Именно баи-мударрисы Троицка первыми из татар выступили в поддержку джадидской реформы образования. В 1893 г. по инициативе Рахманкулова было реорганизовано медресе «Ахмадия» при 1-й мечети Троицка, которое, по свидетельству современников, стало «образцом для др. медресе в отношении введения новометодной постановки». Габдельбарри Баттал тоже указывает, что в 1892–1893 гг. совместная деятельность Габдельвали Яушева, Ахметхази Рахманкулова и Мухаммада Бикматова была ключевой в зарождении джадидской системы образования в медресе Троицка [Баттал, с. 13]. Наряду с преподаванием Корана, основ исламского вероучения, богословия (акида), изречений Пророка (хадисов), священной истории и истории ислама, татарского и арабского языков и грамматики на основе звукового метода, арифметики он ввел в учебную программу географию, всеобщую и русскую историю. В 1913–1914 уч. г. в медресе 5 педагогов обучали 75 юношей, в том числе 15 пансионеров и 60 приходящих [Денисов, 2011, с. 16].

В период реакции, наступившей после поражения революции 1905–1907 гг. и начала массового преследования джадидов, в 1908 г. газете «Вакыт» вышла статья «Улемы Троицка и звуковой метод обучения», которую подписали городские имамы Зайнулла Расули, Ахметхази Рахманкулов, Гатаулла Максудов и Мухаммед Бикматов. В отсутствие определенной позиции ОМДС она фактически приобрела значение фетвы. Улемы, основываясь на своем опыте с 1892–1893 учебного года, поддержали использование звукового метода, а также включение в программу мусульманских учебных заведений светских предметов при условии, что основой учебного курса останется изучение Корана и сунны. Впоследствии она неоднократно переиздавалась отдельной книгой и стала одним из решающих факторов в деле распространения джадидизма в Волго-Уральском регионе [Троицки голямасы вә ысулы җәдид].

В 1896 г. по инициативе попечителя прихода Муллагали Яушева учебное заведение было преобразовано в новометодное медресе при 2-й соборной мечети Троицка, которое по имени имам-хатыба и мударриса Мухаммеда Бикматова носило название «Мухаммадия». Курс обучения в нем был разделен на 3 ступени: ибтидаия (начальное), рушдия (среднее) и игдадия (выше среднего). Программа включала основы исламского вероучения, священную историю, арабский, татарский и русский языки, чистописание, арифметику, геометрию, географию, русскую и татарскую историю [ГАОО. Ф. 21. Оп. 2. Д. 618. Л. 330–330 об., 332–333].

На протяжении своей истории приход находился под покровительством трех поколений богатейших троицких купцов Яушевых. 18 мая

1899 г. Мухаметшариф Ахмеджанович Яушев завещал 35 тыс. руб. для образования вакуфного фонда на содержание 2-й соборной мечети, медресе и учителей. После его смерти в 1907 г. компаньоны торгового дома братьев Яушевых сначала держали их в обороте, отчисляя 8 % годовых, а в 1910 г. по требованию Духовного собрания вложили в 4-процентные государственные ценные бумаги [НА РБ. Ф. И-295. Оп. 6. Д. 1459. Л. 3–4 об., 11–11 об., 20–20 об., 29–30 об.]. Всего в 1907–1917 гг. доходы с этого капитала составили 19281 руб., которые были полностью потрачены на нужды 2-го прихода. Яушевы продолжали оказывать помощь и за счет собственных средств. Так, в 1915 г. их торговый дом дополнительно пожертвовал на содержание мечети и медресе «Мухаммадия» 6400 руб., а в 1916 г. – 8405 руб. [Азаматов, с. 51].

С 1890-х годов важнейшим центром джадидского образования Троицка становится медресе «Расулия», созданное шейхом Зайнуллой Расули. В 1891 г. З. Расули был избран имамом пятого прихода Троицка и возглавил медресе. В 1895 г. он отправил двух учителей своего медресе в Бахчисарай для обучения новому методу [Шәйхе Зәйнулла хәзрәтнең тәрҗемәи хәле, с. 66–69].

Огромный авторитет З. Расули, его личные отношения с мюридами позволяли ему в определенной степени контролировать жизнь мусульман на огромных территориях. К нему стекались ученики из Сибири, с китайской границы, из Туркестана, Казахстана, Дагестана и Казани [Там же, с. 419]. Наиболее известным мюридом З. Расули стал Г. Баруди (муфтий ЦДУМ в 1917–1921 гг.). И. Гаспринский, критически относившийся к ишанизму, писал, что «Зайнулла хазрет и Галимджан Баруди <...> поистине радеют и служат интересам народной жизни и его религиозно-нравственному облагораживанию» [Тарджеман]. Мюридами шейха Зайнуллы были также муфтий ЦДУМ в 1936–1950 гг. Габдуррахман Расули, дагестанский кади Сайфулла Башларов, а также имам-хатыб и мударрис 3-й соборной мечети г. Уфы, депутат 2-й Государственной Думы, казый ЦДУМ с 1920 г. Мухамметсабир Хасанов, известный сибирский ишан Халил Халилов и многие другие.

Особую роль З. Расули сыграл в просвещении кочевников. В июне 1914 г. участники IV Всероссийского мусульманского съезда получили от казахской общественности телеграмму следующего содержания: «Мы хотим быть подчинены Оренбургскому Духовному собранию». М.-Н. Тюнтяри утверждал, что «одной из наиболее важных реформ и значительных трудов было распространение среди казахов знаний, приведение их к исламскому образу жизни, иджтихад (усилия) по прекращению среди казахов обычаев язычества» [Шәйхе Зәйнулла…, с. 65 – 69].

Мы видим, что если вначале имамы Троицка были преимущественно уроженцами Заказанья, то к концу XIX в. ключевую роль начинают играть уроженцы Зауралья – этнические башкиры, М. Бикматов, отец и сын З. и Г. Расули, но именно они вводят образование на татарском языке, являются сторонниками единого миллета (этнорелигиозного коллектива) ОМДС, объединяющего татар Европейской России и Сибири, башкир и казахов [Там же, с. 29]. На нужды медресе З. Расули оставил вакф, осенью 1917 г. его оценивали как 65 тыс. рублей деньгами, и два дома стоимостью 85,5 тыс. руб. [Тормыш, 1917, 25 октября].

По возвращении из каирского «аль-Азхара» в 1903 г. Габдуррахман Расули сменил на посту мударриса своего отца, который отошел от административных дел, сосредоточившись на суфийской практике. По его инициативе было значительно расширено преподавание светских дисциплин. Новая программа, утвержденная советом медресе, предусматривала 11-летний курс обучения (4 года в мектебе и 7 лет в медресе). Она включала вероучение, чтение и толкование Корана, изречения Пророка (хадисы), историю ислама и священную историю, теологию, этику, распределение наследственных долей (фараиз), логику, татарский и арабский языки, диктовку, чистописание и правописание, грамматику, синтаксис, чтение и литературу, русский язык, арифметику, алгебру, геометрию, естествознание, зоологию, физику, химию, географию, всеобщую, российскую и татарскую историю, педагогику и гигиену. Для поступления необходимо было сдать экзамены по всем предметам предыдущего класса, а также представить медицинское свидетельство о состоянии здоровья. В 1913–1914 уч. г. 13 педагогов обучали 240 человек, из которых 120 проживали в интернате при медресе [Денисов, 2011, с. 66]. В 1917–1918 уч. г. 10 педагогов обучали здесь 124 человек [Тормыш, 1917, 25 октября].

Если другие джадидские медресе целиком (кроме, вероятно, «Галии») придерживались рационалистической традиции Маржани, то в «Расулие» мы видим ее в сочетании с суфийской. Поэтому ее бывшие шакирды оказались столь

эффективны в советскую эпоху, когда неформальные суфийские связи оказались зачастую единственным эффективным способом выстраивания контактов с населением в условиях атеистического государства. «Расулию» закончили муфтии: председатель ЦДУМ / ДУМЕС (1936–1950) Г. З. Расулев (1889–1950), муфтий, председатель ДУМЕС (1951–1974) Ш. Ш. Хиялетдинов (1890–1974), муфтий ДУМ БАССР (1921–1923) М. Х. Халиков (1886–1934), муфтий ЦДУМ БАССР (1924–1936) М. Гатауллин (1875–1936). «Расулия» дала путевку в жизнь выдающимся людям, зачастую совмещавшим личное творчество и науку: это были башкирский поэт Шафик Аминев-Тамьяни (1858–1931), татарский языковед, доктор филологических наук, профессор Касим Закирович Ахмеров (1900–1969), поэт, драматург, языковед и фольклорист, деятель башкирского национального движения Хабибулла Габделькагирович Габитов (1886–1939), казахский поэт и журналист Акрам Галимов (1892–1913), один из основоположников башкирской советской литературы, писатель Мажит Гафури (1880–1934), башкирский писатель, тюрколог и общественный деятель Абдулкадыр Инан (1889–1976), деятель башкирского национального движения, поэт и публицист Габдулхай Иркабаев (1893–1919), фольклорист, собиратель киргизского народного творчества и первый исследователь поэтического эпоса «Манас» Касим Гайнанович Мифтахов (1892–1948), основоположник казахской литературы Султанмахмут Торайгыров (1893–1920), другие представители молодой интеллигенции мусульманских народов Волго-Уральского региона, Средней Азии и Казахстана [Ислам на Урале, с. 300–301].

Аналогичный проект по созданию джадидского татароязычного медресе был проведен в медресе при соборной мечети г. Челябинска. С середины 1870-х гг. в городе действовала мусульманская начальная школа (мектеб), возглавляемая будущим ахуном города М. М. Салимовым (1846–1920), который учился в медресе К(ы)шкар (Арский район Республики Татарстан) и Троицка и был сторонником бухарской системы образования. В 1890–1899 гг. одновременно со строительством соборной мечети Челябинска (Ак-мечеть) на средства купца З. Г. Галеева возвели поблизости новый комплекс из трех зданий для медресе. Попечительский совет передал в его ведение все образовательные учреждения прихода, которые он реформировал на основе джадидской системы. В 1906 г. на должность 2-го муллы был определен единомышленник Мунир Гадиев (1876–1913), уроженец д. Нов. Амзя Староальметовской волости Чистопольского уезда Казанской губернии, выпускник казанского медресе «Мухаммадия». За его плечами был опыт преподавания в родном медресе, и сам он был классическим продуктом джадидской системы образования [Денисов, 2008].

16.09.1907 г. при соборной мечети было открыто новометодное медресе, построенное на деньги попечителя З. Г. Галеева. Он пожертвовал на его содержание один из своих магазинов, приносивший ежегодный доход в 1200 руб. В медресе преподавались Коран, вероучение, священная история, татарский язык, татарская и арабская грамматика, чистописание, арифметика, география Российской империи, история Российского государства, а также во всех пяти отделениях – русский язык. 2.11.1908 г. в том же здании открылась первая в приуральском регионе мусульманская воскресная школа для взрослых. В 1913–1914 уч. г. в новометодном медресе 5 педагогов обучали 115 приходящих мальчиков [ГАОО. Ф. 21. Оп. 3. Д. 618. Л. 315 об. – 316].

Особенностью Троицка было наличие не только центров мусульманского профессионального образования, но и татарозычных центров подготовки учителей – как мужчин, так и женщин. «Дар аль-мугаллимин» (Мужская Учительская школа), носившая вначале официальное название «Вазифа» («Обязанность»), была открыта в сентябре 1915 г. на средства ташкентского купца 1-й гильдии Муллагали Яушева. Номинальным учредителем стал заведующий троицким медресе «Мухаммадия» Нияз Мухаммедхазиевич Максудов (Вильданов). Программа включала вероучение, татарский, арабский и русский язык, арифметику, алгебру, геометрию, всеобщую, русскую и татарскую историю, географию, естествоведение, анатомию и гигиену, физику (с основами химии), космографию, педагогику, элементарные сведения по сельскому хозяйству, рисование, чистописание, гимнастику и ручной труд. В 1916–1917 гг. директором «Вазифы» был первый профессор-историк из татар, доктор наук, писатель, публицист, общественный деятель Газиз Салихович Губайдуллин (1887–1937) [Денисов, 2011, с. 106–108]. Он получил как среднее религиозное, так и высшее светское образование (Казанский университет).

«Дар аль-мугаллимат» (Женская Учительская школа) была открыта в сентябре 1915 г. на средства вдовы ташкентского купца Гайнии Багаутдиновны Яушевой. Целью образовательного

учреждения была подготовка учительниц для мусульманских начальных школ. Оно состояло из подготовительного и 5 основных классов. Программа включала вероучение, историю ислама, татарский, арабский и русский языки, арифметику, алгебру, геометрию, всеобщую, русскую и татарскую историю, географию, природоведение, анатомию, гигиену, элементарные сведения из физики и химии, общую педагогику, дидактику, историю педагогики, методику преподавания русского яз. и арифметики, рисование, чистописание, рукоделие и основы домашнего хозяйства, музыку и пение. В 1916 г. на обучение сюда были приняты 62 воспитанницы, а в 1917–1918 уч. г. их число возросло до 179 [Там же, с. 108–112]. На 26 августа 1917 г. были объявлены вступительные экзамены в «Дар аль-мугаллимат» Троицка, что на русском языке именовалось как «училище Г.-Б. Яушевой» [Тормыш, 1917, 18 июля], то есть речь шла о частном учебном заведении.

Как мы уже указывали, мусульманская община г. Троицка, возглавляемая Яушевыми, стала одним из центров мусульманской городской цивилизации в России. При поддержке меценатов действовали вышеуказанное медресе, мужская и женская учительская школы, Троицкое мусульманское благотворительное общество, Троицкое общество «Хайрат», Троицкое общество поощрения сценического и музыкального искусства, «Троицкое общество приказчиков», Троицкое общество распространения просвещения.

В апреле 1898 г. жители города возбудили ходатайство о разрешении учредить «Троицкое мусульманское благотворительное общество», 5 июня губернатор утвердил его устав, а с ноября первая мусульманская общественная организация в Оренбургской губернии приступила к своей работе. Председателями Общества избирались Абдулвали Ахмеджанович Яушев (1901–1906) и Муллагали Ахмеджанович Яушев (1906–1917), к 1913 г. «Троицкое мусульманское благотворительное общество» насчитывало в своих рядах 65 человек, среди его почетных членов были муфтий ОМДС М. Султанов (Уфа) и основатель джадидизма И. Гаспринский. Деятельность организации включала: оказание помощи голодающим в районах, пострадавших от неурожая, адресную поддержку неимущим, финансирование 6 мусульманских школ города, открытие бесплатной библиотеки-читальни, сиротского приюта, благоустройство мусульманского кладбища и др. [Ислам на Урале, с. 360]. В 1899 г. Общество открыло в городе мусульманский сиротский приют. По данным 1913 г., здесь получали кров, еду, одежду, медицинскую помощь 16 мальчиков и 10 девочек. В целом в 1913 г. приход «Троицкого мусульманского благотворительного общества» составил 22504,02 руб., а расход – 5853,17 руб. [Отчет Троицкого мусульманского благотворительного общества за 1913 г].

5 июня 1911 г. в реестр было включено «Троицкое общество распространения просвещения» (нашр-и-маариф), которое возглавил Латиф Яушев [Ислам на Урале, с. 361]. 27 августа 1911 г. было зарегистрировано «Троицкое общество поощрения сценического и музыкального искусства», при нем существовал струнный оркестр, а также драматическая труппа [Там же]. 18 февраля 1913 г. последовало официальное разрешение на открытие «Троицкого общества „Хайрат“ в память 300-летия царствования Дома Романовых», нацеленное на помощь бедным мусульманам [Там же, с. 360]. «Троицкое общество приказчиков» (ТОП) возникло в ходе революции 1905–1907 гг. под руководством социал-демократа К. Габитова [Там же]. Стипендиальными программами этого общества пользовались студенты юридического факультета Харьковского университета Мухаммад-Наджиб Курбангалеев, Стамбульского педагогического института Хабиб Зайни [Ямаева, с. 202]. В 1910 г. по распоряжению правительства общество было закрыто как революционная организация.

Благотворительные общества стали местом начала общественной деятельности лидеров общенационального масштаба. Так, Латиф Яушев в 1917–1918 гг. был членом Малия назараты (финансовое ведомство) Милли Идарэ, Мухаммад-Наджиб Курбангалеев стал членом бюро при мусульманской фракции Государственной Думы в 1916–1917 гг., в 1917–1918 гг. – председателем Магариф назараты (ведомства просвещения) Милли Идарэ. Хабиб Зайни известен как педагог, автор многих учебников, в 1922–1925 гг. – директор Троицкого татарского педагогического техникума.

«Наджат» («Спасение») – бесплатная библиотека-читальня в Троицке и первая татарская публичная библиотека – была организована Троицким мусульманским благотворительным обществом и открылась не позднее 1898 г. Она сыграла большую просветительскую роль в культурном развитии населения дореволюционного Троицка [Денисов, 2011, с. 113–114].

С 1903 г. при медресе «Расулия» работала типография, где печатались буквари на татарском и казахском языках, религиозные книги, мусульманские календари, художественные произведения. В Троицке действовало издательство «Хезмэт», выпускались газеты и журналы: казахский «Айкап» и татарский «Акмулла».

Близкой по типу была мусульманская инфраструктура Челябинска с благотворительным обществом и библиотекой. Челябинское мусульманское благотворительное общество, устав зарегистрирован 4.02.1906 г. Председателем правления стал И. Г. Галеев. Оно было закрыто в 1912 г. как не прошедшее перерегистрацию. Однако уже в феврале 1913 г. имам городской мечети М. Гадиев выступил с инициативой создания «Челябинского мусульманского благотворительного общества, учрежденного в память юбилея 300-летия царствования дома Романовых». Благодаря этой уловке удалось возродить прежнюю организацию под новым названием. Ее устав был зарегистрирован 8.06.1913 г. Председателями Общества были З. З. Ахунов и Ш. А. Ахметов, о которых упоминалось выше. В 1914 г. насчитывало в своих рядах 112 чел.

Общество предоставляло финансовую помощь нуждающимся, выдавало пособия бедным ученикам, оказывало поддержку мусульманской библиотеке г. Челябинска, обеспечивало содержание и охрану кладбища, оплачивало расходы по погребению неимущих единоверцев, умерших в челябинской тюрьме и городской больнице, в 1914 г. открыло ремесленную школу для обучения столярному мастерству мусульманских юношей из семей мобилизованных на фронты I мировой войны и бедняков. В 1914 г. приход Общества составил 3458 руб. 91 коп., а расход – 1337 руб. 93 коп., в том числе: на оказание материальной помощи 84 лицам – 487 руб., мусульманской библиотеке – 100 руб., на организацию и содержание столярной ремесленной школы – 480 руб. [Отчет Челябинского мусульманского благотворительного общества, учрежденного в память 300-летия царствования дома Романовых, за 1914 г].

В Челябинске 23.12.1916 г. прошло совещание по вопросам образования, где было собрано 52 тыс. руб. на нужды просвещения, прежде всего на покупку дома для школы для девочек. Характерно, что собрание вел З. Галеев. Для реализации плана была создана комиссия в лице того же З. Галеева, Шакира Ахметова, Мулламухаммед Яушева, Закира Ахунова, Мухаммеджана Валиева, Ульдана Ахметова, Габдуллы Валиуллина. Причем первые четверо внесли по 10.000 руб., Валиев и Валиуллин – по 5 тыс., а Ахметов – 2 тыс. руб. [Тормыш, 1917, 3 января].

4 февраля 1906 г. при мечети была открыта бесплатная мусульманская библиотека-читальня. На начало 1916 г. библиотека предлагала своим читателям 2554 книги. [Отчет…, с. 13]. В ее фондах была представлена татарская художественная литература, сочинения русских и зарубежных писателей, книги и учебники по научным дисциплинам, религиозная литература [Каталог книг Челябинской Мусульманской бесплатной библиотеки-читальни].

По отчетам Челябинской мусульманской библиотеки, в 1909 г. ее читальный зал посетили 14250 подписчиков, в 1915 г. – 12167 читателя, включая 805 женщин. В 1918 г. Милли Шуро (Мусульманский Совет) просил Челябинскую городскую думу выделить на содержание библиотеки 9010 руб., а также ассигновать 7500 руб. на открытие еще двух подобных учреждений: на станции и за рекой. Однако новые мусульманские библиотеки так и не были организованы в связи с революционными событиями и Гражданской войной [Денисов, 2011, с. 184–188].

В период революции 1905–1907 гг. мы видим представительство Челябинска и Троицка на различных всероссийских мусульманских форумах. В 1904 г. с целью подготовки всероссийского мусульманского съезда Троицк посетил Г-Р. Ибрагим, общаясь прежде всего с Яушевыми. На прошедшем 10–15 апреля 1905 г. при ОМДС «Голяма жәмгыяте» («Общества улемов») мусульман был ахун Троицка А. Рахманкулов, который в 1905 г. представлял Троицк на организационных совещаниях в Санкт-Петербурге и Чистополе, призванных подготовить проведение и выработать программу I Всероссийского мусульманского съезда.

В работе I Всероссийского мусульманского съезда 1905 г. принимали участие Габдуррахман Ахмаров, Закир Галеев и Абдулвали Яушев. На II Всероссийском мусульманском съезде 1906 г. в Санкт-Петербурге Троицк представляли М. Уразаев, Муллагали Яушев, Мухаммедгали Яушев, Челябинск – Закир Галеев. На III Всероссийском мусульманском съезде 1906 г. в состав комиссии, которая обсуждала проекты реформирования духовных собраний, входил троицкий имам Габдуррахман Расули.

Одним из депутатов II Государственной Думы от Оренбургской губернии стал потомственный почетный гражданин Троицка Шахбал Са-

хаутдинович Сейфитдинов (1847–1917). В январе 1908 г. троицкие мусульмане за подписью 120 человек направили программное письмо членам мусульманской фракции III Государственной Думы, в котором призывали добиваться «отмены всех правоограничений мусульман, установленных из религиозных или национальных особенностей». В другом письме, посланном члену мусульманской фракции от Оренбургской губернии З. Н. Байбурину в октябре 1910 г., троицкие избиратели выступили за преподавание всех предметов в начальной школе на национальных языках, а также за обязательное изучение родного языка в учебных заведениях более высокой ступени. С 3 по 20 февраля 1916 г. в Петрограде прошло совещание при мусульманской фракции IV Государственной Думы, где Оренбургскую губернию представлял мулла А. А. Рахманкулов. Здесь было принято решение о создании при ней постоянного бюро, куда вошел упоминавшийся выше помощник присяжного поверенного из Троицка М.-Н. Курбангалеев [Там же, с. 122–124].

5 марта 1917 г. в Оренбурге было создано постоянное Оренбургское мусульманское бюро, под председательством Фатиха Карими [Вакыт, 1917, 6, 10 марта]. Оно разослало телеграмму лидерам татарских общин Приуралья, Казахстана, Туркестана и Нижней Волги: «Мусульманское бюро... обращается с призывом сорганизовываться, участвовать в местных гражданских исполнительных комитетах, устраивать собрания, объявлять народу о бесповоротной гибели старого правительства и о необходимости подготовки к выборам в Учредительное Собрание, организовать спешно местный комитет для сношений с Оренбургским мусульманским бюро. Председатель бюро Фатих Карими». Телеграмма была, в частности, направлена в Троицк, Челябинск [Вакыт, 1917, 10 марта]. В ближайшие дни мусульманское бюро было создано в Троицке [Вакыт, 1917, 12 марта]. 18 марта было создано Мусульманское бюро в Челябинске (председатель Шакир Салимов). На митинг из Троицка прибыли Габдулла Рахманкулов и Габдулла Газизи [Тормыш, 1917, 29 марта]. В Мусульманское бюро в Троицке прибыли представители казахов [Ирек, 1917, 5 апреля].

Во Временном центральном бюро российских мусульман, собравшемся в Петрограде 15–17 марта 1917 г., мусульман Троицка представляли Салим-Гирей Джантюрин и Нияз Максудов, Челябинска – Мухаммад-Наджиб Курбангалиев [100-летие…, с. 27]. На I Всероссийский мусульманский съезд 1917 г. от Челябинска были избраны Саид-Мухаммад Гильманов, Мирагаяз Алиев и Закир Киреев [Вакыт, 1917, 21 апреля].

Представители Троицка Султан Черкасов и Рокыя Юнусова участвовали во II Всероссийском мусульманском съезде 1917 г. Причем они были выделены отдельно от списка Оренбургской губернии [Корылтай]. 8–9 июня прошел съезд мусульманских учителей Челябинского уезда, где был создан Союз мусульманских учителей Челябинского уезда, действующий согласно решению Всероссийского Съезда тюрко-татарских учителей в Казани (апрель 1917 г.) [Тормыш, 1917, 14 июня].

Представители Оренбургской губернии не были избраны в число казыев ОМДС на I Всероссийском мусульманском съезде 1917 г. Но Габдуррахман Расули участвовал во всех основных мероприятиях при муфтияте летом-осенью 1917 г. Он отмечен среди участников 1-го меджлиса с новым муфтием Галимджаном Баруди, прошедшего 14 июня 1917 г. [Тормыш, 1917, 16 июня]. Габдуррахман Расули 15–19 июня участвовал в совещании по образованию [Тормыш, 1917, 23 июня]. Наконец, Расули подписывается под фетвой 25 улемов (включая муфтиев ОМДС и Крыма), нынешних и предыдущих казыев, по которой расходы на образовательные и научные цели считаются равными садака [Тормыш, 1917, 26 июня]. Он продемонстрировал приверженность традициям, которых придерживались отцы и улемов Троицка четверть века назад.

Благодаря уфимской газете «Тормыш» можно получить представление об общественных организациях и их лидерах. Накануне местных выборов в Челябинске ими называются председатель Комитета по распространению гражданственности (среди мусульман) Миргазиян Крымов и глава отдела по мусульманскому просвещению уездной управы и председатель Милли Шуро Галим Айдаров [Тормыш, 1917, 24 августа]. После II Всероссийского мусульманского съезда мы видим процесс превращения мусульманских комитетов и бюро в Милли Шуро (Национальные Советы), которые и займутся вопросами национального просвещения и финансов. В «Тормыш» за 24 сентября сообщается, что Троицкое мусульманское бюро трансформируется в Милли Шуро [Тормыш, 1917, 24 сентября].

В 1917 – начале 1918 г. представители Троицка и Челябинска сыграли наиболее важную

роль в деятельности Малия назараты (финансового ведомства) Милли Идарә и «Милли хәзинә» (Национальная казна). На II Всероссийском мусульманском съезде Латиф Яушев был избран одним из трех членов Малия назараты Вакытлы Милли Идарә (Временное Национальное Правительство). Он участвовал от имени назарата 10–13 октября 1917 г. в заседании при Малия назараты (финансовом ведомстве) Милли Идарә по созданию «Милли хәзинә». Наряду с ним на совещании были Муллагали Яушев (Троицк), Закир Галиев, Закир Ахундов и Мухаммеджан Валиев (Челябинск) [Тормыш, 1917, 16 октября]. В руководство «Милли хәзинә» вошли Латиф Яушев, Муллагали Яушев, Закир Галеев и Закир Ахундов [Тормыш, 1917, 18 октября]. 11 января 1918 г. Латиф Яушев был переизбран членом Малия назараты Милли Идарэ. 1–4 ноября 1917 г. прошло совещание при Магариф Назараты. Здесь земство Челябинского уезда представлял Галим Айдаров, Верхнеуральского и Троицкого – Масгут Файзи [Мухарият, 1917, № 3, 13 ноября, с. 6.].

В годы Гражданской войны органы просвещения Милли Идарэ продолжали действовать. На 15 декабря 1918 г. намечалось совещание при Магариф назараты в Петропавловске по вопросу об организации национальной системы образования. Среди участников назывались имена представителей Челябинска А. Айдарова и А. Асадуллина [ГА РТ. Ф. 36. О. Д. 106. Св. 16. Л. 160]. Но, как и в случае с Мусульманской библиотекой Челябинска, Гражданская война не дала возможности для развития национальной инфраструктуры просвещения.

Результаты

В результате использования архивных данных, сборников отчетов, а также прессы мы доказали, что мусульмане Троицка и Челябинска в 1910-е гг. сформировали полноценные структуры мусульманских городских общин, обслуживающих потребности мусульман не только своих уездов, но и Южного Приуралья, Северного Казахстана и Западной Сибири. Она включала в себя фирмы оптовой торговли, производства по переработке сырья, а также благотворительные общества, библиотеки, учреждения профессионального образования для мужчин и женщин, типографии, периодические издания, которые наиболее централизованно были использованы органами национально-культурной и религиозной автономии мусульман тюрко-татар Внутренней России и Сибири 1917–1918 гг.

Выводы

Мусульманские общины Челябинска и Троицка обладали целостной религиозной инфраструктурой в лице мечетей и медресе. Имамы Троицка стали первой корпорацией имамов, которая уже в 1892–1893 учебном году поддержала джадидскую реформу образования Гаспринского. Мусульманская буржуазия Троицка (прежде всего в лице Яушевых) и Челябинска обеспечивала стабильное финансирование мечетей, мектебов и медресе. Среди светских объединений до революции 1917 г. в Челябинске и Троицке ключевую роль играли благотворительные общества и библиотеки, участие в их деятельности во многом подготовило кадры для общественной деятельности в период революции 1905–1907 гг. и 1917 гг. Представители Троицка и Челябинска участвовали во всех крупнейших мусульманских форумах начала XX века, прежде всего Всероссийских мусульманских съездах 1905–1906 гг. и 1917 гг. Весной-летом 1917 г. в Троицке и Челябинске действовали Мусульманские бюро, которые к осени трансформировались в Милли Шуро (Национальные Советы). Из трех назаратов Милли Идарэ представители Троицка и Челябинска наиболее активно проявили себя в деятельности Малия назараты (финансового ведомства).

Литература

Азаматов Д. Д. Из истории мусульманской благотворительности. Вакуфы на территории Европейской части России и Сибири в конце XIX – начале XX вв. Уфа: Издание Башкирского университета, 2000. 102 с.

Денисов Д. Н. Очерки по истории мусульманских общин Челябинского края (XVIII – начало XX в.). М.: ИД Марджани, 2011. 256 с.

Денисов Д. Н. Мусульманская община Челябинска (60-е гг. XIX – начало XX веков) // Вестник Челябинского госуниверситета. История. Вып. 27. 2008, № 34, с. 137–148.

Денисов Д. Н. Троицк // История татар». Том VI. Формирование татарской нации XIX – начало XX в. Казань: Институт истории АН РТ, 2013. С. 85–87 с.

Исхаков С. М. Российские мусульмане и революция (весна 1917 г. – лето 1918 г.). М.: Институт Российской истории РАН, 2003. 476 с.

Ислам на Урале. Энциклопедический словарь. М. – Нижний Новгород: ИД Медина, 2009. 476 с.

Каталог книг Челябинской Мусульманской бесплатной библиотеки-читальни. Оренбург: Типография газеты «Вакт», 1912.

Косач Г. Г. Город на стыке двух континентов: оренбургское татарское меньшинство и государство.

М.: Изд. центр Ин-та стран Азии и Африки при МГУ им. М. В. Ломоносова, 1998. 148 с.

Медресе Южного Урала и Приуралья: история и современность: Хрестоматия / сост. Т. М. Аминов. Уфа: Изд-во БГПУ, 2010. 429 с.

Насыров Р. Х. Шейх Зайнулла Расулев. Уфа: Китап, 2008. 176 с.

«Отчет Троицкого мусульманского благотворительного общества за 1913 г. Троицк, 1914.

Отчет Челябинского мусульманского благотворительного общества, учрежденного в память 300-летия царствования дома Романовых, за 1914 г. Челябинск, 1915.

Рахманкулов А. В. Шейх Ахмат Хаджи Рахманкулов и его потомки. Челябинск: [Бм.], 1998.

100-летие образования Татарской АССР: Сборник документов и материалов: в 3 т. / авт.-сост. З. С. Миннуллин, научн. ред. Р. Р. Хайрутдинов, Р. Р. Фахрутдинов. Т. 1. Казань: Заман, 2017. 520 с.

Хабутдинов А. Ю. Формирование нации и основные направления развития татарского общества в конце XVIII – начале XX веков. Казань: Идел-Пресс, 2001. 383 с.

Хабутдинов А. Ю. Органы национальной автономии тюрко-татар Внутренней России и Сибири в 1917–1918 гг. Вологда: Изд. Центр Вологодской государственной молочнохозяственной академии им. Н. В. Верещагина, 2001. 61 с.

Ямаева Л. А. Мусульманский либерализм начала XX в. как общественно-политическое движение (по материалам Уфимской и Оренбургской губерний). Уфа: Гилем, 2002. 300 с.

Баттал Г. Габделвәли Яушев. Оренбург, 1912. 17 с.

Дәүләт Н. 1917 Октябрь Инкыйлабы вә төрк-татар Милләт Мәҗлесе. Казан: Җыен: Милли китап, 2008. 382 б.

Троицки голямасы вә ысулы җәдид (автордашлар: Ә. Рахманкулов, М. Бикмәтов, Г. Мөхәммәдҗан). Оренбург: «Вакыт» матб., 1909. 11 б.

Фахреддин Р. Асар. Т. 2. Казань: Рухият, 2009. 648 с.

Шәйхе Зәйнулла хәзрәтнең тәрҗемәи хәле / Төз. Р. Фәхретдин. Оренбург: «Вакыт» матбагасы, 1917. 106 б.

Вакыт. 1917. 6 марта.

Вакыт. 1917. 10 марта.

Вакыт. 1917. 12 марта.

Вакыт. 1917. 21 апреля.

Ирек. 1917. 5 апреля.

Корылтай. 1917. 8 августа

Мухариях. 1917. № 3. 13 ноября. С. 6.

Тарджеман. 1904. 4 апреля.

Тормыш. 1917. 3 января.

Тормыш. 1917. 29 марта.

Тормыш. 1917. 14 июня.

Тормыш. 1917. 16 июня.

Тормыш. 1917. 23 июня.

Тормыш. 1917. 26 июня.

Тормыш. 1917. 18 июля

Тормыш. 1917. 24 августа.

Тормыш. 1917. 24 сентября.

Тормыш. 1917. 16 октября

Тормыш. 1917. 18 октября

Тормыш. 1917. 25 октября

ГАОО. Ф. 21. Оп. 2. Д. 618. Л. 330–330 об., 332–333.

ГАОО. Ф. 11. Оп. 3. Д. 4105. Л. 855–856.

НА РБ. Ф. 187. Оп. 1. Д. 412. Л. 36, 39 об.

НА РБ. Ф. И-295. Оп. 6. Д. 1459. Л. 3-4 об., 11–11 об., 20–20 об., 29–30 об.

ГА РТ. Ф, 36. О. Д. 106, Св. 16. Л. 160.

XVIII ГАСЫР АХЫРЫ – XX ЙӨЗ БАШЫНДА ТРОИЦК ҺӘМ ЧИЛӘБЕДӘ МӨСЕЛМАН ҖӘМГЫЯТЬЛӘРЕ ФОРМАЛАШУ ҺӘМ ҮСЕШЕ

Денис Николаевич Денисов,
Оренбург дәүләт университеты,
Россия, 460018, Оренбург ш., Җиңү пр., 13 нче йорт,
dingez56@mail.ru.

Айдар Юрий улы Хәбетдинов,
Россия дәүләт гадел хөкем университетының Казан филиалы,
Россия, 420088, Казан ш., 2 нче Азино ур., 7 нче А йорт,
aihabutdinov@mail.ru.

Мәкалә Троицк һәм Чиләбедәге мөселман шәһәр җәмгыятьләре иҗтимагый тормышының үсешен өйрәнүгә багышланган. XIX – XX йөзләр чигендә һәм XX гасыр башында иҗтимагый үзоешуның нигезен мәчет һәм мәдрәсәләр, хәйрия җәмгыятьләре, типографияләр, вакытлы матбугат басмалары, мәдрәсә һәм мәктәпләр тәшкил итүе дәлилләнә. 1917 нче елның

февраленә кадәрге чорда татарларның иҗтимагый хәрәкәте нигезен хәйрия җәмгыятьләре алып торса, февральдән соң – мөселман комитетлары һәм бюролары, ә 1917 нче елның июлендә булган II Бөтенроссия мөселман съездыннан соң – Милли Шура, ягъни халыкның мәгариф, хәйриячелек, дин өлкәсендәге ихтыяҗларын канәгатьләндерүгә юнәлдерелгән органнар тәшкил итә. Комитет һәм бюролар буржуазия, дин әһелләре һәм укытучы вәкилләреннән формалаша, шуңа күрә 1917 нче елның июлендә Милли идарә милли-мәдәни автономиясе хөкүмәте составында өч министрлык төзелә һәм алар буржуазия (Кече Нәзарәт), руханилар (Диния Нәзарәте) һәм укытучылар (Мәгариф Нәзарәте) мәнфәгатьләрен чагылдыра. Мәкаләдә әлеге органнар эшчәнлегенең Троицк һәм Чиләбе мисалында бу шәһәрләр төзелү һәм аларда мөселман җәмгыятьләре оешудан алып, 1919 нчы ел ахырында совет режимына тулысынча күчүенә кадәрге үсешен чагылдырган фактологик материал системага салып бирелә.

Төп төшенчәләр: татарлар, мөселман җәмгыяте, Троицк, Чиләбе.

DOI: 10.26907/2311-2042-2021-17-2-105-118

THE SERIES OF PROGRAMMES "YASHESEN TEATR", AIRED ON THE TV CHANNEL "TATARSTAN – NEW CENTURY", AND ITS ROLE IN POPULARIZING THEATRE

Gulshat Khabullovna Galimullina,
Institute of Tatar Encyclopedia and Regional Studies
of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan,
56 Pushkin Str., Kazan, 420015, Russian Federation,
kirbi2@mail.ru.

Alsu Bulatovna Nasibullina,
Institute of Tatar Encyclopedia and Regional Studies
of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan,
56 Pushkin Str., Kazan, 420015, Russian Federation,
bulat.alsu1971@yandex.ru.

The article examines the history of the creation of the educational TV programme "Yashesen Teatr!" ("Long Live Theatre!"), dedicated to the 100th anniversary of the Tatar theatrical art, on the TV channel "Tatarstan – New Century" (TNV) and systemises the archival material, which ensures the richness of the content. It is proved that the series of the programmes "Yashesen Teatr!" provides TNV with the opportunity to fully realize its cultural and educational function. The analysis of the video archive reveals similarities in the design of the opening sequences, which makes each programme recognizable to the viewer. Most of the programmes include excerpts of performances from the TNV video library, showing archival materials that allow you to form a visible idea of a particular period in the history of the theatre. The genre of interviews and conversations enables the TV journalist G. Kh. Zinnatullina to reduce the distance between experienced and uninitiated viewers. Not only does the host inform the viewers about important events in the world of theatre, but she also analyses them, offering her vision in a subtle way, which helps to convey educational information to a wide audience. The creative collaboration of researchers, museum workers, artists, directors and journalists provided the series of programmes with high-quality content, which ensured a steady interest among viewers.

Key words: Republic of Tatarstan, series of programmes "Yashesen Teatr!", regional television, TV programmes, television and radio company "Tatarstan – New Century" (TNV), Ilshat Yunusovich Aminov, Gulnara Khabulovna Zinnatullina, Zagirya Barievna Kurtaeva, Rafel Rafkatovich Garayev.

Theatre is the art of reflecting life.
Konstantin Stanislavski

Introduction

The study of the history of Tatar television can hardly be called sufficient and systematic. The first fruit was the work "Time and Connection" by A. Orlova, which contained a small essay about the Tatar television studio [Orlova]. The anniversary edition, issued in 2000, was dedicated to the 40th anniversary of the studio [Gosudarstvennaia teleradiokompaniia]. In 2004, R. Dautova defended her thesis on the history of the formation of Tatar television (1950-1960) [Dautova, Stanovlenie i razvitie ...]. The article by M. Fatykhova traces the tendencies of nationalization and commercialization of TV in the Republic of Tatarstan [Fatykhova]. There is a special group of articles devoted to the activities of particular TV journalists of the Republic of Tatarstan. We made the first attempt to summarize the activities of the TV journalist G. Zinnatullina in the article "The role of TV programmes in the Tatar language in the popularization of national culture on regional television" [Galimullina, Nasibullina. Rol' teleprogramm...]. Valuable material on the history of television can also be found in the Tatar Encyclopedia [Dautova, Televizionnoe veshchanie].

The chronological framework of our new study covers the post-Soviet period of regional television development. The object of the study is the thematic programme "Yashesen Teatr!", produced by the TV and radio company "Tatarstan – New Century" (TNV). The subject of the research is the cultural and educational mission of this program, its creative potential and its role in popularizing the

Tatar national theatrical culture among the regional television viewers.

Today, many TV channels, except for "Russia K" and "Tatarstan – New Century" (TNV), hardly ever spend their airtime on showing theatrical performances. Meanwhile, television plays a huge role in preserving great theatrical moments. Federal channels hardly ever show performances of regional theatres. "Russia K" makes an exception only for the nominees for the Golden Mask National Theatre Award. Unfortunately, today the Russian television is governed by the commercial factor rather than the cultural one. But if we look into the history of the Russian television, we will see that its initial aim was to create cultural and educational programmes. It is well known that "television is not only a source of social information for TV viewers, but also a source which disseminates universal cultural values, transmits cultural and educational content and guarantees the preservation of the language, culture, and traditions of the peoples of our country" [Gegelova].

Researchers point to the diversity of ties between theatre and television: "At its inception, television was literally based on theatre. Early on-air broadcasts were performances by theatre actors and broadcasts from theatre halls. Then the era of TV theatre began. Today we can witness how this phenomenon is disappearing" [Myasnikova, p. 63].

The purpose of our research is to systematize the materials related to the history of the series of cultural and educational programmes "Yashesen Teatr!" (translated from Tatar – "Long Live Theatre!").

Materials and methods

In our research, along with reviewing, we successfully apply typological and morphological methods of analysis of regional television, which gives us the opportunity to study the cultural policy of the TV and radio company TNV in depth.

The material for the study was the documents stored in the personal archive of the TV journalist G. Zinnatullina, the memoirs of the film crew of "Yashesen Teatr!", as well as the video archive from the video library of the TNV channel.

Discussion

In 2006, we celebrated the 100th anniversary of the Tatar theatrical art. This memorable event inspired the creation of a series of programmes dedicated to the Tatar theatre and aimed at popularizing its achievements and preserving its history for future generations. The decision was made by the Director General of the TV and radio company "Tatarstan – New Century" (TNV) Ilshat Yunusovich Aminov at the suggestion of the management of the The Galiaskar Kamal Tatar Academic Theatre (chief director – Farid Rafkatovich Bikchantaev (since 2002), director – Shamil Zinnurovich Zakirov (from 1985 to 2012). The series of programmes was named "Yashesen Teatr!" ("Long Live Theatre!").

The TV show was produced by the film crew which included Gulnara Khabulovna Zinnatullina (the author, the host and the leader of the group), Zagirya Barievna Kurtaeva (the director), Rafel Rafkatovich Garayev, Honored Art Worker of the Republic of Tatarstan (a cameraman), Ferdinant Salikhzyanovich Khakimzyanov (a lighting technician), Zufar Rafaelevich Khairullin (a sound engineer), Gulfira Kalimullina (a reporter), Almira Kalimullina (an assistant director), Lydia Alekseevna Enkova (a video editor), Artur Bayazitov (a computer designer). Vladimir Arkadievich Paleev, Andrey Pavlovich Mayorov (sound engineers) and Ildar Iskanderovich Shamsutdinov, Honored Worker of Culture of the Republic of Tatarstan (a cameraman) joined the team later.

Gulnara Zinnatullina (1952–2020) acquired her first shooting experience on television when she was a schoolgirl: she hosted programmes for children, in particular, the educational TV magazine "Pioneerstan". Later she graduated from the Faculty of History and Philology of Kazan State University. In 1970, she was hired as an employee of the Kazan television studio and worked in this sphere for 42 years. G. Zinnatullina had a chance to work in different editorial teams; she was the host of morning news programmes and live broadcasts, as well as the author of various art programmes. For many years she was the face first of the State TV and Radio Broadcasting Company "Tatarstan", then of OAO "Tatarstan – New Century". Gulnara Khabulovna's merits were noted by the government of the republic and the professional community: she was awarded the title "Honored Worker of Culture of the Republic of Tatarstan" (2000), she twice became the winner of the Republican competition in the field of journalism and mass media "Бәллүр каләм" ("A Crystal Pen"): for cycles of copyright programs "Иртә түгел, соң түгел" ("In Time", 1998) and "Яшәү яме" ("Beauty of Life") in the nomination "Name in Journalism" (2007) [Galimullina, Nasibullina, Kherbi avyly...]. However, the series of programmes "Yashesen theatre!" holds a special place in her creative biography.

Director Z. B. Kurtaeva (1958) also began working at the Kazan TV studio after graduating from the Faculty of History and Philology of Kazan State University in 1983. The first step in her career was the position of an assistant director of the State Television and Radio Broadcasting Company "Tatarstan". She devoted 34 years of her life to her beloved work. As a professional director, Zagirya Barievna worked on a wide variety of programmes: television documentaries, filming theatre performances, broadcasts of various concerts, competitions and festivals. She has invested more than five years in the creation of "Yashesen Teatr!".

In 2005, this creative team began to work on the series of television programmes "Yashesen Teatr!" under the slogan "100 TV programmes for the centenary of the Tatar theatre!" This programme was designed to give coverage of the history of creation and activities of the Tatar theatrical troupes that worked in different districts of the Republic of Tatarstan and in the regions of Russia (14 theatre troupes in total). In 100 years, the Tatar theatre came a long way of development, so there was plenty of material to systematize.

TV shows about the theatre and the creative path of actors are always relevant and popular, because they help viewers understand theatrical life, look at the reality from the outside, realise that apart from acting itself, each performance is created thanks to the hard work of a "backstage" team consisting of directors, sound directors, theatre artists, lighting designers and many other workers.

The TV programmes "Yashesen Teatr!" were based on the archival materials from the funds of theatres and video libraries, as well as from the State Archives of the Republic of Tatarstan. The TV shows were produced with the support of the Republican Agency for Press and Mass Communications "TATMEDIA".

The film crew closely collaborated with the theatre experts of the Republic of Tatarstan ([Blagov, Ilialova], [Ilialova]), in particular with the Doctor of Arts, Honored Scientist of the Republic of Tatarstan, Corresponding Member of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan Mekhametgali Gilmegalievich Arslanov. The team also collaborated very fruitfully with the director of the Museum of the Galiaskar Kamal Tatar Academic Theatre, Honored Art Worker of the Republic of Tatarstan, People's Artist of the Republic of Tatarstan, the laureate of the Theatre Prize named after D. Siraziev Luara Galimzyanovna Shakirzyanova (Zukhra Shakirzyan).

In the course of work on this large-scale project, 306 programs about the theatres of the Republic of Tatarstan, Ufa, Orenburg were prepared and shown on TV. They feature portraits of prominent actors and public figures who have left their mark in the history of Tatar theatrical art, and some of whom are no longer alive. They include Firdaus Akhtyamova (theatre and film actress, People's Artist of the Republic of Tatarstan), Nazhiba Ikhsanova (People's Artist of Russia and the Tatar Autonomous Soviet Socialist Republic (TASSR), Honoured Artist of the TASSR and the Russian Soviet Federative Socialist Republic (RSFSR), Laureate of the State Prize of the Republic of Tatarstan named after G. Tukay), Khalil Makhmutov (Honored Artist of the TASSR, People's Artist of the TASSR), Shaukat Biktemirov (People's Artist of the USSR, Laureate of the State Prize of the RSFSR named after K.S. Stanislavsky and the Republican Prize named after G. Tukay), Islamiya Makhmutova (Honored Artist of the RSFSR, People's Artist of the Republic of Tatarstan), Tufan Minnullin (writer, playwright, deputy of the State Council of the Republic of Tatarstan), Marsel Salimzhanov (director, teacher, People's Artist of the USSR, Laureate of the State Prize of the RSFSR named after K.S Stanislavsky), Aydar Khafizov (People's Artist of the Republic of Tatarstan and Honored Artist of Russia) and many others.

On the basis of archival materials from the TNV channel's video library, the authors have compiled a list of "Yashesen Teatr!" programmes that have been released since 2005 (see Appendix 1, p. 112). The analysis of this list shows that several episodes are devoted to each theatrical collective. As a rule, each one begins with familiarizing the viewers with the history of the given theatre, its creation, the artists who stood at the origins, its first victories and difficulties. The programmes also contain interviews with the actors (spectators and creative workers) and excerpts from performances. As you can see, the shooting of the television programmes was preceded by a comprehensive scientific, historical, research work designed to reveal the history of the formation and creative activity of Tatar theatres from across Russia.

The first 80 episodes of the TV show "Yashesen Teatr!" were dedicated to the theatrical company of the Galiaskar Kamal Tatar Academic Theatre (Kazan). Each of these 80 TV shows lasts for 30 minutes! That's 40 hours of airtime!

Four issues tell about the famous GITIS graduates (actors who graduated from the Tatar studio of the State Institute of Theatre Arts in Moscow and

arrived in Kazan in 1949). These are Shakhsenem Asfandiyarova, Asiya Galeeva, Gaukhar Kamalova, Rafkat Bikchantaev, Prazat Isanbet, Dellus Ilyasov, Rauza Akhmerova, Gulsum Yusupova and others. One program is dedicated to the actors who graduated from the Leningrad State Institute of Theatre, Music and Cinematography.

A separate block of episodes is devoted to the Shchepkin graduates (2 programmes for the 50th anniversary of graduation from the school and separately about each actor). These are the actors who graduated from the Tatar studio of the Mikhail Shchepkin Higher Theatre School at the State Academic Maly Theatre of Russia. This group of actors has become a unique historical event in the life of the Tatar theatre. In 1956, the Tatar studio announced enrolment. As a result, 23 people were sent to Moscow. In 1961, a group of 21 young actors returned to Kazan including Rinat Tazetdinov, Azgar Shakirov, Ravil Sharafeev, Nail Dunaev, Damir Khairullin, Nazhiba Ikhsanova, Flyura Khamitova, Firdaus Akhtyamova, Akhtyam Zaripov, Gulsum Isangulova, Tufan Minnullin, Robert Batullin, Khamza Arslanov, Irke Sakaeva, Klara Gazizova, Masguda Khairullina, Flera Khasanova, Damir Badrutdinov, Mirgalim Kharisov, Hambal Zakiev, Rashit Galiakbarov (two actresses – Firaya Valiullina and Elvira Sabirova – stayed in Moscow). Many of them have served Tatar theatrical art for half a century. More than 50 years of collaboration is a rare case not only for the Tatar theatre, but also in the history of other theatres in our country. This indicates that the group was truly unique.

In the program dated by March 15, 2012, Tufan Minnullin describes an interesting episode from the life of the theatre: “In the 1990s, when Tatar people would come out to the squares to win the right to be sovereign, some nationalists even took offence at the theatre to some extent. Why did the theatre not go out to the square together with the Tatar people to win the right to be sovereign? To which Marsel Salimzhanov replied: “We have been on the square for a long time, our stage is a tribune, we have served the nation all our lives. When the Tatar language was not taught in many of our schools, when Tatar schools were closed, we spoke Tatar, there were always performances on our stage reflecting the problems of the nation”. These words clearly define the place of the theatre in the life of the Tatar people.

For various reasons, the authors of the programme “Yashesen Teatr!” failed to cover the activities of the Buinsk State Drama Theatre, the Tuymazy State Tatar Drama Theatre and the Atninsky State Drama Theatre named after G. Tukay.

The programmes about each theatrical collective are built according to the same algorithm. The first issues provide information about the history of the theatre formation, the pioneer actors and modern young actors working in the theatre, that is, the emphasis is on the continuity of generations, the preservation of national traditions and the transfer of the experience to the young.

The TV show “Yashesen Teatr!” was shown on Fridays and took only thirty minutes of airtime. Despite this time limit, the presenter Gulnara Zinnatullina managed to tell the viewer a lot about talented, interesting people, passionate about their work, about the national traditions and culture of the Tatar people. Her monologue was interspersed with excerpts from performances, interviews with actors, playwrights and spectators. Unfortunately, G. Zinnatullina’s illness prevented the completion of the series of educational programmes familiarizing the audience with the history and development of the Tatar theatre.

Appendix 1 provides the information about the number and content of the TV show “Yashesen Teatr!” ([Videoteka teleradiokompanii], [Lichnyi arkhiv G. Kh. Zinnatullinoi].

Within the framework of one article, it is not possible to analyse each of the issues devoted to a particular theatre; therefore, the authors limited the scope of their research interest to the analysis of the general trends and principles of the most basic Tatar theatre – the Galiaskar Kamal Tatar Academic Theatre.

The series of programmes “Yashesen Teatr!”, dedicated to the 100th anniversary of the Tatar theatre, is still relevant today. Its episodes are still periodically shown on “Tatarstan – New Century” (TNV). This series of programmes, created at a high professional level, can be called an unmatched video encyclopedia of the history of the Tatar theatre. Nothing of the kind has ever been created on the republican television so far. All other programmes about the theatre before this series were sporadic in nature. The most notable and interesting among them was the television movie “The History of the Tatar Theatre”, created in 1976 by Idmas Khamitovich Utyaganov [Alekseeva] to celebrate the 70th anniversary of the Tatar theatre. However, this tremendous work of the film crew on the series of programmes “Yashesen Teatr!” (currently, the only series of programs of its kind about the Tatar theatre) has not received any prize or well-deserved recognition at the republican level.

The authors express their gratitude to the permanent director of the series "Yashesen Teatr!" Zagira Kurtaeva, the employee of "Tatarstan – New Century" (TNV) Liliya Ivanova, the director of the Museum of the Galiaskar Kamal Tatar Academic Theatre Luara Galimzyanovna Shakirzyanova and Gulnara Zinnatullina's family for their assistance in preparing the article.

References

Alekseeva, Ie. P. (2014). *Utiaganov Edmas Khamitovich* [Utyaganov Edmas Khamitovich]. Tatarskaia entsiklopediia: v 6 t. Gl. red. M. Kh. Khasanov, otv. red. G. S. Sabirzyanov. P. 63. Kazan', Institut Tatarskoi entsiklopedii AN RT, T. 6: U-YA. (In Russian)

Blagov, Iu. A., Ilialova, I. I. (2010). *Teatr* [Theatre]. Tatarskaia entsiklopediia. Kazan', Institut Tatrskoi entsiklopedii AN RT, T. 5, pp. 600–601. (In Russian)

Dautova, R. V. (2004). *Stanovlenie i razvitie televideniia v Tatarstane: vtoraia polovina 1950–1985 gg.: avtoref. dis. ... kand. istor. nauk* [Formation and Development of Television in Tatarstan: The Second Half of 1950–1985]. Kazan', Kazan. gos. un-t im. V. I. Ul'ianova-Lenina, 26 p. (In Russian)

Dautova, R. V. (2010). *Televizionnoe veshchanie* [Television Broadcasting]. Tatarskaia entsiklopediia. T. 5, pp. 610–611. Kazan', Institut Tatrskoi entsiklopedii AN RT. (In Russian)

Fatykhova, M. Kh. (2008). *Osobennosti razvitiia regional'nogo TR (na primere televideniia RT)* [Features of the Development of Regional TR (based on the TV RT)]. Uchenye zapiski Kazanskogo un-ta. No. 4, pp. 175–181. (In Russian)

Galimullina, G. Kh., Nasibullina, A. B. (2019). *Rol' teleprogramm na tatarskom iazyke v populiari-zatsii natsional'noi kul'tury na regional'nom televidenii* [The Role of TV Programs in the Tatar Language in Popularizing National Culture on Regional Television]. Vestnik Kazanskogo gosudarstvennogo universiteta kul'tury i iskusstv. No. 1, pp. 21–26. (In Russian)

Galimullina, G. Kh., Nasibullina, A. B. (2019). *Khəerbi avyly tarikhynnan səkhifələr (Stranitsy istorii sela Kirbi)* [Pages from the History of the Village of Kirby]. 500 p., ill. Kazan', Institut tatarskoi entsiklopedii i regionovedeniia AN RT. (In Tatar)

Gegelova, N. S. (2012). *Kul'turno-prosvetitel'skaia missiia televideniia: avtoref. dis. ... dokt. filol. nauk* [Cultural and Educational Mission of Television: Doctoral Thesis Abstract]. Moscow, Rossiiskii universitet Druzhby narodov, 31 p. (In Russian)

Gosudarstvennaia teleradiokompaniia "Tatarstan" (2000) [State TV and Radio Company "Tatarstan"]. PIK "Idel-Press". (In Russian)

Ilialova, I. G. (2005). *Kamal teatry artistlary* [Actors of the Kamal Theater]. Bibliografik beleshmələk. Kazan, Tatarstan kitap nəshriiaty. (In Tatar)

Lichnyi arkhiv G. Kh. Zinnatullinoi (2020) [Personal Archive of G. Zinnatullina]. Videomaterialy i stsenarii peredach. (In Russian)

Miasnikova, M. A. (2017). *Televidenie kak fenomen kul'tury: ucheb. posobie* [Television as a Phenomenon of Culture: A Textbook]. M-vo obrazovaniia i nauki Ros. Federatsii, Ural. feder. un-t. Iekaterinburg, izd-vo Ural. un-ta. (In Russian)

Orlova, A. F. (1988). *Vremia i sviaz': Ocherki po istorii sviazi v TACCP* [Time and Communication: Essays on the History of Communication in TASSR]. 142 p. Kazan', Tatknigoizdat. (In Russian)

Tatarskii teatr im. G. Kamala. Istoriia teatra [Tatar Theater named after G. Kamal. Theater History]. URL: https://www.kino-teatr.ru/teatr/216/ (accessed: 19.07.2021). (In Russian)

Videoteka teleradiokompanii "Tatarstan – Novyi vek" [Video Library of the TV and Radio Company "Tatarstan - New Age"]. (TNV). (In Russian, in Tatar)

РОЛЬ ЦИКЛА ПЕРЕДАЧ «ЯШЭСЕН ТЕАТР!» ТЕЛЕКАНАЛА «ТАТАРСТАН – НОВЫЙ ВЕК» РЕСПУБЛИКИ ТАТАРСТАН В ПОПУЛЯРИЗАЦИИ ТЕАТРАЛЬНОГО ИСКУССТВА

Гульшат Хабулловна Галимуллина,
Институт татарской энциклопедии и регионоведения АН РТ,
Россия, 420015, Казань, ул. Пушкина, д. 56,
kirbi2@mail.ru.

Алсу Булатовна Насибуллина,
Институт татарской энциклопедии и регионоведения АН РТ,
Россия, 420015, Казань, ул. Пушкина, д. 56,
bulat.alsu1971@yandex.ru.

В статье рассматривается история создания на телеканале «Татарстан – Новый век» (ТНВ) Республики Татарстан телевизионной просветительской передачи «Яшэсен театр!», посвящен-

ной 100-летию татарского театрального искусства; систематизирован архивный материал, характеризующий содержательный потенциал. Доказано, что цикл передач «Яшәсен театр!» позволяет ТНВ реализовать культурно-просветительскую функцию в полной мере. В ходе анализа видеоархива обнаруживается сходство в оформлении заставок, что делает каждую передачу узнаваемой для зрителя. В большинство передач включены отрывки из спектаклей из фонда видеотеки ТНВ, демонстрируются архивные материалы, которые позволяют сформировать зримое представление о том или ином периоде в истории театра. Жанр интервью и беседы позволяет тележурналисту Г. Х. Зиннатуллиной сократить дистанцию между подготовленными и неподготовленными зрителями. Ведущая передачи не просто информирует о важных событиях в мире театра, а анализирует, ненавязчиво предлагая свое видение, что помогает донести просветительскую информацию до широкой аудитории. Творческий тандем ученых, работников музея, артистов, режиссеров, журналистов обеспечил циклу передач качественный контент, что обеспечило устойчивый интерес у телезрителей.

Ключевые слова: Республика Татарстан, цикл передач «Яшәсен театр!», региональное телевидение, телевизионные передачи, телерадиокомпания «Татарстан – Новый век» (ТНВ), Ильшат Юнусович Аминов, Гульнара Хабуловна Зиннатуллина, Загиря Бариевна Куртаева, Рафэль Рафкатович Гараев.

Театр есть искусство отражать жизнь.
К. С. Станиславский

Введение

Изучение истории татарского телевидения трудно назвать достаточным и систематическим. Первой ласточкой стала работа А. Ф. Орловой «Время и связь», где встречается небольшой очерк о Татарской телестудии [Орлова]. 40-летию студии было посвящено юбилейное издание 2000 г. [Государственная телерадиокомпания «Татарстан»]. В 2004 году была защищена диссертация Р. В. Даутовой по истории становления татарского телевидения (1950–1960) [Даутова, 2004]. В статье М. Х. Фатыховой отслеживаются тенденции огосударствления и коммерциализации ТВ в РТ [Фатыхова]. Особую группу образуют статьи, посвященные деятельности того или иного тележурналиста РТ. В частности, первая попытка обобщить деятельность тележурналиста Г. Х. Зиннатуллиной была предпринята нами в статье «Роль телепрограмм на татарском языке в популяризации национальной культуры на региональном телевидении» [Галимуллина, Насибуллина. Роль телепрограмм…]. Ценный материал по истории телевидения содержится в Татарской энциклопедии [Даутова, 2010].

Хронологические рамки нашего нового исследования охватывают постсоветский период развития регионального телевидения. Объектом изучения послужила тематическая программа телерадиокомпании «Татарстан – Новый век» (ТНВ) «Яшәсен театр!». Предметом исследования – культурно-просветительская миссия этой передачи, возможности ее творческого потенциала, ее роль в популяризации татарской национальной театральной культуры в аудитории телезрителей регионального телевидения.

Сегодня многие телеканалы практически не тратят эфирное время на показ театральных спектаклей, кроме «России К» и «Татарстан – Новый век» (ТНВ). Между тем телевидение играет огромную роль в сохранении великих театральных мгновений. На федеральных каналах практически не показывают спектакли региональных театров. «Россия К» делает исключение только для номинантов национальной премии «Золотая маска». К сожалению, в российском телевидении сегодня преобладает коммерческий фактор, но если мы заглянем в историю отечественного телевидения, то обнаружим, что оно начинало свою работу под девизом создания культурологических и просветительских программ. Общеизвестно, что «телевидение – источник не только социальной информации для телезрителей, но и источник распространения культурных общечеловеческих ценностей, проводник культурно-просветительского содержания и гарант сохранения языка, культуры, традиций народов нашей страны» [Гегелова].

Исследователи указывают на разнообразие связей театра и телевидения: «При своем зарождении второе буквально опиралось на первое. Ранними эфирными передачами были выступления театральных актеров, трансляции из театральных залов. Потом началась эпоха телетеатра. Сегодня это – явление, исчезающее на глазах» [Мясникова, с. 63].

Цель нашего исследования состоит в систематизации материалов, связанных с историей создания и существования на ТНВ цикла культурно-просветительских передач «Яшәсен те-

атр!» (в переводе с татарского – «Да будет жить театр!»).

Материалы и методы

В своем исследовании наряду с рецензированием мы успешно применяем типологический и морфологический методы анализа регионального телевидения, что дает нам возможность глубже изучить культурную политику телерадиокомпании ТНВ.

Материалом для исследования послужили документы, хранящиеся в личном архиве тележурналиста Г. Х. Зиннатуллиной, воспоминания съемочной группы цикла передач «Яшәсен театр!», а также видеоархив в фонде видеотеки телеканала «ТНВ».

Обсуждение

В 2006 году отмечалось 100-летие татарского театрального искусства. В связи с этим памятным событием было решено создать цикл передач, посвященный национальному театру, с целью популяризации достижений театра и сохранения его истории для будущих поколений. Решение было принято генеральным директором телерадиокомпании «Татарстан – Новый век» (ТНВ) Ильшатом Юнусовичем Аминовым по предложению руководства театра имени Г. Камала (главный режиссер – Фарид Рафкатович Бикчантаев (с 2002 г.), директор – Шамиль Зиннурович Закиров (в 1985–2012 гг.)). Цикл получил название «Яшәсен театр!» («Да будет жить театр!»).

Для подготовки телепередачи был создан производственно-творческий коллектив (съемочная группа), в состав которого вошли Гульнара Хабуловна Зиннатуллина (автор, ведущий и руководитель группы), Загиря Бариевна Куртаева (режиссер), Рафэль Рафкатович Гараев, заслуженный деятель искусств РТ (оператор), Фердинант Салихзянович Хакимзянов (осветитель), Зуфар Рафаэлевич Хайруллин (звукорежиссер), Гульфира Калимуллина (корреспондент), Альмира Калимуллина (ассистент режиссера), Лидия Алексеевна Енькова (видеомонтаж), Артур Баязитов (компьютерное оформление). Позже к ним присоединились Владимир Аркадьевич Палеев и Андрей Павлович Майоров (звукорежиссеры), Ильдар Искандерович Шамсутдинов, заслуженный работник культуры РТ (оператор).

Первый съемочный опыт на телевидении Гульнара Хабуловна Зиннатуллина (1952–2020) получила еще будучи школьницей: вела программы для детей, в частности телевизионно-познавательный журнал «Пионерстан». В дальнейшем окончила историко-филологический факультет Казанского государственного университета. В 1970 году была принята сотрудником Казанской студии телевидения, ее трудовой стаж составлял 42 года. За это время Г. Х. Зиннатуллиной довелось поработать в разных редакциях, она была ведущей утренних информационных программ, прямых эфиров, автором художественных циклов. Многие годы являлась лицом канала ГТРК «Татарстан», затем ОАО «Татарстан „Новый Век“». Заслуги Гульнары Хабуловны отмечены руководством республики и профессиональным сообществом: ей присвоено звание «Заслуженный работник культуры Республики Татарстан» (2000 г.), она дважды становилась победителем Республиканского конкурса в сфере журналистики и массмедиа «Бәллүр каләм» – «Хрустальное перо»: за циклы авторских передач «Иртә түгел, соң түгел» («Вовремя», 1998 г.) и «Яшәү яме» («Красота жизни») в номинации «Имя в журналистике» (2007 г.) [Галимуллина, Насибуллина. Хәрби авылы...]. Однако особое место в ее творческой биографии занимает цикл передач «Яшәсен театр!».

Режиссер З. Б. Куртаева (1958) также начала работать на Казанской телестудии после окончания историко-филологического факультета Казанского государственного университета, в 1983 году. Первой ступенью в ее трудовой деятельности стала должность ассистента режиссера ГТРК «Татарстан». Любимому делу она отдала 34 года. Профессиональный режиссер, Загиря Бариевна работала над разноплановыми передачами: телевизионные очерки, съемки спектаклей, трансляции различных концертов, конкурсов и фестивалей. Более пяти лет она вложила в создание цикла передач «Яшәсен театр!».

В 2005 году этот творческий коллектив приступил к созданию цикла телепередач «Яшәсен театр!» под девизом «100 телепередач к столетию татарского театра!». Эта программа была призвана освещать историю образования и творческую деятельность татарских национальных театральных трупп, работавших в разных районах Республики Татарстан и в регионах России (всего 14 театральных коллективов). За 100 лет татарский театр прошел большой путь развития, поэтому материала для систематизации было предостаточно.

Телепередачи о театре и творческом пути актеров всегда актуальны и популярны, ведь

они помогают зрителям понять театральную жизнь, взглянуть на действительность со стороны, узнать, что кроме игры актеров за каждым спектаклем стоит «закулисная» команда, состоящая из постановщиков, звукорежиссеров, театральных художников, художников по свету и многих других работников.

При создании телепередач «Яшәсен театр!» были использованы архивные материалы из фондов театров, телевидения (видеотека), а также из Государственного архива Республики Татарстан. Телепередачи подготовлены при поддержке Республиканского агентства по печати и массовым коммуникациям АО «ТАТМЕДИА».

Съемочная группа тесно сотрудничала с театроведами РТ ([Благов, Илялова], [Илялова]), в частности с доктором искусствоведения, заслуженным деятелем науки РТ, членом-корреспондентом Академии наук Республики Татарстан Мехаметгали Гилмегалиевичем Арслановым. Весьма плодотворной оказалось работа с директором музея Татарского академического театра им. Г. Камала, заслуженным деятелем искусств РТ, народной артисткой РТ, лауреатом театральной премии им. Д. Сиразиева Луарой Галимзяновной Шакирзяновой (Зухра Шакирзян).

В ходе работы над этим масштабным проектом были подготовлены и показаны в эфире 306 передач о театрах Республики Татарстан, Уфы, Оренбурга. В них представлены портреты видных актеров, деятелей, оставивших яркий след в татарском театральном искусстве, некоторых из них уже нет в живых… Среди них: Фирдаус Ахтямова (актриса театра и кино, народная артистка Республики Татарстан), Нажиба Ихсанова (народная артистка России, ТАССР, заслуженная артистка ТАССР, РСФСР, лауреат Государственной премии РТ имени Г. Тукая), Халил Махмутов (заслуженный артист ТАССР, народный артист ТАССР), Шаукат Биктемиров (народный артист СССР, лауреат Государственной премии РСФСР им. К. С. Станиславского и Республиканской премии имени Г. Тукая), Исламия Махмутова (заслуженная артистка РСФСР, народная артистка РТ), Туфан Миннуллин (писатель, драматург, депутат Госсовета РТ), Марсель Салимжанов (режиссер, педагог, народный артист СССР, лауреат Государственной премии РСФСР им. К. С. Станиславского), Айдар Хафизов (народный артист РТ и заслуженный артист России) и многие другие.

На основе архивных материалов из фонда видеотеки телеканала «ТНВ» авторами составлен список передач «Яшәсен театр!», увидевших свет начиная с 2005 года (см. Приложение 1). Из анализа этого списка видно, что каждому театральному коллективу посвящен ряд выпусков, который, как правило, начинается с ознакомления с историей данного театра. Это рассказ об истории его создания, об артистах, стоявших у истоков, о первых победах и трудностях. В передачи включены также интервью с актерами (зрителями и творческими работниками), отрывки из спектаклей. Как видим, съемке телевизионных передач предшествовала комплексная научная, историческая, исследовательская работа, призванная раскрыть историю образования и творческой деятельности татарских национальных театров по всей России.

Первые 80 выпусков телепередачи «Яшәсен театр!» посвящены коллективу Татарского академического театра им. Г. Камала (Казань). 80 телепередач по 30 минут каждая! Это 40 часов эфирного времени!

В четырех выпусках рассказывается о знаменитых ГИТИСовцах (актерах, окончивших татарскую студию Государственного института театрального искусства в Москве и в 1949 году приехавших в Казань). Это Шахсенем Асфандиярова, Асия Галеева, Гаухар Камалова, Рафкат Бикчантаев, Празат Исанбет, Дэллюс Ильясов, Рауза Ахмерова, Гульсум Юсупова и другие. Артистам, окончившим Ленинградский государственный институт театра, музыки и кинематографии (ЛГИТМиК), посвящена одна передача.

Отдельным блоком выделены щепкинцы (2 передачи к 50-летию окончания училища и отдельно о каждом актере). Это выпускники 1961 года Татарской студии Высшего театрального училища (института) им. М. С. Щепкина при Государственном академическом Малом театре России. Эта группа актеров стала уникальным историческим событием в жизни татарского театра. В 1956 году был объявлен набор в Татарскую студию. По его результатам в Москву было отправлено 23 человека. В 1961 году в Казань вернулась группа в составе из 21 молодого артиста: Ринат Тазетдинов, Азгар Шакиров, Равиль Шарафеев, Наиль Дунаев, Дамир Хайруллин, Нажиба Ихсанова, Флюра Хамитова, Фирдаус Ахтямова, Ахтям Зарипов, Гульсум Исангулова, Туфан Миннуллин, Роберт Батуллин, Хамза Арсланов, Иркэ Сакаева, Клара Газизова, Масгуда Хайруллина, Флера Хасанова, Дамир

Бадрутдинов, Миргалим Харисов, Хамбал Закиев, Рашит Галиакбаров (двое – Фирая Валиуллина и Эльвира Сабирова – остались в Москве). Многие из них служили татарскому театральному искусству на протяжении полувека. Более 50 лет совместной деятельности – это редкость не только в татарском театре, но и в истории других театров нашей страны. И это указывает на то, что группа действительно была уникальной.

В передаче от 15 марта 2012 года Туфан Миннуллин упоминает интересный эпизод из жизни театра: «В 1990-е годы, когда татарский народ выходил на площади, чтобы завоевать право быть суверенным, некоторые выходящие на площади националисты в какой-то степени даже немного обиделись на театр. Почему театр не выходит на площадь вместе с татарским народом завоевывать суверенитет? На что Марсель Салимжанов ответил: „Мы уже давно на площади, наша сцена – это трибуна, мы всю жизнь служили нации. И когда во многих наших школах не преподавали татарский язык, и когда татарские школы были ликвидированы, мы говорили по-татарски, всегда шли на нашей сцене спектакли, отражающие проблемы нации“». Этими словами действительно четко определено место театра в жизни татарского народа.

По разным причинам авторам передачи «Яшәсен театр!» не удалось осветить деятельность Буинского государственного драматического театра, Туймазинского государственного татарского драматического театра и Атнинского государственного драматического театра имени Г.Тукая.

Передачи о каждом театральном коллективе построены по одному и тому же алгоритму. В первых выпусках дается информация об истории становления театра, актерах-родоначальниках и действующих молодых артистах, то есть акцент сделан на преемственности поколений, сохранении национальных традиций и передачи опыта молодежи.

Телепередача «Яшәсен театр!» выходила по пятницам и занимала всего тридцать минут эфира. Несмотря на такую ограниченность во времени, ведущая Гульнара Зиннатуллина успевала рассказать телезрителю о талантливых, интересных, увлеченных своей работой людях, о национальных традициях и культуре татарского народа. Весь этот рассказ перемежался отрывками из спектаклей, интервью актеров, драматургов и зрителей. Завершить цикл просветительских передач, знакомящих телеаудиторию с историей и развитием татарского театра, помешала болезнь Г. Х. Зиннатуллиной.

В приложении 1 приводится информация о количестве и содержании телепередач «Яшәсен театр!» ([Видеотека телерадиокомпании «Татарстан – Новый век» (ТНВ)], [Личный архив Г. Х. Зиннатуллиной]).

В рамках одной статьи не представляется возможным проанализировать каждый из выпусков, посвященных отдельно взятому театру, поэтому авторы ограничились анализом общих тенденций и принципов основного татарского театра – Татарского академического театра имени Г. Камала.

Цикл передач «Яшәсен театр!», посвященный 100-летию татарского театра, актуален до сих пор. Его выпуски периодически транслируются на телеканале «Татарстан – Новый век» (ТНВ). Этот цикл передач, созданных на высоком профессиональном уровне, можно назвать непревзойденной видеоэнциклопедией истории татарского театра. Ничего подобного на республиканском телевидении до этого не создавалось. До появления этого цикла все передачи о театре носили эпизодический характер. Наиболее заметным и интересным среди них стал телефильм «История татарского театра», созданный в 1976 году Идмасом Хамитовичем Утягановым [Алексеева] к 70-летию татарского театра. Однако этот титанический труд творческой группы по созданию цикла телепередач «Яшәсен театр!» (который на настоящий момент является единственным в своем роде циклом передач о национальном театре) не был отмечен ни премией, ни заслуженным признанием на республиканском уровне.

Авторы выражают благодарность за помощь при подготовке статьи бессменному режиссеру цикла передач «Яшәсен театр!» Загире Куртаевой, сотруднику ОАО «Татарстан «Новый Век» Лилии Ивановой, директору музея Татарского академического театра им. Г. Камала Луаре Галимзяновне Шакирзяновой, семье Гульнары Зиннатуллиной.

Литература

Алексеева Е. П. Утяганов Эдмас Хамитович // Татарская энциклопедия: в 6 т. / гл. ред. М. Х. Хасанов, отв. ред. Г. С. Сабирзянов. Казань: Институт Татарской энциклопедии АН РТ, 2014. Т. 6: У-Я. С. 63.

Благов Ю. А., Илялова И. И. Театр // Татарская энциклопедия. Казань: Институт Татрской энциклопедии АН РТ, 2010. Т. 5. С. 600–601.

Видеотека телерадиокомпании «Татарстан – Новый век» (ТНВ).

Галимуллина Г. Х., Насибуллина А. Б. Роль телепрограмм на татарском языке в популяризации национальной культуры на региональном телевидении // Вестник Казанского государственного университета культуры и искусств. 2019. № 1. С. 21–26.

Галимуллина Г. Х., Насибуллина А. Б. Хәерби авылы тарихыннан сәхифәләр (Страницы истории села Кирби). Казань: Институт татарской энциклопедии и регионоведения АН РТ, 2019. 500 б., илл.

Гегелова Н. С. Культурно-просветительская миссия телевидения: автореф. дис. … докт. филол. наук. М.: Российский университет Дружбы народов, 2012. 31 с.

Государственная телерадиокомпания «Татарстан». ПИК «Идел-Пресс», 2000.

Даутова Р. В. Становление и развитие телевидения в Татарстане: вторая половина 1950–1985 гг.: автореф. дис. ... канд. истор. наук. Казань: Казан. гос. ун-т им. В. И. Ульянова-Ленина, 2004. 26 с.

Даутова Р. В. Телевизионное вещание // Татарская энциклопедия. Казань: Институт Татрской энциклопедии АН РТ, 2010. Т. 5. С. 610–611.

Илялова И. Г. Камал театры артистлары: Библиографик белешмәлек. Казан: Татарстан китап нәшрияты, 2005.

Личный архив Г. Х. Зиннатуллиной. Видеоматериалы и сценарии передач. 2020.

Мясникова М. А. Телевидение как феномен культуры: учеб. пособие / М-во образования и науки Рос. Федерации, Урал. федер. ун-т. Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2017.

Орлова А. Ф. Время и связь: Очерки по истории связи в ТАССР. Казань: Таткнигоиздат, 1988. 142 с.

Фатыхова М. Х. Особенности развития регионального ТР (на примере телевидения РТ) // Ученые записки Казанского ун-та. 2008. № 4. 175–181.

Татарский театр им. Г. Камала. История театра. URL: https://www.kino-teatr.ru/teatr/216/ (дата обращения: 19.07.2021).

Приложение

Театры Казани

Татарский академический театр им. Г. Камала (92 телепередачи)

	2005 год
1.	№1 История театра, 100-летие театра
2.	№2 История театра, Ильяс Кудашев
3.	№3 Сахипджамал Гиззатуллина-Волжская
4.	№4 Труппа «Сайяр». Гульсум Болгарская, Рауза Хайрутдинова, Гузель Шакирова
	2006 год
5.	№5 Галиасгар Камалов, Вера Минкина, Шаукат Биктемиров
6.	№6 Фатима Ильская
7.	№7 Механметгали Арсланов о Кариме Тинчурине
8.	№8 Зайни Султанов
9.	№9 Г. Тукай и театр, Анвар Губайдуллин
10.	№10 Шакир Шамильский, Асия Галиева
11.	№11 Нагима Таждарова, Л. Рәхимова
12.	№12 Марьям Сульва, Халима Искандерова, Алсу Каюмова
13.	№13 Мехаметгали Арсланов, Галия Нигматуллина, Рауза Хайрутдинова
14.	№14 Мехаметгали Арсланов, Рауза Хайрутдинова, Галия Булатова, Рамиль Вазиев
15.	№15 Мехаметгали Арсланов, Фанис Зиганшин
16.	№16 Гульсум Камская
17.	№17 Мехаметгали Арсланов, Мухтар Мутин, Туфан Миннуллин
18.	№18 Мехаметгали Арсланов, Нажиба Ихсанова, Фанис Сафин
19.	№20 Мехаметгали Арсланов, Азгар Шакиров, Олег Фазулзянов
20.	№21 Мехаметгали Арсланов, Гульсум Исангулова
21.	№22 Луара Шакирзянова, Наль Дунаев, Зайнап Камал
22.	№24 Мехаметгали Арсланов, Фирдаус Ахтямова
23.	№25 Мехаметгали Арсланов, Равиль Шарафиев
24.	№26 Минвали Габдуллин, Ильдус Абдрахманов
25.	№27 Нажиба Ихсанова, театр «Нур», спектакль «Әниләр һәм бәбиләр»
26.	№28 Закрытие сезона 2006 №1
27.	№29 Закрытие сезона 2006 №2
28.	№30 Г. Арсланов, Флера Хамитова
29.	№31 Ашраф Синяева, Асия Харисова
30.	№32 О семье Сакаевых, студенты
31.	№33 Ситдик Айдаров, Ахтям Зарипов
32.	№34 Г. Арсланов, Ринат Тазетдинов
33.	№35 Мехаметгали Арсланов, Искандер Хайруллин
34.	№36 Роберт Батуллин, Мариям Юсупова
35.	№37 Луара Шакирзянова, Наиля Гараева
36.	№38 Расим Салахов
37.	№39 TV – театр
38.	№40 Луара Шакирзянова, Идрис Масгутов
39.	№41 Луара Шакирзянова, Нафига Арапова
40.	№42 Зифа Басырова, Луара Шакирзян, Хаким Салимжанов
41.	№43 Луара Шакирзянова, Вера Минкина, Асия Хайруллина
42.	№44 Гафуров Ибрагим, Николай и Рушания Юкачевы
43.	№45 Назиб Гайнуллин, семья Хафизовых: Суфия, Фарида, Айдар
44.	№46 Гаухар Камалова, Дания Нуруллина
45.	№47 Вакил Закиров, Асхат Хисматов
46.	№48 Шахсанем Асфандиярова, Дусиль Касимов
47.	№49 Празат Исанбет, Наиль Аюпов
48.	№50 Рифкат Бикчантаев, Наиля Ибрагимова
49.	№51 Дэллюс Ильясов, Алсу Гайнуллина
50.	№52 Габдулла Фатхуллин, Зульфира Зарипова
51.	№53 Габдулла Шамуков, Фирая Акберова
52.	№54 Марзия Миннибаева, Фарида Сафина
53.	№55 Барый Ашрапов, Мансур Ибрагимов

54.	№56 артисты, окончившие студию ЛГИТМиК
	2007 год
55.	№57 Фатих Кульбарисов, Ильдус Ахметзянов
56.	№58 Хусаин Уразиков, Габдельфарт Шарафиев
57.	№59 Фуад Халитов, Марзия Минлебаева, Халим Залялов
58.	№60 Абдулгазиз Зыятдинов, Рузия Мотыгуллина
59.	№61 Луара Шакирзянова, история
60.	№62 Галима Ибрагимова
61.	№63 Гали Надрюков, Люция Хамитова
62.	№64 Рамиль Тухватуллин, Ильсия Тухватуллина
63.	№65 Ильдус Валиев, Радик Бариев
64.	№66 Фирдаус Хайруллина
65.	№67 Фарит Мамашев, Фуат Абубакиров
66.	№68 Марсель Салимжанов
67.	№69 Фарит Бикчентаев
68.	№93 О предстоящих гастролях в г. Алма-Ате
	2008 год
69.	№114 Рауза Хайрутдинова 80 лет
	2010 год
70.	Выпускники ГИТИС. Празат Исанбет, Шахсенем Асфандиярова
71.	Асия Харисова, Асия Хайруллина, Халит Кумысников
72.	Туфан Миннуллин (юбилей)
73.	Выпускники ГИТИС. Гаухар Камалова
74.	Выпускники ГИТИС. Рифкат Бикчентаев
75.	Выпускники ГИТИС. Рауза Ахмерова, Гульсум Юсупова, Асия Галиева
	2011 год
76.	Ризван Хамид (драматург)
	2012 год
77.	Щепкинцы 1 часть
78.	Щепкинцы 2 часть
79.	Азгар Шакиров
80.	Фирдаус Ахтямова
81.	Равиль Шарафиев
82.	Наиль Дунаев
83.	Гульсум Исангулова
84.	Туфан Миннуллин
85.	Нажиба Ихсанова
86.	Ахтям Зарипов
87.	Флера Хамитова, Роберт Батуллин
88.	Шамиль Закиров
89.	Азгар Шакиров, о Ш. Закирове
90.	№1 Азгар Шакиров о Г. Шамукове
91.	№2 Азгар Шакиров о Г. Шамукове
92.	№3 Габдулла Шамуков

Татарский академический театр оперы и балета им. М. Джалиля (43 телепередачи)

	2006 год
1.	№23 Галия Кайбицкая
	2011 год
2.	№1 Фахри Насретдинов
3.	№2 Фахри Насретдинов
4.	Усман Альмеев
5.	Марьям Рахманкулова
6.	Галия Кайбицкая
7.	Мунира Булатова
8.	Мунир Якупов
9.	№1 Рафаэль Сахабиев
10.	№2 Рафаэль Сахабиев
11.	Клара Хайрутдинова
12.	Масгут Имашев
13.	Масгут Имашев
14.	№1 Зиля Сунгатуллина
15.	№2 Зиля Сунгатуллина
16.	№3 Зиля Сунгатуллина
17.	№4 Зиля Сунгатуллина
18.	Азгар Хусаинов
19.	Зулейха Хисматуллина
20.	№1 Венера Ганеева
21.	№2 Венера Ганеева
22.	№3 Венера Ганеева
23.	Руслан Даминов
24.	Хадича Гиниятова
25.	Азат Аббасов, Венера Шарипова
26.	Галина Калашникова
27.	Нурлан Канетов
28.	Артем Белов, Жанна Мельникова
29.	Рахиля Мифтахова
30.	Михаил Тимаев
31.	Азат Аббасов
32.	Александра Суродеева, Руслан Савденов
33.	Владимир Васильев
34.	Зоя Церерина
35.	№1 Елена Кострова
36.	№2 Елена Кострова
37.	Руслан Савденов, Александра Суродеева
	2012 год
38.	№1 Эдуард Трескин
39.	№2 Эдуард Трескин
40.	№3 Эдуард Трескин
41.	Ринат Салаватов
42.	Владимир Васильев
43.	Луиза Мухамметгалеева

Татарский государственный театр драмы и комедии им. К. Тинчурина (30 телепередач)

	2007 год
1.	№70 О театре
2.	№71 Халил Махмутов
3.	№72 Равиль Тумашев, Назлыгуль Латыпова
4.	№73 Газиз Гиматов
5.	№74 Гата и Кашифа Нуруллины
6.	№75 Роза Хабибрахманова, Зуфар Харисов
7.	№76 Наиль Шайхутдинов
8.	№77 Нуретдин Назмиев
9.	№78 Зулейха Хакимзянова
10.	№79 Тимергали Зиннуров
11.	№80 Резеда Тухватуллина
12.	№81 Фердинанд Фарсин
13.	№82 Земфира Досаева
14.	№83 Халил Махмутов

15.	№84 Роберт Абульмамбетов
16.	№85 Ляля Миннуллина
17.	№86 Гузель Гарапшина
18.	№87 Люция Галлямова
19.	№88 Исламия Махмутова
20.	№89 Ренат Шамсутдинов
21.	№90 Лилия Махмутова
22.	№91 Ильсияр Сафиуллина
23.	№92 Мунира Шагидуллина
24.	№94 Молодежная студия (Яшьләр студиясе) №1
25.	№95 Молодежная студия (Яшьләр студиясе) №2
26.	№96 Молодежная студия (Яшьләр студиясе) №3
27.	№97 Молодежная студия (Яшьләр студиясе) №4
28.	№98 Молодежная студия (Яшьләр студиясе) №5 Зульфия Валеева
29.	№99 Молодежная студия (Яшьләр студиясе) №6 Айгуль Ахметова
30.	№100 Молодежная студия (Яшьләр студиясе) №7 Ильгизар Хасанов

Татарский государственный театр юного зрителя им. Г. Кариева (20 телепередач)

	2008 год
1.	№140 Вступление №1
2.	№141 Вступление №2
3.	№142 Первые артисты татарского ТЮЗа
4.	№143 Нуриахмет Сафин
	2010 год
5.	Фирюза Зинатуллина
6.	Диляра Зиннатова, Гульнара Фазулзянова, Ансар Гиззатуллина, Зарина Хуснуллина
7.	Фанис Калимуллин
8.	Халида Сунгатуллина, Гульназ Якупова, Акъюлдуз Файзова
9.	Гульнара Абитова, Алия Мингазова, Чулпан Сафина
10.	Айназ Нургалиев, Гульнур Шигапова, Алсу Шакирова, Лилия Зайнуллина
11.	Рамзия Закирзянова
12.	№222 Нуриахмет Сафин, Халида Сунгатуллина, Фанавиль Галиев, Фанис Калимуллин
13.	№223 Марсель Махмутов
14.	№224 Разиль и Раушан Фахрутдиновы
15.	№225 Ильнар и Лилия Низамиевы
16.	№226 Ильяс Файзрахманов
17.	№227 Алия Файзрахманова
18.	№228 Эндже и Ильфат Камалиевы
19.	№229 Лейсан Махмутова
20.	№230 Алмаз Гильмутдинов, Гузелия Каримова, Аделя Ахмадуллина

Татарский государственный театр кукол «Экият» (12 телепередач)

	2008 год
1.	№128 История, передача №1
2.	№129 История, передача №2
3.	№130 История, передача №3
4.	№131 Ришат Гиздатуллин
5.	№132 Рамзия Файзуллина
6.	№133 М. Сабирова, Гульнур Габдрахманова, М. Марданов
7.	№134 Фанзиля Сабирова
8.	№135 Юрий Чуктиев
9.	№136 Марс Гайфуллин
10.	№137 Главный режиссер Ильдус Зиннуров №1
11.	№138 Главный режиссер Ильдус Зиннуров №2
12.	№139 Главный режиссер Ильдус Зиннуров №3

Театры Республики Татарстан

Альметьевский драматический театр (26 телепередач)

	2007 год
1.	№101 Альметьевский театр – открытие сезона
2.	№102 Об Альметьевском театре, история – 1-я передача
3.	№103 Об Альметьевском театре, история – 2-я передача
4.	№104 Об Альметьевском театре, история – 3-я передача
5.	№105 Об Альметьевском театре, история (1980–1990 гг.), Роза Салихова
6.	№106 Альметьевский театр. Спектакль «Тәүбә»
	2008 год
7.	№107 Передача, посвященная Новому году
8.	№108 Передача, посвященная Новому году
9.	№109 Передача, посвященная Новому году
10.	№110 Хурмат Файзуллин
11.	№111 Рафик Тагиров
12.	№112 Роза Салихова
13.	№113 Камиль Валиев
14.	№115 Сакина Минханова
15.	№116 Луиза Султанова
16.	№117 Фоат Зарипов
17.	№118 Нафиса Исмагилова
18.	№119 Раушания Файзуллина
19.	№120 Римма Гайсина
20.	№121 Зубарзят Халикова
21.	№122 Фазыл Насыйбуллин, Гульнара Валиева
22.	№123 Мадина Гайнуллина, Зульфия Газизова
23.	№124 Фикрат Сибгатуллин, Дильбар Абунагимова
24.	№125 Асия Харисова, Наиля Назипова, Гульнара Кашипова
25.	№126 Ильмир Фазлиев, Шамиль Казакиев, Эдуард Латыпов
26.	№127 Закия Туишева, Дамира Кузаева

Мензелинский государственный татарский драматический театр им. С. Амутбаева (17 телепередач)

	2009 год
1.	№164 Мензелинский театр, история 1
2.	№165 Мензелинский театр, история 2
3.	№166 Мензелинский театр, история 3
4.	№167 Рустам Муллин
5.	№168 Венера Нигматуллина

6.	№169 Рамиль Газизов
7.	№170 Гафур Каюмов
8.	№171 Разиля Муллина
9.	№172 Альфида Теряева
10.	№173 Чулпан Гыйлманова (Бадрутдинова), Эльмира Ахметханова
11.	№174 Ильдар Насибуллин
12.	№175 Раушания Галиуллина
13.	№176 Гульсина Хисматуллина, Ахнаф Исрафилов
14.	№177 Гузель Фазуллина (Хамматуллина)
15.	№178 Хафиз Хамматуллин
16.	№179 Эльвира Хайрутдинова, Эльмира Гареева
17.	№180 Ринат Бадретдинов, Динара Акматова

Набережночелнинский государственный татарский драматический театр (19 телепередач)

	2008 год
1.	№144 Вступительная передача (Кереш тапшыру)
2.	№146 Рафик Каюмов
3.	№147 Инсаф Фахрутдинов
4.	№148 Энже Шигапова
5.	№149 Рафиль Сагдуллин
6.	№150 Глюса Гайнетдинова
7.	№151 Гульназира Лотфуллина
8.	№152 Флюза Касаева, Руслан Ибрагимов
9.	№153 Чулпан Казанлы, Шамиль Шайхутдинов
10.	№154 Раушания Тагирова
11.	№155 Алсу Хабутдинова
12.	№156 Нурия Салахова
13.	№157 Миляуша Имамова
14.	№158 Ильфат Аскаров
	2009 год
15.	№159 Булат Салахов
16.	№160 Чулпан Нуретдинова, Гузель Исмагилова
17.	№161 Равиль Гилязов, Лейсан Валиева
18.	№162 Фанис Сахабутдинов, Динар Аминов
19.	№163 Данил Салихов (драматург)

Нижнекамский государственный татарский драматический театр им. Т. А. Миннуллина (12 телепередач)

	2009 год
1.	№181 Вступительная передача – 1 (кереш) Рустам Галиев, Фанис Чабатов
2.	№182 Вступительная передача – 2 Рустам Галиев, Фанис Чабатов
3.	№183 Рустам Галиев
4.	№184 Гульназ Фахразиева
5.	№185 Физалия Гиниятуллина, Люзия Чупашева
6.	№186 Диля Карпова
7.	№187 Гульназ Кашаева, Сария Ахсанова, Гульназ Фатихова, Юрий Павлов, Рафиль Зайнуллин
8.	№188 Фариль Вафиев
9.	№189 Гульгена Зайнуллина
10.	№190 Альберт Ибрагимов
11.	№191 Наиль Сайфутдинов
12.	№192 Фарил Вафиев

Российские театры

Оренбургский государственный татарский драматический театр имени М. Файзи (16 телепередач)

	2009 год
1.	№193 Театр тарихы – 1
2.	№194 Театр тарихы – 2
3.	№195 Театр тарихы – 2
4.	№196 Люция Абдуллаева
5.	№197 Рафаил Фатыйхов, Разия Рафикова
6.	№198 Нурия Фатыйхова, Рафаил Фатыйхов
7.	№199 Айрат Хабибуллин
8.	№200 Флюза Сулейманова
9.	№201 Гульгена Абдракипова
10.	№202 Маргарита Сагитова
11.	№203 Ильфат Гумеров
12.	№204 Рамиля и Алмаз Мостафины
13.	№205 Алия Имашева
14.	№206 Мунира Ягафарова
15.	№207 Салават Хакимов, Айдар Байменов
	2010 год
16.	Динар Салахов

Уфимский государственный татарский театр «Нур» (19 телепередач)

	2009 год
1.	№209 О театре (история)
2.	№210 О театре (история)
3.	№211 Савия Сираева
	2010 год
4.	№212 О театре №4
5.	№213 Расима Гайфуллина
6.	№214 Резида Фархуллина
7.	№215 Гульназ Мухаммадиева
8.	№216 Махмут Фатыхов, Дамира Саетова
9.	№217 Рустам Салихов
10.	№218 Лейсан Ибрагимова, Альберт Шарафутдинов
11.	№219 Символ, Ленизa Гайнетдинова (№1)
12.	№219 Символ, Лениза Гайнетдинова (№2)
13.	№220 Айгуль Габдуллина
14.	№221 Гульназ Кашапова, Гульназ Исмагилова, Азат Арсланов, Вилдан Мисбахов
15.	Фина Валеева
16.	Резида Зарипова
17.	Уфа, театр «Нур», история №1
18.	Уфа, театр «Нур», история №2
19.	Марат Исхаков

ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ «ТАТАРСТАН – ЯҢА ГАСЫР» ТЕЛЕКАНАЛЫНДА «ЯШӘСЕН ТЕАТР!» ТАПШЫРУЛАРЫ ЦИКЛЫНЫҢ ТЕАТР СӘНГАТЕН ПОПУЛЯРЛАШТЫРУДАГЫ РОЛЕ

Гөлшат Хәбулла кызы Галимуллина,
ТР ФА Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институты,
Россия, 420015, Казан ш., Пушкин ур., 56 нчы йорт,
kirbi2@mail.ru.

Алсу Булат кызы Насыйбуллина,
ТР ФА Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институты,
Россия, 420015, Казан ш., Пушкин ур., 56 нчы йорт,
bulat.alsu1971@yandex.ru.

Мәкаләдә Татарстан Республикасы «Татарстан – Яңа гасыр» (ТНВ) телеканалында татар театр сәнгатенең 100 еллыгына багышланган «Яшәсен театр!» телевизион мәгърифәтчелек тапшыруының барлыкка килү тарихы тикшерелә; эчтәлек потенциалын чагылдыра торган архив материалы системалаштырыла. «Яшәсен театр!» тапшырулары циклының ТНВга мәдәни-агарту функциясен тулы күләмдә тормышка ашырырга мөмкинлек бирүе дәлилләнә. Видеоархивны анализлау барышында заставкаларны бирүдә охшашлык күзгә ташлана, бу һәр тапшыруны тамашачы истә калдырырлык итә. Тапшыруларның күбесенә ТНВ видеотекасы фондындагы спектакльләрдән өзекләр кертелә, архив материаллары күрсәтелә, болар һәммәсе театр тарихындагы теге яки бу чор турында сизелерлек күзаллау тудырырга мөмкинлек бирә. Интервью һәм әңгәмә жанры тележурналист Г.Х. Зиннәтуллинага әзерлекле һәм әзерлекле булмаган тамашачылар арасындагы дистанцияне кыскартырга мөмкинлек тудыра. Тапшыруны алып баручы театр дөньясындагы мөһим вакыйгалар турында хәбәр итеп кенә калмый, ә үз карашын басым ясамыйча гына тәкъдим итеп, анализ ясый, бу исә мәгърифәтчелек мәгълүматын киң аудиториягә җиткерергә ярдәм итә. Галимнәр, музей хезмәткәрләре, артистлар, режиссерлар, журналистларның иҗади тандемы тапшырулар циклын сыйфатлы итеп, телевизор карачыларда тотрыклы кызыксыну барлыкка китерә.

Төп төшенчәләр: Татарстан Республикасы, «Яшәсен театр!» тапшырулары циклы, төбәк телевидениесе, телевизион тапшырулар, «Татарстан – Яңа гасыр» (ТНВ) телерадиокомпаниясе, Илшат Юныс улы Әминов, Гөлнара Хәбулла кызы Зиннәтуллина, Заһирә Бари кызы Куртаева, Рафэль Рәфкать улы Гәрәев.

Culture, Personality and Education

Мәдәният, шәхес һәм мәгариф

Культура, личность и образование

DOI: 10.26907/2311-2042-2021-17-2-119-140

NAKIE ISANBET ON CHICHAN ART[1]

Mileusha Mukhametzyanovna Khabutdinova,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
mileuscha@mail.ru.

Fanuz Afgalovich Khabibullin,
"Kyzyl таң" editorial office,
18 50-letiya Oktyabrya Str., Ufa, 450001, Russian Federation,
kiziltan90@mail.ru.

The article systematizes the contribution of Nakie Isanbet, an encyclopaedist, folklorist, and classic author of Tatar literature, to the study of chichan (bardic) traditions in Turkic culture. The material for this research is based on the scholar's theoretical works devoted to the study of the Turkic peoples' folklore, his studies of oral folk art systematized in the collections of folklore expeditions, his works that include the image of chichans (bards). The method of study in our article is determined by the features of the analyzed text (cultural and historical, semiotic and cultural, comparative, etc.). N. Isanbet's theoretical works on folklore prove that he attempted to form a complete understanding of chichan (bardic) poetry and to perpetuate their images in his literary work. In the 1920s, the experiments of the scientist in collaboration with F. Davletshin resulted in compiling a collection of his works. The analysis of modern works on the study of Bardic (chichan or sasan) phenomenon in the Turkic environment shows the following: there is certain scepticism among modern researchers towards Nakie Isanbet's contribution to the study of this topic.

Key words: Nakie Isanbet, folklore, Turkic peoples, Tatars, bard, chichan.

Introduction

The debates over the issue of Bards and their tradition as a peculiar phenomenon in traditional folklore finally came to an end in the second half of the 19th century. That was the time of achievements made by the School of Russian Folklore, founded by V. Radlov, P. Rybnikov, A. Gilferding and their disciples. In Soviet times, there was an increasing interest in this phenomenon in the national republics, where the centers of folk epic poetry still existed. At that time, according to the folklorist B. Putilov, the traditions of the oral epic were preserved in various forms in Central Asia,

[1] chichan – a bard in Turkic culture (chachan, sasan, aqyn).

Siberia, the Far North, Transcaucasia and the North Caucasus, Moldova, Ukraine, the Volga region, the Russian North and Karelia [Putilov].

Researchers have always paid considerable attention to the phenomenon of bards and minstrels in Turkic culture. Turkologists have systematized the thesis of words that describe the art of *aqyn*s, *chichan*s, *bards, abyz*s, and *zhriraus* ([Radlov, pp. 120–121], [Kashgaryi], [Isənbət, pp. 333–334], [Sageeva] et al.). Both folklorists ([Zhirmunskii], [Bakirov], [Бурангулов], [Vəliullina], [Əmineva], [Soltangərəeva] et al.) and musicologists [Gaziev] have made their contribution to the study of the art of improvising singers and bards.

The main purpose of our research is to evaluate the contribution of the encyclopaedist Nakie Isanbet to the study of this scientific subject.

Materials and methods of research

Our research is based on academic articles, dictionaries, collections of folklore research, and Nakie Isanbet's literary works. The research methods, we used, include cultural and historic, semiotic and cultural, comparative methods, etc.; their choice was determined by the peculiarities of the text to be analyzed.

Discussion

We consider that modern researchers underestimate the contribution made by Nakie Isanbet to the study of *chichans* – the phenomenon of Turkic folk poets-improvisers. Nakie Isanbet was born in the village Maloyaz in the Republic of Bashkortostan. When he was a madrasah student, at the age of 10, inspired by the example of G. Tukay, he began to collect samples of the oral tradition. Baki Urmanche believed that the formation of the outstanding folklorist was positively influenced by his studies at the "Muhammadiyah" madrasah and his immediate environment: "At that time, Khuja Badigyi, one of the teachers of the "Muhammadiyah", a charming and a very sympathetic person, began to collect folk literature. He tried to instill compassion for folk literature in his students. If the great scientist and educator Qayum Nasiyri was an exception as a researcher of folk literature, then Khuja Badigyi, Gali Rahim, Gaziz Gubaidullin, who also studied in the "Muhammadiyah", were greatly interested in folklore" [Urmache, p. 132].

N. Isanbet continued collecting folklore while working as a school teacher. In his diary, "Ber dərvishneң iul dəftrpe" ["One Dervish's Travel Book"], N. Isanbet describes his encounter with the improvisational poet Faizullah, quray players Husnullah and Gabdelgaziz in the village Sait (Bashkortostan), not far from Irendik, during which he recorded 50 ancient songs and tonal patterns [Isənbət, Ber dərvishneң iul dəftrpe, p. 50].

It is widely known that N. Isanbet met chichan Farrakh Davletshin, known as Blind Farrah, in person. The scholar exerted great influence on this bard's fate. As a result of his three months' research, he decided to publish the improvisational poet's collection of works [Sүz tabuchy sukyr Fərrəkh əңgəmələre]. In the introductory article, the folklorist wrote about a chichan who became disabled after an accident: "In the lowest part of the village, near the ravine, there lives the country's cripple in a house without fences. He is not a beggar, he is crippled. He spends his winters in that house playing a broken garmon or his homemade violin, telling fairy tales and bywords, singing bayts and songs, and burning birch firewood from the cemetery. He attends *aulak oi* gatherings, visits events, sometimes he goes to the village club. With the onset of spring, when the ground gets dryer, he goes to *Sabantuy* and gatherings (*Jien*). He is there to meet the needs of many people and please their souls. The mourners ask him to tell bayts, the youth want to hear fairytales, funny stories, songs and proverbs. He does not leave these gatherings empty-handed because of his skills, he even earns a few coins there. Travelling from land to land, he does not miss what he cannot see and cannot hear.

Great masters of language who collect folk wisdom, folk poets with exquisite speech skills are found among this type of the disabled. The broad masses of people satisfy their souls' needs by listening to these poets with their melodic, passionate and rich natures, with the music of their lives in their songs. Compared to the majority of educated poets, whose languages, souls and lives are alienated from the broad masses of the people, these "ignorant" poets are both closer and more necessary to the people. Farrakh is also a master of words and one of the folk poets".

"Who is Farrakh? At first, he was a shepherd, and as he grew up, he became a factory worker. Not long after, he got blind and became a countryman again". [Sүz tabuchy sukyr Fərrəh əңgəmələre, p. 2].

For the blind singer, his encounter with N. Isanbet was truly a gift of destiny. "Sүz tabuchy sukyr Fərrəkh əңgəmələre" initiated a literary biography of the improvisational poet. Because of the folklorist's moving from Ufa to Kazan, Farrakh

Davletshin's second book was published 10 years later [Ordenly khalyk iyrsyhy Fərrəkh iyrʒary həm bəiettəre].

When compiling a collection of F. Davletshin's works, N. Isanbet strived to convey the unique style of his improvisational work to the reader: *"Мин китап сүзе сөйләмим. / Сөйләр идем белмимен / Китап сөйләргә чакырсагыз да / Килмимен!"* (literal translation: "I do not tell stories from books / I would but I do not know any / If you invite me to retell a book / I'll refuse to come!"). [Sүz tabuchy sukyr Fərrəkh əңgəmələre, p. 7].

The autobiographical myth of Blind Farrakh coincides with the reality of his life path ([Vorontsov], [Khəbibullin, Alsalar da kүzemne...], [Khəbibullin, Fərrəkh Dəүlətshin ezləre...], [Khəbibullin, Fərrəkh Dəүlətshin], [Iarmi Səete], [Iarullin]). According to the "personal leaflet", filled out on February 8–10, 1939, and his autobiography, Farrakh Davletshin was born into a poor peasant family on January 18 (January 31 in the new style), 1887, in the village of Staroe Urtaevo, the Birsky district in the Ufa province (now the Dyurtyulinsky district of Bashkortostan). By the time when Farrakh was born, his father was 60 years old and his mother was 18. Fate was cruel towards Farrakh Davletshin: his father passed away when he turned three years old; at the age of five, his mother left him and married another man. The boy was left in the care of his brother from a different mother. From the age of five or six, he lived at his own expense: earning by babysitting and shepherding.

From an early age, Farrah liked to listen to singers, storytellers with their bayts and fairytales and to retell what he had heard to the people. His communication with the famous master of word, the poet of fairy-tales Shavali, had a great impact on Farrakh when he listened to his works while working for the landlord Koshcheev. He used to retell Shavali's stories and, following his steps, began to compose his own fairytales.

At the age of 18, Farrakh Davletshin found a job at the Asha-Balashov felling plant in the Chelyabinsk region. Then he was as a laborer for the Yekaterinburg railway. From 1908–1910, he worked for Koshcheev and Limbursky, the landowners of the Birsk Uezd. He was also a laborer at the Siberian Railway. A year later, he moved to the Bogoslovsky plant, located near Yekaterinburg, he did timber rafting in summer and cut wood in winter. Then, he was a miner at the Gorno-Blagodatsky mine for a year. From 1912 to 1916, he worked at the "Belyi Kliuch" paper mill, where a steam pipe exploded, blowing hot steam at him, and left him blind.

Thus, Farrakh Davletshin had to return to his native village. At that time, Farrakh had no land to sow, no bread to eat and no house to live in. He composed songs and verses and told them in markets, assemblies, in "*aulak oy*"s, he sang about the needs of his people and laughed bitterly at those who oppressed the people and their rights. Neither the starostas nor the mullahs, not even the police officers appointed by the authorities could stop him. When he was chased away from Sabantuys or market squares, he gathered the youth in his dark bath house and told them his bayts there. That was how he fed his family.

Along with the fact that "Iugalgan tai əkiiate" ("The Lost Foal's Tale") (1909) is one of the most beautiful examples of the improvisational poet work, the story behind its creation shows us the author's high reputation in society.

The story behind it is as follows: the Kyrgyz man, whom he worked for, lost a herd of horses. The rich man was so upset about it that being aware of Farrakh's skills, ordered him to compose a bayt about it, promising to give him one of the horses in case they are found. Farrakh composed a bayt, told it to the people around him, thus attracting many people to the search of the rich man's horses. After a while, the horses were found but the rich man refused to fulfil his promise. Then, fearing the punishment of Allah, he gave Farrakh a horse. They say that this horse was the only animal the poet had ever owned before the revolution.

"In this work, Farrakh shows that he is a master of words, he creates a unique form of poetry, and this form exists in his poetry to this day as the "Farrakh form" and it keeps improving", – said Abubakir Usmanov, a historian, folklorist, writer, Honored Scientist of Bashkortostan, director of the Bashkir Scientific Research Center of History, Language and Literature from 1937 to 1951 [Iyrʒar həm bəyetter, p. 5-13].

F. Davletshin considered "Nuriia bəete" to be one of his most famous works. "This bayt made me famous among people. I started to receive invitations from other districts specifically to read bayts there", wrote the chichan in his autobiography [Davletshin]. "One of chichan Farrakh's most notable works, "Nuriia bəete" ("The Bayt about Nuriya"), is based on a true story. However, its generalized meaning is much greater. Sania, one of the characters in the bayt puts Nuria's lost ring above human life. The worship of material things

and wealth takes away her human qualities forever. As a result, Nuria becomes a victim of Sania's cruelty. "Nuriia bəete" is a tragedy, but this tragedy is one of the types that encourages the reader to be a decent human being," writes the scientist, philologist and literary critic Kim Ahmetzyanov [Səsən tauyshy, 3-8 p.].

Farrakh has another composition depicting his visit to Kazan in 1930. It is called "Fərrakhnyң Kazanga bargan iullary" ["Farrakh's Roads to Kazan"]. The chichan took his poems and set off without a penny in his pocket. The blind man went to Kazan alone, on foot. Feeding himself by telling bayts in public, spending nights in village houses, passing Dyurtyuli and Verkhneyarkeyevo, he finally reached Menzelinsk. He found a companion at the city market. Together they arrived at Naberezhnye Chelny. They got hired by someone to cut wood for them. That person cheated them and did not pay what he owed them. Then they dug up potatoes in his garden and ate them. After passing Yelabuga and Mamadysh, they got to Kazan, where they parted ways. Farrakh Davletshin found the apartment of the prominent Tatar writer Nakie Isanbet.

He wrote (literal translation):

"Мамадышны үтеп киткәч, ерак түгел Казан да,

Казаннарга барып кергәч, йөримен базарларда.

Иптәшем китте уң белән, үзем киттем сул белән,

Исәнбәтне эзләп таптым, трамвайский юл белән"

("After passing Mamadysh, Kazan is not far away/

When I got to Kazan, I walked around its markets/

My companion went to the right, and I went to the left/

I found Isanbet walking along tramway tracks")

Nakie Isanbet welcomed him and spoke sincerely to him. Farrakh stayed the night at his place and went to the Press House the next morning, where he did not succeed in realizing his desire to see his works in print: they took his manuscripts but did not publish them as a book.

"The literary works of such writers as Farrakh Davletshin, Sait Ismagilov, and Mukhametsha Burangulov have aroused debates as to whether they belong to written literature or to folklore. This is a significant literary problem. There is only one thing to say here – none of these works is a poem in its modern sense, and the name "People's chichan", given by the administration of the Republic, precisely characterizes their poetic activity," argues Kim Ahmetzyanov. "Farrakh Davletshin's literary works are mainly characterized by the form of a bayt. It is worth mentioning that, despite the diversity in terms of their style and stanzas, most of the works of these three chichans are close to poetry in this genre. Keeping in mind that before the revolution, folk art did not know such a genre as poetry, one can better understand the innovations in chichans' literary activity.

There are also many new poetic features in Farrakh Davletshin's literary work. The chichan had notable merit in the enrichment and diversity of Bashkir folklore genres. In fact, he combined the genre of the bayt, depicting grief, with the motifs that are reminiscent of odes. His works, such as "Чкалов бәете" ("Chkalov's Bayt"), "Галия кыз бәете"(Galiya's Bayt), "Ватан сугышы бәете" (Bayt about the Patriotic War), "Стаханов турында" ("About Stakhanov"), create the portrait of outstanding people through the poetics of bayts. In such works as "Талип" ("Talib"), "Янгир абзый" ("Uncle Yangir"), "Габдрахман" ("Gabdrakhman"), the chichan shows his ability to depict complex social phenomena not through common words, but through the fate of individual people. He also tries his hand at such genres as parody and epigraph, which are unique only to written literature. F. Davletshin has great examples of humour and satire in his poems "Ялкау" ("The Lazy One"), "Чалмалылар" (The Turbans), "Гыймай бай" ("Gimay Bai"), "Алты ялкау бәете" (Six Lazy One's Bayt).

In many bayts and poems, Farrakh used different numbers of syllables in the lines of the same stanza. By doing this, he could increase the emphasis on individual words and sentences" [Səsən tauyshy, 3-8 p.].

Farrakh Davletshin's songs and bayts were compiled into books (1938 – "Орденлы халыҡ йырсыһы Фәррах йырҙары һәм бәйеттәре" (Йырҙар һәм бәйеттер), 1947 – "Чәчәннең киңәшләре" (Сәсәндең кәңәштәре), 1967 – "Чәчән тавышы" (Сәсән тауышы)) and distributed in large circulations, some of his works were translated into Russian and published in national journals and almanacks. His literary activity is studied in schools and pedagogical institutes of Bashkortostan.

Given the social, political and artistic significance of the chichan's creative work, on April 14, 1944, by the decree of the Presidium of the Su-

preme Soviet of the Bashkir ASSR, Farrakh Davletshin was awarded the honorary title of “People’s Chichan of the Bashkir ASSR” [Ukaz Prezidiuma Verkhovnogo Soveta Bashkirskoi ASSR].

Unfortunately, M. Vorontsov does not mention Nakie Isanbet’s name in his article, assessing the scientist’s activity as a “local man of letters” who created songs for Blind Farrakh. [Vorontsov, p. 48]. The reason for this “loss of memory” can be found in the biography of Nakie Isanbet. M. Vorontsov might have forgotten to mention the name of the Tatar scholar because the latter was a *“җидегәнче”* (a person who shared counter-revolutionary and nationalistic political views). A. Kutuy, N. Isanbet, T. Chenakai, and G. Minsky were arrested on February 7, 1931, in Kazan. They were accused of forming a counter-revolutionary organization. The 8-month investigation did not yield any results. G. Minsky and Nakie Isanbet were released on April 15 (“on their own recognizance”). A. Kutuy and T. Chenakai were released by the prosecutor’s office on September 16 due to lack of evidence. There may be another reason for this “memory loss”. Nakie Isanbet moved from Ufa to Kazan in 1930. The Bashkir scholar “took offense” at the Tatar folklorist: rumor had it that they thought that N. Isanbet had donated his folklore materials, collected in Bashkortostan, to the Tatars. The writer’s archive contains a certificate that N. Isanbet was an employee of the Language and Folklore Detachment of the Bashkir Expedition of the USSR Academy of Sciences in 1928.

In one of his radio interviews, the Tatar scholar defined the study of oral folk art in his biography as follows: “Along with writing various poems, dramas and other literary works for fifty years, I have never stopped collecting and studying folk art. I still cannot fully publish this folklore. But I have collected a lot of works.

I love folk oral tradition first and foremost, and I value it very much. Moreover, this knowledge always helps me in my writing career” [Isənbət. Minem iazuchy buluym həm khalyk iҗatyn өirənүem].

Nakie Isanbet proved that ancient Tatar poets and rulers were called chachan/chichans and that they played a major role in the life of their tribes, citing many facts from ancient dastans, proverbs and historical sources. In his work “Məkal’lərebez turynda” (“On Our Proverbs”), the scholar explained the meaning of the word *chichan*: “Not only the people who used to be called chichans are now extinct, but even the word itself has fallen out of use and is now only found in folk art. In the 1912 edition of his collection of proverbs, Kh. Badig described the word *chichan* as “neat, smart, nifty”, but only in the 1926 edition of the book clarified its meaning as “a master of words”.

In each of the two editions of the book, the word is spelt as “*чечән*” (*chechan).* This word is known to mean “eloquent” among people. There is a saying “Ул бик телгә *чичән* кеше” (“He is a very eloquent man”). The form *“чәчән”* is also used in some dialects. The Kazakh people have the word *“шешен”* (/sheshen/), the Bashkir people say *“сәсән” (*/sasan/). The latter even used to have an illustrated literary magazine with the same title, and several folk poets, who could freely improvise songs, were given the title of sasans. This fact is even more significant for our research. It shows that the word *chichan* means both the ability to speak eloquently, and a person, an improvisational poet who recites a poem with inspiration, without writing it down on paper. This is also confirmed by history. The word “chichan” used to mean both a master of words and an improvisational poet, a bard. This interpretation nominates a person who combines both professions, an ancient folk poet” [Taтar khalyk məkal’ləre, pp. 41 – 42].

After studying proverbs, fixed expressions and dastans, which are widely used by the people, N. Isanbet determined the role of the chichans in society since ancient times and proved that bards had an irreplaceable reputation among the people: “It is clear from the Tatar proverbs that we have a large number of respected people called chichans: *Батыр яуда беленер, чичән дауда беленер* (A hero is known in the time of misfortune, and a bard is known in in the time of conflict). This proverb means that while heroes are known for their ability to eliminate hostilities on our border, the language skills of bards are known for resolving domestic disputes (conflicts). *Чичәннең теле уртак, чибәрнең кулы уртак* (A bard’s language is common and a beauty’s hand is common). In this case, the proverb means that a bard’s word has sense and wisdom, it has general significance which is shared by the people. Chichan’s skills are comparable to those of a skilled man at work. Moreover, judging by ancient folk dastans, chichans were profilers too. For example, in tribal and feudal life, it was necessary to verify the identity of a person. At that time, it was not easy to confirm. This specialization was of particular importance since the legal status and rights of people around the government depended on their background and lineage. This work, which required such abilities and skills, was

called *"сынчылык"* (profiling). (This word should not be confused with modern word *sculpture*.) Profilers were supposed to describe a person's offspring, origins, his/her personal qualities, and future fate by quickly analyzing his/her appearance and behavior and asking a few indirect questions. It is very important for us that such a mysterious and wise thing as prophecy was performed by chichans. So, for example, it is clear from the dastans that the elder Khan, in order to unravel the identity of one of his new ambassadors, summoned a chichan, an elderly singer who lived somewhere among the people. It is quite impressive that the old man, about two hundred years old (that is, a person who had seen a lot, had put many people to test, and had huge life experience), who after numerous requests and prays, arrived in a gilded cart with cotton cushions, sat proudly in the front row at the Majlis (event), and the Great Khan himself knelt before him as if he were his footman and treated him to honey. He was completely at ease and felt quite independent communicating with the elder Khan. After reluctantly accepting his request, the bard began to test the ambassador covertly, as mentioned above, by asking him to do a small favor and answer one or two indirect questions. After watching his face and gestures, he took his dumbra and began to reveal his identity by telling the said ambassador's past and future. Interestingly, his words were arranged like half a verse and half a song, consisting of columns rich in proverbs and poetic images.

We have seen that the origins of proverbs are, on the one hand, related to ancient testing, experimentation, and even fortune-telling. Here, we see that this particular feature was put to the test by a chichan, that is, the ancients believed that a proverb was born by a test and assumed that it was possible to create a person's profile through the ability to put proverbs in a certain order adding a few figurative words to them. Thus, we see that in ancient times, proverbs and the ability to create them were highly valued; the proverb was considered to have a secret, some mysterious, wise power, and the person who had such skills could act as a great prophet. In this respect, the chichan was close to the ancient Greek oracle, priest of the Egyptians, sheikh/kahin of the Arabs, baguchy, baqsi, Bakhshi, kuraza, shaman, and synchi of Turkic people. So, we believe that when the life of the ancient tribes became more complicated, the elders and shamans were no longer able to accumulate a wealth of language, experience and wisdom, their people's folklore, and these ideological and artistic responsibilities were eventually transferred to poets-chichans who were real masters of this business.

Of course, the ancients treated such bards and chichans with respect, believing them to have the magical power of experience and wisdom, so the khans pronounced their names in awe and tried to win chichans' hearts to extend their power through them and boost their popularity among the people. Nevertheless, as we know from history and the examples given above, chichans, who were considered to be national poets and leaders, highly valued their profession; still, there were times when they initiated the movements that led to popular uprisings. In this case, their linguistic and creative power became a real force, posing a serious threat to the rulers. It is known, for example, that Jamukai Chichan was at the forefront of the Naiman uprising, rebelling for thirty years, fighting with his sword, made of words, against Genghis Khan's sword.

As we know from the history of China, people called *sasanygs* (chichan, chachan, sasan) were found among representatives of Turkic tribes from ancient times, and they left a noticeable trace in the socio-political movements of the people. Thus, it is quite impossible to determine whether the word chachan/chichan is derived from "үz avyzynnan shigyr'-khikmət chəchə belүche" (who knows how to sow poetry and wisdom from his mouth) or "məs'ələ chishə belүche khakim" (a ruler who can solve a problem). However, the fact that this word occurs in the languages of all Turkic peoples and is widespread from China to our present lands, shows that in the times of ancient tribalism and patriarchy, such a genre was prevalent in all forms of art" [Tатаr khalyk məkal'ləre, pp. 41 – 42].

In his article, N. Isanbet describes chichans' creative activities in great detail: "How does a chichan, as an improviser, compose? It is important to know. For us, he is indeed an ancient poet, he has very little resemblance to a poet of the modern age. First of all, he did not write or recite a verse, he had a dumbra in his hands, he spoke to us with a steady, semi-melodious voice to the sound of his dumbra. They called chichans "aspiring improvisers". How did they acquire such skills? First of all, since they relied only on their memory and did not need written texts, they memorized a huge stock of folklore. They recited many of the ancient folk songs, dastans, knowing in advance their poetic techniques, how the plot and motifs were chosen in each case, and the rules of their construction and composition. In general, being masters of spoken language, they knew many features that made the ancient language figurative: winged words, say-

ings, phraseological units, and especially proverbs. Another key to their ability to recite dastans and reproduce them with deep wisdom was that they had that supply of folklore. Proverbs, due to their richness of rhythm and rhyme, served as the main fabric or a ready-made frame in the poetic forms of dastans that helped chichans improvise. Thus, our ancient improvisational poet was freely moving around villages and cities, with a dumbra on his back; if he heard that there was another bard somewhere nearby, he went there, to compete with him, exchanging wisdom and poems. The fact that those proverbs were methodical, argumentative, and exemplary also allowed chichans to participate in judicial procedures. Therefore, chichans were invited not only to the wedding ceremonies but also to resolve different disputable issues inside the country. That is why they were known to help in the time of a conflict!" [Taтar khalyk məkal'ləre, pp. 43 – 44].

Analyzing stylistic features of chichans' work, N. Isanbet drew attention to the fact that poets-improvisers often used proverbs: "Thus, chichan is a folk poet and a powerful person. As a poet, he creates songs, epics, dastans, and as a ruler, he recites a deeply meaningful poem or a wise saying. To do this, he makes great use of ancient proverbs. He knows a lot of proverbs. Since this genre is so well studied in terms of traditions of its construction and rhythm, it is both easy and natural for him to improvise. Thus, he combines several proverbs into a harmonious composition, turning the plot of a dastan into a powerful argumentation and conflicting motifs. Of course, he does not only mechanically combine proverbs, based on their external similarity, but also, as a poet and authority, creates his own proverbs of this type, cementing improvisation with them, turning them into a holistic work made up of thoughts and feelings. Thus, a new genre of folklore emerges from the proverbs. As can be seen from the dastans, it is called *сарын /saryn/* (*сарнап /sarnap/* or a proverb pronounced with a higher voice) or *тулгау /tulgau/ (stirring).* (Or, just as it is possible to whip heavy cream until butter is made, one can come up with a great idea by mixing proverbs.) In this case the Bashkirs use the word *"кобаер әйтү".*

Thus, it is no longer just a random construction of proverbs, but it is a creation of a new genre with an even deeper meaning, new quality and power, as a result of extracting wisdom from proverbs and spreading it in a certain direction. [Taтar khalyk məkal'ləre, p. 44].

In his work, the encyclopedist lists the names of chichans who lived both in the Golden Horde era and in the nineteenth century around Kazan: "Later, the poetic and linguistic abilities were further divided, and the meaning of the word "chichan" diluted to "a mastery of the spoken language"; it summed up such meanings as a witty orator and someone who holds events and resolves disputes. Nevertheless, the tradition of composing poems without a pause along with the sounds of a dumbra, using half-verses, half-songs, has remained with the poets of nomadic tribes until now. The Kazakh and Kyrgyz folk poets, for example, Dzhambul, Tuktagul, based their works on these traditions. They are no longer called chichans or poets, but *aqyns.* Aqyn, according to Radlov, is derived from the same word *khaqim (ruler).* If this is true, then there is no division into poetry and wisdom in this word, there is both a poet and a sage; that is, it has the same meaning as a chichan. Thus, in the word chichan we find poetry and wisdom as a unity, in a state of syncretism. And this tradition did not fade away until the beginning of this century. For example, Tatar Sabirzhan aqyn from the village of Menger, Baychigavi aqyns from the village of Baychiga in the Laishevsky district, and the poet Akmulla left for the Kazakh SSR at the end of the nineteenth century, and their works, created in the continuous competition with local aqyns, indicate that the custom of singing to the sound of a dumbra and telling poems which are full of wisdom paved their way to written poetry. Akmulla said, "Wisdom comes from poets," meaning that he considered poetry and wisdom indistinguishable, but he, as an ancient bard who brought poetry and authority together, was the one who showed his ability to write and improvise poetry. If we take the works of Majit Gafuri, who used Akmulla's methods, for example, his "Seber timer iuly" ("The Siberian Railway"") or, in particular, "Iash' gomerem" ("My Young Life"), then we will see that he also followed the poetic tradition of Kazakh aqyns. I do not know if Gafuri later was influenced by Tukay, but for some reason, he stopped creating in this style; however, Tukay highly appreciated his "Iash' gomerem", which was written in that poetic tradition. These works of Gafuri, like Akmulla's, are rich in proverbs and aphorisms, as an example of how he sought to combine poetry and authority using wisdom in his poetic verse. But here it must be said that these poets-influencers distanced from the ancient chichan's use of proverbs in a straight-forward and free way, instead, they used a verse of eleven or twelve syllables of the Kazakh

epic form, which differs from the methods of dastanism" [Татar khalyk məkal'ləre, p. 46].

In his collection "Татar khalyk халык məkal'ləre", Nakie Isanbet cites 30 proverbs on the topic "Masters of artistic speech, chichans, abyzs, orators", and formulates it in a separate paragraph [Isənbət, Татar khalyk məkal'ləre, pp. 333 – 334].

In the scientific article "Татар халык дастанының 500 еллыгы" ("The 500th Anniversary of the Tatar Folk Dastan"), Isanbet gives the following description of the masters of the artistic language: "As to how such great folk works as dastans were performed: they required great skill and attention, in ancient times they were performed by professional folk singers (*җыраулар*) and chichans, masters of words, with the help of such musical instruments as dumbra, dutar, kubyz or saz [Idegəi]. In his commentary to the summary of "Idegəi" ("Edigu") N. Isanbet wrote: "Chichan was a master of words, an orator. In Tatar history, among the chichans who acted at the state level, there was Jamukai Chichan, who opposed Genghis Khan, and Jirancha Chichan, who lived in the Golden Horde during the time of Janibek Khan. [Idegəi, p. 82].

A beautiful image of the chichan is created in N. Isanbet's dastan and his tragedy of the same title. Old Subra (literal translation):

"Кондыздай теше саргайган,
Азулар теше бушаган,
Йөз туксан биш яшәгән
Сыпыра санлы ерау бар,
Үзендә утыз ханның гомере бар
Берсә-белмәсә бу эшне
Субра белер бу эшне" [Idegəi, pp. 57 – 58]
His teeth are yellow now,
His sharp teeth are loose,
He has lived 195 years,
He is a majestic bard,
He has survived 30 khans,
If you do not know anything,
The bard would know the answer.

The folklorist explains the origin of this hero's name as follows: "*Сыпыра сынлы,* according to Valikhanov's definition, given in his explanatory Kara-Kalpak dictionary compiled in 1841, means "sweeper", that is, a person who can reveal all secrets and destroy them away one by one. In our opinion, the words *Сыпыра, Субра, Сабра, Сафардау*, found in variations, should be related to each other. The words *"суп", "сыбырдак"* mean *beautiful, handsome*. So, for example, the Siberian Baraba Tatars, when a groom covers a bride's face, sing the following verse (literal translation):

Сыбырдак буйлы яшь егет
Җилеп инәр, яр, яр.
A handsome fellow
Will soon be along.

Apparently, there is a connection between the word "Сыбырдак" and the name of this verse "Сафардау", "Сафардак" in the Idegai version, recorded by Radlov from the Baraba Tatars. That is, the names "Субра", "Субрау" must have been pronounced as "Суп – ерау" (Sup - erau) meaning a handsome singer. After all, in the dastan, published by Berezin as a Turkmen version, we see that the name of this singer is "Хубра" (Khubra). If this is related to the word "Хуберау", it will still mean "a handsome singer" as a nickname for a folk singer, a bard. As we have mentioned above, it has been preserved in the Nogai, Kara-Kalpak and Tatar versions (literal translation):

Суп аяклы, суп бүрекле,
Сыпыра сынлы суп ерау.
A presentable, beautifully clad
Majestic bard.

If the names Sabrau and Safardau are distorted variants of Safardak or Farazdak, then we have the name of the Arabic classical poet Farazdek. In our opinion, this name has nothing to do with the Arabic classical poet" [Idegəi, pp. 57– 58]

According to the observations of the folklorist F. Urmanche, the section of the dastan, dedicated to the songs of Subra, is "one of the best sections of the legend not only in terms of its artistic value, but also in the development of the plot" [Urmanche, p. 66]. In N. Isanbet's composite text "Idegəi", the hero is 195 years old. He is "not only an old-fashioned fortune-teller but also an extraordinarily intelligent and experienced singer". Without performing any magical actions, shamanism, witchcraft, without referring to any magic books, only thanks to his observations he understands who Kobogyl is [Urmanche, p. 66]. The prophecy of the old Subra, according to F. Urmanche, in terms of its form resembles *толгау* (*tolgau)* – reflection or meditation, which is one of the methods used by aqyns. Poetic lines, which are close to aphorisms in terms of their form, immediately attract the audience's attention. The hero himself does not hide that he makes use of the traditions of ancient chichans. Old Subra tests Zhanbay, Edigu and Tuktamysh to see if they know the history of their ancestors and whether they have the qualities of the heroes from epic stories (courage, determination, wisdom, self-confidence, intelligence).

In his song, to cover Edigu in glory, Old Subra creates not only the official political history of the

Golden Horde but also a gallery of heroes "of all the Turkic-Mongolian world, from Ancient Mongolia to Central Asia and the Central and Lower Volga" [Urmanche, p. 61].

Edigu's portrait, depicting old Subra's height and beauty, his prophetic face, courage and bravery, emphasizes such qualities as wisdom and fortune-telling inherent in chichan-improvisers. In terms of style, the divinity of Subra, according to F. Urmanche, does not differ from the general epic style of the dastan and is almost entirely based on the traditions of the Turkic epic poetry [Urmanche, p. 64].

Also noteworthy are the qualities of the improvisational poet's character, described by Tuktamysh, the hero of N. Isanbet's tragedy "Idegəi" (1941): "*Кем соң ул? Шагыйрь! Әнә ул килә. Нинди куәт бар соң аның кулында? Тел. Шагыйрьнең тавышы көчле. Моннан кычкырса, Әстерханга ишетелә. Мин аларны үз гомеремдә бик күп күрдем. Алар безне урынлы да, урынсыз мактыйлар. Шуның каршына зур бүләкләр өмет итәләр. Шулай да шагыйрь вакытлы кычкыра белсә генә яхшы. Вакытсыз кычкырган әтәчне суеп ашыйлар" (*"Who is he? A poet! There he comes. What kind of power does he possess? Language. A poet's voice is loud. If he shouts from here, he will be heard in Astrakhan. I have seen them a lot in my life. They praise us both appropriately and inappropriately. Great rewards are expected in return. And yet it is best if a poet knows when the best time comes to speak. The rooster that cries prematurely gets eaten first") [Isənbət.,Əsərlər, II т., p. 119]. In the tragedy, old Subra forces Tuktamysh to greet and welcome him on the khan's horses. Khan mentions that the improvisational poet he knew before did not dare to do so.

The image of chichan plays a key role in N. Isanbet's comedy "Җирән чичән белән Карачәч сылу" (1942) [Isənbət, Əsərlər, II т., pp. 261–352]. "We and other Turkic peoples have preserved many legends and notes about these mysterious words and deeds of Zhiran (Ginger-Haired) Chichan and the Karachach (Dark-Haired) Beauty. Zhiran Chichan was a man who lived in Sarai, the Volga region, in the 14th century", wrote N. Isanbet in 1967 [Isənbət, Tatar khalyk tabyshmaklary, p. 31]. The book of riddles includes "Сәрвиназ" ("Sarvinaz"), "Айбикә" ("Aibika"), "Ачы булса да татлы ни? Татлы булса да ачы ни?" ("If That Is Sour, What Is Sweet? If That Is Sweet What Is Sour?"), "Кемнең үлүе нәрсәгә тиң" ("What's So Special about a Goat's Head?"), riddles and anecdotes associated with the name of Zhiran Chichan, the collector and compiler of riddles and fairy tales [Isənbət, Татar khalyk tabyshmaklary, pp. 439 – 444, 450 – 456]. According to N. Khanzafarov, "using many of these riddles and fairy tales imaginatively, N. Isanbet managed to create a great plot and a fascinating drama". "Zhiran Chichan, who has nowhere to live, amazes the Khan with his wisdom. He takes Yangura's clothes and money, gives her a mahr, pays wedding expenses, and even puts on Yangura's clothes and beats her son to bring him back" [Khanzafarov, p. 89].

"Zhiran Chichan wins Tokmach city, disputes between the countries are resolved in a peaceful manner. The recognition of Zhiran Chichan's contribution to the country comes together with the recognition of his human and personal rights". The chichan considers himself happy because he has his freedom, which is more expensive than all the pearls, and because he has the love of his life who is "more expensive than the Khan's treasury". "Here we can say that the main features of folk characters are the worship of the cult of wisdom, patriotism, love of personal freedom and self-esteem" [Khanzafarov, p. 90].

In the play, a girl named Tutiya describes the role of the improvisational poet Zhiran of Kazanbash in society as follows: *"тел остасы – чичән! Аның бер телен ишетү өчен генә дә мәйданнан мәйданга ат җибәреп кенә алдыралар иде"* (literal translation: "a master of language, chichan! They would rush the horses to the front of the square just to hear his speech") [Isənbət, Җirən-chichən..., p. 264]. Tudyq Zhingy describes in detail what he was busy with: "Әстерхан ягында, ди. Думбра чиртеп, акын булып, казакъ арасында йөри, ди" (literal translation: "He says he is somewhere in Astrakhan. He walks among Kazakhs, playing his dumbra and being an aqyn.") [Isənbət, Җirən-chichən..., p. 265].

Karachach, who becomes famous in the maidan, suits him very well: "a chichan girl" [Isənbət, Җirən-chichən..., p. 265]. Through the image of this girl, the playwright "embodies the ideal image of a wise, charming and honest woman" [Khanzafarov, p. 87].

The image of the chichan can also be found in N. Isanbet's children's fairy tale "Бәрәзә песие Мыраубай батыр маҗаралары" [Isənbət, Maraubai batyr, pp. 5 – 115]. In this work, the master of words is a cunning fox:

Менә төлке мактый хәзер Мыраубайны,
Теле белән алмак була урап аны,
Мырау моны астан гына күзли сынап,

Шундый чичән, акыллымы бу, ди, чынлап?

(literal translation: Here is the fox praising Maraubai now / he tries to wrap him up with his tongue/ Marau tries to test him / Such a chichan, is he really smart? he wonders/) [Isənbət, Maraubai batyr, p. 51].

Results

Nakie Isanbet met chichans and poets-improvisers during his folklore expeditions. He began collecting works of folk oral art at the age of 10 when he was a student of a madrasah. Nakie Isanbet believed that chichans were the keepers of traditional foundations of chichan art and the spiritual culture of society; therefore, in his scientific and literary works, he did his best to perpetuate outstanding representatives of the chichan tradition, their performance skills, peculiarities of communication with the audience and the poetics of their works. His positive influence on the fate of Blind Farrakh speaks of the scientist's concern about the problem of chichan art (the biography of the improvisational poet, his repertoire, its content and the issues raised in his works, his performing skills and its features, the poetics of his lyrical works). In his scientific articles, the scholar proves that chichans were not only masters of rhetoric, but also tribune poets whose words reflected the wisdom of the people. Analyzing the manuscripts and materials of folklore expeditions, N. Isanbet identified and perpetuated a broad list of the names of chichans who lived for a significant period of history: from the Golden Horde era to the middle of the 20th century. The scholar was the compiler of folklore collections, which included examples of the Turkic epic poetry traditions, as well as collections of texts from the epic heritage of the Turkic peoples ("Idegəi", "Iekəi belən Moradym").

Conclusion

From the 1920s to the 1970s, a great deal of work was done by N. Isanbet to systematize information about Turkish folk singers (bards, chichans, sasans, aqyns) and musicians as well as their work. The scientist made a significant contribution to the study of topical problems of folklore studies, Turkic linguistics, and literary studies. Not a single serious scientific work, devoted to the study of the Turkic peoples' folklore, can be carried out without including references to his publications. From the point of view of scientific ethics, it is unacceptable to ignore N. Isanbet's contribution to the study of the phenomenon of chichan art and improvisation in Turkic culture.

References

Amineva, Z. R. (2011). *Razvitie traditsii sesenov v iugo-vostochnoi territorii Bashkortostana na sovremennom etape* [Development of the Sesens' Traditions in the Southeastern Territory of Bashkortostan at the Present Stage]. Vestnik BGU. T. 16, No. 3(I), pp. 1052 – 1054. Ufa. (In Russian)

Bakirov, M. Kh. (1999). *Genezis i drevneishie formy obshchetiurkskoi poezii: avtoref. dis. ... d-ra filol.nauk* [Genesis and the Most Ancient Forms of General Türkic Poetry [Text]: Doctoral Thesis Abstract]. M. Kh. Bakirov. Kazan', KGU, 96 p. (In Russian)

Burangulov, M. A. (1995). *Zaveshchanie Sesena* [Sesen's Will]. Mukhametsha Burangulov. 352 p. Ufa, izd-vo "Kitap". (In Bashkir)

Fərrəkh Dəүlətshin. *"Bashҡort səsəndəre" iyiiyntyғynda* (1953) [In the Collection of Works "Bashkir Bards"]. Өfө, Bashҡortostan kitap nəshriəte. (In Bashkir)

Gaziev, I. M. (2008). *Zarozhdenie professionalizma v muzykal'noi kul'ture drevnikh tiiurkov* [The Origin of Professionalism in the Musical Culture of the Ancient Turks]. Vestnik Chelyabinskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. No. 12, pp. 179 – 194. (In Russian)

Iarmi Səte (Isməgyilev) (1956). *Istəlegem* [My Memory]. Əzəbi Bashkortostan. No. 3, mart. (In Tatar)

Iarullin, A. (2006). Pamiat' o nom zhiva (K 120-letiiu so dnia rozhdeniia narodnogo poeta Bashkortostana) [We Keep the Memory of Him Alive (on the 120th Anniversary of the People's Poet of Bashkortostan)]. Iuldash. 4 maia. (In Russian)

Idegəi: tatar halyk dastany (1940) [Idegey: Tatar Folk Epic]. N. Isənbət жyinamasy. Sovet ədəbiiaty. No. 11, pp. 39–76. (In Tatar)

Isənbət, N. (1988). *Əsərlər 4 m.* [Works in 4 Volumes]. T. 2. 416 p. Казан', Tat.kitap. nəshr. (In Tatar)

Isənbət, N. (1988). *Әсәрләр 4 т.* [Works in 4 Volumes]. T. 3. 431 p. Казан', Tat.kitap. nəshr. (In Tatar)

Isənbət, N. (1970). *Tatar halyk tabyshmaklary* [Tatar Folk Riddles]. 568 p. Казан', Tat.kitap. nəshr. (In Tatar)

Isənbət, N. *Ber dərvishneң iul dəftəre* [One Dervish's Travel Book]. N. Isənbətneң shəkhsi arkhivy. Kuliazma. 79 p. (In Tatar)

Isənbət, N. (1960). *Minem iazuchy buluym həm halyk iҗçatyn өirənүem* [Being a Writer and Studying Folk Art]. N. Isənbətneң shəkhsi arkhivy. Kuliazma. Mashinkada basylgan. 5 p. (In Tatar)

Isənbət, N. (1974). *Maraubai batyr* [The Brave Maraubai]. 208 p. Казан', Tat.kitap. nəshr. (In Tatar)

Iyrʒar həm bəyetter: Orders of khalyк yyrsyhy Furrah yyrʒary həm bəyettəre (1939) [Songs and Poems: The Honored Poet Farrakh's Folk Songs and Poems]. 112 p. Өfө, Bash. kitap. nəshr. (In Bashkir)

Kashgari, M. (2006). Slovar' tiurkskikh narechii : (Divan lugat-at tyurk, XI v.) [Dictionary of Türkic Dialects: (Divan lugat-at Türk, 11th century)]. Pervyi

perevod na rus. iaz. 1300 p. Almaty, Dayk Press. (In Russian)

Khəbibullin, F. F. (2017). *Fərrəkh Dəylətshin ezlərе builap* [Following in the Footsteps of Farrah Davletshin]. Kyzyl Таң. 19, 21 dekabr'. (In Tatar)

Khəbibullin, F. (2017). *Alsalar da kyzemne, birmədem min syzemne ... (Bashkortstannyң halyk chəchəne Furrakh Dəylətshinnyң tuuyna - 130 el* [Although They Took My Eyes, I Have My Words ... (130th Anniversary of the People's Bashkir Bard Farrakh Davletshin]. Kyzyl Таң. 26, 28 gyinvar. (In Tatar)

Khəbibullin, F. (2018). *Sukyr Fərrakh* [Blind Farrakh]. Mədəni җomga. 18 mai. (In Tatar)

Putilov, B. (1997). *Epicheskoe skazitel'stvo: Tipologiia i etnicheskaia spetsifika* [Epic Works: Typology and Ethnic Specificity]. 296 p. Moscow, GRVL. (In Russian)

Radlov, V. V. (1911). *Opyt slovaria tiurkskikh narechii* [Experience of Compiling the Dictionary of Turkic Dialects]. T. 4. V. V. Radlov. St. Petersburg, tip. Imp. akad. nauk, 2230 stb. (In Russian)

Sageeva, G. Kh. (2007). *Traditsionnaia terminologiia tatarskoi muzykal'noi kul'tury: semanticheskaia rekonstruktsiia: avtoref. dis. ... kand. iskusstvovedeniia* [Traditional Terminology of the Tatar Musical Culture: A Semantic Reconstruction: Ph.D. Thesis Abstract]. G. Kh. Sageeva. Kazan', TGGPU, 26 p. (In Russian)

Səsəndeң kəңəshtərе (1947) [The Bard's Advice]. 63 p. Өfө, Bashҡortostan kitap. nəshr. (In Bashkir)

Səsən tauyshy (1967) [The Bard's Voice]. 18 p. Өfө, Bashҡortostan kitap. nəshr. (In Bashkir)

Sultangareeva, R. (2007). *Bashkirskaia shkola skazitel'stva i sovremennost'* [Bashkir School of Storytelling and Modernity]. Vatandash. No. 6, pp. 164–171. Ufa. (In Russian)

Syz tabuchi sukyr Fərrakh əңgəmələrе: N. Isənbətneң "Fərrakh Kyrlary turnda" digən məkaləse belən (1928) [Blind Farrah's Interviews: N Isənbət's Article Entitled "On Farrah's Songs"]. 32 p. Ufa, "Bashkniga" həm Bashnarkompros nəshere. (In Tatar)

Tatar halyk məkallərе: T. 1. (1959) [Tatar Folk Proverbs]. Җyechu həm təzyche N. Isənbət. 916 p. Kazan, Tat. kitap. nəshr. (In Tatar)

Ukaz Prezidiuma Verkhovnogo Soveta Bashkirskoi ASSR Ob ustanovlenii zvaniia "Narodnyi sesen Bashkirskoi ASSR" (1944) [Decree of the Presidium of the Supreme Soviet of the Bashkir ASSR On the Establishment of the Title "People's seseng of the Bashkir ASSR"]. Krasnaia Bashkiriia. 19 aprelia. (In Russian)

Urmanche, B. (1969). *Isənbətneң uryny* [Isənbət's Place]. Kazan utlary. No. 12, pp. 131 – 133. (In Tatar)

Urmanche, F. (1999). *Narodnyi epos "Idegei"* [Folk Epic "Idegei"]. 200 p. Kazan, Fən. (In Russian)

Vorontsov, M. (1939). *Narodnyi poet Bashkirii* [People's Poet of Bashkiria]. Narodnoye tvorchestvo. No. 3, pp. 46–48. (In Russian)

Vəliullina, F. M. (2007). *"Idegəy" dastanynda milli-myfologik həm dini motivlar* [National-Mythological and Religious Motifs in the Epic "Idegei"]. F. M. Valiullina. 180 p. Kazan, Dom pechati. (In Tatar)

Zhirmunskii, V. M. (1964). *Sredneaziatskie narodnye skaziteli: Traditsii i tvorcheskaia improvizatsiia* [Central Asian Folk Storytellers: Traditions and Creative Improvisation]. V. M. Zhirmunskii. (VII Mezhdunarodnyi kongress antropologicheskikh i etnograficheskikh nauk, Moskva, avg. 1964 g.) 13 p. Moscow, Nauka. (In Russian)

НӘКЫЙ ИСӘНБӘТ ЧИЧӘНЛЕК СӘНГАТЕ ТУРЫНДА[1]

Миләүшә Мөхәммәтҗан кызы Хәбетдинова,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
mileuscha@mail.ru.

Фәнүз Әфгал улы Хәбибуллин,
"Кызыл таң" редакциясе,
Россия, 450001, Уфа ш., Октябрьнең 50 еллыгы ур., 13 нче йорт,
kiziltan90@mail.ru.

Мәкаләдә энциклопедик галим, фольклорчы, татар әдәбиятының классигы Нәкый Исәнбәтнең төрки мәдәнияттә чичәнлек традицияләрен өйрәнүгә керткән өлеше системалаштырыла. Галимнең төрки халыклар фольклорын өйрәнүгә багышланган теоретик хезмәтләре, фольклор экспедицияләренең халык авыз иҗаты әсәрләре җыентыкларында системага салынган материаллары, язучының чичән образы кергән әсәрләре фәнни эшнең материалы булып тора. Анализлана торган текстның үзенчәлеге фәнни эшебезнең өйрәнү

[1] Фәррах Дәүләтшин иҗаты турында материал Ф.Ә. Хәбибуллин тарафыннан әзерләнде.

ысулын билгели (мәдәни-тарихи, семиотик-культурологик, чагыштырма һ.б.). Фольклорга караган теоретик хезмәтләрендә Н. Исәнбәтнең чичәннәр иҗаты турында тулы күзаллау формалаштыру һәм аларның образларын үзенең әдәби иҗатында мәңгеләштерү омтылышы булганлыгы исбатлана. 1920 елларда галимнең Ф. Дәүләтшин белән берлектә башкарган тәҗрибәсе аның әсәрләренең җыентыгын бастырып чыгару белән төгәлләнә. Төрки мохиттә чичәнлек феноменын яктырткан соңгы еллар хезмәтләрен анализлау шуны күрсәтә: Нәкый Исәнбәтнең әлеге теманы өйрәнүгә керткән өлешенә хәзерге заман тикшеренүчеләренең хаксыз рәвештә битарафлыгы сизелә.

Төп төшенчәләр: Нәкый Исәнбәт, халык авыз иҗаты, төрки халыклар, татарлар, чичән, җырау.

Кереш

Традицион халык авыз иҗатында үзенчәлекле феномен буларак, чичән һәм чичәнлек проблемасы XIX гасырның икенче яртысында төгәлләшеп бетә. Шул ук вакытта сүз, кагыйдә буларак, В. Радлов, П. Рыбников, А. Гильфердинг һәм аларның шәкертләре формалаштырган рус фольклористикасы мәктәбе ирешкән казанышлар турында бара. Совет чорында әлеге феномен белән кызыксыну тере эпос учаклары сакланып калган милли республикаларда дәвам итә. Фольклорчы Б. Путилов билгеләвенчә, эпосның тере традицияләре төрле формада ул чорда Урта Азия, Себер, Ерак Төньяк, Кавказ арты һәм Төньяк Кавказ, Молдавия, Украина, Идел буе, Рус Төньягы, Карелиядә сакланып калган [Путилов].

Төрки мәдәниятта халык җыраулары-чичәннәре һәм сүз осталары феноменына галимнәр шактый зур игътибар биргән. Тюркологлар акыннар, чичәннәр, абызлар, җыраулар сәнгатен характерлый торган сүзләрнең тезаурусын системага салган ([Радлов, 120 – 121 бб.], [Кашгарый], [Исәнбәт, 333-334 бб.], [Сагеева] һ.б.). Җырчы импровизаторлар, чичәннәр сәнгатен өйрәнүгә үз өлешләрен фольклористлар да ([Жирмунский], [Бакиров], [Бурангулов], [Вәлиуллина],], [Әминева], [Солтангәрәева] һ.б.); музыка белгечләре дә кертә [Газиев].

Безнең фәнни эшнең максаты – энциклопедик галим Нәкый Исәнбәтнең әлеге теманы өйрәнүгә керткән өлешен ачыклау.

Фәнни эшнең материаллары һәм ысуллары

Фәнни эш өчен материал булып, фәнни мәкаләләр, сүзлекләр, фольклор материаллары җыентыклары, Нәкый Исәнбәтнең әдәби әсәрләре хезмәт итә. Без мәдәни-тарихи, семиотик-культурологик, чагыштырма һ.б. фәнни ысуллар кулландык, алар анализлана торган текстның үзенчәлегеннән чыгып билгеләнде.

Фикер алышу

Безнеңчә, хәзерге заман галимнәре Нәкый Исәнбәтнең чичәннәр – халык җыраулары-импровизаторлар феноменын өйрәнүгә керткән өлешенә лаексыз рәвештә битарафлык күрсәтәләр. Н. Исәнбәт Башкортстанның Малояз дигән татар авылында туган. Мәдрәсә шәкерте булганда, 10 яшендә Г. Тукай үрнәгеннән илһамланып, халык авыз иҗаты әсәрләрен җыя башлый. Бакый Урманче күренекле фольклорчы галимнең формалашуына аның “Мөхәммәдия” мәдрәсәсендә укуы, әйләнә-тирә мохите уңай йогынты ясаган дип саный: «Бу вакыт «Мөхәммәдия» мөгаллимнәреннән бик мөлаем, бик симпатик кеше Хуҗа Бәдигый халык тел әдәбиятын җыюга керешкән иде. Халык әдәбиятына мәхәббәт тойгысын шәкертләр күңеленә урнаштырырга тырыша иде. Олуг галим һәм мәгърифәтче Каюм Насыйри халык әдәбиятын өйрәнүче буларак парлак бер эпизод булса, Хуҗа Бәдигый, шул ук «Мөхәммәдия» дәресханәләреннән чыккан Гали Рәхим, Газиз Гобәйдуллиннар фольклор белән житди шөгыльләнә башладылар» [Урманче Б., 132 б.].

Н. Исәнбәт фольклор әсәрләрен мәктәптә укытучы булып эшләгәндә дә җыя. 1921 елның җәй айлары дип тамгаланган “Бер дәрвишнең юл дәфтәре” дигән көндәлегендә Н. Исәнбәт Ирәндектән ерак түгел Сәет авылында (Башкортстан) Фәйзулла исемле җырау-импровизатор, курайчылар Хөснулла һәм Габделгазиз белән очрашуы турында сөйли, шул вакытта ул 50 борынгы җыр һәм көй язып ала [Исәнбәт, Бер дәрвишның юл дәфтәре, 50 б.].

Фәндә Н. Исәнбәтнең замандашы, күбрәк сукыр Фәррах буларак танылу алган чичән Фәррах Дәүләтшин белән шәхсән танышлыгы турында да киң билгеле. Галим әлеге чичәннең язмышына да йогынты ясый. Өч ай дәвам иткән тәҗрибәнең нәтиҗәсе буларак, импровизатор шагыйрьнең әсәрләр җыентыгы басылып чыгуын атарга була [Сүз табучы сукыр Фәррәх әңгәмәләре]. Кереш мәкаләсендә фольклорчы

галим житештерүдәге авария вакытында инвалид булып калган халык шагыйре турында болай дип яза: «Авылның иң түбән очында, чокыр башында, киртәсез йортта, кыексыз өйдә ил гарибе көн итә. Ул хәерче түгел, гарип. Шул өйдә берәү ватык гармун тартып, я үзе ясаган скрипкасын уйнаган булып, әкият тә такмаза сөйләп, бәет тә җыр көйләп, зират каенын ягып, кыш уздыра. Аулак өйләргә йөри, кичәләргә бара, клубка да килеп керә. Яз житеп, әзрәк җир-су кибү белән ул сабан туйларга, җыеннарга чыгып китә. Ул шунда бик күп халыкның күңел хаҗәтен үтәп йөри. Кайгылы кешеләр аңардан бәет чыгарталар, яшь-җилкенчәк аңардан әкият, такмаза сөйләтә, җыр чыгарта, уен-көлке суктыра. Ул шунда буш йөрми, осталыгына күрә әз-мәз әҗер дә җыеп ала... Илдән-илгә гизеп, ул күрмәгән-ишетмәгәнне калдырмый.

Мондый тип гарипләр арасында бик сүзгә бай, халык хикмәтен җыйган тел остасы, зур халык шагыйрьләре очрап куя. Киң халык катлавы үзенең җырчан, дәртле, бай табигатен, үзенең тормыш көен бу шагыйрьләрдән көйләтеп, шуның белән күңел хаҗәтен үти. Теле, йөрәге белән, үз тормышы белән киң халык катлавыннан ераклашкан укымышлы шагыйрьләрнең күбесенә караганда, билгеле инде, бу «надан» шагыйрьләр халыкка якынрак та торалар, кирәгрәк тә булып чыгалар. Фәррах та шундый тел остасы, халык шагыйрьләреннән берәүсе».

Фәррах кем? Башта әйтим, көтүче, зурайгач завод эшчесе. Анда озак калмыйча, күзләре сукыраеп, тагын кайтып авыл кешесе. Хәзер дә шулай.» [Сүз табучы сукыр Фәррах әңгәмәләре, б. 2].

Сукыр җырчы өчен Н. Исәнбәт белән очрашу чын мәгънәсендә язмыш бүләге була. «Сүз табучы сукыр Фәррах әңгәмәләре» импровизатор шагыйрьнең әдәби биографиясен башлап җибәрә. Фольклорчы галимнең Уфадан Казанга китүе сәбәпле, Фәррах Дәүләтшинның икенче китабы тагын 10 елдан соң гына дөнья күрә. [Орденлы халыҡ йырсыһы Фәррах йырҙары һәм бәйеттәре].

Ф. Дәүләтшин әсәрләреннән җыентык төзегәндә, Н. Исәнбәт укучыга аның импровизаторлык иҗатының кабатланмас манерасын да җиткерергә омтыла: «Мин китап сүзе сөйләмим. / Сөйләр идем белмимен / Китап сөйләргә чакырсагыз да / Килмимен!» [Сүз табучы сукыр Фәррах әңгәмәләре, б. 7].

Сукыр Фәррахның автобиографик мифы аның тормыш юлындагы чынбарлыкка тәңгәл килә ([Воронцов], [Хәбибуллин, Алсалар да күземне...], [Хәбибуллин, Фәррах Дәүләтшин эзләре...], [Хәбибуллин, Фәррах Дәүләтшин], [Ярми Сәете], [Яруллин]). 1939 елның 8-10 февралендә тутырылган «шәхси листогы» һәм автобиографиясеннән күренгәнчә, Фәррах Дәүләтшин 1887 елның 18 гыйнварында (яңа стиль буенча 31 гыйнвар) Уфа губернасы Бөре өязе (хәзерге вакытта Башкортстанның Дүртөйле районы) Иске Уртай авылында ярлы крестьян гаиләсендә туа. Фәррах туганда, әтисенә – 60, әнисенә 18 яшь була. Язмыш Фәррах Дәүләтшинга карата кырыс була: өч яшькә җиткәч, әтисе үлә, биш яшендә әнисе, аны ташлап, икенчегә кияүгә чыга. Малай ата бер, әнисе башка булган абыйсы тәрбиясендә кала. Биш-алты яшеннән үз хезмәте исәбенә яши: бала карый, көтү көтә.

Фәррах яшьтән үк җырчыларны, бәетчеләрне һәм әкиятчеләрне тыңларга һәм ишеткәннәрен халыкка сөйләргә ярата торган була. Җир биләүче Кощеевта эшләгәндә, атаклы сүз остасы, әкиятче Шәвәли карт белән аралашу, аның әсәрләрен тыңлау Фәррахка зур йогынты ясый. Шәвәли карттан отып алган әкиятләрне сөйли, аңа ияреп, үзе дә әкиятләр чыгара башлый.

18 яшендә Фәррах Дәүләтшин Чиләбе өлкәсендәге Әшә-Балашов заводына урман кисү эшенә керә. Аннары Екатеринбург тимер юлында кара эшче була. 1908-1910 елларда Бөре өязе җир биләүчеләре Кощеев һәм Лимбурскийларда эшли. Ул Себер тимер юлында кара эшче булып хезмәт итә. Бер елдан соң, Екатеринбургтан ерак түгел урнашкан Богословский заводына күчә, җәен сал агыза, кышын урман кисә. Аннары Гора-Благодатский руднигында бер ел шахтер була. Халык чичәне 1912-1916 елларда «Ак чишмә» кәгазь фабрикасында эшли, шунда пар торбасы шартлап, эссе пар бәреп, сукыр кала.

Шул рәвешле Фәррах Дәүләтшин кабат туган авылына кайта. Фәррахның авылда чәчәргә җире, ашарга икмәге, торырга йорты булмый. Ул җырлар, бәетләр чыгару белән шөгыльләнә һәм шуларны базарларда, җыеннарда, аулак өйләрдә сөйли, халык нужасы турында җырлый, халыкны изүче, аларның хакын ашаучылардан әче көлә. Аны старосталар да, муллалар да, хәтта власть тарафыннан куелган урядниклар да туктата һәм тыя алмый. Сабантуйлардан, базар мәйданнарыннан куалар

икән, ул яшьләрне кара мунчага алып кереп булса да, аларга үз бәетләрен сөйли. Шул рәвешле гаиләсенең тамагын туйдыра.

«Югалган тай әкияте» (1909) импровизатор шагыйрь иҗатының иң гүзәл үрнәкләренең берсе булу белән беррәттән, әсәрнең язылу тарихы аша без аның авторының җәмгыятьтәге абруе турында да белә алабыз.

Язылу тарихы болай була. Ул эшләгән кыргыз баеның бер өер елкысы югала. Бай моңа бик кайгыра, ул Фәррахның сәләтен белеп, бу турыда бәет чыгарырга куша, алар табылса, аңа бер ат бирергә вәгъдә итә. Фәррах бәет чыгара, аны якын-тирәдә халыкка сөйләп йөри, шул рәвешле байның атларын эзләргә бик күп кеше җәлеп ителә. Бераздан тайлар табыла, бай вәгъдәсен үтәмәскә уйлый. Соңыннан Аллаһы Тәгаләнең җәзасыннан куркып, Фәррахка бер ат бирә. Бу ат шагыйрьнең революциягә кадәр кулында булган бердәнбер малы, диләр.

«Фәррах шушы әсәрендә үзенең сүз остасы булуын күрсәтә, үзенә генә хас булган шигырь төзелеше формасын тудыра һәм бу форма аның иҗатында бүгенге көнгә кадәр «Фәррах формасы» булып яшәп килә, шомара», – дип бәя бирә тарихчы, фольклорчы, язучы, Башкортстанның атказанган фән эшлеклесе, 1937-1951 елларда Башкортстан тарих, тел һәм әдәбият фәнни-тикшеренү институты директоры булып эшләгән Әбүбәкер Усманов [Йырҙар һәм бәйеттер, 5-13 б.].

Ф. Дәүләтшин «Нурия бәете»н үзенең иң күренекле әсәрләренең берсе дип исәпли. «Ул бәет белән мин халык арасында танылу алдым. Мине хәтта чит районнарга да махсус бәет сөйләргә чакыра башладылар», – дип яза чичән үзенең автобиографиясендә [Давлетшин]. «Фәррах чичәннең иң күренекле әсәрләренең берсе – «Нурия бәете» тормышта булган вакыйгадан алып язылган. Шулай булуга карамастан, аның гомумиләштерелгән мәгънәсе бик зур. Бәет персонажларының берсе Сания, мәсәлән, Нуриянең югалткан балдагын кеше гомереннән дә өстен куя. Әйбергә, байлыкка табыну аны кешелеклелек сыйфатларыннан бөтенләйгә мәхрүм итә. Нәтиҗәдә Нурия Сания мәрхәмәтсезлегенең корбанына әйләнә. «Нурия бәете» – фаҗигале әсәр, ләкин аның фаҗигасе укучыны кеше булырга чакыра торганнардан», – дип яза галим, әдәбият белгече, тәнкыйтьче Ким Әхмәтҗанов [Сәсән тауышы, 3-8 б.].

1930 елда Казанга баруы турында сукыр Фәррахның аерым әсәре бар. Ул «Фәррахның Казанга барган юллары» дип атала. Чичән әсәрләрен алып, бер тиен акчасыз юлга чыга. Сукыр кеше берьялгызы, җәяүләп, Казанга бара. Халыкка бәетләр сөйли-сөйли, тамак туйдырып, авылларда куна-куна, Дүртөйле, Югары Яркәйне үтеп, Минзәләгә җитә. Шәһәр базарында үзенә юлдаш таба. Икәүләп Чаллыга барып җитәләр. Бер кешегә ялланып, утын яралар. Теге адәм боларны алдый, тиешле акчасын түләми. Шуннан алар аның бакчасындагы бәрәңгесен казып алып ашыйлар. Алабуга, Мамадышны үтеп, Казанга барып җитәләр, шунда ул юлдашыннан аерыла. Фәррах Дәүләтшин күренекле татар язучысы Нәкый Исәнбәтнең фатирын эзләп таба.

«Мамадышны үтеп киткәч, ерак түгел Казан да,

Казаннарга барып кергәч, йөримен базар-ларда.

Иптәшем китте уң белән, үзем киттем сул белән,

Исәнбәтне эзләп таптым, трамвайский юл белән», –

дип яза ул.

Нәкый Исәнбәт аны яхшы каршы ала, ихлас сөйләшә. Фәррах аларда бер кич кунып, иртән Матбугат йортына бара, әмма уңышсызлыкка очрый: анда аның кульязмаларын алып кала-лар, ләкин китап итеп чыгармыйлар.

«Фәррах Дәүләтшин, Сәет Исмәгыйлев, Мөхәмәтша Бурангулов кебек әдипләрнең әсәр-ләре язма әдәбиятка карыймы, әллә фольклорга керәме, дигән мәсьәлә буенча вакытында бәхәсләр дә булып алган иде. Бу – әдәбиятта махсус проблема. Монда фәкать шуны гына әйтергә була: аларның берсе дә хәзерге мәгънәдәге шигырь түгел, республика хөкүмәте тарафыннан бирелгән «халык чәчәне» дигән исем аларның поэтик эшчәнлеген бик дөрес гәүдәләндерә», – дип саный К. Әхмәтҗанов. «Фәррах Дәүләтшин иҗатына, башлыча, бәет формасы хас. Шунысы кызыклы: стиль һәм строфика җәһәтеннән төрле-төрле булсалар да, бу өч чичәннең күпчелек әсәрләре, жанр булу ягыннан шигырьгә якын торалар. Революциягә кадәр халык иҗатының шигырь дигән жанрны белмәвен искә алганда, чичәннәр иҗатындагы яңалыкларны ныграк аңларга мөмкин.

Фәррах Дәүләтшин иҗатында да яңа поэтик күренешләр байтак. Башкорт фольклорының жанрларын баету һәм төрләндерү өлкәсендә чичәннең күзгә күренерлек хезмәте бар. Кайчандыр кайгы-хәсрәтне чагылдыручы бәет жанрын ул, асылда, одаларга тартым мотивлар белән сугарды. «Чкалов бәете», «Галия кыз

бәете», «Ватан сугышы бәете», «Стаханов турында» кебек әсәрләрдә бәет поэтикасы аша алдынгы кешеләрнең портреты бирелә. «Талип», «Янгир абзый», «Габдрахман» кебек әсәрләрдә чәчән катлаулы иҗтимагый күренешләрне гомум сүзләр аша түгел, ә аерым кешеләр язмышына бәйләп сурәтләү осталыгын күрсәтте. Язма әдәбиятка гына хас булган пародия, эпиграмма кебек жанрларда да көчен сынап карады. «Ялкау», «Чалмалылар», «Гыймай бай», «Алты ялкау бәете» исемле шигырьләрдә юмор һәм сатираның һәйбәт үрнәкләрен бирде.

Күп кенә бәет һәм шигырьләрендә Фәррах бер үк строфадагы юлларның иҗекләр саны да төрлечә итеп бирә. Моның белән ул аерым сүз һәм җөмләләргә ныграк басым ясый ала» [Сәсән тауышы, 3-8 б.].

Фәррах Дәүләтшинның җырлары һәм бәетләре китапларга тупланып (1938 елда – «Орденлы халыҡ йырсыһы Фәррах йырҙары һәм бәйеттәре» [Йырҙар һәм бәйеттер], 1947 елда – «Чәчәннең киңәшләре» [Сәсәндең кәңәштәре], 1967 елда – «Чәчән тавышы» [Сәсән тауышы]), зур тиражлар белән бастырып таратыла, ә кайбер әсәрләре, рус теленә тәрҗемә ителеп, үзәк журналларда, альманахларда басыла. Аның иҗаты Башкортстан мәктәпләрендә, педагогия институтларында өйрәнелә.

Чичән иҗатының иҗтимагый, сәяси һәм сәнгати әһәмиятен искә алып, 1944 елның 14 апрелендә Башкорт АССРы Югары Советы Президиумы указы белән Фәррах Дәүләтшин «Башкорт АССРының Халык чәчәне» дигән мактаулы исемгә лаек була [Указ Президиума Верховного Совета Башкирской АССР].

Кызганыч, М. Воронцов үзенең мәкаләсендә Нәкый Исәнбәт исемен телгә алмый, галимнең эшчәнлеген – сукыр Фәррах җырларын язган “местный грамотей” дип бәяли [Воронцов, б. 48]. Бу “хәтерсезлекнең” тамырларын Нәкый Исәнбәт биографиясендә эзләргә кирәк. М. Воронцовның татар галименең исемен, “җидегәнче” исемлегендә булуы сәбәпле, телгә алмавы мөмкин. 1931 елның 7 февралендә Казанда Г. Кутуй, Н. Исәнбәт, Т. Ченәкәй һәм Г. Минский кулга алыналар. Аларны контрреволюцион оешма төзүдә гаеплиләр. 8 ай буена барган тикшерү көпчәккә терәлә. Г. Минский белән Н. Исәнбәтне 15 апрельдә (“чыгып китмәү турында кул куйдыртып”) азат итәләр. Г. Кутуй белән Т. Ченәкәйне 16 сентябрьдә, дәлилләр җитмәү сәбәпле, прокуратура ирекккә чыгара. “Хәтерсезлекнең” икенче сәбәбе дә булырга мөмкин. 1930 елда Нәкый Исәнбәт Уфадан Казанга яшәргә дип күчеп килә. Башкорт галимнәре Н. Исәнбәт безнең төбәктә җыйган халык иҗаты материалларын татар фольклористикасына бүләк итте дип “үпкәлиләр”. Галимнең архивында аның 1928 елда СССР Фәннәр Академиясе Башкорт экспедициясенең тел һәм фольклор отрядында фәнни хезмәткәр булуы турында таныклык саклана.

Татар галиме бер радиоинтервьюда үзенең фәнни һәм әдәби эшчәнлегендә халык авыз иҗатының тоткан урынын һәм аны өйрәнү тарихын шулай билгели: «Илле ел буена төрле шигырьләр, драмалар һәм башка әсәрләр язуым белән бергә, бу халык иҗатын җыю һәм өйрәнүне дә бервакытта да ташламадым. Фольклорны мин әлегәчә күпләп бастырып чыгара алганым юк. Ләкин алар миндә бик күп хәзер.

Мин халык авыз иҗатын иң элек үзен бик яратам, аңа бик зур бәя бирәм. Шуның өстенә аны белүем минем язучылык эшемдә һәрвакыт ярдәм итә” [Исәнбәт. Минем язучы булуым һәм халык иҗатын өйрәнүем].

Н. Исәнбәт борынгы татар шагыйрьләренең һәм хакимнәренең чәчән/чичән дип аталуларын һәм аларның кабилә-кавем тормышында зур роль уйнауларын борынгы дастаннардан, мәкальләрдән һәм тарихи чыганаклардан күп фактлар китереп дәлилли. «Мәкальләребез турында» исемле хезмәтендә галим *чичән* сүзенә шундый аңлатма бирә: «Чичән дип аталган кеше хәзер бездә үзе түгел, хәтта сүзнең үзе дә, кулланудан төшеп, авыз иҗтында гына калып бара. Х. Бәдигь мәкальләр җыентыгының 1912 елгы басмасында *чичән* сүзенә «пөхтә, көяз, фырт» дип аңлатма бирә, тик 1926 елгы басмасында гына «сүз остасы» дип дөресли.

Китабының һәр ике басмасында хәтта чечән дип язылган. Бу сүзнең халыкка сүз остасы мәгънәсендә йөрүе билгеле. Ул бик телгә чичән кеше, диләр. Кайбер сөйләшләрдә чәчән формасын да кулланалар. Казахларда – шешен, башкортларда сәсән йөри. Соңгыларда шул исемдә әдәби, рәсемле бер журнал да чыгарылды, һәм тоткарсыз рәвештә җыр чыгарып әйтә алучы берничә халык шагыйренә сәсән исеме бирелде. Монысы безнең өчен тагын да әһәмиятле. Чөнки монысында чичән сүзенең матур сөйли белүче генә түгел, илһами рәвештә, кәгазьгә язмастан, тоткарсыз шигырь әйтүче шагыйрь-импровизатор мәгънәсен дә үз эченә алуын күрсәтә. Һәм ул тарихлар буенча шулай да. “Чичән” сүзе элек сүз остасы дигәнне дә, җыручы-импровизатор дигән мәгънәне дә

аңлаткан. Димәк, ул һәр ике профессияне үзендә бергә җыйган кеше, борынгы халык шагыйре дигән сүз» [Татар халык мәкальләре, б. 41 – 42].

Н. Исәнбәт халык арасында киң кулланылышта йөргән мәкальләр, фразеологик гыйбарәләр, дастаннарны анализлау нигезендә чичәннәрнең борынгыдан бирле җәмгыятьтә тоткан урыннарын билгели, импровизатор шагыйрьләрнең халык арасында алыштыргысыз абруе булганлыгын исбат итә: «Бездә дә чичән дигән исемдә зур хөрмәтле халык кешеләре булуы татар мәкальләренең үзләреннән үк күренеп тора: *Батыр яуда беленер, чичән дауда беленер.* Димәк, батырлар ил чигеннән килгән яуны бетерүдә беленсәләр, чичәннәрнең телгә осталыгы да ил эчендәге дауларны (конфликтларны) бетергәндә беленә. *Чичәннең теле уртак, чибәрнең кулы уртак.* Моннан чичәннең сүзе мәгънә һәм хикмәткә, димәк ки, уртак әһәмияткә ия булуы, шуның белән халыкка уртак булуы әйтелә. Аның бу осталыгы эштә һөнәрле кешенең кулына чагыштырыла. Шулай ук борынгы халык дастаннарына караганда, чичәннәрнең сынчы (сынаучы – алдан хәбәр итүче) булулары да бик ачык күренә. Мәсәлән, кабилә һәм феодаллык тормышында кайбер кешенең кемлеген сынап белергә хаҗәт төшә. Моны белү ул заманда бик җиңел булмаган. Бигрәк тә дәүләт тирәсендәге кешеләрнең хокук дәрәҗәләре аның асылы-нәселе кем булуга бәйләнгәнлектән, бу белгечлек аеруча әһәмият казана. Шундый сәләт һәм осталык сорый торган бу эш сынчылык дип аталган. (Бу сүзне хәзерге сынлы сәнгать белән бутарга ярамый.) Сынчылар кешенең йөзенә, кыланышына бераз гына карап торгач та, читләтеп, бер-ике сорау белән аның нәселен, чыгышын, үзенең кемлеген, киләчәк язмышын әйтеп бирергә тиеш булганнар. Пәйгамбәрлек итү шикелле мондый серле-хикмәтле эшнең дә чичәннәр тарафыннан башкарылуы безнең өчен бик әһәмиятле. Мәсәлән, дастаннардан күренгәнчә, олы хан, үзенә җибәрелгән бер илченең кем икәнен ачу өчен, кайдадыр халык арасында яшәгән шундый бер өлкән җырчы чичәнне чакырта. Бу чичәннең яше ике йөзләргә җиткән карт булуы (ягъни тормышта күпне күргән, кешеләрне күп сынаган, бай тәҗрибәгә ия булган образ), кат-кат чакыртып та, бик ялындырып, алтын арбада мамык түшәкләр өстендә генә килүе, гаять дәрәҗәдә мәһабәтлеге, ул мәҗлес түрендә беренче урынга утырып, олы хан үзе аның каршында аякчы (савыт-саба биреп торучы; касә сонучы, шәрабче. – *асс. М. Х.*) булып, кулыннан бал бирүләре бик тәэсирле сурәтләнгән. Ул үзен олы хан алдында бөтенләй иркен, бәйсез тота. Аның үтенечен теләр-теләмәс кенә кабул иткәч, шунда утырган илчене үзенә сиздермичә сыный башлый, югарыда әйтелгәнчә, аңа җиңел генә бер йомыш үтәргә куша, читләтеп кенә, берәр сорау бирә. Йөзенә, кыланышына текәлеп караганнан соң, думбрасын кулына алып, бу әйтелгән илченең үткәнен һәм киләчәген әйтеп, кемлеген ача башлый. Шунысы кызык: ярым көйләп уку, ярым җыр шикелле тезелгән бу сүзләр мәкаль һәм шигъри образларга бай тезмәләрдән тора.

Без мәкальләрнең килеп чыгулары, бер яктан, борынгы сынау, тәҗрибә һәм хәтта күрәзәлекләр белән бәйле булганын күргән идек. Монда аның нәкъ шул хасияте җыручы чичән тарафыннан сынауга тотылганын күрәбез, ягъни мәкаль үзе сынаудан туса, аны мәгълүм тәртипләрдә тезә белү һәм шул алымда үзеңнән дә образлы сүзләр куша белү аша сынчылык итеп була дип уйлаган борынгылар кемнең кемлеген дә мәкальчелек белән сынап, ачып була дип эш иткәннәр. Шул сәбәпле без борынгы заманнарда мәкаль һәм аны барлыкка китерү сәләтенең югары бәяләнгәнен, мәкаль ул яшерен, серле, хикмәтле көчләргә ия, мондый алым белән эш итә белүче кеше хәтта ки пәйгамбәр дәрәҗәсендә гамәлләр кыла ала дип каралганын күрәбез. Бу яклары белән чичән борынгы грекларның оракулына, мисырлыларның жрецына, гарәпләрнең шәехенә, каһиненә, бездәге багучы, баксы, бәхши, күрәзә, шаман һәм сынчыларга якын тора. Бу җәһәттән без борынгы кабилә тормышы катлауланып, аксакаллар һәм шаманнар инде халыкның тел, тәҗрибә һәм хикмәт байлыгын, авыз иҗатын үзләренә туплап бетерә алмагач, идея һәм сәнгать өлкәсен шул эшнең аерым осталары булган шагыйрь-чичәннәргә тапшыра башлаулары ихтимал дигән фикердә торабыз.

Билгеле, мондый җыручыларга һәм хакимчичәннәргә борынгылар тәҗрибә һәм хикмәтнең сихри көченә ия дип караганнар, шунлыктан аларның исемнәре алдында ханнар да куркып торган һәм чичәннәрнең күңелләрен яулап, алар аша хакимлек җепләрен җәяргә, халык арасында үз дәрәҗәләрен күтәрергә тырышканнар. Ләкин тарихтан билгеле булганча һәм югарыда китерелгән мисаллардан күренгәнчә, халык шагыйре һәм хакиме булган чичәннәр үз профессияләренә бик зур бәя биргәннәр, тәхет алдында үзләрен вак тотмаган кебек, халык

күтәрелешләре вакытында аларның хәрәкәт башында торган чаклары да булган. Мондый очракта аларның тел-иҗат куәте реаль көчкә әйләнгәнгә, ханнар өчен бу җитди куркыныч тудырган. Мәсәлән, шундыйлардан Җамукай чичәннең найманнар күтәрелеше башында торуы һәм, үзенең тел кылычын Чыңгыз кылычына каршы куеп, утыз еллар буе аңар баш бирмичә, күтәрелеш алып баруы билгеле.

Кытай тарихыннан мәгълүм булганча, с а с а н ы г дип (чичән, чәчән, сәсән) аталган кешеләр төрки кавем-кабиләләрнең вәкилләре арасында борын-борыннан очрый һәм халыкның иҗтимагый-сәяси хәрәкәтләрендә дә аларның билгеле эз калдырулары күренә. Шулай итеп, бу сүз үз авызыннан шигырь-хикмәт чәчә белүче чәчәнме, әллә мәсьәлә чишә белүче хаким мәгънәсендә чичәнме, ул хәтлесен белеп булмый. Ләкин бу сүзнең Кытайдан алып, безнең ошбу җирләргә хәтле таралып яшәгән һәммә төрки халыкларда очравы борынгы кавем-кабиләчелек һәм патриархальлек заманнарында мондый жанр иҗатның һәммәсендә дә нык таралган булуын күрсәтә» [Татар халык мәкальләре, б. 42 – 43].

Н. Исәнбәт үзенең мәкаләсендә чичәннәрнең иҗади эшчәнлеген җентекләп тасвирлый: «Чичән, җыручы буларак, ничек иҗат итә соң? Безгә монда аның шунысын белү әһәмиятле. Дөрес, ул безнең борынгы шагыйрь, ләкин ул бу замандагы шагыйрьгә бик аз охшаган. Иң элек ул шигырьне язып чыгармый, сөйләп тә чыгармый, аның кулында думбра, ул шуның кылларында күтәренке, ярым көйле авазлар белән безгә тоткарсыз тезмә чыгарып сөйли. Ул илһами әйтә белүче импровизатор, дидек. Бу һөнәргә ул ничек ирешә соң? Иң элек ул язусыз, хәтердән генә эш иткәнгә, аның хәтерендә фольклор һәм сүз алымнарының запасы бик зур. Ул борынгы халык җыр дастаннарының күбесен күңелдән әйтә, аларның шигъри алымнарын, сюжет һәм мотивларының һәр очракта ничек сайланышын, төзелеш, композициядәге йолаларын алдан ук белә. Гомумән, сөйләү теленең остасы буларак, борынгы телне сурәтле ясый торган бөтен чараларны – канатлы сүз, әйтемнәрне, фразеологияләрне, бигрәк тә мәкальләрне күп белә. Аның шигырь-дастаннарны тоткарсыз сөйли алу һәм тирән хикмәтле итеп чыгара белүенең тагын төп сере дә шул запаска ия булуында. Мәкальләр, ритмга һәм рифмага бай булулары сәбәпле, дастан шигъри формаларында төп тукымалар яки әзер кәрәзләр булып хезмәт итәләр, шулар буенча чичән балавызны теләгән якка теләгәнчә суза. Шуның белән безнең ул борынгы шагыйрь-чичәнебез, аркасына думбрасын аскан хәлдә, авыл-шәһәрләр аша бик иркен гизә; кайда тагын шундый бер шагыйрь барын ишетсә, анда барып, мәҗлестә аның белән ярышка керә, кара-каршы хикмәт, шигырь әйтешеп җиңешә. Мәкальләрнең кагыйдәчел, дәлилле һәм мисаллы булулары чичәнгә хөкем тәртипләренә катышырга да мөмкинлек бирә. Шуның өчен дә чичән ул туй-мәҗлесләр түрендә генә түгел, ил эчендә барган дау-ызгышларны хәл итешүгә дә чакырып китерелә. Менә ни өчен ул даудa беленә!» [Татар халык мәкальләре, б. 43 – 44].

Чичәннәр иҗатының стиль үзенчәлекләрен анализлап, Н. Исәнбәт импровизатор шагыйрьләрнең мәкальләргә еш мөрәҗәгать итүенә игътибар итә: «Шул рәвешле, чичән – халык шагыйре һәм хаким кеше. Шагыйрь буларак, ул җыр, эпос-дастан тудырса, хаким буларак, ул тирән мәгънәле шигырь, хикмәтле сүз әйтә. Моның өчен ул борынгы мәкальләр алымыннан бик нык файдалана. Ул искиткеч күп мәкаль белә. Жанрның төзелеш һәм ритм йолалыгын (традицияләрен. – *асс. Н. И.*) бик нык үзләштергәнлектән, бу алым белән тоткарсыз иҗат (импровизация. – *асс. Н. И.*) теземнәре әйтү аңа җиңел дә, табигый дә. Шуның белән ул берише мәкальләрне төзек бер композициядә тезеп, дастан сюжетын куәтле дәлил һәм конфликт мотивларына әверелдерә. Билгеле, ул мәкальләрне, тышкы охшашлыкларына карап, механик рәвештә генә төземи, бәлки, шагыйрь һәм хаким буларак, үзе дә шул типта мәкальләр ясый, алар белән теземне цементлап, бөтен бер фикер һәм хис әсәренә әйләндерә. Шуның белән мәкальләрдән үзенә яңа бер төр фольклор жанры килеп чыга. Дастаннардан күренгәнчә, моны сарын (сарнап яки мәкальләрне бер-берсенә сарып, күтәренке бер тавыш белән әйтү. – *асс. Н. И.*) яки тулгау, диләр. (Яки туглау, әйтик, каймакны туглап язып, май төшереп булган кебек, берише мәкальләрдән туглап, олы бер фикер чыгару була. - *асс. Н. И.*) Башкортлар моны кобаер әйтү, диләр.

Шулай булгач, бу инде мәкальләрнең очраклы теземе генә түгел, бәлки, аларны билгеле бер юнәлештә сару юлы белән хикмәт сөземтәсе чыгару нәтиҗәсендә, тагын да тирәнрәк мәгънәле, яңа сыйфатлы, көчле бер яңа жанр тудыру дигән сүз» [Татар халык мәкальләре, б. 44].

Энциклопедик галим үзенең хезмәтендә Алтын Урда дәверендәге генә түгел, ә XIX гасырда Казан артында яшәгән чичән-шагыйрьләрнең дә исемнәрен атап үтә: «Соңга табарак шагыйрьлек һәм тел осталыгы сәләте тагын икегә аерылып, чичән сүзенең мәгънәсе сөйләү теленең осталыгына кайтып калган; ул мәҗлесләр тотучы, даулар хәл итүче, сүзгә тапкыр, үткен телле оратор мәгънәләрен эченә җыйган. Шулай булса да, думбра кыллары астында, аларның ярым сөйләү, ярым көйләү юлы белән сарнап, тоткарсыз шигырь- хикмәт тудыра алу йоласы күчмә кабилә халык шагыйрьләрендә әле дә калган. Казах, кыргыз халык шагыйрьләре, әйтик, Җамбул, Туктаголлар бүгенге көндә дә шул юл белән иҗат итеп килделәр. Алар инде чичән дип тә, шагыйрь дип тә түгел, акын дип аталалар. Акын, Радлов аңлатуынча, шул ук хаким дигән сүздән алынган. Бу дөрес булса, димәк ки, бу сүздә шигырь белән хикмәт аерылмаган, шагыйрь дә, хикмәт иясе дә була, ягъни ул да чичән дигән сүз. Шул рәвешле чичәндә без шигырь белән хикмәтне бергә килеш, синкретизм хәлендә табабыз. Бездә дә бу йола шушы йөз башларына хәтле бетеп җитмәгән. Мәсәлән, Казан артының Мәңгәр татары Сабирҗан акын һәм Лаеш ягындагы Байчыга авылының Байчыгави акыннар, шулай ук шагыйрь Акмуллалар шушы XIX йөз ахырларында гына казах арасына китеп, аларның акыннары белән тоткарсыз ярышта тудырган әсәрләре бу думбра кылы астында җырлап-сөйләп шигырь-хикмәт әйтү йоласының бездәге язма шигырь көнендә дә үзенә сукмак салып килүен күрсәтәләр. Акмулла: «Сүз чыгар шагыйрьләрдән хикмәт белән», – дигәндә, шигырь белән хикмәтне аерымсыз каравын әйткән булса, үзе дә, шагыйрьлек һәм хакимлекне бергә җыйган борынгы чичән сыйфатында алга басып, шигырьне язып та, тоткарсыз сөйләп тә чыгара белү сәләтен күрсәткән кеше. Шул ук Акмулла алымнары белән әсәрләр тудырган Мәҗит Гафуриның баштарак язган «Себер тимер юлы» яки бигрәк тә «Яшь гомерем» дигән әсәрләре алып каралса, аның да казах акыннарының шигырь-хикмәт йоласына ия булганын күрәбез. Гафури соңрак, белмим, Тукай тәэсире астына төшепме, ни өчендер бу юлдан баш тарткан, әмма Тукай аның нәкъ шул акыннар алымы белән язган «Яшь гомерем»енә зур бәя бирә. Гафуриның ул әсәрләре, Акмулланыкы кебек үк, мәкаль һәм афоризмнарга бай булулары, ничек итеп шигырь тезмәсендә хикмәтне файдаланып, активлаштыруның, шагыйрьлек белән хакимлекне бергә җыюга омтылуның үрнәге булып тора. Тик монда безнең бу соңгы хаким-шагыйрьләрнең борынгы чичәннәрчә турыдан-туры ирекле мәкаль тезмәчелеге һәм дастанчылык алымнарыннан аерыла төшеп, унбер-унике иҗекле казах өләңчелеге тезмәсен файдалануларын әйтергә кирәк» [Татар халык мәкальләре, б. 46].

Нәкый Исәнбәт үзенең “Татар халык мәкальләре” җыентыгында “Сәнгатьле сөйләм осталары, чичәннәр, абызлар, ораторлар” темасына караган 30 мәкаль китерә, ул аны аерым параграф итеп формалаштырып бирә [Исәнбәт, Татар халык мәкальләре, б. 333 – 334 б.].

«Татар халкы эпосы – “Идегәй” дастанының биш йөз еллыгына» дигән фәнни мәкаләдә нәфис сүз осталарына түбәндәге характеристиканы бирә: «Инде дастан шикелле бөек халык иҗатларының ничек башкарылуына килсәк, алар зур осталык һәм игътибар таләп иткәннәр, борынгырак заманда алар профессиональ халык җырчылары (җыраулар. – *асс. Н. И.*) һәм тел остасы чичәннәр тарафыннан думбра, дутар, кубыз яки саз шикелле музыка кораллары ярдәме белән башкарылганнар» [Идегәй, б. 82]. “Идегәй”нең җыелма текстына шәрехләмәсендә Н. Исәнбәт түбәндәгеләрне яза: «Чичән – тел остасы, оратор. Татар тарихында дәүләт күләмендә эш иткән чичәннәрдән Чыңгызга каршы чыккан Җамукай чичән, Алтын Урдада Җанбик хан чорында яшәгән Җирәнчә чичәннәр билгеле» [Идегәй, б. 61].

Халык чичәненең күркәм образы дастанда һәм Н. Исәнбәтнең шул исемдәге трагедиясендә тудырыла. Ул - Субра карт:

«Кондыздай теше саргайган,
Азулар теше бушаган,
Йөз туксан биш яшәгән
Сыпыра санлы ерау бар,
Үзендә утыз ханның гомере бар,
Берсә - белмәсә бу эшне
Субра белер бу эшне» [Идегәй, б. 57 – 58 б.]

Фольклорчы әлеге герой исеменең килеп чыгышын болай аңлата: «Сыпыра сынлы – Вәлихановның 1841дә җыйган каракалпак вариантында аңлатмасында бу сүз – саф серебүче, ягъни бөтен тырнак астындагын ачып, барын да сыпырып бер-бер артлы сөйләп бирүче – дип аңлатылган. Безнеңчә – вариантларда күренгән Сыпыра, Субра, Сабра, Сафардау – сүзләре бар да бер бәйләнештә булса кирәк. «Суп», «сыбырдак» сүзләренең гүзәл, матур дигән мәгънәләре бар. Мәсәлән,

Себердәге бараба татарлары кияү егетен кыз катына япканда:

Сыбырдак буйлы яшь егет

Җилеп инәр, яр, яр, –

дип ерлыйлар. Биредәге «Сыбырдак» сүзе белән шул ук бараба татарларыннан Радлов тарафыннан җыелган Идегәй вариантында бу ерчының «Сафардау», «Сафардак» дип аталуы арасында бәйләнеш бар шикелле. Ягъни «Субра», «Субрау» исеме «Суп – ерау» – гүзәл ерчы мәгънәсендә әйтелгән булырга тиеш. Чөнки Березинның төрекмән варианты дип бастырган Идегәй дастанында без бу ерчының исемен "Хубра" рәвешендә күрәбез. Бусы «Хуберау» сүзенә кайта торган булса, һаман да гүзәл ерчы мәгънәсендә халык ерчысының кушаматы килеп чыга. Алда күрелүенчә, нугай, каракалпак һәм татар вариантларында сакланган:

Суп аяклы, суп бүрекле,

Сыпыра сынлы суп ерау, -

сүзе белән шул фикерләребезне дөресли. Инде Сабрау, Сафардау исемнәре Сәфәрдак яки Фәрәздакдан бозылган булса, бусыннан гарәп классик шагыйре Фәрәздәк исеме килеп чыга. Безнеңчә, бу исемнең гарәп классик шагыйренә һич бәйләнеше юк» [Идегәй, б. 57-58].

Фольклорчы Ф. Урманче күзәтүләренә караганда, дастанның Субра җырауга багышланган бүлеге – "сәнгати яктан гына түгел, ә сюжет үстерелешендә дә риваятьнең иң яхшы бүлекләренең берсе". [Урманче Ф., с. 66]. Н. Исәнбәтнең "Идегәй" җыелма текстындагы геройга – 195 яшь. Ул "күпне күргән күрәзәче карт кына түгел, ә гадәттән тыш зиһенле һәм тәҗрибәле җырчы". Бернинди магик гамәлләр, шаманлык, сихерчелек кылмыйча, магик китапларга мөрәҗәгать итмичә, бары тик күзәтүләр нәтиҗәсендә ул Кобогылның кем иканлегенә төшенә" [Урманче Ф., с. 66]. Субра картның пәйгамбәрлеге, Ф. Урманче фикеренчә, формасы ягыннан акыннарның бер иҗат төре булган толгауны – уйлануны хәтерләтә. Формасы ягыннан афоризмнарга якын шигъри юллар тыңлаучыларның игътибарын шунда ук җәлеп итә. Герой үзе дә борынгы чичәннәр традицияләренә таянуын яшерми. Субра карт Җанбайны, Идегәйне һәм Туктамышны ата-бабалар тарихын белү-белмәүләрен, эпик кыйссалар геройларына хас сыйфатларга (кыюлык, тәвәккәллек, зирәклек, үз-үзеңә ышанганлык, зиһенлелек) ия булу-булмауларын тикшереп карый.

Субра карт үзенең җырында Алтын Урданың рәсми сәяси тарихын гына түгел, Идегәйне данга күмәр өчен, "Борынгы Монголиядән башлап, Урта Азия белән дәвам итеп, Урта һәм Түбән Иделгә кадәр бөтен төрки-монгол дөньясындагы" батырлар галереясен тудыра [Урманче Ф., с. 61].

Субра карт Идегәй портретында зифа буй һәм чибәрлек, пәйгамбәр йөзле булу, кыюлык һәм батырлык белән беррәттән, чичән-импровизаторга хас зирәклек һәм күрәзәчелек сыйфатларын да ассызыклый. Субра картның күрәзәлеге, Ф. Урманче фикеренчә, стиле ягыннан дастанның гомуми эпик стиленнән аерылып тормый һәм тулысынча диярлек төрки героик эпос традицияләренә нигезләнә [Урманче Ф., с. 64].

Җырчы-импровизатор образының Н. Исәнбәтнең "Идегәй" (1941) трагедиясе герое Туктамыш теле белән әйттерелгән сыйфатлары да игътибарга лаек: «Кем соң ул? Шагыйрь! Әнә ул килә. Нинди куәт бар соң аның кулында? Тел. Шагыйрьнең тавышы көчле. Моннан кычкырса, Әстерханга ишетелә. Мин аларны үз гомеремдә бик күп күрдем. Алар безне урынлы да, урынсыз мактыйлар. Шуның каршына зур бүләкләр өмет итәләр. Шулай да шагыйрь вакытлы кычкыра белсә генә яхшы. Вакытсыз кычкырган әтәчне суеп ашыйлар» [Исәнбәт, Әсәрләр, II т. б. 119]. Трагедиядә Субра карт Туктамышны хан атларында каршы алырга һәм сәламләргә мәҗбүр итә. Хан моңа кадәр үзенә таныш булган импровизатор шагыйрьләрнең болай кыланырга җөрьәт итмәве турында әйтә.

Чичән образы Н. Исәнбәтнең «Җирән чичән белән Карачәч сылу» комедиясендә төп герой булып китә (1942) [Исәнбәт, Әсәрләр, III т., б. 261 – 352]. «Җирән чичән һәм Карачәч сылуның бу табышмаклы сүз һәм эшләре турында бездә һәм башка төрки халыкларда сакланган риваятьләр күп, язып басылганнары да бар. Җирән чичән – Идел буенда, Сарайда XIV гасырда яшәгән кеше», – дип яза 1967 елда Н. Исәнбәт [Исәнбәт, Татар халык табышмаклары, б. 31]. Табышмаклар китабына җыючысы һәм төзүчесе тарафыннан Җирән чичән исеменә бәйле «Сәрвиназ», «Айбикә», «Ачы булса да татлы ни? Татлы булса да ачы ни?», «Кемнең үлүе нәрсәгә тиң» кебек табышмак-әкиятләр, табышмак-мәзәкләр кертелгәннәр [Исәнбәт, Татар халык табышмаклары, б. 439 – 444, б. 450 – 456]. Н. Ханзафаров фикеренчә, «мондый табышмакларның, әкиятләрнең бик күбесен иҗади файдаланып, Н. Исәнбәт сюжетлы, мавыктыргыч сәхнә әсәре иҗат итүгә ирешкән». «Торыр җире дә булмаган Җирән

чичән үзенең зирәк акылы белән ханны хәйран калдыра. Ул Янгура бинең киемнәрен, акчасын отып, мәһәр бирә, өйләнү чыгымнарын түли, хәтта би киемнәрен киеп, аның улын кыйнап кайтара» [Ханзафаров, б. 89].

«Җирән чичән Токмач шәһәрен ота, илләр арасындагы бәхәс тынычлык белән хәл ителә. Җирән чичәннең ил алдындагы хезмәтен тану аның кешелек, шәхси хокукларын тану белән бергә туа». «Чичән үзен бәхетле саный, чөнки бөтен энҗе-мәрҗәннәрдән дә кыйммәтрәк иреге бар, чөнки аның «хак казнасыннан кыйммәтрәк» сөеклесе бар». «Биредә халыкчан характерларның төп сыйфатлары – акыл культына табыну, патриотлык, шәхси ирек сөю, горурлык дип әйтә алабыз» [Ханзафаров, б. 90].

Тутыя исемле кыз пьесада импровизатор шагыйрь Казанбаш Җирәненең җәмгыятьтәге урынын болай дип тасвирлый: «Тел остасы – чичән! Аның бер телен ишетү өчен генә дә, мәйданнан мәйданга ат җибәреп кенә алдыралар иде» [Исәнбәт, Җирән чичән..., б. 264]. Тудык җиңги аның нәрсә белән шөгыльләнүен җентекләп тасвирлый: «Әстерхан ягында, ди. Думбра чиртеп, акын булып, казакъ арасында йөри, ди» » [Исәнбәт, Җирән чичән..., б. 265].

Мәйданда дан алган Карачәч тә аңа туры килеп тора: «чичән кыз» [Исәнбәт, Җирән чичән..., б. 265]. Бу кыз образы аша драматург «зирәк, сөйкемле, турылыклы хатын-кыз турындагы идеалны гәүдәләндерә». [Ханзафаров, б. 87].

Чичән образы Н. Исәнбәтнең балалар өчен язылган «Бәрәзә песие Мыраубай батыр маҗаралары» әкиятендә дә очрый [Исәнбәт, Мыраубай батыр., б. 5 – 115]. Әлеге әсәрдә тел остасы - хәйләкәр төлке:

Менә төлке мактый хәзер Мыраубайны,
Теле белән алмак була урап аны,
Мырау моны астан гына күзли сынап,
Шундый чичән, акыллымы бу, ди, чынлап?
[Исәнбәт, Мыраубай батыр, б. 51].

Икенче очракта халык чичәне ролен мөнәҗәтләрне оста итеп башкаручы Гөл әби башкара: «Хәммәдия» мөнәҗәт көйләп карый». [Исәнбәт, Мыраубай батыр, б. 98].

Нәтиҗәләр

Чичәннәр һәм импровизатор шагыйрьләр белән Нәкый Исәнбәт фольклор экспедицияләре вакытында таныша. Халык авыз иҗаты әсәрләрен ул мәдрәсә шәкерте булганда, 10 яшендә җыя башлый. Нәкый Исәнбәт чичәннәр – чичәнлек сәнгате җәмгыятьнең рухи мәдәниятенең тардицион нигезләрен саклаучылар дигән фикердә тора, шуңа күрә үзенең фәнни хезмәтләрендә һәм әдәби әсәрләрендә чичәнлек традицияләренең күренекле вәкилләрен, аларның башкару осталыгын, аудитория белән аралашу үзенчәлекләрен, әсәрләренең поэтикасын мәңгеләштерергә омтыла. Сукыр Фәррахның язмышына уңай йогынты ясавы галимнең чичәнлек проблемасына җитди игътибары турында сөйли (җырау-импровизаторның биографиясе, репертуары, әсәрләренең эчтәлеге һәм проблематикасы, башкару осталыгы һәм үзенчәлекләре, текстларының поэтикасы. – *асс. М. Х.*). Бер төркем фәнни мәкаләләрендә галим чичәннәрнең нәфис сүз осталары гына булмыйча, һәр сүзендә халыкның зирәк акылы чагылыш тапкан трибун шагыйрьләр икәнлеген дә исбатлый. Фольклор экспедицияләренең кульязма мирасын һәм материалларын анализлап, Н. Исәнбәт тарихның зур бер аралыгында – Алтын Урда дәвереннән башлап, XX гасыр урталарына кадәр яшәгән чичәннәрнең исемнәрен барлый һәм мәңгеләштерә. Галим төрки чичәнлек тардицияләре үрнәкләре кергән фольклор җыентыкларын төзүче була, шулай ук төрки халыкларның эпик мирасының җыелма текстларын булдыра («Идегәй», «Идекәй белән Морадым»).

Йомгаклар

1920 еллардан алып, 1970 елларга кадәр Н. Исәнбәт тарафыннан төрки халык җырчылары һәм музыкантлары (җыраулар, чичәннәр, сисәннәр, акыннар), шулай ук аларның иҗатлары турында мәгълүматларны системага салу буенча зур эш башкарыла. Галим фольклористика, төрки тел белеме һәм әдәбият гыйлеменең актуаль проблемаларын өйрәнүгә саллы өлешен кертә. Төрки халыкларның авыз иҗаты мәсьәләләрен өйрәнүгә багышланган бер генә җитди фәнни хезмәт тә аның гыйльми эшчәнлегенә мөрәҗәгать итмичә башкарылмый. Н. Исәнбәтнең төрки мәдәнияттә чичәнлек һәм импровизаторлык феноменын өйрәнүгә керткән өлешен игътибарсыз калдыру фәнни этика ноктасыннан җинаятькә тиң һәм моңа юл куярга ярамый.

Әдәбият

Аминева З. Р. Развитие традиций сэсэнов в юго-восточной территории Башкортостана на современном этапе // Вестник БГУ. Уфа, 2011. Т. 16. №3(I). С. 1052 – 1054.

Бакиров М. Х. Генезис и древнейшие формы общетюркской поэзии [Текст] : автореф. дис. … д-ра филол.наук / М. Х. Бакиров. Казань: КГУ, 1999. 96 с.

Бурангулов М. А. Завещание Сэсэна [Текст] / Мухаметша Бурангулов; на башк. яз. Уфа: Изд-во «Китап», 1995. 352 с.

Воронцов М. Народный поэт Башкирии // Народное творчество. 1939. №3 С. 46-48.

Вәлиуллина Ф. М. “Идегәй” дастанында милли-мифологик һәм дини мотивлар [Текст] / Ф. М. Валиуллина. Казан: Дом печати, 2007. 180 б.

Газиев И. М. Зарождение профессионализма в музыкальной культуре древних тюрков // Вестник Челябинского государственного педагогического университета. 2008. №12. С.179 – 194.

Жирмунский В.М. Среднеазиатские народные сказители: Традиции и творческая импровизация [Текст] / В. М. Жирмунский. М.: Наука, 1964. 13 с. (VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук, Москва, авг. 1964 г.)

Исәнбәт Н. Әсәрләр 4 т. Т.2. Казан: Тат. кит. нәшр., 1988. 416 б.

Исәнбәт Н. Әсәрләр 4 т. Т. 3. Казан: Тат. кит. нәшр., 1988. 431 б.

Идегәй: татар халык дастаны: Н. Исәнбәт җыйнамасы // Совет әдәбияты. 1940. № 11. Б. 39 – 76 б.

Исәнбәт Н. Татар халык табышмаклары. Казан: Тат. кит. нәшр., 1970. 568 б.

Исәнбәт Н. Бер дәрвишнең юл дәфтәре. // Н. Исәнбәтнең шәхси архивы. Кулъязма. 79 б.

Исәнбәт Н. Минем язучы булуым һәм халык иҗатын өйрәнүем. // Н. Исәнбәтнең шәхси архивы. Кулъязма. Машинкада басылган. 1960. 5 б.

Исәнбәт Н. Мыраубай батыр. Казан: Тат. кит. нәшр., 1974. 208 б.

Кашгари М. Словарь тюркских наречий: (Диван лугат-ат тюрк, XI в.) [Текст] / первый перевод на рус. яз. Алматы: Дайк Пресс, 2006. 1300 с.

Путилов Б. Эпическое сказительство: Типология и этническая специфика. М.: ГРВЛ, 1997. 296 с.

Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. 4 / [Соч.] В.В. Радлова. СПб.: тип. Имп. акад. наук, 1911. [2] с., 2230 стб.

Татар халык мәкальләре [Текст]: Т. 1. / җыючы һәм төзүче Н. Исәнбәт. Казан: Тат. кит. нәшр., 1959. 916 б.

Сагеева Г. Х. Традиционная терминология татарской музыкальной культуры: семантическая реконструкция [Текст]: автореф. дис. … канд. искусствоведения / Г. Х. Сагеева. Казань: ТГГПУ, 2007. 26 с.

Султангареева Р. Башкирская школа сказительства и современность // Ватандаш. Уфа. 2007. №6. С. 164-171.

Сүз табучы сукыр Фәррах әңгәмәләре : [Н. Исәнбәтнең «Фәррах җырлары турында» дигән мәкаләсе белән]. Уфа: «Башкнига» һәм Башнаркомпрос нәшере, 1928. 32 б.

Указ Президиума Верховного Совета Башкирской АССР Об установлении звания «Народный сэсэн Башкирской АССР» // Красная Башкирия. 1944. 19 апреля.

Урманче Б. Исәнбәтнең урыны // Казан утлары. 1969. №12. Б. 131 – 133.

Урманче Ф. Народный эпос «Идегей». Казан: Фән, 1999. 200 с.

Фәррәх Дәүләтшин // “Башҡорт сәсәндәре” йыйынтығында. Өфө: Башҡ. кит. нәшр., 1953.

Хәбибуллин Ф. Фәррах Дәүләтшин эзләре буйлап // Кызыл Таң. 2017. 19, 21 декабрь.

Хәбибуллин Ф. Алсалар да күземне, бирмәдем мин сүземне... (Башкортстанның халык чәчәне Фәррах Дәүләтшинның тууына 130 ел // Кызыл таң. 2017. 26, 28 гыйнварь.

Хәбибуллин Ф. Сукыр Фәррах // Мәдәни җомга. 2018. 18 май.

Ярми Сәете (Исмәгыйлев). Истәлегем. // Әзәби Башкортостан. 1956. №3, март.

Яруллин А. Память о нём жива (К 120-летию со дня рождения народного поэта Башкортостана) // Юлдаш. 2006. 4 мая.

Йырҙар һәм бәйеттер: Орденлы халыҡ йырсыһы Фәррах йырҙары һәм бәйеттәре. Өфө: Башк. кит. нәшр.,1939. 112 б.

Сәсәндең кәңәштәре. Өфө: Башҡ. кит. нәшр, 1947. 63 б.

Сәсән тауышы. Өфө: Башҡ. кит. нәшр, 1967. 18 б.

НАКИ ИСАНБЕТ ОБ ИСКУССТВЕ СКАЗИТЕЛЬСТВА[1]

Милеуша Мухаметзяновна Хабутдинова,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
mileuscha@mail.ru.

Фануз Афгалович Хабибуллин,
Редакция «Кызыл тан»,
Россия, 450001, г. Уфа, ул. 50-летия Октября, д. 13,
kiziltan90@mail.ru.

В статье систематизируются сведения о вкладе ученого-энциклопедиста, фольклориста, классика татарской литературы Наки Исанбета в осмысление сказительской традиции в тюркской культуре. Материалом для исследования послужили теоретические труды ученого, посвященные изучению фольклора тюркских народов, результаты фольклорных экспедиций, систематизированные в сборниках произведений устного народного творчества, а также художественные произведения писателя, где встречается образ певца-импровизатора. Характер анализируемого текста повлиял на используемый в работе метод исследования (культурно-исторический, семиотико-культурологический, сравнительно-сопоставительний и др). Доказано, что Н. Исанбет стремился в своих теоретических трудах по фольклору сформировать исчерпывающее представление о творчестве сэсэнов (чичән) и увековечил их образы в своем литературном творчестве. В 1920-е гг. экспериментальная работа ученого с Ф. Давлетшиным завершилась изданием сборника его произведений. Анализ современных работ, посвященных феномену сказительства в тюркской среде, свидетельствует о том, что вклад Наки Исанбета в изучение этой темы незаслуженно игнорируется современными исследователями.

Ключевые слова: Наки Исанбет, устное народное творчество, тюркские народы, татары, сэсэн (чичән), джырау (җырау).

[1] Материал о поэте-импровизаторе Фаррахе Давлетшине подготовлен Ф.А. Хабибуллиным.

DOI: 10.26907/2311-2042-2021-17-2-141-168

NAKI ISANBET'S ARTICLE "ON THE WAYS TO THE TATAR MUSIC DEVELOPMENT" (1923) AS A SOURCE OF SCIENTIFIC COMMENTATION

Yulduz Nakievna Isanbet[1],
mileuscha@mail.ru.

This article presents a textual scientific commentary on Naki Isanbet's article "On the Ways to the Tatar Music Development", published under a pseudonym in Kazan in 1923. It was a tribute to the memory of his elder brother who went missing during the Civil War. Our study convincingly proves that Naki Isanbet's article has not lost its relevance today. The scientist correctly identified the key tendencies in the study of Tatar folk music and outlined the ways for the development of professional Tatar music.

Key words: Tatar music, Tatar folk song, Naki Isanbet, A. Eichenwald, S. Gabyashi, S. Saydashev.

Introduction

The folk melodies of the Kazan Tatars, recorded and adapted for a symphony orchestra by Anton Eichenwald, were first performed on August 3, 1923 at an oriental music concert, held in the Red Army Palace (now the K. Tinchurin Theater). The concert program included Tatar songs "Kaz Kanaty" ("A Goose Wing"), "Okop kөe" ("A Trench Song"), "Salkyn chishmə" ("An Ice-cold Spring"), "Mөslimk" ("Muslima"), "Tugan silt" ("Our Motherland"), and "Gazizk baldyz" ("Gaziz's Sister-in-Law"). It was the first symphony concert of oriental music in the history of Tatar music. The performers of Tatar folk songs, Sara Sadykova, Khakima Chamaeva, and Yarulla Chamaev, took part in it (Fig. 1).

Among newspaper publications, devoted to the symphony concert of oriental music [K kontsertu dirizhera Eikhenval'da], [Simfonicheskii kontsert TatMuzo], [Tatar җyrlaryn muzykaga…], [V. G-n.], [Zenz], [Simski, 1923], [Simski, 1928], [Sh. G.], [U-v], [Eichenwald], N. Isanbet's article "On the Ways to the Tatar Music Development" ("Tatar Muzyksyn Eshləu Yulinda") stands apart. It was published, as was typical of all his journalistic materials of the 1920s, under the pseudonym Z. Zakir [Zakir] (see: Appendix 1). The young poet N. Isanbet visited Kazan on his way to Kharkov University. By this time, the main themes and trends of his work had already been determined. From an early age, he was interested in Tatar folk art. The concert of A. Eichenwald and new personal impressions provided him with additional information for thinking about the fate of Tatar music in the past and in the future.

Materials and research methods

In the appendix to this article, N. Isanbet's work is given in the original language, since we encountered objective difficulties in translating it from Tatar into Russian. Certain imperfections of the text can be explained by the fact that this material was published without the consent of the author and without his proofreading, as the article was prepared for publication after the poet's departure from Kazan. Moreover, in his work N. Isanbet used the terms that have no equivalents in the Russian language. When quoting N. Isanbet, we were forced to resort to approximate paraphrasing or use a simplified literal translation. In some cases, variant meanings of the translated words are given in brackets in order to facilitate the understanding of the article. Some terms are always translated in the same way: "Kyr" – "song" (and only once, its context-based meaning is "folk vocal music"), "kөy" is translated as "koi", "muzykany eshləү" – as "the formation of music; composing music; musical creative works", "madəniləshterү" – as "professionalization; creating professional music". The word "моң" is used by N. Isanbet in two meanings:

[1] The author had passed away before she saw the final version of the accepted article, so M. M. Khabutdinova, an executive editor, has built the structure of her article in accordance with the requirements of the journal.

1) “a melody”, but not any melody, only the one possessing the quality described by the Tatar word “моң’ (that is, in this case, “моң” meaning “ozyn køy”, and the “melody”, respectively, meaning “a lingering song”, or “uzun kyui”); 2) a definition of a specific emotional and psychological state. In the latter case, due to the lack of a Russian equivalent, the word is given in the Tatar language (the interpretation of the word “моң” will be discussed in more detail later).

Discussion

N. Isanbet’s article was published after the first responses to the concert appeared. No doubt, the author had thought over more than once about what was said in the article. Surely, in A. Eichenwald’s work, he found answers to some questions that had tormented him, and it took time to look at these issues from a slightly different angle to formulate his point of view on the prospects for the development of Tatar music.

Since the fall of the Kazan Khanate in 1552, for four and a half centuries, the Tatar people actually had no chance even for the elementary development of their spiritual culture. Only literature struggled to maintain its positions. It was after the famous “Imperial Manifesto on the Improvement of the State Order” of October 17, 1905, which granted democratic rights and freedoms in Russia, that some forms of concert and theatrical activity, characteristic of European and Russian culture, began to gradually develop in the cities with the Tatar population. Theater companies, small musical groups and individual performers began to apply for citizenship and, albeit sometimes with great difficulty, got permission to perform in public. Amateur art entered the path of professionalism.

But if the emerging Tatar theater was rapidly developing its own repertoire (including translated works) created by Tatar playwrights, then music, in this respect, lagged far behind. The few, essentially amateur, works of Tatar authors were in short supply; therefore, it was folk music that formed the basis of Tatar performers’ musical repertoire. It was folk music in its pure form and in simple arrangements for singing with accompaniment, or music for individual instruments and ensembles. But even the elementary adaptation of folk tunes turned out to be a complicated task and not only at the initial stage of the professional music formation, as time has shown.

The Tatars did not have their own composers with the necessary professional qualification. They still had to be educated, to pass all the long stages of musical education from primary to higher levels. However, education alone, moreover crash courses, did not guarantee the creation of music that could be perceived precisely as nationally Tatar. What is more, no one clearly understood what was to be done to achieve this goal. All that remained was to somehow focus on the traditions of folk music, which so far had not been studied yet. Tatar musicians of that time, those who grew up on folk music and perceived it not with their mind, but with their soul, did not necessarily need scientific knowledge about it. However, it was necessary for composers of other nationalities who tried to work in the field of Tatar music and for future educators of both Tatar composers and performers, especially singers. To understand the specific features of Tatar music, they needed both time, which they did not always have, and certain efforts. Some of the authors of new works proceeded from well-known traditions, others preferred to ignore, not to notice them. Everyone acted to the best of their talent, knowledge, and responsibility and with different results.

Monophonic folk tunes and new authors’ melodies, spiritually connected to them, were hardly amenable to harmonization, associated with the introduction of polyphony into Tatar music, the process inevitable in striving for its Europeanization. Without polyphony, one could not expect the development of either opera, ballet, or other European academic genres, which the figures of Tatar culture dreamed of. In N. Isanbet’s opinion, A. Eichenwald came closest to an adequate polyphonic arrangement of Tatar tunes.

The article has two parts. The first of them is devoted to the issues related directly to the work of A. Eichenwald, the second is about the national originality of Tatar music and some issues of the further development of Tatar professional music.

Beginning the article with the assumption that “the recent Tatar symphony evening, conducted by the venerable composer A. Eichenwald, triggered new thoughts about Tatar music and its future in the minds of many music lovers, in particular,” and finishing the article with the words that it was time to seriously discuss the development of Tatar music, that “I especially want to hear the opinion of musical figures, who are accustomed to keeping their work away from newspaper and magazine pages,” N. Isanbet, nevertheless, apparently did not hope for a broad discussion of the issues he raised. Comparing different points of view, he discussed them himself.

Both positive and negative opinions about the current state and future of Tatar music, given by the author, were not generally accepted or expressed by someone publicly, but were formulated as possible ones by N. Isanbet himself. At the same time, N. Isanbet did not argue with his potential opponents who were critical of Tatar music (it is not accidental that the title of the article has the note "Instead of debates," but not, for example, "As a matter of discussion"), and did not reject their point of view as antagonistic, hostile, but usually analyzed what it was caused by. N. Isanbet believed, in a number of cases, there were real grounds for expressing opposing views.

The author of the article expressed confidence that the emergence of professional Tatar music in the near future was historically inevitable, although he stated that "until now, forecasts about the future of Tatar music have been extremely pessimistic". N. Isanbet connected the future progress of Tatar music with the progress of Tatar culture in general.

He wrote that, in contrast to pessimistic forecasts, "the belief that, as the economic and political growth of independent peoples increases and develops, their languages, literature, theater, and music, the music of the Tatar people, whose other branches of culture are gradually maturing, will also someday grow up and come of age. Because, if music is a part of art, then art itself is a branch of culture, which can grow and develop only if all its individual elements are healthy. Like other branches of Tatar culture, its art is forced to go forward only by being wound on a common historical axis (in a common historical team only)", thus, N. Isanbet pointed out the first two steps that had already been taken in this direction in music [Zakir].

He believed the first step to be the collection and musical notation of folk kyuis scattered in different areas (in the personal library of N. Isanbet himself there were notation editions of recordings by S. Rybakov, M. Sultanov, M. Berg, and publications of post-revolutionary literary-musical and youth societies from Kazan, Orenburg, and Ufa well-known to the Tatar intelligentsia of that time). The second step, from his point of view, was the work of the authoritative musician Sultan Gabyashi who was the author of a) new musical works, partially woven from Tatar motifs, b) kyuis for a number of stage works, c) adaptations of folk songs for choral singing, based on research into sound composition, time signature, and metrics.

N. Isanbet thought that the young musician Salikh Saydashev was also moving in this direction, as if anticipating subsequent events, since Saydashev, who had worked in the Tatar theater from the fall of 1922, had not yet created his own musical pieces and simply used folk melodies in his theatrical productions.

At the same time, N. Isanbet did not overestimate his contemporaries' merits and admitted that "all these steps towards the professionalization of Tatar music were insufficient, it was a half measure. Although they were based on the desire to fit Tatar music into scientific, creative forms in accordance with the musical canons common to other peoples, the thing that struck most was the unconvincingness of these steps and the helplessness of the methods employed. It might be due to the fact that our professionals were not sufficiently armed with theoretical and scientific knowledge" [Zakir]. Since N. Isanbet clearly spoke not only of the "two steps" he was considering, but also about "all these steps" ("lukin bu adymnarnyң həmməse də", not "lukin bu adymnar", or "lukin bu ike adym da"), here, he apparently made a generalized objective assessment of all the previous experiences of collecting and composing Tatar music.

In the pre-October period, Tatar folk music was collected, processed and published, except in the case of M. Sultanov, not by Tatars, but by musicians of other nationalities, which N. Isanbet considered to be historically justified, although these recordings and arrangements did not always correspond to the folk originals. He did not doubt they had every right to work in the field of Tatar music. "Since the musical cultures of different peoples, as well as specific branches of culture, are not separated from each other by strong barriers, there are many common ties between them; thus, when the music of each cultured nation enters a period of its intensive development, no evidence exists in history of its independent development. Therefore, if recognized figures of Italian music could work to lay the foundations of French music, then German composers could just as easily master Russian music and be of great use to it. Without a doubt, we, of all others, cannot sit on the sidelines and not follow this tradition. This would not surprise anyone in this country either" [Zakir], – he thought (however, he was slightly mistaken about the latter).

In our time, Tatar music lives independently and stands out of sight of Tatar intellectuals. But from the beginning of the 1920s, for about half a century, the public was keenly interested in introducing serious genres into Tatar music and in adequately performing the works of Tatar music, especially those in which a folk song was used as a

theme (this technique was characteristic both of the works of Tatar composers and of Russian composers who tried to compose Tatar music) by singers and instrumentalists with a professional (especially conservatory) education. To the national perception of the Tatar audience, many works and the manner of their performance were nationally uncertain, or even completely alien, which was usually explained by the fact that Jews and Russians spoiled Tatar music because they did not understand it. There were many things that jarred on N. Isanbet: in the main, he did not like the personnel policy of N. Zhiganov, who was both the rector of the conservatory and the chairman of the Union of Composers, that is, the sole ruler in the sphere of "serious" music in the republic, but N. Isanbet never measured the degree of national adequacy, "Tatarness" of music, or its performance only by the nationality of the musicians.

As can be seen from some of the N. Isanbet's quoted statements, he was objective and noticed the merits and demerits not only of Tatar and non-Tatar composers, but even of Tatar folk music itself, which did not occupy a huge place in his soul. The article presents two examples of opposite results achieved by representatives of Russian culture, working with Tatar tunes, whose work took place literally in front of the readers' eyes. The first of them concerns the activities of the composer and collector of folk songs Ya. Prokhorov. There is information that after the October Revolution he did a great job collecting songs of the peoples of the Volga region. In early 1920, Ya. Prokhorov came to Kazan to work in the Music and Ethnographic Department of the Central (Higher) Oriental Music School. So far as N. Isanbet called him "one of the Kazan professors most familiar with oriental music", the composer left Kazan after receiving a professorship (if he really had one), that is, after May, 1921, when the School was transformed into the Oriental Conservatory. In the same 1921, he began his work at the Moscow State Institute of Musical Science (SIMS) [Muzykal'naia, entsiklopediia, col. 474], where A. Eichenwald was also invited.

Whether following the instructions of the SIMS, or according to the proposal of the People's Commissariat for Education of the TASSR, but in 1922, Y. Prokhorov went on an expedition to collect Tatar musical folklore. As the newspaper "Tatarstan" announced, on November 3, 1922, the Tatnarkompros Scientific Center planned "a meeting of oriental art workers to listen to new recordings of Tatar folk songs", among them 16 songs recorded by Ya. Prokhorov [Tatarstan, 1922], [Moshkov]. Six Tatar folk songs, harmonized by him, were published by the Central Eastern Music School earlier, in 1920. Ya. Prokhorov was known to the citizens of Kazan for his public appearances as a musical ethnographer.

Assessing the results of his activities, N. Isanbet noted that in recent years V. Prokhorov made many attempts to work in the field of Tatar music, but the achieved result showed that the Tatar "моң" would not bow down to him.

N. Isanbet did not explain V. Prokhorov's failure by the fact that he, not being a Tatar, was unable to comprehend other nation's music in principle, he had a different explanation. He believed that, on the one hand, the shortcomings of Tatar music itself contributed to the failure; it was its immaturity, uncultivatedness, its being in the state that made it too difficult for other peoples to understand; on the other hand, it was the composer's formal attitude to the matter, his superficiality. "Instead of focusing on natural specific properties of a Tatar song while processing it, this professor attached greater importance to the conventional dress of European music and general musical technology. In the kyuis, processed by him, the main coloring of the Tatar tunes was greatly distorted, and the general technical means that he used had little to do with the beautiful tunes", was N. Isanbet's opinion [Zakir].

As for Eichenwald's experience, N. Isanbet found it successful, evaluating it as a victory: "Although Eichenwald himself is of a different nationality, his works demonstrate that he correctly understood the originality of the Tatar songs and their basic nature. In his songs, the Tatar "моң" is reproduced with very minor errors. Moreover, when he, using the main melody as a fundamental basis, colors it according to the rules of music theory, the main thread line is not broken, and the numerous patterns do not lose their connection with the basic fabric. In short, the relationship between countless threads, voices, and tune steps is not destroyed. As a result, in their natural state, such songs as "Salkyn chishmu" and "Tugan il" are so monotonous and tedious that this fact cannot but attract attention; however, when properly tinted, dressed and made up, they become attractive, and to the stunning sounds of a symphony orchestra, composed of many instruments, they sound purely Tatar, harmoniously, representing a single whole" [Zakir].

A. Eikhenwald attached great importance to the way his recordings and adaptations would be

perceived by folk performers themselves, he sought their approval; that is, when processing folk tunes, he based his work not on the bare teaching rules of harmonization, but on the desire to make them sound natural to the Tatar listener's ear. Let me remind you how, in 1926, he described to the correspondent of the Parisian newspaper "Days" the process of working with folk material: "The processing and harmonization of the recorded material was a very hard job. At first, I worked according to all the rules of counterpoint and European harmonization; then, I invited the connoisseurs of the song of this nationality and played these songs in front of them to the piano. And for the most part, I heard the same final verdict: "not our music!"... Some things had to be redone 30-40 times - until finally they stopped saying "not our music!" All the work had to be done purely empirically. In the end, I seemed to have caught the characteristic features of their harmony ..." [Eichenwald]. Probably, this was the only correct way, requiring a lot of perseverance and time, the way of mastering a culture that was initially alien.

N. Isanbet highly appreciated the result of A. Eikhenwald's work on Tatar folk music. He noted: "True, his music is sometimes inexact, it abounds in purely technical devices, in some places there are problems with accurate natural sound reproduction. Still, firstly, we can say that this is the first experience of processing Tatar tunes in this way; secondly, to a certain extent, we should take into account the fact that the composer belongs to a different nationality; thirdly, in the powerful orchestra, performing the song, there is not a single Tatar who would feel and perceive these tunes with their soul. But one thing is clear: this experience has clearly shown that Tatar music is capable of infinite progress, that it can be draped in a form that will not be shameful to demonstrate on the international musical maidan (arena), on the maidan of Western music characterized by a high professional level; that we need dedicated professionals, music-loving public figures, schools and organizations to achieve this aim" [Zakir].

N. Isanbet believed it necessary to continue the work in the direction set by A. Eichenwald, expanding the road he had chosen.

One professionally qualified composer would not solve all problems. In any art, especially in such as immature and sedentary Tatar music, one single person could be responsible for only a very small part, was N. Isanbet's opinion. From his point of view, in order for the work to be more effective in the future, it was especially important that national musicians should get down to business, and Eichenwald's works could serve as a guideline for them. "For our professionals like Gabyashi and Saydash, who, so far, have been diligently looking for ways to develop Tatar music, putting a lot of effort into their searches, Eichenwald's works should facilitate this search. If, having agreed, they could work together following this path, it would be a particularly good omen that could ensure the achievement of even more fruitful results" [Zakir]. N. Isanbet hoped the Tatar musicians would join their efforts and expand their activities in this field.

Dedicating the second part of the article to the prospects for the development of Tatar music in the new conditions of post-October life, N. Isanbet considered them in close connection with the life of the people, their needs and traditions of their musical creative work. N. Isanbet found it necessary to preface the conversation about the professionalization of Tatar music with the following questions:

1) who was this music intended for?

2) what should it be like?

And without any, as he called them, "preliminary tricks" he declared: 1) for the people and 2) fundamentally new (revolutionary). In his own work, N. Isanbet was a consistently and convincingly democratic person, he called for the creation of music that was understandable and accessible to the people. In his opinion, this type of music should avoid unnecessary tricks, the dominance of musical technology, and blind adherence to all the guidelines and rules of music theory: "In the field of music, as in all other branches of art, we, basically, adhere to creativity, which is close to the people themselves. If theater, painting, poetry, sculpture, taken from life, from among the people themselves, are to develop in close connection with them, music, too, cannot but enter the framework of the same canon.

Based on this, we urge: let the further work at the musical front and on the systematization of Tatar songs never lead to breaking the relationship between people and music, as is typical of Western music, which is very far from the people as it is generated only by the fantasies of individuals, or built, like a structure, with the help of schematic installations of abstract music theory; so when we lay the foundation for composing songs and music for the people, let the share of technical devices in music be an additional (auxiliary) application, sort of a decoration ...

As mentioned above, there is a fear that if we openly highlight this very theory, Tatar music will always stay far, far away, without its own fate in life, without any hope for the future” [Zakir].

Isanbet considered democracy to be important for music; in particular, because he believed music to be one of the most powerful means of educating a person: “No matter how much spiritual food some meaningful scientific discussions may provide for a person, a good performance of a well-done music piece will leave an even more profound impression. Of particular importance is the formation of people’s feelings, the upbringing of their spiritual forces. In our life, built on a new basis, special attention will be paid to educating the people in this regard” [Zakir].

Emphasizing the importance of this issue for modern Tatar reality, N. Isanbet discussed two issues that were significant for educating the younger generation, one of them concerned the past traditions of Tatar music, the other - its future new trends, both of them - the people’s worldview. In this perspective, these issues had never been considered either before, or after N. Isanbet.

The language of Tatar music at the beginning of the 20th century was the language of folk songs. What direction the Tatar composers’ work would take, whether they should rely on the usual folk song traditions or create their music outside them, how to introduce polyphony of the Western European or Russian type into a monophonic folk melody - all these issues were to be empirically established. As the creative practice had shown, the music by young Tatar composers, based on the mechanical use of other people’s experience, was rejected by the Tatar audience, who, in most cases, did not want to mistake new compositions for Tatar music. But Russian listeners, in their turn, were not close to either Tatar folk music or the works of Tatar composers.

N. Isanbet explained the failure to understand, and in some cases rejection of Tatar folk music by listeners of other nationalities by certain specific, purely national features of folk music itself, as well as certain conditions of its existence. But he did not share the opinion of his contemporary musical experts in understanding what qualities characterize Tatar music in the first place and what determines its face.

In Kazan musical circles, the main feature of Tatar folk music was considered to be its reliance on non-half-tone (angemitone) pentatonic, or Chinese (Scottish) scale after the article “Five-sound non-semitone scales in Tatar and Bashkir folk music and their musical theoretical analysis” by the violinist, composer and researcher of Tatar and Bashkir folk music I. Kozlov [Kozlov] was published in 1928 in Izvestiya of the Society of Archeology, History and Ethnography at the Kazan State University.

We do not mean to say that before this publication, no one knew anything about the pentatonic scale in Kazan. The presence of the “five-tone scale” in Tatar songs was noted by S. Rybakov [Rybakov], the famous Russian ethnographer and collector of folk, including Tatar, songs [Moshkov]. The initial information about the pentatonic scale and, perhaps, about the Russian sholars’ works, dedicated to it in the second half of the 19th century, must have been known to teachers and graduates of the Kazan Musical College. When the Central (from November 1, 1920 - the Higher) Oriental Music School (from March 1922 - the Eastern Conservatory) was opened in Kazan at the end of 1919, a music and ethnographic department was formed under the supervision of famous Moscow ethnographers, it had a musical and ethnographic association, whose members were engaged in extensive collecting and educational work. The planned series of works at the department was opened by P. Nikolsky’s [Nikol’skii] “Synopsis on the history of folk music among the peoples of the Volga region”, published in 1920, which, in particular, touched on the role and significance of the pentatonic scale in the musical heritage of the Volga peoples. There is information that this work was also published in translations into the Tatar and Chuvash languages. Among the 11 scientific reports, delivered at the meetings of the association in 1921, there were reports by I. Kozlov “Folk Music of Northern Muslims” and “Five-sounding Non-Semitone Scales in Tatar and Bashkir Folk Music and Their Musical Theoretical Analysis”, based on the aforementioned article [Vaida-Saidasheva]

In the opening speech at his concert, A. Eichenwald said that “all Tatar old songs have a certain musical texture and structure on a kind of a five-note scale (akin to the Chinese one)”, revealing the existence of the pentatonic scale to the most ordinary audience, moreover, the Tatar one. Nevertheless, the figures of Tatar music started talking seriously about the pentatonic scale only after the publication of Kozlov’s article. Apparently, this was due to the fact that, along with the statement, declaring the pentatonic type of Tatar folk music and general information about the pentatonic scale, Kozlov gave specific examples of

pentatonic scales, analyzed their interval composition and moods, considered the issues of chord formation and the setting of key signs (determining the tonality), that is, it would seem that the article provided some direction for the practical use of the pentatonic scale. At the same time, for scholars, Kozlov's article suggested new ways of manipulating with pentatonic scales, of interpreting them, and of making terminological descoveries. In a word, there was something to talk about.

In his answers to the questions of the "Yanalif Magazine" "On Tatar Music" in 1931, S. Gabyashi [Gabashi] was the first of the Tatar musicians to raise the problem of the pentatonic scale. Practical and theoretical interest in pentatonic music considerably increased after the opening of the Kazan Conservatory in 1945, where Tatar composers were educated on a regular basis. In the pentatonic scale, they began to see not only the main, but the only noteworthy feature of Tatar music. Although, at one time, A. Eichenwald noted that the pentatonic scale did not prevent Tatar music from being figuratively rich and interesting ("Despite the seeming, at first glance, poverty of this five-note scale, the songs of the Kazan Tatars are so diverse that one would be amazed: how folk art happened to achieve such combinations with such a small number of sounds and created a variety of melodies, deep in content and mood, from the saddest to the most dashing and cheerful ones" [Eichenwald]), in the 1950s the attitude to it was rather negative.

The pentatonic scale, as a relic of past eras, was made responsible for the fact that before the October Revolution the Tatars did not have professional music, that Tatar folk music was monophonic, boring and monotonous, that Tatar motifs, as a thematic basis for large forms, were not capable of development, moreover, cultured people should not listen to pentatonic Tatar music, because it was unbearable. The pentatonic scale inhibited the development of Tatar professional music, therefore we should get rid of it, triumph over it, eradicate it, enriching it with semitones, replacing it with the diatonic scale, enriching it with chromatisms, so it was best to abandon it altogether in favor of the major-minor tone of the 19th century. Surprisingly, such thoughts were expressed not in the early 1920s, when Tatar professional music was in its infancy, but in the middle of the century, when Tatar music could be proud of its achievements not only on a national scale, but also, taking into account at least F. Yarullin's ballet "The Shurale", at the international level.

Tatar folk music is really pentatone. But its national originality is not the pentatonic scale as such. The angemitonic pentatonic scale, known since ancient times and characteristic of very many European and Asian peoples, has no nationality at all. The music of each of these nations is individual and easily distinguishable from the pentatonic music of any other nation. Kazan public and Kazan musical figures could see this for themselves while attending the concerts [Kazan] of three international composers' conferences of the "pentatone zone" (Tatarstan, Bashkiria, Chuvashia, Buryatia, Yakutia, China, Korea, Mongolia, etc.). In the same way, it is not difficult to distinguish the nationality of diatonic, major-minor or even dodecaphonic works of composers from different European nations (compare, for example, the music of Germans, Italians, Czechs, etc.). The point is not their sound or modal systems, but the people's national character, psychology, mentality, emotional and psychological state at a given historical period of time and their reflection in music.

To make the Tatar people believe that some melody is their own, the pentatonic scale alone is not enough. The chant must be in tune with the soul of the people, otherwise they will remain indifferent or reject it, regardless of whether it is pentatonic or not. Unlike professional musicians, ordinary people are unaware of the existence of any sound systems, they are far from consciously "using" some well-known techniques, they simply pour out their souls in music, intuitively finding the necessary musical means. Folk music is born not by a template, but by inspiration; although composers' music can sometimes be constructed according to the well-known rules, described in textbooks, one cannot expect this from the folk.

Isanbet did not explain by the limited capabilities of the pentatonic scale the assessment given by "foreign nations to all Tatar songs as being similar to each other, monotonous, plaintive, dreary sound combinations" and the disbelief in the future of Tatar music, expressed not only by representatives of other nations, but also by many Tatars, but by the fact that in the periods preceding the concert of A. Eichenwald, folk music reached the audience "only in its natural form, in the way it was preserved among the people". However, not everything is preserved among the people. "Many songs and tunes were crushed by the wheels of history and disappeared, and the surviving part perished in the tragedy of enslavement that followed the Tatar crisis (meaning the fall of the Kazan Khanate. - Yu. I.), to say the least", asserted N. Isanbet [Zakir].

What the music of Volga Bulgaria or the Kazan Khanate was like, we may only try to guess (once, in a personal conversation N. Isanbet mentioned a surprisingly bright sunny tune, preserved from the Bulgarian times, which, despite its originality, Tatar musicologists usually classified as an absolutely different type). In the following centuries, the Tatar people "considered their songs and music to be their life companions so that through them they could pour out grievances arising from their bitter fate, and we must treat this fact with caution and care", said N. Isanbet [Zakir].

The poet and folklorist wrote: "That part of Tatar music, which, having acquired citizenship, was kept in the people's memory, was imbued with immeasurable hopelessness, sorrow, bitter crying (caused by their dissatisfaction with life). We inherited these characteristic features from our merciless history: first, existing as victims of the struggle for the throne of our own khans; then, becoming woeful victims of Russian imperialism. Over the past three to four centuries, the Tatar people had to quench their thirst only with such bitter drinks" [Zakir].

It was not the pentatonic scale that made the Tatar tunes mournful, but the deep wound existing in the soul of the people for centuries. The pentatonic scale, along with the special forms of song and instrumental (violin) chants, and the characteristic timbre of the voice ("tearful", but without strain) inherent in many folk singers, helped to reveal the feeling of inescapable pain with which the concept of "моң" is inextricably linked.

In academic music, there is no notion of this concept in the sense this word is used in the Tatar language. However, Tatar music is hardly absolutely unique in this respect. For example, "моң" is also characteristic of the lingering songs of the Bashkirs, the people closest to the Tatars. But, in comparison with Tatar songs, the songs of the Bashkirs are distinguished by greater breadth and some kind of feeling of inner freedom. N. Isanbet explained this by the fact that the Bashkirs lived in large areas surrounded by the beautiful Ural natural landscapes, which gave them strength. Even on a superficial acquaintance, a kind of "моң" is felt in the music of the American blacks (African Americans) or in the timbre of some oriental instruments (for example, the ukulele). A special study of "моң", for sure, will bring it to light in some other peoples' folk music, whose work is still little known.

Russian musical figures and Russian listeners of that time perceived Tatar tunes as monotonous and identical pieces of music because they did not know the feeling of the Tatar "моң", moreover, they did not appteciate its shades. Conswquently, quickly getting tired of the music, incomprehensible in mood, they saw the root of evil in the pentatonic scale.

We might come across the correct use and correct interpretation of the word "моң" in some works on Tatar music. But since these works are written in Russian and usually by professionals who have a poor command of the Tatar language, such a probability is small. Not even interested in the meaning of this word in the Tatar language, many of these professionals painstakingly try to give it their own speculative interpretation, usually proceeding from the nature of the music and those musical and expressive means that, in their opinion, make up this "моң".

G. Sabirzyanov, for example, assured the readers of the "Tatar Encyclopedic Dictionary": "Моң is a term that defines the national flavor of the Tatar spiritual culture, a specific feature of the worldview, an emotional state of suppressed sadness, expressed in the variation of shades of basic intonation. M. is especially vividly manifested in music, poetry, and painting" [Tatarskii entsiklopedicheskii slovar', p. 365]. Such a definition can be criticized at large as a collection of words. But the point is not that such different phenomena as the "color" of culture, a feature of the worldview and an emotional state cannot be "expressed in variation" of something, and it is not that the author, apparently, did not realize what intonation was meant – the intonation of speech or the musical one (and what about painting, which is devoid of intonation?), and not even that it is impossible to vary the "shades" of the basic intonation (if we are talking about a melodic device). The thing is that the author considers "моң" to be a variation, that is, a compositional technique. We can come across this interpretion of "моң" as a means of musical language and form creation in the works of other authors.

In fact, "моң" is a feeling, more precisely, one of the human feelings inherent in the nature of a Tatar person. At certain stages of the historical development, this feeling became all-consuming, leaving its imprint on all aspects of the Tatar people's life, including their literature and art. In music, it obviously manifested itself in Tatar folk lingering songs – "uzun kyui" (Tatar: "озын көй"). This is probably why Kazan musicians, primarily musicologists, treating limgering songs abstractly,

outside the cultural and historical context, consider “моң” to be a musical term.

The exact and full translation of the word “моң” into Russian is complicated for objective reasons. In translations of Tatar literary texts, the equivalent of different contextual meanings of this word are usually found. But in the sense that it is used in relation to music, the word “моң” is untranslatable into Russian (and, apparently, into most languages of other peoples), because other people do not know the feeling indicated by this word. It is difficult to explain its meaning not only to Russians, but sometimes to some modern Tatars, because a person cannot simply through words understand what, for example, “pride”, “conscience”, “love” or other feelings mean, if he or she has never experienced them. (“There is no such thing as “моң”, but there is such a zest that adorns the melody”, A. Lehman, a professor of the Kazan Conservatory, used to repeat). However, a sensitive, empathetic person, who not does not only communicate with the bearers of this feeling, but also delves into their life circumstances, will be able to experience this feeling with his/her heart.

Concepts or terms that are absent in a certain language are usually used as borrowed words reproduced in transcription. Two sounds out of three that make up the word “моң” are phonetically alien to the Russian language. According to the rules of recording Tatar sounds with the letters of the Russian alphabet (Tatar “о” = Russian “u”; Tatar “ң” = Russian “ng”), transliterated “моң” looks like “mung” (or, at the worst, “mun”), which is not customary and has not yet been used much. But there is nothing you can do about it. As there is no equivalent of this word in Russian, when writing or speaking, we can choose between transliterated “mung”, or the word “моң” in Tatar. The variant (“mon”), found in Tatar Encyclopedic Dictionary, is anti-scientific.

Human feelings are socially and historically conditioned, like the human personality itself, which changes in the course of history.

Interesting observations about the essence of mon are contained in N. Isanbet's article on the work of Farida Kudasheva (1959):

“When our people sing a song, they expect the singer, along with the melody, to voice their soul with the richness of feelings inherent in it, i.e. to demonstrate the inner soul of the melody in its movement and dynamics. This mysterious “moң” should be felt in the interweaving of the techniques, permeating the soul and the traditions. If so, then it is impossible to interpret “moң” simply as sorrow and longing, as some people understand it. It is used here in the meaning of “need”. That is, “moң” realizes the spiritual need of the people” [Isanbet].

It is necessary to discuss one more feature of “моң” in music, which N. Isanbet noted: a lingering song was a companion of the people during the period of sorrowful colonial life. The people not only poured out their “woeful complaints about their bitter fate” through it, but also found consolation with its help. Lingering songs, especially the Bashkir ones, are very beautiful, they have a very strong aesthetic element. It is “моң” that is the most characteristic feature of a carefully preserved lingering song, with it the concept of Tatar folk musical classics is primarily associated. The music was thought to be non-Tatar not because it used semitones but because it was devoid of what is called by the word “моң”.

Results

In spite of his love for Tatar lingering songs and his high opinion of their role in the life of the people in the past, Isanbet did not see any special prospect for their existence in the future, because with the October Revolution the life of the people changed dramatically, the historical conditions of their existence changed. That is why, he believed, in the future, Tatar music should be “revolutionary” (“inkyilyabi”), but not in the sense that “it should reflect the ideas of the October Revolution specifically”, but meaning that “it should radically change, become new”. In translation the use of the definition “innovative” instead of “revolutionary” would not be entirely appropriate here, since in Tatar musicology it has a somewhat different meaning.

The articles and studies, devoted to innovations in Tatar music, are usually not about a genuine renewal of Tatar music from the inside, but about Tatar composers’ use of musical and expressive means, forms, and genres of classical and modern music (sometimes it became an end in itself) previously not used in Tatar music. The evolution of Tatar music was viewed rather from a pedagogical standpoint - as a step-by-step process of professional education, knowledge acquisition, and improvement. An innovator in something (using a semitone or a dominant seventh chord, writing a quartet or an opera, using the form of a sonata or a three-part fugue, etc.) was the one who was the first to transfer to the Tatar soil some of the discoveries of distant and near predecessors. However, from this perspective, virtually all music, writ-

ten by Tatar professional composers (at least until the middle of the 20th century), was innovative for Tatar art. As for the further renewal of Tatar music, it was largely based on borrowed creative ideas. What was called innovation from the point of view of the Tatar music development, in the view of European music would be called the creative development of its traditions. This accelerated path of professionalization was followed by composers of all union and autonomous republics of the USSR, which did not have professional music of the European type before the revolution.

But the language, forms and genres of Tatar professional music have a lot of really new, original, moreover, our own things, created precisely by Tatar composers, but remaining out of sight of researchers who do not seek to go beyond the usual framework of educational and pedagogical problems. In particular, attention should be paid to the emotional-figurative enrichment of Tatar music, achieved sometimes with the help of the most common musical means and techniques, which have long been discussed in science. The author of this work used to note that S. Saydashev introduced joyfulness and optimism into Tatar music, R. Yakhin introduced excitement (N. Zhiganov drew my attention to this feature of Yakhin's music), but, on the whole, the problem remains unexplored.

When speaking about the need to radically change Tatar music, N. Isanbet had its content in mind. He was worried that "the children of the nation, growing up in the free space of a new free life as the sole owners of all its resources" entered a new life, having in their heritage only the music of the colonial time. Its characteristic features prevented it from "being in harmony and unity with the new conditions of a free life", he noted. The modern generation needed ebullient life (khyat), freedom, relaxedness (irek), prowess (җitezlek), joy (shatlyk), conviviality (bəirəm), external manifestation of feelings, splashing out emotions, and triumph (nəmesh).

However, our music could not do this. Therefore, cultural figures, working on Tatar music, should focus on this feature of the real state of affairs in the future.

Among Tatar songs, only takmaks and bayts, which are few in number, lack these prevailing original features. Is it really possible that numerous takmaks and bayts, existing in former times and lost for historical reasons, forgotten, their traces gradually obliterated, that they can be found

Therefore, in the future we will have to create this kind of music ourselves.

Folowing this path, we do not have to reinvent the wheel. Because, no matter how few of them can be found, one cannot say that we have absolutely no songs and tunes in which the spark of life has not been extinguished. Moreover, in different places they have been preserved in different forms and in different modes.

In the future, the task of respected musical figures (music connoisseurs) is to more persistently search for such songs, study them, detail their sound composition (tavysh), melodies (ahәң), and, based on all this, create an integral picture. If all these components (kisək) are taken into account, it will be possible to correctly and effectively direct the specific creativity of individuals (shəches) following this path. In this case, musical works, created in this way, cannot be perceived as an act of separation from the people. Once the works are based on their own people's property, their form alone will not be able to completely (forever) alienate these works from the people.

In this area, there are several examples of how easily such works are assimilated by the people. Several songs and individual kyuis from "Tahir-Zuru" and "Buz eget" by Sultan Gabyashi were shortly accepted by the people as their "own" music. The fact that these works of Gabyashi, not purely Tatar, more precisely, including the motifs ("моң") of the Turks, Kirghiz and Crimean Tatars, which are close to the Tatars' heart, proves that different kyuis, composed of purely Tatar motifs ("моң"), will be accepted by the people with particular ease.

Isanbet believed that the creation of Tatar professional music would be hindered by some traditions of the musical past and the lack of development in the area of a new musical language.

Conclusions

Interestingly, from the post-war period, the same issues about the present and future of Tatar music were raised during numerous discussions, organized by the Union of Composers of the Republic and on its monthly creative "Thursdays". Moreover, by this time a large group of Tatar composers had grown up and significant successes had already been achieved in the development of many genres, which meant that during those disputes there were enough grounds to start discussions from, besides folk music. However, Isanbet and professional musicians focused on various musical phenomena, not to mention the

fact that the interests of the Tatar people, the "simple" audience, were gradually pushed into the background, and the trend towards "academic" music for professionals grew stronger. Besides, the originality of Tatar music was interpreted in different ways.

References

Afisha Simfonicheskogo kontserta vostochnoi muzyki simfonicheskogo orkestra pod upravleniem A. Eikhenval'da ot 3 avgusta 1923 g. [Playbill for the Symphony Concert of Oriental Music of the Symphony Orchestra Conducted by A. Eichenwald on August 3, 1923]. (In Russian)

Eikhenval'd, A. A. (1923). *Narodnaia pesnia kazanskikh tatar (K segodniashnemu kontsertu v Krasnoarmeiskom dvortse)* [Folk Songs of the Kazan Tatars (For today's concert in the Red Army Palace)]. Izvestiia TatTSIKa. 26 avg. (In Russian)

Isənbət N. (1959) *F. Kudasheva koncertlary* [Concert by F. Kudasheva] // Sov. Tatarstany. – 1959. – 20 maj.

K kontsertu dirizhera Eikhenval'da (1923) [On the Concert of the Conductor Eichenwald]. Izvestiia TatTSIKa. 1 iiulia. (In Russian)

Kozlov, I. V. (1928). *Piatizvuchnye bespolutonovye gammy v tatarskoi i bashkirskoi narodnoi muzyke i ikh muzykal'no-teoreticheskii analiz* [Five-sound Non-semitone Scales in Tatar and Bashkir Folk Music and Their Musical Theoretical Analysis]. Izvestiia Obshchestva arkheologii, istorii i etnografii pri Kazanskom universitete. T. 34. Vyp. 1–2, pp. 160–178. (In Russian)

Moshkov, V. A. (2011). *Melodii Volgo-Kam'ia* [Melodies of the Volga-Kama Region]. (Pod. red. M. G. Kondrat'eva i N. Yu. Al'meevoi). 366 p. Cheboksary, Chuvash. kn. izd-vo. (In Russian)

Muzykal'naia, entsiklopediia v 6 t. (1978) [Musical Encyclopedia in 6 Volumes]. T. 4. 976 p. Moscow, Sovetskaia entsiklopediia. (In Russian)

Nikol'skii, N. V. (1920). *Konspekt po istorii narodnostei Povolzh'ia* [Synopsis on the History of the Volga Peoples]. 72 p. Kazan', Pervaia gos. tip. (In Russian)

Rybakov, S. G. (1897). *Muzyka i pesni ural'skikh musul'man s ocherkom ikh byta* [Music and Songs of the Ural Muslims with an Outline of Their Lives]. Zapiski Imperatorskoi Akademii nauk. 8 seriia. T. 2, No. 2, pp. 301–303. St. Petersburg. (In Russian)

Sh. G. (Sh. Usmanov?) (1923). *Berenche tatar simfoniia kichəse* [The First Tatar Symphony Evening]. Tatarstan. 5 avgust. (In Tatar)

Simskii, M. (1928). *Nad nami ne kaplet, pravda?* [It can wait, can't it?]. Krasnaia Tatariia. 13 dek. (In Russian)

Simskii, M. (1923). *Simfonicheskii kontsert Vostochnoi muzyki* [Symphony Concert of Oriental Music]. Izvestiia TatTSIKa. 8 avg. (In Russian)

Simfonicheskii kontsert TatMuzo (1923) [TatMuzo Symphony Concert]. Izvestiia TatTSIKa. 2 iiulia. (In Russian)

Tatarskii entsiklopedicheskii slovar' (1999) [Tatar Encyclopedic Dictionary]. 703 p. Kazan, Institut Tatarskoi entsiklopedii AN RT. (In Russian)

Tatar җырларын muzykaga saluga iaңa adym Tatarstan (1923) [A New Step in Putting Tatar Songs to Music]. 1 avg. (No. 144). Tatarstan. 1922. 21 noiab. (No. 254) (In Tatar)

U-v, A. (1923). *Vecher vostochnoi muzyki i iskusstva* [Evening of Oriental Music and Art]. Izvestiia TatTSIKa. 2 avg. (In Russian)

V. G-n (1923). *K kontsertu vostochnoy muzyki* [On the Concert of Oriental Music]. Izvestiia TatTSIKa. 3 avgust. (In Russian)

Zakir, Z. (1923). *Tatar muzykasyn eshləu yulynda* [On the Ways to the Tatar Music Development]. Tatarstan. No. 151, 10 avgust. (In Tatar)

Zenz, V. (1926). *Vostochnaia narodnaia muzyka: beseda s kompozitorom-etnografom A. A. Eikhenval'dom* [Oriental Folk Music: A Conversation with the Composer-Ethnographer A. A. Eichenwald]. Dni. 27 iiunia. (In Russian)

Zvuki vremeni: (Muz. kul'tura Tatarstana) (1991) [The Sounds of Time: (Mus. Culture of Tatarstan)]. G. K. Vaida-Saidasheva; Kazan. nauch. tsentr, AN SSSR, In-t iaz., lit. i istorii im. G. Ibragimova. 124 p. Kazan', Tatar. kn. izd-vo. (In Russian)

СТАТЬЯ НАКИ ИСАНБЕТА «НА ПУТЯХ СТАНОВЛЕНИЯ ТАТАРСКОЙ МУЗЫКИ» (1923) КАК ИСТОЧНИК НАУЧНОГО КОММЕНТИРОВАНИЯ[1]

Юлдуз Накиевна Исанбет,
mileuscha@mail.ru.

В статье представлен текстологический научный комментарий работы Наки Исанбета «На путях становления татарской музыки», опубликованной в Казани в 1923 г. под псевдонимом. Это была дань памяти старшему брату, пропавшему без вести в годы Гражданской войны. В работе убедительно доказано, что статья Наки Исанбета не потеряла своей актуальности и в наши дни. Ученый сумел грамотно обозначить ключевые тенденции в изучении татарской народной музыки и наметил пути развития профессиональной татарской музыки.

Ключевые слова: татарская музыка, татарская народная песня, Наки Исанбет, А. А. Эйхенвальд, С. Габяши, С. Сайдашев.

Введение

Народные мелодии казанских татар, записанные и обработанные Антоном Александровичем Эйхенвальдом для симфонического оркестра, впервые прозвучали 3 августа 1923 года на концерте восточной музыки, устроенном в Красноармейском дворце (ныне театр имени К. Тинчурина). В программу концерта вошли татарские песни «Каз канаты» («Гусиное крыло»), «Окоп көе» («Окопная песня»), «Салкын чишмә» («Студеный ключ»), «Мөслимә» («Муслима»), «Туган ил» («Родина»), «Газизә балдыз» («Свояченица Газиза»). Это был первый в истории татарской музыки симфонический концерт восточной музыки. В нем приняли участие исполнители татарских народных песен Сара Садыкова, Хакима Чамаева и Ярулла Чамаев (Рис.1).

Среди газетных откликов [К концерту дирижера Эйхенвальда], [Симфонический концерт ТатМузо], [Татар җырларын музыкага салуга яңа адым], [В. Г-н], [Зенз], [Симский 1923], [Симский 1928], [Ш.Г.], [У-в], [Эйхеньвальд] на симфонический концерт татарской музыки особняком стоит статья Н. Исанбета «На путях становления татарской музыки» («Татар музыкасын эшләү юлында»), опубликованная, как это характерно для всех его публицистических материалов 1920-х годов, под псевдонимом З. Закир[2] [Закир] (см. подр. Приложение). Молодой поэт Н. Исанбет посетил Казань по дороге на учебу в Харьковский университет. К этому времени основные темы и направления его творчества уже определились. В круг его интересов с ранних лет входило и татарское народное творчество. Посещение концерта А. А. Эйхенвальда и новые личные впечатления дали ему дополнительный материал для раздумий о судьбе татарской музыки в прошлом и будущем.

Материалы и методы исследования

В приложении статья Н. Исанбета публикуется на языке оригинала, так как мы столкнулись с объективными трудностями при переводе ее с татарского на русский язык. Некоторые шероховатости текста объясняются тем, что данный материал был опубликован без согласования с автором и без его редакторской правки, так как статья была подготовлена к печати после отъезда поэта из Казани. Кроме того, Н. Исанбет в своей работе прибегает к терминам, не имеющим аналогов в русском языке. При цитировании Н. Исанбета мы были вынуждены прибегать к условному переложению или упрощенному дословному переводу. В отдельных случаях в скобках приводятся варианты значений переводимых слов, чтобы облегчить понимание статьи. Некоторые термины всегда переводятся одинаково: «җыр» – «песня» (и только один раз, по контексту, как «народная вокальная музыка»), «көй» – как «көй», «музыканы эшләү» – как «становление музыки; сочинение музыки; музыкальное творчество», «мәдәнилəштерү» – как «профессионализация; создание профессиональной музыки». Слово «моң» употребляется Н. Исанбетом в двух значениях: 1) «напев», но не любой, а обладающий

---

[1] По причине ухода из жизни автора структура статьи была выстроена в соответствии с требованиями журнала редактором Хабутдиновой М. М.

[2] В основе псевдонима фамилия и имя старшего брата Н. Исанбета Заки Закирова, погибшего в годы Гражданской войны.

тем качеством, которое определяется татарским словом «моң» (то есть в данном случае под «моң» подразумевается «озын көй», а под «напевом», соответственно, «протяжная песня» или «узун кюй»); 2) определение конкретного эмоционально-психологического состояния. В последнем случае из-за отсутствия русского эквивалента слово приводится на татарском языке (подробнее толкование слова «моң» будет рассмотрено далее).

Обсуждение

Статья Н. Исанбета опубликована позже первых откликов на концерт. Без сомнения, то, о чем говорится в статье, не раз и не два обдумывалось автором. Несомненно и то, что в творчестве А. А. Эйхенвальда он нашел ответы на какие-то мучившие его вопросы, и ему потребовалось время для того, чтобы взглянуть на них под несколько другим углом зрения, чем ранее, и определеннее сформулировать свою точку зрения на перспективы развития татарской музыки.

С момента падения в 1552 году Казанского ханства татарский народ на протяжении четырех с половиной веков фактически не имел никаких шансов даже на элементарное развитие своей духовной культуры. Лишь литература с трудом сохраняла какие-то позиции. Только после известного «Высочайшего Манифеста об усовершенствовании государственного порядка» от 17 октября 1905 года, даровавшего в России демократические права и свободы, в городах с татарским населением стали постепенно осваиваться некоторые формы концертно-театральной жизни, характерные для европейской и русской культуры. Театральные труппы, небольшие музыкальные коллективы и отдельные исполнители стали претендовать на получение права гражданства и, пусть иногда и с большим трудом, добивались разрешения на публичные выступления. Любительское искусство вступало на стезю профессионализма.

Но если у нарождающегося татарского театра быстрыми темпами формировался собственный репертуар (в том числе и переводный), создаваемый татарскими драматургами, то музыка в этом отношении сильно отставала. Немногочисленные, по существу любительские, произведения татарских авторов были наперечет, поэтому основу музыкального репертуара исполнителей-татар составляла народная музыка – в чистом виде и в несложных переложениях для пения с сопровождением или для отдельных инструментов и ансамблей. Но даже элементарная обработка народных напевов оказалась делом трудным и, как показала жизнь, не только на первоначальном этапе становления профессиональной музыки.

У татар не было своих композиторов, получивших необходимое профессиональное образование. Их еще предстояло выучить, проведя через все долгие этапы музыкального воспитания от начального к высшему. Однако одно образование, к тому же и ускоренное, еще не гарантировало создания музыки, которая могла быть воспринята именно как национально татарская. А что нужно сделать, чтобы получалось именно так, никто четко не представлял. Оставалось только как-то ориентироваться на традиции народной музыки, на тот момент тоже еще не изученные. Для музыкантов – татар того времени, выросших на народной музыке и воспринимающих ее не разумом, а душой, научные знания о ней были не всегда обязательны. Но они были необходимы для пытавшихся работать в области татарской музыки композиторов других национальностей и будущих воспитателей как татарских композиторов, так и исполнителей, особенно певцов. На осознание специфических особенностей татарской музыки им требовались и время, которым они не всегда располагали, и определенные усилия. Кто-то из авторов новых произведений исходил из известных традиций, кто-то предпочитал их игнорировать, не замечать. Каждый действовал в меру своего таланта, знаний и ответственности и с разным результатом.

Одноголосные народные напевы или близкие к ним по духу новые авторские мелодии с трудом поддавались гармонизации, с которой связывалось введение в татарскую музыку многоголосия, неизбежного при стремлении к ее европеизации. Без многоголосия нельзя было ожидать освоения ни оперы, ни балета, ни других европейских академических жанров, о чем мечтали деятели татарской культуры. С точки зрения Н. Исанбета, ближе всего к адекватной многоголосной обработке татарских напевов подошел А. А. Эйхенвальд.

Статья состоит из двух разделов. Первый из них посвящен вопросам, связанным непосредственно с творчеством А. А. Эйхенвальда, второй – национальному своеобразию татарской музыки и некоторым вопросам дальнейшего развития татарской профессиональной музыки.

Начав статью с предположения, что «недавний татарский симфонический вечер, прове-

денный под управлением маститого композитора А. А. Эйхенвальда, породил в головах многих любителей музыки новые мысли о татарской музыке вообще и ее будущем в частности», и заметив в завершение статьи, что пришла пора серьезно обсудить вопросы развития татарской музыки и что «особенно хочется услышать собственное мнение музыкальных деятелей, привыкших держать свое творчество в стороне от газетно-журнальных страниц», Н. Исанбет тем не менее, видимо, не надеется на широкое обсуждение поднятых им вопросов. Сопоставляя разные точки зрения, он делает это сам.

Приведенные им как положительные, так и негативные мнения о современном состоянии и будущем татарской музыки были не общепринятыми или высказанными кем-то публично, а сформулированы самим автором как возможные. При этом Н. Исанбет не спорит со своими возможными оппонентами, относящимися к татарской музыке критически (недаром к заглавию статьи дано примечание «Вместо прений», а не, например, «В порядке дискуссии»), и не отвергает их точку зрения только как антагонистическую, враждебную, а обычно анализирует, чем она обусловлена. Для ее возникновения, считает Н. Исанбет, в ряде случаев имеются реальные основания.

Автор статьи выражает уверенность в исторической неизбежности появления в недалеком будущем у татар профессиональной музыки, хотя и констатирует, что «до настоящего времени прогнозы о будущем татарской музыки были крайне пессимистическими». Будущий прогресс татарской музыки Н. Исанбет связывает с прогрессом татарской культуры в целом.

Он пишет, что в противовес пессимистическим прогнозам «должна была крепнуть вера в то, что так, как по мере экономического и политического роста независимых народов растут и развиваются их языки, литература, театр и музыка, музыка татарского народа, обладающего постепенно созревающими другими ветвями культуры, тоже когда-нибудь подрастет и достигнет совершеннолетия. Потому что если музыка является частью искусства, то само искусство является ветвью культуры, которая может расти и развиваться, только если будут здоровы все ее отдельные составляющие. Как и другие отрасли татарской культуры, ее искусство вынуждено идти вперед, не иначе как будучи навитым на общую историческую ось (не иначе как в общей исторической упряжке)», и, таким образом, Н. Исанбет указывает два первых шага, уже сделанных в этом направлении в музыке [Закир].

Первым шагом он считает собирание и нотную запись народных кюев, разбросанных по разным местностям (в личной библиотеке самого Н. Исанбета имелись известные татарской интеллигенции того времени нотные издания записей С. Рыбакова, М. Султанова, М. Берг и публикации послереволюционных литературно-музыкальных и молодежных обществ Казани, Оренбурга, Уфы). Вторым шагом, с его точки зрения, является творчество авторитетного музыканта Султана Габаши, который являлся автором а) новых музыкальных произведений, частично сотканных из татарских мотивов, б) кюев для ряда сценических произведений, в) переложений народных песен для хорового пения, сделанных на основе исследования звукового состава, размера и метрики.

Н. Исанбет считает, что в этом направлении движется и молодой музыкант Салих Сайдашев, как бы предвосхищая последующие события, так как Сайдашев, с осени 1922 года работавший в татарском театре, пока еще собственной музыки не писал и при оформлении спектаклей без особых ухищрений использовал народные мелодии.

Вместе с тем Н. Исанбет не преувеличивает заслуг своих современников и признает, что «все эти шаги на пути профессионализации татарской музыки были недостаточными, половинчатыми шагами. Хотя в их основе и чувствовалось стремление вместить татарскую музыку в научные, творческие формы соответственно общим для других народов музыкальным канонам, резко бросались в глаза неубедительность этих шагов и беспомощность приемов. Возможно, это шло от того, что наши специалисты не были в достаточной степени вооружены теоретическими, научными знаниями» [Закир]. Поскольку Н. Исанбет явно говорит не только рассмотренных им «двух шагах», а обо «всех этих шагах» *(«ләкин бу адымнарның һәммәсе дә»,* а не *«ләкин бу адымнар»* или *«ләкин бу ике адым да»),* здесь, видимо, дается обобщенная объективная оценка всех предыдущих собирательских и композиторских опытов в области татарской музыки в целом.

В доктябрьский период собиранием, обработкой и публикацией татарской народной музыки, кроме единичного случая с М. Султановым, занимались не татары, а музыканты других национальностей, что Н. Исанбет считал

исторически оправданным, хотя эти записи и обработки не всегда соответствовали народным оригиналам. Не вызывала у него сомнений и правомочность работы в области татарской музыки композиторов, не являющихся татарами. «Поскольку музыкальные культуры разных народов, как и специфические отрасли культуры, не отделяются друг от друга прочными барьерами и между ними существует множество общих связей, при вступлении музыки каждого культурного народа в полосу интенсивного развития случаи ее развития только собственными силами в истории не наблюдаются. Поэтому если в становлении французской музыки могли, развернувшись, работать признанные деятели итальянской музыки, то и немецкие композиторы могли настолько же без затруднений осваивать русскую музыку и приносить ей драгоценную пользу. Без сомнения, не можем вне этого канона (правила, обычая) отсидеться в стороне единственно мы. Не встретят такое с удивлением и у нас» [Закир], – считал он (впрочем, насчет последнего слегка заблуждаясь).

В наше время татарская музыка живет сама по себе и стоит вне поля зрения татарской интеллигенции. Но с начала 1920-х годов в течение примерно полувека во времена, когда общественность была живо заинтересована во внедрении в татарскую музыку серьезных жанров и в адекватном исполнении произведений татарской музыки, особенно тех, в которых в качестве тематического материала использовалась народная песня (этот прием был характерен как для творчества композиторов-татар, так и для пытающихся сочинять татарскую музыку русских композиторов) певцами и инструменталистами, получившими профессиональное (особенно консерваторское) образование, национальная неопределенность или даже полная чуждость многих произведений и манеры исполнения национальному восприятию татарской аудитории обычно объяснялись тем, что евреи и русские портят татарскую музыку, потому что не понимают ее. Н. Исанбета тоже многое коробило, во многом не нравилась ему кадровая политика Н. Г. Жиганова, который был и ректором консерватории, и председателем Союза композиторов, то есть единоличным властелином в сфере «серьезной» музыки республики, но степень национальной адекватности, «татарскости» музыки или исполнения Н. Исанбет никогда не измерял только национальной принадлежностью музыкантов.

Как видно из некоторых уже процитированных высказываний Н. Исанбета, он был объективен и замечал достоинства и недостатки не только татарских и нетатарских композиторов, но и даже самой татарской народной музыки. В статье приведены два противоположных по результатам примера работы с татарскими напевами представителей русской культуры, происходившей буквально на глазах (памяти) читателей.

Первый из них связан с деятельностью композитора и собирателя народной песни Я. В. Прохорова. Имеются сведения, что после Октябрьской революции он вел большую работу и по собиранию песен народов Поволжья. В начале 1920 года Я. В. Прохоров приехал в Казань для работы в музыкально-этнографическом отделе Центральной (Высшей) восточной музыкальной школы. Судя по тому, что Н. Исанбет называет его «одним из самых хорошо знакомых с восточной музыкой казанских профессоров», композитор уехал из Казани не ранее получения профессорского звания (если оно у него действительно было), то есть после того, как в мае 1921 года школа была преобразована в Восточную консерваторию. В том же 1921 году началась его работа в московском Государственном институте музыкальной науки (ГИМН) [Музыкальная энциклопедия, стб. 474], куда был приглашен и А. А. Эйхенвальд.

По заданию ли ГИМНа или по предложению наркомпроса ТАССР, но в 1922 году Я. В. Прохоров побывал в экспедиции по сбору татарского музыкального фольклора. Как анонсировала газета «Татарстан», на 3 ноября 1922 года научным центром Татнаркомпроса было запланировано «собрание работников восточного искусства для прослушивания новых записей татарских народных песен», в том числе 16-и песен в записи. Я. В. Прохорова [Татарстан. 1922], [Мошков]. Шесть татарских народных песен в его гармонизации были изданы Центральной восточной музыкальной школой еще в 1920 году. Я. В. Прохоров был известен казанцам и по его публичным выступлениям в качестве музыкального этнографа.

Оценивая результаты его деятельности, Н. Исанбет отмечает, что в последние годы В. Я. Прохоров предпринял немало попыток потрудиться на поприще татарской музыки, однако в результате пришлось убедиться, что татарский «моң» оказал сильное сопротивление тому, чтобы склонить перед ним голову.

Н. Исанбет объясняет неудачу В. Я. Прохорова не тем, что тот, не будучи татарином, в принципе не способен постичь чужую музыку, а по-другому. Он считает, что, с одной стороны, неудаче способствовали недостатки самой татарской музыки, ее незрелость, невозделанность, пребывание в состоянии, трудно доступном для понимания других народов, а с другой – формальное отношение композитора к делу, его поверхностность. «Вместо того чтобы в процессе обработки татарской песни обратить внимание на ее природные специфические свойства, этот профессор придал большее значение надеваемой на нее условной одежде европейской музыки и общей музыкальной технологии (технике). В обработанных им кюях основной колорит татарских напевов сильно искажается, а используемые всеобщие технические средства находятся с прекрасными напевами в далеких отношениях», – считает Н. Исанбет [Закир].

А вот опыт Эйхенвальда он находит удачным, оценивает его как победу: «Хотя сам Эйхенвальд иной национальности, но, если исходить из его работ, он правильно понял своеобразие использованных им татарских песен и их основной характер. Татарский „моң“ воспроизведен в его песнях с очень незначительными погрешностями. В придачу к этому, когда он, используя основной напев в качестве фундаментальной основы, расцвечивает (упестряет) его по правилам теории музыки, основная нить (линия) не прерывается, а многочисленные узоры не теряют связи с основной материей (тканью). Короче, взаимосвязь между бесчисленными линиями (нитями, струнами; кыллар), голосами, ступенями напева не нарушается. В результате же такие песни, как «Салкын чишмә» и «Туган ил», в природном состоянии настолько однообразные и утомительные, что это не может не обратить на себя внимания, в приодетом, прихорошенном и подкрашенном виде становятся привлекательными и под потрясающие дух звуки составленного из невесть скольких инструментов симфонического оркестра, чисто по-татарски слаженно звуча, представляют единое целое» [Закир].

А. А. Эйхенвальд придавал большое значение тому, как будут восприняты его записи и обработки самими народными исполнителями, и стремился добиться их одобрения, то есть при обработках народных напевов исходил не из голых учебных правил гармонизации, а из стремления к достижению естественности звучания для уха национального слушателя. Напомню описание процесса работы с народным материалом, данное им корреспонденту парижской газеты «Дни» в 1926 году: «Трудна очень оказалась обработка, гармонизация записанного. Сначала обрабатывал по всем правилам контрапункта и европейской гармонизации, затем приглашал знатоков песни этой национальности и воспроизводил перед ними эти песни на рояле. И по большей части слышал один и тот же убийственный приговор: „не наш музыка!“ ... Некоторые вещи приходилось переделывать по 30–40 раз – пока, наконец, перестанут говорить – „не наш музыка!“ Всю работу приходилось ставить чисто опытным путем. В конце концов, как будто уловил характерность их гармонии...» [Эйхенвальд]. Наверное, это был единственно правильный, но требующий большого упорства и времени путь освоения чужой поначалу культуры.

Н. Исанбет высоко оценил результат обращения А. А. Эйхенвальда к татарской народной музыке. Он отметил: «Правда, и в его музыке не без шероховатостей (корявостей), и у него еще обилие чисто технических приемов, в некоторых местах возникают затруднения с правильной передачей естественного звучания. Но, во-первых, ведь можно сказать, что пока еще это первый опыт обработки татарских напевов подобным способом, во-вторых, в какой-то мере должно быть принято во внимание и то, что композитор принадлежит к иной национальности, в-третьих, в исполняющем песню мощном оркестре нет ни одного татарина, чувствующего и воспринимающего эти напевы душой. Но ясно одно: этот опыт наглядно показал, что и татарская музыка способна безгранично прогрессировать, что ее можно облечь в форму, которая не принесет позора на международном музыкальном майдане (арене), на майдане западной музыки, обладающей высоким профессиональным уровнем, что для этого необходимы только преданные своему делу специалисты, любящие музыку деятели, школы, организации» [Закир].

Н. Исанбет находит необходимым дальнейшее продолжение работы в направлении, заданном А. А. Эйхенвальдом, и расширение выбранной им дороги.

Появление одного подготовленного композитора не приведет к решению всех проблем. В любом искусстве, особенно в таком, как без движения лежащая на месте “сырая” (незрелая) татарская музыка, один единственный человек

может отвечать только за очень малое, считает Н. Исанбет. С его точки зрения, для того чтобы в дальнейшем работа была более результативной, особенно важно, чтобы за дело взялись национальные музыканты, а труды Эйхенвальда могли бы послужить для них ориентиром. «Таким нашим специалистам, как Габаши и Сайдаш, до настоящего времени старательно искавшим пути развития татарской музыки и вложившим в свои искания много труда, работы Эйхенвальда должны облегчить поиски. Если они, договорившись, смогут работать на этом пути совместно, это станет особенно добрым предзнаменованием и обеспечит достижение еще более плодотворных результатов» [Закир]. Н. Исанбет надеется на сплочение татарских музыкантов и на расширение поля их деятельности.

Посвящая второй раздел статьи перспективам развития татарской музыки в новых условиях послеоктябрьской жизни, Н. Исанбет рассматривает их в тесной связи с жизнью народа, его потребностями и традициями его музыкального творчества. Разговор о профессионализации татарской музыки Н. Исанбет находит нужным предварить вопросами:

1) для кого должна предназначаться эта музыка?

2) какой она должна быть?

И без всяких, как он оговаривает, «предварительных уловок» заявляет: 1) для народа (массы) и 2) в корне новой (революционной). Последовательно и убежденно, демократичный в собственном творчестве, Н. Исанбет призывает к созданию музыки, понятной и доступной народу. По его мнению, в этой музыке следует избегать лишних ухищрений, засилия музыкальной технологии, слепого следования всем установкам и правилам теории музыки: «В области музыкального творчества, как и во всех других отраслях искусства, мы в принципе на стороне творчества, близкого самому народу. Если театр, живопись, поэзия, скульптура, взятые из жизни, из среды самого народа, должны развиваться, оставаясь близкими ему, музыка тоже не может не войти в переплетения (сетку, рамки) этого же самого канона.

Исходя из этого, мы призываем: пусть при дальнейшей работе на музыкальном фронте и приведении татарских песен в систему взаимосвязь народа и музыки не разрывается, как это характерно для западной музыки, очень далекой от народа и порожденной только фантазиями индивидуумов или выстроенной, подобно конструкции, с помощью схематических установок голой теории музыки, а при әсасән (әсасән – нигез буларак эшләгәндә, төптә = в основе, в принципе) сочинении песен и музыки для народа пусть доля в музыке технических приемов будет на положении дополнительного (вспомогательного) приложения, вроде росписи (украшения)...

Как было сказано выше, есть угроза, что, если мы будем откровенно выдвигать на первый план эту самую теорию, татарская музыка будет всегда пребывать дальше дальнего (в далекой дали), без собственной участи (своей доли) в жизни, без надежды на будущее» [Закир].

Демократичность в музыке Н. Исанбет считает важной, в частности, и потому, что относит музыку к самым сильным средствам воспитания человека: «Сколько бы духовной пищи не смог получить человек от какой- нибудь содержательной научной дискуссии, но после хорошего исполнения хорошо сделанного произведения он уйдет с еще более полным впечатлением. Особенно большое значение имеют формирование чувств человека, воспитание его духовных сил (мощи). В нашей построенной на новой основе жизни воспитанию народа (массы) в этом отношении будет уделено специальное внимание» [Закир].

Подчеркивая значение этого вопроса для современной татарской действительности, Н. Исанбет останавливается на двух важных с точки зрения воспитания молодого поколения вопросах, один из которых связан с прошлыми традициями татарской музыки, другой – с ее будущими новыми направлениями, оба – с мировосприятием народа. В таком ракурсе, как это сделал Н. Исанбет, эти вопросы не рассматривались ни до, ни после него.

Музыкальный язык татарской музыки начала XX века был языком народной песни. В каком направлении будет развиваться творчество татарских композиторов, должны ли они опираться на привычные народнопесенные традиции или создавать свою музыку вне их, как ввести многоголосие западноевропейского или русского образца в одноголосный народный напев – все это следовало устанавливать опытным путем. Как показала творческая практика ближайшего времени, механическое использование молодыми татарскими композиторами чужого опыта отвергалось татарской слушательской аудиторией, которая в большинстве случаев не хотела принимать новые сочинения за татарскую музыку. Но и русским слушате-

лям, в свою очередь, ни татарская народная музыка, ни сочинения татарских композиторов не были близки.

Непонимание, а в некоторых случаях отторжение татарской народной музыки слушателями других национальностей Н. Исанбет объясняет некоторыми специфическими, чисто национальными особенностями самой народной музыки, а также некоторыми условиями ее бытования. Но в понимании того, какие качества характеризируют ее в первую очередь, что определяет лицо татарской музыки, он расходится с точкой зрения музыкальных экспертов своего и ближайшего к нему времени.

После публикации в 1928 году в «Известиях Общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете» статьи скрипача, композитора и исследователя татарской и башкирской народной музыки И. А. Козлова «Пятизвучные бесполутоновые гаммы в татарской и башкирской народной музыке и их музыкально-теоретический анализ» [Козлов] в казанских музыкальных кругах основной (главной, единственной) особенностью татарской народной музыки стала считаться ее опора на бесполутоновую (ангемитонную) пентатонику, или китайскую (шотландскую) гамму.

Не стоит думать, что до этой публикации о пентатонике в Казани вообще никто ничего не знал. Присутствие в татарских песнях «пятитонной гаммы» отмечено известным русским этнографом и собирателем народных, в том числе татарских, песен (Мошков) С. Г. Рыбаковым [Рыбаков]. Первоначальные сведения о пентатонике и, может быть, о посвященных ей трудах русских ученых второй половины XIX века должны были быть известны преподавателям и выпускникам Казанского музыкального училища. С открытием в Казани в конце 1919 года Центральной (с 1 ноября 1920 г. – Высшей) восточной музыкальной школы (с марта 1922 г. – Восточной консерватории) в ней под кураторством известных московских этнографов было сформировано музыкально-этнографическое отделение, а при последнем – музыкально-этнографическая ассоциация, члены которой вели большую собирательскую и просветительскую работу. Планируемую серию трудов отделения открыл изданный в 1920 году «Конспект по истории народной музыки у народностей Поволжья» П. В. Никольского [Никольский], в котором, в частности, затронуты вопросы о роли и значении пентатоники в музыкальном наследии поволжских народов. Есть сведения, что эта работа издавалась также в переводах на татарский и чувашский языки. Среди 11-и научных докладов, прочитанных на заседаниях ассоциации в 1921 году, были доклады И. А. Козлова «Народная музыка северных мусульман» и «Пятизвучные бесполутоновые гаммы в татарской и башкирской народной музыке и их музыкально-теоретический анализ», на основе которых и написана затем упомянутая статья [Вайда-Сайдашева].

После того, как А. А. Эйхенвальд во вступительном слове на своем концерте отметил, что «все татарские старинные песни имеют определенный музыкальный склад и построение на своеобразной пятинотной гамме (родственной китайской)», о существовании пентатоники узнала и самая обычная публика, притом татарская. Но все же деятели татарской музыки всерьез заговорили о пентатонике только после публикации статьи Козлова. Видимо, это было связано с тем, что наряду с констатацией пентатонности татарской народной музыки и общими сведениями о пентатонике Козлов приводил конкретные примеры пентатонных гамм, анализировал их интервальный состав и ладовые наклонения, рассматривал вопросы аккордообразования и постановки ключевых знаков (определения тональности), то есть, казалось бы, статья давала некое направление для практического использования пентатоники. Вместе с этим статья Козлова подсказывала новые пути для ученых манипуляций с пентатонными звукорядамии, их толкований, терминологических изысков. Словом, в связи с ней было о чем поговорить.

В ответах на вопросы журнала «Яналиф» «О татарской музыке» в 1931 г. первым из татарских музыкантов проблему пентатоники затронул С. Габаши [Габаши]. Практический и теоретический интерес к пентатонике особенно возрос после открытия в 1945 году Казанской консерватории, в которой начали планомерно готовить татарских композиторов. В пентатонике стали видеть не просто главную, но единственную достойную внимания особенность татарской музыки. Но если в свое время А. А. Эйхенвальд отмечал, что пентатоника не препятствовала татарской музыке быть образно богатой и интересной («Несмотря на кажущуюся, на первый взгляд, бедность этой пятинотной гаммы, песни казанских татар настолько разнообразны, что приходится изумляться: как это народное творчество достигло таких комбинаций со столь небольшим количеством звуков и

создало глубокие по содержанию и настроению разнообразные мелодии, от самых грустных до залихватско-веселых» [Эйхенвальд]), то в 1950-е годы к ней стали относиться, скорее, негативно. Пентатоника как пережиток прошлых эпох стала виноватой в том, что до Октябрьской революции у татар не было профессиональной музыки, что татарская народная музыка одноголосна, занудна и однообразна, что татарские мотивы в качестве тематической основы крупных форм не способны к развитию, и вообще культурным людям противопоказано слушать пентатонную татарскую музыку, потому что она невыносима. Пентатоника тормозит развитие татарской профессиональной музыки, поэтому ее следует изжить, преодолеть, искоренить, обогатить полутонами, заменить диатоникой, обогащенной хроматизмами, и лучше всего вообще отказаться от нее в пользу мажора-минора XIX века. А ведь подобные мысли высказывались не в начале 1920-х годов, когда татарская профессиональная музыка находилась в зачаточном состоянии, а в середине века, когда татарская музыка могла гордиться своими достижениями не только в масштабе страны, но, если принимать во внимание хотя бы балет Ф. Яруллина «Шурале», то и на международном уровне.

Татарская народная музыка действительно пентатонна. Но ее национальное своеобразие заключено не в пентатонике, как таковой. Ангемитонная пентатоника, известная с древних времен и свойственная очень многим европейским и азиатским народам, вообще не имеет национальности. Музыка каждого из этих народов индивидуальна и легко отличима от пентатонной же музыки любого другого народа. Казанская публика и казанские музыкальные деятели, в свое время побывавшие на концертах [Казань] трех международных конференций композиторов «пентатонной зоны» (Татария, Башкирия, Чувашия, Бурятия, Якутия, Китай, Корея, Монголия и др.), могли убедиться в этом лично. Точно также нетрудно различить национальную принадлежность диатонических, мажороминорных или даже додекафонных произведений композиторов разных народов Европы (сопоставьте, например, музыку немцев, итальянцев и чехов и т. д.). Дело не в звуковых или ладовых системах, а в национальном характере, психологии, менталитете, эмоционально-психологическом состоянии народа на данном историческом отрезке времени и их отражении в музыке.

Чтобы татарский народ воспринял какой-либо напев как родной, одной пентатоники мало. Напев должен быть созвучен душе народа, иначе он останется к нему равнодушным или отвергнет его, вне зависимости от того, пентатонный он или нет. В отличие от профессиональных музыкантов народ не подозревает о существование каких-то звуковых систем, далек от сознательного «использования» каких-то известных приемов, он просто изливает в музыке свою душу, интуитивно находя необходимые музыкальные средства. Народная музыка рождается не по шаблону, а по вдохновению, и, хотя композиторская музыка иногда может быть сконструирована по известным правилам, описанным в учебниках, нельзя ждать подобного от народа.

Оценку «чужими нациями всех татарских песен как похожих друг на друга однообразных, жалобных, тоскливых звуковых сочетаний» и неверие не только представителей других наций, но и многих татар в будущее татарской музыки Н. Исанбет связывает не с ограниченными возможностями пентатоники, а с тем, что в периоды, предшествовавшие концерту А. А. Эйхенвальда, народная музыка доходила до слушателей «только в своем природном виде, таком, как она сохранилась в народе». Но в народе и так сохраняется далеко не все. «О том же, что многие песни, напевы, раздавленные колесами истории, пропали, а уцелевшая их часть погибла в условиях трагедии порабощения, наступившего после татарского инкираза (имеется в виду падение Казанского ханства. – *Ю. И.),* нечего и говорить», – утверждает Н. Исанбет [Закир].

Какой была музыка Волжской Булгарии или Казанского ханства, остается только предполагать (однажды в личном разговоре Н. Исанбет упомянул об удивительно светлом солнечном напеве как сохранившемся с булгарских времен, который, несмотря на его оригинальность, обычно причисляется татарскими музыковедами к напевам совершенно иной классификационной группы). В последующие же века татарский народ «взял песню и музыку себе в спутники для того, чтобы через них сильнее изливать свои горестные жалобы на горькую судьбу, и мы должны относиться к этому с осторожностью и вниманием», – считает Н. Исанбет [Закир].

Поэт и фольклорист пишет: «Та часть татарской музыки, которая, обретя гражданство, хранилась в памяти народа, проникнута без-

мерной безысходностью, скорбью, горьким плачем (неудовлетворенностью жизнью). Это своеобразие досталось нам в наследство от немилосердной (беспощадной, бессердечной) истории. Сначала существуя как жертва борьбы за трон собственных ханов, затем став горестной (жалкой) жертвой русского империализма, татарский народ на протяжении последних 3-4 столетий был вынужден утолять свою жажду только такими горькими напитками» [Закир].

Скорбными татарские напевы делала не пентатоника, а глубокая рана, веками жившая в душе народа. Пентатоника же вместе с особыми формами песенного и инструментального (скрипичного) распевов и присущим многим народным певцам характерным тембром голоса («со слезой», но без надрыва) как нельзя более способствовали раскрытию чувства неизбывной боли, с которым неразрывно связано понятие «моң».

В академической музыке понятия «*моң*» в том смысле, как это слово употребляется в татарском языке, нет. Однако вряд ли татарская музыка в этом отношении абсолютно уникальна. Например, «моң» свойственен также протяжным песням башкир – ближайшего родственного татарам народа. Но, по сравнению с татарскими, песни башкир отличаются большей широтой и каким-то ощущением внутренней свободы. Н. Исанбет объяснял это тем, что башкиры жили на больших пространствах в окружении красивейшей уральской природы, что придавало им силы. Даже при поверхностном ознакомлении своеобразный «моң» ощутим в музыке американских негров (афроамериканцев) или, например, в тембре некоторых восточных инструментов (например, гавайской гитары). При специальном изучении этого вопроса «моң», наверняка, выявится в народной музыке и некоторых других народов, чье творчество пока еще малоизвестно.

Русские музыкальные деятели и русские слушатели той поры воспринимали татарские напевы, как монотонные и одинаковые во многом потому, что им было неведомо чувство татарского «моң» и тем более не ощущались ими его оттенки. Но, быстро утомляясь от непонятной по настроению музыки, они видели корень зла в пентатонике.

Может быть, в каких-то трудах о татарской музыке правильное употребление и правильное толкование слова «моң» и встречаются. Но поскольку эти труды пишутся на русском языке и обычно специалистами, плохо владеющими татарским языком, такая вероятность мала. Не интересуясь хотя бы тем, в каком значении употребляется это слово в татарском языке, многие из этих специалистов пытаются, не без долгих мучений, дать ему собственное умозрительное толкование, обычно исходя из характера музыки и тех музыкально-выразительных средств, которые, на их взгляд, этот «моң» и создают.

Например, Г. С. Сабирзянов уверяет читателей «Татарского энциклопедического словаря»: «Моң, термин, определяющий нац<иональный> колорит татар<ской> духовной культуры, специфическую черту мироощущения, эмоциональное состояние сдерживаемой печали, выражающиеся в варьировании оттенков осн<овной> интонации**.** М. особенно ярко проявляется в музыке, поэзии, живописи» [Татарский энциклопедический словарь, с. 365]. Такую дефиницию можно долго критиковать как набор слов. Но дело не в том, что такие разные явления, как «колорит» культуры, черта мироощущения и эмоциональное состояние не могут «выражаться в варьировании» чего-либо, и не в том, что автор, видимо, не отдавал себе отчета, о какой интонации идет речь – речевой или музыкальной (а что делать с безынтонационной живописью?), и даже не в том, что варьировать «оттенки» основной интонации (если речь идет о мелодическом обороте) невозможно. Главное же в том, что автор считает «моң» варьированием, то есть композиционным приемом. С попыткой истолковать «моң» как средство музыкального языка и формообразования приходилось встречаться в работах и других авторов.

На самом же деле «моң» – это чувство, точнее, одно из человеческих чувств, свойственных натуре татарского человека. На определенных этапах исторического развития это чувство становилось всепоглощающим, что накладывало свой отпечаток на все стороны жизни татарского народа, в том числе и на его литературу и искусство. В музыке с особой силой оно проявилось в татарских народных протяжных песнях – «узун кюй» (татар. «озын көй»). Наверное, поэтому казанские музыканты, в первую очередь музыковеды, подходя к протяжным песням абстрактно, вне культурно-исторического контекста, «моң» считают музыкальным термином.

Точному и полному переводу слова «моң» на русский язык мешают объективные предпосылки. При переводе татарских литературных текстов эквивалент разным значениям этого

слова в контексте целого обычно находится. Но в том смысле, как оно употребляется по отношению к музыке, на русский язык (да, видимо, и на большинство языков других народов) слово «моң» непереводимо, потому что этим народам неведомо чувство, обозначенное этим словом. Объяснить его значение не только русским, но иногда и некоторым современным татарам бывает трудно, потому что человек не может просто на словах понять, что представляют собой, например, «гордость», «совесть», «любовь» или другие чувства, если он сам никогда их не ощущал. («Никакого „моң“а нет, а есть такая изюминка, которая украшает напев», – любил повторять профессор Казанской консерватории А. С. Леман.) Но все же чуткий, способный на сопереживание человек, не только общающийся с носителем этого чувства, но и вникающий в его жизненные обстоятельства, сумеет ощутить это чувство сердцем.

Понятия или термины, отсутствующие в каком-либо языке, обычно входят в него на языке заимствуемого слова, воспроизводимого в транскрипции. Два звука из трех, составляющих слово «моң», фонетически очень далеки от русского языка, и по правилам записи звуков татарского языка буквами русского алфавита (татарское «о» = русскому «у»; а татарское «ң» – русскому «нг») «моң» в транслитерации будет выглядеть как «мунг» (или, в крайнем случае, «мун»), что не совсем привычно и пока еще никем не применяется. Но здесь уже ничего не поделаешь. Из-за отсутствия эквивалента этого слова на русском языке при письме или речи на нем существует выбор только между транслитерацией «мунг» или употреблением слова «моң» на татарском языке. Вариант ТЭС («мон») является антинаучным.

Чувства человека общественно обусловлены и историчны, как и сама человеческая личность, изменяющаяся в ходе истории.

Интересные наблюдения о сущности моң содержатся в статье Н. Исанбета о творчестве Фариды Кудашевой (1959): «Җырны җырлаганда безнең халык җырчыдан көй белән бергә күңел тавышын, анда салынган хис байлыгын, ягъни көйнең эчке җанын, шуның хәрәкәтен, динамикасын да сорый. Моң дигән хикмәтле нәрсә ул шул җанга үтеп керү алымнары һәм традицияләре белән үрелгән булырга кирәк. Шулай булгач, моң дигәнне кайберәүләр кебек кайгы-сагыш мәгънәсендә аңларга ярамый. Ул монда ихтыяҗ мәгънәсендә килә. Ягъни, моң ул – халыкның күңел ихтыяҗын үти» [Исәнбәт]. – «Когда наш народ поет песню, то требует от певца вместе с мелодией голос души, с заложенным в нем богатством чувств, то есть внутреннюю душу мелодии, в ее движении, динамике. Этот загадочный моң должен быть в переплетении приемов, пронизывающих душу, и традиций. Если так, то нельзя понимать под моң – горесть-тоску, как считают некоторые. Он здесь используется в значении „потребности“. То есть, моң реализует душевные потребности народа» (подстр. пер. наш – *М. Х.*).

Необходимо обратить внимание еще на одну особенность «моң» в музыке, мимо которой не прошел Н. Исанбет, отметивший, что протяжная песня была в период горестной колониальной жизни спутником народа. Народ не только изливал через нее свои «горестные жалобы на горькую судьбу», но и находил в ней утешение. Протяжные песни, особенно башкирские, очень красивы, в них очень сильно эстетическое начало. Именно «моң» и является самым характерным признаком бережно сохраненной народом протяжной песни, с которой в первую очередь ассоциируется понятие татарской народной музыкальной классики. Как «не татарская» народом воспринималась музыка, не просто использующая полутона, а лишенная того, что называют словом «моң».

Результаты

При всей любви к татарским протяжным песням и высокой оценке их роли в жизни народа в прошлом Исанбет не видит особой перспективы их бытования в будущем, потому что с Октябрьской революцией круто изменилась жизнь народа, изменились исторические условия его_существования. Именно поэтому, считает он, в будущем татарская музыка должна быть «революционной» («инкыйляби»), но не в том смысле, как «отражающая идеи конкретно Октябрьской революции», а в «корне измененной, новой». Употребление при переводе определения «новаторский» вместо «революционный» здесь было бы не вполне уместно, так как в татарском музыковедении за ним закрепилось несколько иное значение.

В статьях и исследованиях, посвященных новаторству в татарской музыке, речь обычно идет не о подлинном обновлении татарской музыки изнутри, а об использовании татарскими композиторами музыкально-выразительных средств, форм и жанров классической и современной музыки (иногда это превращалось в са-

моцель), ранее в татарской музыке не использовавшихся. Эволюция татарской музыки рассматривается скорее с педагогических позиций – как поэтапный процесс профессионального образования, приобретения знаний и совершенствования. Новатором в чем-то (употребление полутона или доминантсептаккорда, написание квартета или оперы, использование формы сонаты или трехголосной фуги и др.) называется тот, кто первым перенес на татарскую почву отдельные открытия дальних и ближних предшественников. Однако с таких позиций фактически вся музыка, написанная татарскими композиторами-профессионалами (по крайней мере, до середины XX века), является для татарского искусства новаторской. Да и дальнейшее обновление татарской музыки в большей мере основывалось на заимствованных творческих идеях. То, что точки зрения развития татарской музыки называется новаторством, с точки зрения европейской музыки будет называться творческим развитием ее традиций. Таким ускоренным путем профессионализации шли композиторы всех союзных и автономных республик СССР, не имевших до революции профессиональной музыки европейского типа.

Но в языке, формах и жанрах татарской профессиональной музыки можно найти много действительно нового, оригинального и притом собственного, созданного именно татарскими композиторами, но остающегося вне поля зрения исследователей, не стремящихся выйти за привычные рамки учебно-педагогической проблематики. В частности, следует обратить внимание на эмоционально-образное обогащение татарской музыки, достигнутое иногда с помощью самых обычных музыкальных средств и приемов, в науке давно переговоренных. Автору этих строк приходилось отмечать, что жизнерадостность и оптимизм ввел в татарскую музыку С. Сайдашев, взволнованность – Р. Яхин (на эту особенность музыки Яхина обратил мое внимание Н. Жиганов), но в целом проблема остается неизученной.

Говоря о необходимости коренного изменения татарской музыки, Н. Исанбет имеет в виду как раз ее содержательную сторону. Его беспокоит, что «дети народа, подрастающие на свободном просторе новой свободной жизни как единственные хозяева всех ее источников», вступают в новую жизнь, имея в своем наследии только музыку колониального времени. Ее своеобразие не позволяет ей «быть в согласии и единстве с новыми условиями свободной жизни», отмечает он. Современному поколению необходимы кипучая жизнь (хэят), *свобода, раскованность (*ирек*), удаль (*җитезлек*), радость* (шатлык), *праздничность (*бәйрәм*), внешнее проявление чувств, выплескивание эмоций, торжество* (нәмәеш) *(нәмаеш / нөмаиш)*

А наша музыка не может воплотить этого. Поэтому деятели, работающие над татарской музыкой, должны в будущем со вниманием отнестись к этой особенности реального положения дел.

Среди татарских песен вне этого основного своеобразия стоят (находятся) только немногочисленные такмаки и баиты. Насколько было реально, что такмаки и баиты, существовавшие в прежние времена во множестве, по историческим причинам выпав из жизни, забывались и их следы постепенно терялись, настолько далека возможность, что их удастся отыскать.

Поэтому в будущем нам придется этот вид музыки создать самим.

По этому пути тоже не придется идти не по следу (по целине). Потому что, как бы их ни было мало, нельзя сказать, что у нас совсем нет песен и напевов, в которых не погасла искра жизни. Тем более что в разных местах они сохранялись в разных формах и на разный лад.

В будущем задача уважаемых музыкальных деятелей (знатоков музыки) заключается в более упорных поисках таких песен, их исследовании, детализации их голосов (*тавыш),* мелодий (*аһәң*) и в создании на основе всего этого цельной картины (образа). Если все эти составляющие (*кисәк*) будут учтены, станет возможным направить на верный и результативный путь конкретное творчество отдельных личностей (*шәхес*). В таком случае создание музыкальных произведений подобным образом нельзя будет воспринимать и как отрыв от народа. Потому что раз в основу произведений положено собственное народное добро, только их форма не сможет окончательно (совсем) отдалить произведения от народа.

В данной области имеется несколько примеров легкого усвоения таких произведений народом. Несколько песен и отдельных кюев из «Таһир – Зөһрә» и «Бүз егет» Султана Габаши за очень короткое время вошли в народ как его «собственная» музыка. То, что в этих произведениях Габаши основной материал не чисто татарский, точнее, с участием близких татарам мотивов («моң»ов) турок, киргизов и крымских татар, является доказательством того, что разные кюи, составленные из чисто татарских мо-

тивов («моӊ»ов) войдут в народ с особенной легкостью.

Н. Исанбет считает, что созданию татарской профессиональной музыки будут препятствовать некоторые традиции музыкального прошлого и невыработанность нового музыкального языка.

Выводы

Интересно, что начиная с послевоенного времени об этом же самом, казалось бы, говорилось во время многочисленных дискуссий о настоящем и будущем татарской музыки, организуемых Союзом композиторов республики, и на его ежемесячных творческих «четвергах». Причем к этому времени выросла большая группа татарских композиторов, а в развитии многих жанров уже были достигнуты значительные успехи, то есть при спорах было из чего исходить и кроме народной музыки. Однако внимание Н. Исанбета и музыкантов-профессионалов было сосредоточено на разных явлениях, не говоря уже о том, что интересы татарского народа, «простой» аудитории постепенно оттеснялись на второй план, крепла ориентация на «ученую» музыку для специалистов. По-разному понималось и своеобразие татарской музыки.

Литература

Афиша Симфонического концерта восточной музыки симфонического оркестра под управлением А. Эйхенвальда от 3 августа 1923 г.

В. Г-н К концерту восточной музыки // Известия ТатЦИКа. 1923. 3 авг.

Закир З. Татар музыкасын эшләү юлында // Татарстан. 1923. № 151. 10 авг.

Звуки времени: [Муз. культура Татарстана] / Г. К. Вайда-Сайдашева; Казан. науч. центр, АН СССР, Ин-т яз., лит. и истории им. Г. Ибрагимова. Казань: Татар. кн. изд-во, 1991. 124 с.

Зенз В. Восточная народная музыка: беседа с композитором-этнографом А. А. Эйхенвальдом // Дни. 1926. 27 июня.

Исәнбәт Н. Ф. Кудашева концертлары // Сов. Татарстаны. – 1959. – 20 май.

К концерту дирижера Эйхенвальда // Известия ТатЦИКа. 1923. 1 июля.

Козлов И. В. Пятизвучные бесполутоновые гаммы в татарской и башкирской народной музыке и их музыкально-теоретический анализ // Известия Общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете. 1928. Т. 34. Вып. 1–2. С. 160–178.

Мошков В. А. Мелодии Волго-Камья (под. ред. М. Г. Кондратьева и Н. Ю. Альмеевой). Чебоксары: Чуваш. кн. изд-во, 2011. 366 с.

Музыкальная энциклопедия в 6 т. Т. 4. М.: Советская энциклопедия, 1978. 976 с.

Никольский Н. В. Конспект по истории народностей Поволжья. Казань: Первая гос. тип., 1920. 72 с.

Рыбаков С. Г. Музыка и песни уральских мусульман с очерком их быта // Записки Императорской Академии наук. 8 серия. Т. 2, № 2. СПб., 1897. С. 301–303.

Симский М. Над нами не каплет, правда? // Красная Татария. 1928. 13 дек.

Симский М. Симфонический концерт Восточной музыки // Известия ТатЦИКа. 1923. 8 авг.

Симфонический концерт ТатМузо // Известия ТатЦИКа. 1923. 2 июля.

Татарский энциклопедический словарь. Казань: Институт Татарской энциклопедии АН РТ, 1999. 703 с.

Татар җырларын музыкага салуга яңа адым // Татарстан. 1923. 1 авг. (№ 144).

Татарстан. 1922. 21 нояб. (№ 254)

У-в А. Вечер восточной музыки и искусства // Известия ТатЦИКа. 1923. 2 авг.

Ш. Г. (Ш. Усманов?) Беренче татар симфония кичәсе // Татарстан. 1923. 5 авг.

Эйхенвальд А. А. Народная песня казанских татар (К сегодняшнему концерту в Красноармейском дворце) // Известия ТатЦИКа. 1923. 26 авг.

Рис.1

Приложение

Закир З. Татар музыкасын эшләү юлында / Мөнакашә[3] урынына // Татарстан. 1923. № 151. 10 авг.

I

Карт композитор Эйхенвальд[4] иптәш идарәсендә күптән түгел генә ясалып үткән татар симфония кичәсе[5] гомумән, татар музыкасы, кыйсмән[6], аның киләчәге турында музыканы сөйгән күп кешеләрнең башында яңа фикерләр тудыргандыр дип беләм.

Чөнки хәзергә кадәр татар музыкасы безнең күз алдыбызда халык тарафыннан сакланып килгән хәлендә – табигый хәлендә генә тора иде. Бик күп җыр, моңнарның тарих көпчәкләре астында тапталып, югалып калулары, сакланган кадәрләренең татарларның инкыйразыннан соңгы изелү фаҗигаләре дәверенә гаид[7] булуы турында сөйләп торасы да юк. Чит милләтләрнең татар җырларына, һәммәсе дә бер-берсенә охшаган, бертөрле, зарлы, моңлы аһәңнәр[8], дип кыйммәт бирүләре дә, әлбәттә, шул ук сәбәптән.

Хәзергә кадәр күп фикерләр татар музыкасының киләчәге хакында гаять өметсез оеша килделәр. Югарыдагы иске күренешләргә карап, чит милләт кешеләренә дә, татарның үзенә дә мондый фикер тууы гаҗәп түгел, әлбәттә.

Ләкин хөр милләтнең теле, әдәбияты, театр, музыкасы икътисади, сәяси шартларның үсүенчә үсә, киңәя барган кебек, мәдәниятнең үсеп килә торган башка тармакларына малик булган татар халкының музыкасы да бер көнне бәлягатькә[9] ирешәчәгенә иман беркетелергә тиеш иде. Чөнки музыка – сәнгатьнең бер кисәге, сәнгать мәдәниятнең бер ботагы булып, бу соңгысы бары бөтен әгъзалары сәламәт булганда гына үсә, яши алачак. Татар мәдәниятенең башка тармаклары кебек аның сәнгате дә бер үк тарих күчәренә чолганып бармый хәле юк.

Менә бу соңгы фикер бездә беркадәр үзенең җитәкчеләрен тапты һәм таба килә.

Соңгы елларны төрле җирләрдә таркалган көйләрне җыючылар, аны ноталар буенча язып беркетүчеләрнең табылуы татар музыкасын эзләү, тикшерү юлында беренче адым булса, музыка шинасы[10] Солтан Габәшинең[11] музыка назарияләре буенча, кыйсмән, татар аһәңнәреннән тукып яңа музыка әсәрләре бирүе, кайбер сәхнә әсәрләренә көйләр язуы, кайбер җырларны тавыш, үлчәү, басым кануннары буенча тикшереп, аларга күмәк жырлар оештыруы, шөбһәсез, икенче адым дип танылырга тиеш иде. Яшь музыкачы Сәйдәшевнең бу юлда хезмәт куеп ятканы да сәнгать тирәсендә чуалган эшчеләргә мәгълүм булса кирәк.

Ләкин бу адымнарның һәммәсе дә татар музыкасын мәдәниләштерү юлында хәлсез, ярым-йорты адымнар иде. Аларның төбендә татар музыкасын башка халыклардагы кебек гомуми аһәң кануннары буенча фәнни, иҗади калыпка салу сизелсә дә, хакыйкатьтә ул адымнарның нык ышанычлы булмавы, куллан-маларның аҗизлеге[12] бик нык күзгә бәрелә иде. Бу, бәлки, безнең мөтәхассыйсләребезнең[13] бу хакта кирәгенчә назари, фәнни коралларга малик булмаганнан килгәндер.

Дөрест, бу юлда эшләп караучылар бер татарлардан гына булмады; төрле халыкларның музыкалары бер-берсеннән мәдәниятнең үзгә тармаклары төсле нык киртәләр белән аерылмыйча, алар арасында гомуми бәйләнешләр күп булганга, һәрбер мәдәни кавемнең (каумнең)[14]

[3] Мөнакашә – сүз көрәштерү, тартышу, бәхәс, дискуссия; русча; “подробное изучение”, “обсуждение”; “дебаты”, “прения”, “спор”. (*Йолдыз Исәнбәт иск.*)

[4] *Эйхенвальд* – Антон Александрович Эйхенвальд (1875–1952), композитор, дирижер, этнограф.

[5] *Татар симфония кичәсе* – Антон Эйхенвальд җитәчелегендә Шәрык музыкасы симфоник концерты Казанда Кызыл Армия сараенда (Красноармейский дворец) (хәзер: Кәрим Тинчурин исемендәге Татар дәүләт драма һәм комедия театры бинасы) 1923 елның 3 августында үткәрелгән. *Кара*: Афиша Симфонического концерта Восточной музыки симфонического оркестра под управлением А. Эйхенвальда от 3 августа 1923 г.

[6] *Кыйсмән* – өлешчә, берникадәр, кисәкчә; русча: “частично” (*Йолдыз Исәнбәт иск.*)

[7] *Гаид* – караган, бәйләнешле, бәйләнешле булган; русча: “имеющий отношение к чему-либо”. (*Йолдыз Исәнбәт иск.*)

[8] *Аһәң* – аһәң; *русча*: “тон”; “гармония”; “мелодия”. (*Йолдыз Исәнбәт иск.*).

[9] *Бәлягать* – үсеп җитү, русча – “достижение совершеннолетия”. (*Йолдыз Исәнбәт иск.)*

[10] *Шинас* – оста, белгеч, *русча*: “знаток”, “специалист”. *(Йолдыз Исәнбәт иск.*)

[11] *Солтан Габәши* – Солтан Хәсәнгата улы Габәши (1891 – 1942), татар халкының көйязары (композиторы), педагог һәм музыкаль җәмәгать эшлеклесе.

[12] *Аҗизлек* – зәгыйфьлек, камил булмау.

[13] *Мөтәхассыйс* – белгеч; *русча*: “специалист” (*Йолдыз Исәнбәт иск.*)

[14] *Кавем (каум)* – ыру, нәсел, кабилә; халык, милләт; русча: “племя”, “род”; “народ”, “нация” (*Йолдыз Исәнбәт иск.*)

музыкасы тәрәккъый[15] иткәндә, үз көче белән генә тәрәккъый итүе тарихта күренми. Шуңар күрә француз музыкасын эшләүдә итальян музыкасы шинаслары никадәр киң мәйдан алып эшли алсалар, рус музыкасын да немец композиторлары авырлыксыз үзләштерә һәм аңар кыйммәтле хезмәт куя алалар иде. Бу гомуми кануннан, әлбәттә, без генә читтә утырып кала алмыйбыз. Без дә моны гаҗәпләнеп каршы алмаячакбыз.

Чынлап та, моның мисалы күз алдыннан үтте. Казанның Шәрык музыкасы белән яхшы таныш булган мәшһүр профессорларыннан Прохоров[16] соңгы елларны бу хакта күп кенә хезмәтләр куеп карады. Ләкин нәтиҗәдә без татар моңының аңар баш июдән нык каршы торганын күрдек. Моңар, бер яктан, татар музыкасының гаять хам[17], эшләнмәгән, чит халыкларның аңлаешы өчен читен бер хәлдә торуы сәбәп булса, икенче яктан, бу профессорның татар җырын мәдәниләштергән вакытта аның табигый, хосусый кануннарына игътибар итүдән бигрәк, аңа кидерелә торган Аврупа музыкасы шартларына, гомуми музыка техникасына күбрәк әһәмият бирүе дә сәбәп булса кирәк. Аның эшләгән көйләрендә татар җырының төп аһәңе гаять ялгыш чыга, ә кулланган гомуми техника бизәкләре асыл моңнарга ерак мөнәсәбәтле күренә иде.

Күптән түгел махсус кичәдә ижра(э)[18] ителгән һәм композитор Эйхенвальд тарафынан эшләнгән татар көйләрен тыңлагач, инде бу юлда да муаффәкыятьле[19] тәҗрибәләрнең барлыгы күренде.

Димәк, бу юлда тагын бер галәбә[20]. Эйхенвальд башка милләттән булса да, куйган хезмәтләренә караганда, ул алган татар җырларының төп хосусыятьләрен[21], аның төп моңнарын дөрест аңлаган. Аның җырларында татар моңы бик аз житешсезлек белән бирелә. Шуның өстенә ул төп моңны әсас[22]итеп алып, аны музика нәзарияләре[23] буенча чуарлаганда, алынган җеп үзенең очын җуймый, төшерелгән бизәкләр төп материядән ераклашмый, кыскасы, аның иксез-чиксез кыллары, тавыш, басмалары арасында мөнәсәбәт өзелми; нәтиҗәдә исә «Салкын чишмә», «Туган ил» кебек, эшләнмәгән хәлендә яхшы ук бертөрлелек, ялыктыргычлык белән күзгә бәрелерлек көйләр, киенгән, ясанган, бизәнгән хәлдә матур булып күз алдына басалар һәм әллә никадәр кораллардан төзелгән зур симфониянең коточыргыч тавышлары астында нәкъ татарча гөрләп, бер бөтен тәшкил итәләр.

Дөрест, аның музыкасында да кытыршылар юк түгел; анда да әле техника тулы, кайбер урыннарда табигый аһәңне дөрес бирүгә уңгайсызлый төшә. Ләкин бит әле бу рәвештә татар моңын эшләү, әле, бердән, беренче тәҗрибә диярлек, икенчедән, композиторның башка милләттән булуы да әз генә диккать ителерлек, өченчедән, җырларны ижра(э) итүче көчле оркестрда шул моңнарны җаны белән аңлый, үзләштерә алган бер генә татар да юк. Ләкин шунысы ачык: бу тәҗрибә татар җырларының да киң сурәттә[24] тәрәккъый итә алуын, аларның да бәйнәлмиләл[25] музика мәйданында техника ягыннан бик югары күтәрелгән Гареб[26] [Көнбатыш] музыкасы мәйданында да оятка калмаслык калыпларга салына алачагын, тик моның өчен шуңар бирелгән мөтәхассыйслар[27], һәвәскәрләр, мәктәп, оешмаларның гына кирәклеген ачык күрсәтте.

Инде алга бу юлдагы хезмәтләрне дәвам иттерү, алынган юлны киңәйтү мәсьәләсе килеп баса. Хәзер бер композитор килеп чыккан икән, аның белән бөтен мәсьәлә хәл ителеп бетә алмый, әлбәттә, һичбер сәнгатьтә, бигрәк тә

---

[15] *Тәрәккъый* – алга китү, прогресс; *русча*: “движение вперед”, “прогресс”. *(Йолдыз Исәнбәт иск.)*

[16] Прохоров – Яков Васильевич Прохоров (1870 – 1942), композитор.

[17] *Хам* – чи, пешмәгән, өлгермәгән, эшкәртелмәгән; тупас; русча: “сырой”, “недоваренный”, “незрелый”; “грубый”. (*Йолдыз Исәнбәт иск.*)

[18] *Ижра(э)* – үтәү, эшкә ашыру, җиренә җиткерү; *русча:* “совершение”, “выполнение”. (*Йолдыз Исәнбәт иск.*)

[19] *Муаффәкыять* – уңыш, булдыра алучылык; *русча*: “успех”, “удача”, “достижение”. (*Йолдыз Исәнбәт иск.*)

[20] *Галәбә* – җиңү, өстен булу, өстенлек; *русча*: “победа”, “превосходство”. (*Йолдыз Исәнбәт иск.*)

[21] *Хосусыять* – үзенчәлек, аерымлык; *русча*: “частность”, “особенность”. (*Йолдыз Исәнбәт иск.*)

[22] *Әсас* – төп, нигез; *русча*: “основа”, “фундамент”, “база”. (*Йолдыз Исәнбәт иск.*)

[23] *Нәзария* – теория. (*Йолдыз Исәнбәт иск.*)

[24] *Сурәт* – рәсем, күренеш, кыяфәт, килеш, килбәт; *русча:* “рисунок”, “вид”, “образ”, “подобие”. (*Йолдыз Исәнбәт иск.*)

[25] *Бәйнәлмиләл* – халыкара, интернациональ; *русча:* “международный”, “интернациональный”. (*Йолдыз Исәнбәт иск.*)

[26] *Гареб* – Көнбатыш. *(Йолдыз Исәнбәт иск.)*

[27] *Мөтәхассыйс* – белгеч, *русча*: “специалист”. (*Йолдыз Исәнбәт иск.*)

татар музыкасы кебек урынынннан кузгалмый яткан хам бер сәнгатьтә, бер генә кеше бик аз нәрсәгә җавап биреп китә алачак. Киләчәктә бу юлдагы хезмәтләрнең муаффәкыятьле чыгуы өчен бигрәк тә безнең үз музыкантларыбыз эшкә керешергә тиешләр. Монда Эйхенвальд иптәшнең хезмәте, аның алган юлы, минемчә, бу юлда эшләүчеләр өчен үрнәк булу хезмәтен итә алырга тиеш. Хәзергә кадәр татар музикасын эшләргә юл, сукмак эзләп тырышып яткан һәм үз юлларында күп хезмәтләр куйган Габәши, Сәйдәш[28] кебек музыка шинасларыбызга Эйхенвальдның хезмәтләре зур җиңеллек ясарга тиеш. Әгәр дә бу юлда алар бергә аңлашып эшли алачак булсалар, бу бигрәк тә хәерле фал[29] булачак һәм киләчәктәге эшләрнең тагын да нәтиҗәләрдә сәмәрәлерәк[30] бирүен тәэмин итәчәктер.

Бу хакта күбрәк фикер алышу файдадан хали[31] булмас, һәм музыка сөючеләребез җиргә карарланырга да иҗат мәйданын киңәйтергә керешерләр диясе килә.

II

Бу урында, әлбәттә, алдан өзеп китәргә тиешле бер мәсьәлә бар.

Без хәзер музиканы эшләү, иҗат итү турында сөйлибез. Ләкин «бу музика кем өчен һәм нинди булырга тиеш?» сөале алга баса.

Без моңа баштан ук боргаланмый-сыргаланмый гына «инкыйляби[32] һәм гаммә[33] өчен» дияргә тиешбез.

Музика кешенең җанын тәрбияләүдә иң зур гамилләрдән[34] санала. Көчле мөндәриҗәле бер гыйльми бәхәстән кеше никадәр җан азыгы алып китә алса, яхшы эшләнгән, яхшы үтәлгән музика әсәреннән ул бигрәк тә тулы тәэсир белән китә. Адәмнең хиссиятен оештыру, рухи халәтен тәрбияләү хосусый мөһим урын тота. Безнең яңа нигездәге тормышта гаммәнең бу яктан тәрбиясе хосусый әһәмиятле урын тотачак.

Бигрәк тә, революциягә кадәр җыр-музиканы үзенең ачы язмышыннан зарлану, көенү хисләрен ныграк тышка чыгару өчен юлдаш иткән татар гаммәсен тәрбиядә аның әһәмияте зур булачак, һәм без моңа саклык белән, дикъкать белән карарга тиешбез.

Татар музикасының гражданлык алып сакланып килгән кадәресе киң өметсезлек, зар, фәган (фиган, фөган)[35], тормыштан наразыйлык[36] белән сугарылган. Бу – безгә шәфкатьсез тарихтан мирас булып калган хосусият. Башта үз ханнарының тәхет өчен көрәш корбаны булып яшәп, соңыннан урыс империализмының кызганыч фаҗигасе булган татар гаммәсе соңгы 3 – 4 йөздә үзенең рухын шундый ачы шәраблар белән генә сугарырга мәҗбүр булган.

Ләкин хәзер ирекле яңа тормышның ирекле мәйданында бөтен хәят чишмәләренә бердәнбер хуҗа булып үсә торган халык балалары да, бәхетсезлеккә каршы, шул ук музиканы үзләренә мирас итеп алып калдылар.

Менә, пролетариат идеологиясе күзеннән караганда, безнең музикабызның бу хосусияте ирекле тормышның яңа шартлары белән ултырдаш, сердәш була аламы?

Хәзерге буынга хәят, ирек, җитезлек, шатлык, бәйрәм, нәмаеш (нөмаиш)[37] кирәк.

Ә безнең музикабыз моны бирә алмый. Шуңар күрә киләчәктә татар музикасы өстендә эшләүчеләр хакыйкать хәлнең бу ягына җиддият белән карарга тиешләр.

Әсасән, без, сәнгатьнең бөтен тармагындагы шикелле, музикави иҗат эшендә халыкның үзенә якын булган иҗатны алга сөрәбез. Театр, рәсем, шигырь, һәйкәлләр гаммәнең үз тормышыннан, үз эченнән алынып, аңар якын булган рәвешләрдә үсәргә тиешләр икән, музиканың да шул ук канун челтәренә керми хәле юк.

Бу җәһәттән без киләчәктә музика фронтында эшләгәндә, татар җырларын рәткә салганда, Гареб музикасындагы кебек, халыктан гаять ерак булган һәм индивидуумнарның хыялятын-

---

[28] *Сәйдәш* – Салих Җамалетдин улы Сәйдәшев (1900 – 1954), күренекле татар композиторы, татар профессиональ музыкасына нигез салучы. (*Йолдыз Исәнбәт иск.*)

[29] *Фал* – бәхет, яхшы киләчәк, хәерлелек, яхшыга юрау; *русча:* “счастье”, “светлое будущее”; “предсказание”. (*Йолдыз Исәнбәт иск.*)

[30] *Сәмәрәлерәк, сәмәрә* – җимеш, нәтиҗә; *русча:* “плод”, “фрукт”; “результат”. (*Йолдыз Исәнбәт иск.*)

[31] *Хали* – буш, эчендә бернәрсә булмаган; *русча:* “пустой”; *мисал*: беркем дошманнан хали булмас. (*Йолдыз Исәнбәт иск.*)

[32] *Инкыйляби* – революцион; *русча:* “новаторский” . (*Йолдыз Исәнбәт иск.*).

[33] *Гаммә* – халык, масса; *русча:* “народ” (*Йолдыз Исәнбәт иск.*)

[34] *Гамил* – фактор, хәрәкәткә китерүче көч, сәбәп; *русча:* “фактор”, “причина”. (*Йолдыз Исәнбәт иск.*)

[35] *Фәган* (*фиган, фөган*) – *фарсы:*“ачы тавыш”, ыңгырашу, “елау”, “үксү”; *русча:* “*вопль*”, “*стон*”, “*плач*”, “*рыдание*”. (*Йолдыз Исәнбәт иск.*)

[36] *Наразый* – разый булмау, канәгатьләнмәүче; *русча:* “недовольный”, “неудовлетворенный”. (*Йолдыз Исәнбәт иск.*)

[37] *Нәмаеш (нөмаиш)* – тантана; *русча:* “торжество”. (*Йолдыз Исәнбәт иск.*)

нан[38] гына туган, яисә музиканың коры назарияләренә генә бина ителеп ясалган ысуллар кулланылып, гаммә белән музика арасындагы мөнәсәбәт ераклаштырылмасын, бәлки техниканың музикадагы өлеше гаммәнең җыр, музикаларын әсасән эшләүдә бизәк урынында торган кушымта ярдәмлекләр генә булсын дибез.

Бу шулай.

Без Эйхенвальд музикасында да бу фикергә муаффәкыять барлыгын әйтеп үттек.

Ләкин татар музикасының югарыда күрсәтелгән хосусияте безне монда да бик җитди мөхакәмәдә[39] булынырга мәҗбүр итә.

Югарыда әйтелгәнчә, без бу назарияне турыдан-туры алга сөрсәк, татар музикасының һаман да ерактан ерак, тормыштан өлешсез, киләчәктән өметсез хәлдә алда басып калу куркынычы бар.

Татар җырлары арасында бу хосусияттән мөстәсна[40] булган бик аз санда такмаклар, бәетләр генә бар. Мондый җырларның иске заманда күп булып, тарихи сәбәпләр аркасында алар тормыштан төшеп, онытылып калулары, бара-бара эзләрен бөтенләй югалтулары никадәр мөмкин булса, аларның казылып чыгарылу ихтималлары шул кадәр имкяндан[41] ерак тора.

Шуңар күрә киләчәктә безгә музиканың бу төрен үзебезгә иҗат итәргә кирәк булачак.

Бу юлда да эзсез барырга туры килмәс. Чөнки, никадәр аз булса да, безнең хәят чаткысы күрелгән җыр, моңнарыбыз юк түгел. Бигрәк тә алар төрле җирдә, төрле формада, төрле калыптарак сакланып килгәннәр.

Киләчәктә музика шинасларының вазифасы менә мондый җырларны ныграк эзләү, тикшерү, алардагы тавыш, аһәң җырларын җентекләү һәм шуларның барыннан бербөтен тасвир[42] хасил итүдер. Шушы кисәкләр хисапка алынганда, аерым шәхесләр өчен аерым иҗатлар дөрес һәм муаффәкыятьле юлга салынырга мөмкин.

Бу вакыт, бу рәвештә музика әсәрләрен тудыруны халыктан ераклашу итеп алып та булмас. Чөнки төп нигездә аның үз малы салынганлыктан әсәрләрдәге форма гына аны халыктан ераклаштырып бетерә алмаячак.

Мондый әсәрләрнең халык тарафыннан җиңел үзләштерелүенә мәйданда берникадәр мисаллар да юк түгел. С. Габәшинең «Таһир – Зөһрә»[43], «Бүз егет»тәге[44] берничә җырлары һәм берникадәр аерым көйләре аз гына бер вакыт эчендә хәзер халык эченә үз музикасы булып кереп бара. Габәшинең бу әсәрләрендә төп материянең саф татарныкы булмыйча, дөресрәге, татарга якын булган төрек, кыргыз, кырым татарлары моңнары да катнашкан булуы саф татар моңыннан төзелгән төрле көйләрнең бигрәк тә җиңеллек белән халыклашачагына дәлил була ала.

Һәрхәлдә бу хакта җитди фикер алышырга вакыт.

Бигрәк тә бу мәсьәләдә үз иҗатларын матбугат битләреннән читтәрәк тотып өйрәнгән музика шинасларының үз фикерләрен ишетәсе килә.

Гаммәнең рухы, хисе, тәрбиясе – нәүбәттәге[45] мөһим мәсьәләләрдән.

Яңа тормыш, яңа шартлар иҗат юлларының да яңаруын таләп итте.

Мәдәниятнең һәр тармагын кинәт күтәреп җибәргән Октябрь идеяләре музика мәйданын да почмакта асрарга риза булмаячак.

Инде моның беренче карлыгачларын күрдек. Калганнары да үз өстебезгә йөкләнгән.

[38] Хыяләт – хыяллар; *русча*: “воображения мечты”. (*Йолдыз Исәнбәт иск.*)

[39] *Мөхакәмә* – судта тикшерү, хөкем чыгару: бу очракта: тикшерү, фикер алышу; *русча:* “судебное разбирательство”, “вынесение приговора”. (*Йолдыз Исәнбәт иск.*)

[40] *Мөстәсна* – башкалардан аерып алынган, аерым, чыгарма; *русча:* “исключительный”, “из ряда вон выходящий”, “исключение”. (*Йолдыз Исәнбәт иск.*)

[41] *Имкян* – мөмкин булу, мөмкинлек, булырлык хәлдә булу; *русча:* “возможность”. (*Йолдыз Исәнбәт иск.*)

[42] *Тасвир* – ясалган сурәт, рәсем ясау, берәр эшне, хәлне, күренешне сурәтләп бирү; *русча:* “создание образа в воображении”. (*Йолдыз Исәнбәт иск.*)

[43] *«Таһир – Зөһрә»* – Ф. Бурнаш трагедиясе (1917).

[44] *«Бүз егет»* – К. Рәхим әсәре. (*Йолдыз Исәнбәт иск.*)

[45] *Нәүбәт* – чират; *русча:* “очередь”, “ряд”. (*Йолдыз Исәнбәт иск.*)

ФӘННИ ШӘРЕХЛӘҮ ЧЫГАНАГЫ БУЛАРАК НӘКЫЙ ИСӘНБӘТНЕҢ «ТАТАР МУЗЫКАСЫН ЭШЛӘҮ ЮЛЫНДА» МӘКАЛӘСЕ

Йолдыз Нәкый кызы Исәнбәт,
mileuscha@mail.ru.

Хезмәттә Нәкый Исәнбәтнең 1923 елда Казанда тәхәллүс белән басылган «Татар музыкасын эшләү юлында» дигән мәкаләсенең текстологик, фәнни шәрехләреннән гыйбарәт. Аны галим Гражданнар сугышы елларында хәбәрсез югалган өлкән абыйсының истәлегенә багышлый. Мәкаләдә Нәкый Исәнбәтнең фикерләре безнең көннәрдә дә үзенең актуальлеген югалтмаганлыгы ышандырырлык итеп исбатланган. Галим татар халык музыкасын өйрәнүдә төп тенденцияләрне дөрес билгели алган һәм профессиональ татар музыкасын үстерү юлларын ачыклаган.

Төп төшенчәләр: татар музыкасы, татар халык җыры, Нәкый Исәнбәт, А. А. Эйхенвальд, С. Габәши, С. Сәйдәшев.

Personalia

DOI: 10.26907/2311-2042-2021-17-2-169-183

ETERNAL MELODIES OF THE SOUL (ON THE 100TH ANNIVERSARY OF THE OUTSTANDING TATAR COMPOSER RUSTEM YAKHIN)

Nelya Khabibullovna Nurgayanova,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
G. Ibragimov Institute of Language, Literature and Art, AS RT,
12 K. Marx Str., Kazan, 420111, Russian Federation,
naila-n@mail.ru.

Yakhin Rustem Mukhamet-Khazeevich (Mukhametkhadzhievich) (1921–1993) was a famous Tatar composer, the author of the national anthem of the Republic of Tatarstan, a pianist and a teacher. In 1970, he was awarded the title of Honored Artist of the RSFSR. In 1959, Rustam Yakhin was awarded

Яхин Рөстәм Мөхәммәт-хаҗи улы (1921–1993) күренекле татар композиторы, Татарстан Республикасы Дәүләт гимны авторы, пианист, педагог, 1970 елдан РСФСРның Атказанган сәнгать эшлеклесе. 1959 елда «Дулкыннар, дулкыннар», «Күңелем өзгәләнгән минутлар-

Яхин Рустем Мухамет-хазеевич (Мухаметхаджиевич) (1921–1993) – известный татарский композитор, автор государственного гимна Республики Татарстан, пианист, педагог, с 1970 года заслуженный деятель искусств РСФСР. В 1959 году за песни и романсы «Дулкыннар,

the State Prize named after G. Tukay for his songs and romances “Dulkynnar, dulkynnar”, “Kelem ɵzgələngən Minutlarda”, etc. He became a People's Artist of the USSR in 1986. Twenty one collections of his works, including his songs and romances, instrumental music and a piano concert clavier were published. He was a Member of the Union of Composers of the USSR from 1948. More than once he was elected a member of the board of the Union of Composers of the RSFSR and the Tatar Autonomous Soviet Socialist Republic.

He died on November 23, 1993 in Kazan and was buried at the Tatar cemetery in Novo-Tatar settlement.

да» һ. б. җырлары, романслары өчен Рөстәм Яхин Г.Тукай исемендәге Дәүләт бүләгенә лаек була. СССР ның халык артисты (1986). 1948 елдан СССР Композиторлар берлеге әгъзасы. Күп тапкырлар РСФСР, Татарстан АССР Композиторлар берлеге идарәсе әгъзасы булып сайлана. 1993 елның 23 ноябрендә Казанда вафат була. Яңа Татар бистәсендә татар зиратында җирләнгән.

дулкыннар», «Күңелем өзгәләнгән минутларда» и др. Рустем Яхин был удостоен Государственной премии имени Г. Тукая. Народный артист СССР (1986). Издан 21 сборник его песен и романсов, инструментальной музыки, клавир фортепианного концерта. Член Союза композиторов СССР с 1948 года. Неоднократно избирался членом правления Союза композиторов РСФСР, Татарской АССР.

Умер 23 ноября 1993 года в Казани. Похоронен на татарском кладбище в Ново-Татарской слободе.

August 16, 2021 marked the 100th anniversary of Rustem Yakhin, an outstanding Tatar composer and pianist, the author of the national anthem of the Republic of Tatarstan, a People's Artist of the USSR and RSFSR, laureate of the State Prize of the Republic of Tatarstan named after G. Tukay, Honored Art Worker of the Tatar Autonomous Soviet Socialist Republic.

“The further away is the time when R. Yakhin was physically alive, the clearer is his spiritual role in the development of musical culture. The fusion of national traditions with the European achievements of musical civilization, a kind of summation of its classical and romantic traditions reeved through the prism of the 20th century man’s worldview, yielded a unique phenomenon of high standard, called the music of R. Yakhin” [Rustem Yakhin, 2004, p. 171]. These words of R. Abdullin most accurately define the scale of the outstanding composer’s creative heritage, the music recognized as the Tatar national classics.

In the history of Tatar music, the work of Rustem Yakhin is one of its most vivid pages, included in the golden fund of the musical art of the Republic of Tatarstan. His contribution to the development of national culture can be put on a par with the creative heritage of such outstanding representatives of the Tatar people as G. Tukay, M. Jalil, G. Ibragimov, G. Iskhaki, F. Amirkhan, H. Taktash, S. Saydashev, N Zhiganov, B. Urmanche and others.

R. Yakhin’s art is closely linked to different layers of musical culture, his name is associated with such definitions as “a lyrical composer”, “a romantic composer”, “a master of the Tatar romance”, and “the first Tatar concert pianist”. The composer’s music stands out against the background of the era owing to its combination of the musical language accessibility and his adherence to the norms of the academic genre. These features of his works account for the artistic universality of the classic of Tatar music [Dulat-Aleev, p. 15].

Rustem Yakhin was born in Kazan. His father, Mukhametkhadzhi Yakhin, was engaged in commerce. His mother, Maryam Yakhina (Musina), was an educated woman, she knew and loved Tatar literature, she herself wrote poetry a little, read and wrote fluently in Arabic, and she was very musical. Folk songs, sung by his mother, were all around Rustem from his early childhood. The Yakhins held musical and theatrical evenings, and мəҗlis – dinner parties, which were sometimes attended by the singer Gulsum Suleymanova, as well as the well-known accordion player Maftukha apa. Little Rustem’s first acquaintance with the piano occurred at the age of four. Observing the other people’s piano performance, the boy tried to repeat what he had heard.

In the early 1930s, a terrible tragedy struck the family – the widespread dispossession of kulaks that had begun in the country affected the Yakhins, who suddenly lost all their property. Mukhametkhadzhi Yakhin was arrested and then expelled from Kazan, in 1934 he died. The family had to go through hard times.

However, despite all the difficulties and hardships, the mother made every effort to ensure that her children received a good education. An atmosphere of high spirituality and morality reigned in the house, everything that affected a person from an early age was always there: native speech, music, originality of life, rituals and traditions.

The composer recalled how in childhood, he used to stand by other people's open windows, from where the radio broadcast Tatar folk melodies, performed by musicians who were at the origins of Tatar professional performance – G. Suleimanova, M. Safin, the accordion player F. Bikkenin and others.

Yakhin's first strongest musical impressions were associated with his aunt, the famous Tatar singer Maryam Rakhmankulova. The composer said: "I happened to listen to folk music performed in different ways both at that time and later, but M. Rakhmankulova always made an overwhelming impression on me. She sang in a special noble and academic manner, if I may say so in relation to folk music. Her performance was perceived as great art. It was always some kind of new interpretation of Tatar music for me. How well did she feel melisma and the breath of a phrase!" [Gurarii, p. 143].

So, it is not accidental that it was M. Rakhmankulova who, noticing the boy's amazing talent, his craving for music, convinced the future composer to get a musical education. On her initiative, an audition was organized at the First Music School in Kazan. The director of the school, the famous Kazan musician R. Polyakov, immediately noticed the unusual abilities of the new student. Rustem began studying music when he was as old as 13.

His first piano teacher was Antonina Vasilievna Chernysheva, who played a huge role in the future composer's professional education, the formation of his musical taste and worldview. She was very sensitive about every little detail of his life, even sometimes helped financially. Together with the director Polyakov, they made sure that the boy had an instrument at home, and after graduating from the music school, they advised him to continue his studies in Moscow.

Thus, R. Yakhin's formation as a musician was based not only on his exceptional talent, but also on the excellent professional school and excellent education in the spirit of the best national traditions.

After completing the seven-year course of the music school in three and a half years, R. Yakhin entered the Piano Department of the Music School at the Moscow Conservatory. His major subject teacher was the remarkable pianist, composer, highly professional teacher A. Rubbakh (1896–1976). R. Yakhin used to speak about his teacher with great warmth, calling him a kind person, who was pleasant to talk to, who knew how to create an atmosphere of relaxed music-making and enthusiasm in the classroom [Ibid, p. 145].

The atmosphere of high art in Moscow opened up new horizons: the young musician got the opportunity to come in touch with the masterpieces of world musical culture. Rustem tried not to miss a single concert in the Great Hall of the Moscow Conservatory, especially piano ones. The performances of the great pianists J. Flier, G. Ginzburg, K. Igumnov, E. Gilels produced unforgettable impressions on him. The concerts of Z. Kruglikova, N. Shpiller, G. Neizaus remained in his memory. If there was no concert in the Great Hall, he went to the Bolshoi Theater, where he managed to listen to almost the entire classical repertoire [Ibid, p. 145].

The first composer's experiments date back to the same time. As R. Yakhin recalled, once the composer and teacher of the Moscow Conservatory G. Litinsky (1901–1985) came into A. Rubbakh's class and jokingly suggested that Rustem write a piece for violin. This first work determined the further fate of R. Yakhin: G. Litinsky recommended to seriously study composition and gave him the first instructions.

After graduating from the music school in 1941, R. Yakhin successfully passed his entrance exams to the Moscow State Conservatory named after P. Tchaikovsky. But the Great Patriotic War broke out. Due to illness, R. Yakhin returned to Kazan, where for some time he worked as a pianist-accompanist of the Tatar Radio Committee.

During this period, a significant meeting with the outstanding Tatar composer N. Zhiganov (1911–1988) took place, Yakhin showed his piano variations on the Tatar folk theme "Yaz da Bula" ("Both in Spring and in Autumn") to him (unfortunately, the music is lost). Nazib Zhiganov approved and supported the novice composer, sharing his knowledge with the young man.

In 1942, he was drafted into the army and served as a rifleman in an anti-aircraft artillery regiment. Despite the difficulties of the war years, he continued to compose music. His patriotic songs, including "The Song of Moscow", "The Song of Leningrad", "The Song of Anti-Aircraft Gunners" and others, were performed by the Song and Dance Ensemble of the Air Defense of the Moscow Military District. In 1945, R. Yakhin was awarded the medals "For the Victory over Germany" and "For the Defense of Moscow".

After the end of the war, Rustem Yakhin continued his studies at the Moscow Conservatory. His teachers in composition were Prof. V. Bely (1904–1983) and Prof. Yu. Shaporin (1887–1966), as a

pianist he studied in the class of V. Epstein (1908–1988).

Rustem Yakhin described his studies as follows: “I was a somewhat strange student – I did not like to show sketches and drafts, immediately bringing ready-made compositions. V. Bely, who was my teacher at that time, was an intelligent, highly creative person. In fact, he did not interfere in my work, only occasionally tactfully pointed out mistakes and shortcomings. Yu. Shaporin was a man of a more active disposition. An artist of great epic talent, he tried to somehow enlarge me, scale me up” [Ibid, p. 146].

As the researchers note, in his early works, one felt Yakhin’s excellent mastery of academic compositional techniques, even then the composer’s main stylistic priorities were outlined. Much of what Yakhin wrote during his student years still bears the significance of his successful searches for his own hand and style. These are the Suite for Piano (1948), the Poem for Violin and Piano (1948), the Sonata for Piano (1949), the Sonata for Violin and Piano (1949), his early romances to the words by A. Erikeev “Turgai” (“A Skylark”), “Kil, chibərem” (“You Are My Greatest Desire”), as well as a number of adaptations of Tatar folk songs. Among the large forms, we should single out the two-part cantata “The Ural” for chorus, soloist and symphony orchestra to the verses by K. Dayan (1949). His diploma work, presented upon the graduation from the Moscow Conservatory in 1950, was the first part of the Concerto for Piano and Orchestra [Vinogradov, p. 17]. After completing his studies, the composer returned to his native Kazan and wrote the second and third parts of the concert.

R. Yakhin’s Concerto for Piano and Orchestra, although it was the earliest work of the composer, became a significant achievement of Tatar instrumental music in the 1950s. In the 1950/1951 season, the concert was performed several times in Moscow and Kazan, the work received a wide response from the public.

It was the first concert for piano and orchestra in Tatar music, which to this day has remained the most famous, the most frequently performed and an unsurpassed work of Tatar musical art in this genre. Its structure corresponds to the basic model of the classical-romantic instrumental concerto, which presupposes the first movement in sonata form, the slow lyrical second movement and the fast virtuoso finale.

The idea of the concert was conceived in 1949. The composer had been in creative search for the main theme for a long time. Then, one day, walking down the street, the letter “M”, the sign of the Moscow metro Kievsky station, suddenly caught his eye, and unexpectedly a theme sounded, which later became the main theme of the first part. It was an exciting moment! R. Yakhin said: “The theme of wide breathing was born, and, as I have already said, I value most of all the breadth and infinity of the flow. In the concert, I strove for this endless connectedness, when one theme passes into another and forms a melodic chain without seams and artificial links. In this sense, an unattainable perfection is Chopin’s music” [Gurarii, p. 148].

The music of Yakhin’s concert, deeply rooted in the intonation soil of the native folk-national melos, captivates with its freshness, sincerity, richness of emotional-figurative nuances and mastery, which testifies to the fruitfulness of the composer’s new synthesis in a peculiar way fusing the style of pentatonic melos with the classic-romantic artistic traditions of the concert genre [Girshman, Khairullina, Abdullin, p. 320].

Critics have often pointed out that the work of S. Rachmaninov had the greatest impact on R. Yakhin as a composer. In particular, musicologists notice Yakhin’s adherence to the stylistic traditions of the Russian classical concert and Rachmaninov’s concert-symphonic style in his Piano Concerto [Vinogradov, p. 18]. Yakhin himself tried to take their opinion calmly, saying that his work was also influenced by the music of other favorite composers – Tchaikovsky, Chopin, Liszt, Grieg and Mendelssohn [Gurarii, p. 148].

In fact, Rustem Yakhin was a very sensitive, vulnerable person with a delicate and fragile nervous organization. Therefore, he took unfounded criticism and misunderstanding of his work close to heart [Rustem Yakhin, 2004, p. 137].

From 1950 to 1952, Yakhin taught composition at the Kazan Conservatory. Among his students were Batu Mulyukov, Boris Trubin and Fedor Vasiliev, who later became famous composers.

B. Trubin, recalled his teacher Yakhin as a kind, patient, intelligent, modest and sensitive person who fully manifested these qualities in teaching: “His lessons were the lessons of love and admiration for nature, man and art. The desire to understand his student from the inside, to perceive the world around him with his mind and heart, to guess what qualities his students should develop to acquire the most necessary skills in their creative

work – all these were defining features of Yakhin's pedagogy" [Ibid, p. 90].

F. Vasiliev, an outstanding Chuvash composer, the author of the opera "Shyvarman" (A Water Mill), whose premiere on May 22, 1960, became the date of birth of the Chuvash musical theater, called Yakhin "a first-class musical jeweler". Speaking about the pedagogical influence that his teacher had on students, he noted that Yakhin just gave advice, recommendations, taught an analytical approach to the process of composing music, emphasizing that one has to think a lot in order to find one's true path [Ibid, p. 94].

In subsequent years, R. Yakhin completely devoted himself to composing and performing activities, his life focused on composing music and on concert performances. He devoted all his time to creativity – wonderful romances and songs, instrumental works were born by the composer's pen. Yakhin's wonderful music has always found a wide response among listeners, and as early as in his young years, he became one of the leading Tatar composers.

R. Yakhin's talent as a composer went hand in hand with Yakhin's talent as a pianist. He was an excellent performer; at his concerts, listeners could admire the unusually graceful and soft piano sound, his inspired and poetic manner of playing. Yakhin made an indelible impression as an interpreter of his own works. It seemed to those present in the hall that they were listening to his confidential, frank speech. In the performing intonation, the whole of R. Yakhin was manifested – a shy, modest person, devoid of any ambition. The warmth of sound, the finest palette of sound gradations were amazing. Yakhin, as a performer of a romantic type, was a master of the flexible process of unfolding a piece of music in time. The elusiveness and diversity of his agogics had a mystery even for musicians experienced in pianism [Spiridonova, p. 112–113].

Pieces for piano occupy a special place in R. Yakhin's work, who was a recognized master of chamber instrumental music. Compositions in such genres as waltz, nocturne, musical moment, humoresque, programmed miniatures, etc., received their original embodiment in the intonation environment of Tatar music and aesthetic attitudes of the second half of the twentieth century.

To a great extent the composer's attention was focused on the genre of instrumental miniature, he wrote a number of variegated pieces of music, sometimes combined in cycles. For example, the very popular piano cycle "Ayge kichlor" ("Summer Evenings") (1969) includes ten lyrical pieces: "In the Village", "A Lullaby", "A Song", "A Funny Dance", "A Musical Moment", "Skercino", "Nocturne", "Native Fields", "A Poetic Picture", "Rondo"" ("At the Festival"). The wonderful music of the cycle, as well as the piano pieces "Waltz", "Waltz-impromptu", "A Procession", "A Humoresque", "Meditation", "Toccata", and preludes are often heard from the stage and included in the repertoire of famous pianists, they are also used in the pedagogical repertoire. Audio recordings of these works, performed by the composer himself, have been preserved.

Yakhin's great melodic gift and his exquisite harmonic ear were manifested not only instrumentally, but also vocally. The Yakhin style, which broke stereotypes in the national modal thinking, had a significant impact on the development of Tatar vocal music. The composer created a whole renewed musical world, which opened the way to diatonic music for a new generation of listeners, thereby making a real contribution to the convergence of Eastern and Western cultures [Monasypov, p. 145–146].

R. Yakhin is called the founder of the Tatar romance – the composer created more than 400 vocal compositions that are unusually diverse in genre and stylistic respect, covering all spheres, sensations and feelings, which are manifestations of the human soul: these are love lyrical pieces, patriotic and heroic-dramatic works, comic songs, lyrical-philosophical and lyrical-dramatic romantic pieces. Yakhin's vocal cycles expanded the stylistic and imaginative diversity of Tatar music and became a new phenomenon in its development.

In Yakhin's interpretation romance is "the loftiness of the figurative system, the elevation of the utterance, the perfection of the melodic pattern, the varied rhythm, and the developed piano part. The form can be very different. Tatar music brought stylistic pentatonic coloring to this genre. In terms of content it is an element of special poetic sapidity and refinement" [Gurarii, p. 147].

Widely known are his romances and songs "Kem beler kadereune" ("The Song of Love"), "Shagyir" ("A Poet") to the verses of G. Tukay, "Dulkynnar" ("Waves, Waves") to the verses of M. Jalil, "Kelemdə yaz" ("Spring Is in My Soul") to the verses by G. Nasretdinov, "Sineң əchen" ("For you") to the verses by A. Erikei, "Onyta almyim" ("I Cannot Forget"), "Kuzlurem tik blue ezlilər" ("My Eyes Are Looking for You Only ") to the verses of M. Nugman, "Kitm, sandugach"

("Do Not Fly Away the Nightingale") to the verses of G. Zainasheva, "Yshanam" ("I Believe") to the verses of L. Aituganov, and also the song, which has become truly national "Kerim əle urmannarga" ("I Will Enter the Forest") to the verses of G. Mukhammetshin and many others.

In 1951, Yakhin created the vocal cycle for bass and piano "In the Moabit Dungeon", based on the poems by Musa Jalil, consisting of five parts: "Kyrlarym" ("My Songs"), "Tik bulsa ide Irek" ("If Only There Was Freedom", "Ytkəndə kichergən" ("Happiness Cannot Be Returned"), "Soңgy Kyr" ("The Last Song"), "Katyilgə" ("To the Executioner"). This was one of the first times the Tatar composers had turned to the works of the hero poet.

It is deeply symbolic that the patriotic song about his native land "Tugan yagym", created back in 1967 by R. Yakhin, a man of great inner nobility and purity, was approved in 1993 as the national anthem of the Republic of Tatarstan.

Yakhin started creating his vocal music based on the text, he treated words with extreme care; sometimes, the first lines were crucial to making a decision about choosing poems. He tried to find a musical equivalent for the words, the sound atmosphere of a poetic text. He never allowed himself to be "sloppy and rough" in the synthesis of words and music, he sought for the structure of a musical phrase that would not violate the semantic accents of both the text as a whole, and individual words. Sometimes, with the consent of the poets, he made his own adjustments to achieve greater expressiveness [Rustem Yakhin, 2004, p. 136].

The circle of authors, whose verses became the lyrics of the composer's works, was quite wide. Creating romances and songs to the verses of many Tatar poets, including G. Tukay, M. Jalil, S. Khakim, M. Nugman, A. Erikeyev, N. Arslanov, N. Dauli, R. Faizullin, R. Haris, G. Zainasheva and many others, Russian authors, as well as two romances to the sonnets by W. Shakespeare, R. Yakhin always found very true, vivid artistic means of musical transformations of poetic texts.

R. Yakhin and the poet M. Nugman were great friends for many years. According to their contemporaries, they were two completely different people with dissimilar tempers, but equally obsessed with creative work. Thanks to their mutual efforts, we have such masterpieces as "Onyta almyim" ("Can't Forget"), "Kiek kazlar" ("Wild Geese Are Flying"), "Ak Kilkun" ("A White Sail"), "Kaennar shauly" ("The Birches Are Rustling"), "Bədrə tallar" ("Curly Willows"), "Ənilər" ("Our Mothers") and many others.

Searching for the melody of his romances, the composer largely proceeded from the improvisational principle, from his "piano origin". The main thing for him was not to lose the endless flow of musical thought, sincere consistency in the development of music [Gurarii, p. 148]. When Prof. R. Abdullin, an organist and pianist, the rector of the Kazan Conservatory (from 1988 to 2021), recalled his participation in R. Yakhin's concerts in Kazan, Moscow and in foreign tours with the performance of piano pieces and accompaniments in vocal compositions, he always noted that the pianists, who played the accompaniment in his romances, knew how complicated and expressive the piano part was, making it possible for the pianist to demonstrate all the possibilities of the instrument. Amazingly beautiful and laconic melodies, written by a virtuoso, undoubtedly elevate the lyrics of the romance, they are arranged with a luxurious piano texture, reflecting the performing scale of Yakhin as a pianist [Rustem Yakhin, 2002, p. 4].

Many R. Yakhin's romances and songs were translated into Russian. The composer was very careful about translations, since they should be rhythmically accurate poetic texts that could be sung without changing a single note, or a single musical phrase. At the same time, they were to convey to the listener not only the poetic imagery of the verse lines, but also the living feeling that the translated song generated in the heart of those who had heard it in the original [Rustem Yakhin, 2004, p. 123]. For many years, Yakhin collaborated with the Moscow poetess M. Lapisova, he trusted her with the translations of M. Jalil's poems and the verses of other Tatar poets. I. Olenin, L. Sher, and others were among those who translated Yakhin's romances into Russian.

Along with composing, Yakhin performed concerts where he played both his own works and the works of Russian and foreign classics. The virtuoso author's performance of his piano concert left an unforgettable impression. Yakhin's performance of his own piano miniatures was distinguished by genuine artistry, extraordinary grace and precision. As a soloist, R. Yakhin performed with such conductors as N. Faktorovich, A. Stasevich, N. Rakhlin, G. Stolyarov, G. Rozhdestvensky and F. Mansurov [Zvukovoe prostranstvo, p. 162].

Besides, R. Yakhin was an excellent accompanist and he treated the musicians, performing his works, with warmth and gratitude. Yakhin said that

the performer was the second parent of music, a figure of exceptional importance, a creator. He must be able to build his own interpretation of music on the basis of the musical text. To do this, he needs to have erudition in all areas of musical culture. The higher the skill, the deeper the performer's penetration into the composer's intentions should be [Gurarii, p. 152].

The composer's creative destiny was closely connected with many performers. Their fruitful collaboration gave birth to interesting interpretations of romances, songs and instrumental works. The composer appreciated the sincerity, subtlety and gentleness in the performers, if the content of the romances required it, but most importantly – their professionalism.

Knowing the characteristic features of each singer, R. Yakhin usually found the first performers of his vocal works himself. Thus, he offered the famous romance "Kitmu, sandugach" ("Don't Fly Away, Nightingale") to the outstanding Tatar singer Ilgam Shakirov who was a brilliant master of the "моң" performing tradition.

More than thirty years of creative friendship between the composer and the singer Munira Bulatova have left a significant mark on the history of Tatar musical culture. Many romances were written specifically for her pure chest tone voice, which had a wealth of instrumental sound, admired by Yakhin. Programs and diaries have preserved more than a hundred Yakhin's romances sung by Bulatova, for the majority of them she became their first performer. The romances "Kүңelem sində" ("My Soul Is in You") to the verse of M. Nugman and "Kүңelem өzelgan Minlarda" ("In These Hard Moments") to the verse of A. Erikeyev are dedicated to Munira Bulatova. In the listeners' memory, the romances "Dulkynnar", "Kiek kazlar" are inextricably linked with her interpretation [Sayfullina, pp. 85–86].

R. Yakhin performed with such singers as M. Rakhmankulova, M. Bulatova, I. Shakirov, V. Sharipova, Z. Khismatullina, A. Abbasov, H. Bigichev, E. Zalyaletdinov, Z. Sungatullina, R. Ibragimova, V. Gizatullina, N. Terkulova, A. Zagidullina, the violinists M. Akhmetov, Sh. Monasypov and many other artists of Tatarstan, as well as major performers A. Krivchenya, E. Serkebaev, Kh. Akhtyamova, Z. Shikhmurzaeva who were famous all over the country.

In 1987, the ballet "Fidai", based on the music of various works by Rustem Yakhin, was staged at the Tatar State Academic Opera and Ballet Theater named after M. Jalil.

Until the last days of his life, music remained the main thing for Rustem Yakhin. The composer died on November 23, 1993.

Throughout his life, R. Yakhin was guided only by the calling of his musical talent. Completely devoid of vanity, he never tried to ostentatiously conform to the "spirit of the times". In his work, R. Yakhin was guided not by "time", but by man, that is why his music has easily stepped across the border of the centuries [Dulat-Aleev, p. 13].

Today, R. Yakhin's music plays a special role in the cultural life of the republic, it is known both in Russia and abroad. His works are very popular, they are often heard from the stage, are widely represented on sheet music, in audio and video recordings, are constantly used in the concert and pedagogical repertoire and are included in the competition programs.

From the very beginning, R. Yakhin's work attracted the attention of researchers, musicologists, scientists and critics. Over the years, numerous articles and books have been published devoted to his music, creative style and legacy. The Kazan State Conservatory named after N. Zhiganov published collections of articles, where the contemporaries of the outstanding Tatar composer – musicians, singers, poets, his friends and relatives – tell about his childhood and youth, about their meetings with him and their creative collaboration. These books provide rich factual material not only about the life and various features of R. Yakhin's unique talent, but also about an important stage in the formation and development of Tatar professional music.

For his enormous contribution to the development of musical art, Rustem Yakhin has been repeatedly awarded state awards. He was awarded the honorary titles of Honored Art Worker of the Tatar Autonomous Soviet Socialist Republic (1964), the RSFSR (1970), People's Artist of the RSFSR (1981), the USSR (1986); in 1959, for a number of songs and romances he was awarded the State Prize of the Tatar Autonomous Soviet Socialist Republic named after G. Tukay. The composer was awarded the Order of the Badge of Honor (1957), the Red Banner of Labor (1971) and medals. Several times, Rustem Yakhin was elected a member of the board of the Union of Composers of Tatarstan, the RSFSR and the USSR.

The name of Rustem Yakhin, as the author of the national anthem music of the Republic of Tatarstan, was immortalized by the Law of the Re-

public of Tatarstan “On the state symbols of the Republic of Tatarstan”. In the capital of the Republic, a street is named after Rustem Yakhin; a memorial plaque is installed on the house No. 7 in Tatarstan Street, where the composer spent the last years of his life. In Kazan, the Children’s Music School No. 3 bears his name; since 2003, a competition of chamber singers and accompanists named after Rustem Yakhin has been held. A monument to the outstanding composer was erected opposite the Kazan Conservatory.

Despite the change of eras and tastes, Rustem Yakhin’s music arouses keen interest, it always leaves a deep impression and exerts a good influence on the formation of the younger generation’s musical taste.

References

Girshman, Ia. M., Khairullina, Z. Sh., Abdullin, A. Kh. (2018). *Ocherki po istorii tatarskoi muzyki* [Essays on the History of Tatar Music]. Sost. A. A. Abdullina. 376 p. 4 l. il. Kazan', IYALI im. G. Ibragimova (seriia “Iz kollektsii ‘Miraskhanə’”). (In Russian)

Gurarii, S. I. (1984). *Dialogi o tatarskoi muzyke* [Dialogues about Tatar Music]. 154 p. Kazan', Tatarskoe knizhnoe izdatel'stvo. (In Russian)

Dulat-Aleev, V. R. (2002). *K istoricheskoi otsenke tvorchestva Rustema Iakhina* [On the Historical Assessment of Rustem Yakhin’ Work]. Rustem Iakhin: Stil' tvorchestva: Sb. nauch. st. Sost. i nauch. red. V. R. Dulat-Aleev. Kazanskaia konservatoriia. Pp. 6–15. Kazan'. (In Russian)

Kompozitory Tatarstana (2009) [Composers of Tatarstan]. 260 p. Moscow, Kompozitor. (In Russian)

Monasypov, Sh. Kh. (2014). *Portrety vydayushchikhsia deiatelei iskusstv Tatarstana (v dukhovno-nauchnom osveshchenii)* [Portraits of Outstanding Men of Art in Tatarstan (in spiritual and scientific coverage)]. Kazan. gos. konservatoriia. 320 p. Kazan'. (In Russian)

Rustem Yakhin v vospominaniiakh sovremennikov (2004) [Rustem Yakhin in the Memoirs of His Contemporaries]. 2-e izd., dop. Sost.-red. F. I. Khasanova; Kazanskaia konservatoriia. 296 p. Kazan'. (In Russian)

Rustem Iakhin: Stil' tvorchestva (2002) [Rustem Yakhin: The Style of Creativity]. Sb. nauch. st. Sost. i nauch. red. V. R. Dulat-Aleev. Kazanskaia konservatoriia. 152 p. Kazan'. (In Russian)

Saifullina, G. R. (1995). *Schast'e stseny. Lichnost' i sud'ba Muniry Bulatovoi* [The Happiness of Being on Stage. The Personality and Fate of Munira Bulatova]. 152 p. Kazan'. (In Russian)

Spiridonova, V. M. (2002). *Avtorskie ispolnitel'skie ukazaniia v fortepiannykh proizvedeniiakh Rustema Yakhina* [Author's Performance Instructions in Rustem Yakhin’s Piano Works]. Rustem Yakhin: Stil' tvorchestva: Sb. nauch. st. Sost. i nauch. red. V. R. Dulat-Aleev. Kazanskaia konservatoriia. Pp. 111–127. Kazan'. (In Russian)

Vinogradov, Yu. V. (2002). *O Rusteme Yakhine i yego tvorchestve* [On Rustem Yakhin and His Work]. Rustem Yakhin: Stil' tvorchestva: Sb. nauch. st. Sost. i nauch. red. V. R. Dulat-Aleev. Pp. 16–25. Kazanskaia konservatoriia. Kazan'. (In Russian)

Zvukovoe prostranstvo kompozitorov Tatarstana (2014) [Sound Space of Tatarstan Composers]. Ocherki. Interv'iu. Vospominaniia. Sost. R. G. Useinova, M. P. Faizulaeva; obshchaia redaktsiia M. P. Faizulaevoi. 287 p. Kazan'. (In Russian)

ВЕЧНЫЕ МЕЛОДИИ ДУШИ (К 100-ЛЕТИЮ ВЫДАЮЩЕГОСЯ ТАТАРСКОГО КОМПОЗИТОРА РУСТЕМА ЯХИНА)

Неля Хабибулловна Нургаянова,
Казанский федеральный университет,
Россия, 420008, г. Казань, ул. Кремлевская, д. 18,
Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ,
Россия, 420111, г. Казань, ул. К. Маркса, д. 12,
naila-n@mail.ru.

16 августа 2021 исполнилось 100 лет со дня рождения Рустема Яхина, выдающегося татарского композитора и пианиста, автора государственного гимна Республики Татарстан, народного артиста СССР и РСФСР, лауреата Государственной премии РТ им. Г. Тукая, заслуженного деятеля искусств Татарской АССР.

«Чем дальше от нас волна времени отодвигает физическое бытие Р. Яхина, тем яснее обозначается его роль в развитии музыкальной культуры. Сплав национальных традиций с общеевропейскими достижениями музыкальной цивилизации, своеобразное суммирование ее классических и романтических традиций, пропущенных сквозь призму мировоззренческих представлений человека XX века, дали неповторимое явление высокой пробы, называемое музыкой Р. Яхина» [Рустем Яхин, 2004, с. 171].

Эти слова Р. К. Абдуллина наиболее точно определяют масштаб творческого наследия выдающегося композитора, чья музыка признана татарской национальной классикой.

В истории татарской музыки творчество Рустема Яхина является одной из самых ярких страниц, вошедшей в золотой фонд музыкального искусства Республики Татарстан. Его вклад в развитие национальной культуры можно поставить в один ряд с творческим наследием таких выдающихся представителей татарского народа, как Г. Тукай, М. Джалиль, Г. Ибрагимов, Г. Исхаки, Ф. Амирхан, Х. Такташ, С. Сайдашев, Н. Жиганов, Б. Урманче и др.

Искусство Р. Яхина связано множеством нитей с разными пластами музыкальной культуры, его имя связывают с такими определениями, как «композитор-лирик», «композитор-романтик», «мастер татарского романса», «первый татарский концертирующий пианист». Музыка композитора выделяется на фоне эпохи сочетанием доступности музыкального языка и соблюдения норм академической жанровой системы. В этом заключается художественная универсальность классика татарской музыки [Дулат-Алеев, с. 15].

Рустем Яхин родился в Казани. Его отец Мухаметхаджи Яхин занимался коммерцией. Мать Марьям Яхина (Мусина) была образованной женщиной, прекрасно знала и любила татарскую литературу, сама немного сочиняла стихи, свободно читала и писала по-арабски, была очень музыкальной. Народные песни, которые напевала мать, окружали Рустема с самого раннего детства. В доме Яхиных проводились музыкально-театральные вечера, устраивались мәҗлисы – званые обеды, на которых иногда присутствовали певица Гульсум Сулейманова, а также известная в то время гармонистка Мафтуха апа. Первое знакомство с фортепиано у маленького Рустема произошло в четырехлетнем возрасте. Наблюдая за игрой других, мальчик пытался повторить услышанное.

В начале 1930-х годов на семью обрушилась страшная трагедия – начавшееся в стране повсеместное «раскулачивание» коснулось и Яхиных, в одночасье потерявших все свое имущество. Мухаметхаджи Яхин был арестован, а затем выслан из Казани, в 1934 году он умер. Для семьи начались тяжелейшие времена.

Однако, несмотря на все трудности и материальные лишения, мать прилагала все усилия, чтобы ее дети получили хорошее образование. В доме царила атмосфера высокой духовности и нравственности, всегда присутствовало все то, что воздействует на человека с ранних лет: родная речь, музыка, своеобразие быта, обрядов, традиций.

Композитор вспоминал, как в детстве он часто простаивал у чужих открытых окон, откуда по радио доносились татарские народные мелодии в исполнении музыкантов, стоящих у истоков татарского профессионального исполнительства – Г. Сулеймановой, М. Сафина, гармониста Ф. Биккенина и др.

Самые сильные детские музыкальные впечатления связаны с его тетей, известной татарской певицей Марьям Рахманкуловой. Композитор рассказывал: «Мне доводилось и тогда, и впоследствии слушать народную музыку в разных исполнениях, но М. Рахманкулова всегда производила на меня ошеломляющее впечатление. Она пела в особой благородной и, если так можно выразиться применительно к народной музыке, в академической манере. Ее исполнение воспринималось как большое искусство. Это было постоянно какое-то новое для меня освещение татарской музыки. Как она чувствовала мелизмы, дыхание фразы!» [Гурарий, с. 143].

И неслучайно, что именно М. Рахманкулова, заметив удивительный талант мальчика, его тягу к музыке, убедила будущего композитора получить музыкальное образование. По ее инициативе было организовано прослушивание в Первую музыкальную школу г. Казани. Директор школы – известный казанский музыкант Р. Л. Поляков – сразу обнаружил необычные способности нового ученика. Рустем начал учиться музыке, когда ему было уже 13 лет.

Первым педагогом по фортепиано стала Антонина Васильевна Чернышева, сыгравшая огромную роль в профессиональном воспитании, формировании музыкального вкуса и мировоззрения будущего композитора. Она очень чутко вникала в каждую мелочь его жизни, даже порой помогала материально. Вместе с директором Поляковым они добились, чтобы мальчику поставили дома инструмент, а после окончания музыкальной школы посоветовали продолжить обучение в Москве.

Таким образом, в основе становления Р. Яхина как музыканта лежит не только исключительный талант, но и превосходная профессиональная школа и прекрасное воспитание в духе лучших национальных традиций.

Завершив семилетний курс музыкальной школы за три с половиной года, Р. Яхин поступает в музыкальное училище при Московской консерватории на фортепианное отделение. Преподавателем по специальности был замечательный пианист, композитор, высокопрофессиональный педагог А. Г. Руббах (1896–1976). Р. Яхин с большой теплотой отзывался о своем учителе как о добрейшем человеке, приятном в общении, умевшем создавать в классе обстановку непринужденного музицирования и увлеченности [Там же, с. 145].

Высокохудожественная атмосфера Москвы открывала новые горизонты: молодой музыкант получил возможность прикоснуться к шедеврам мировой музыкальной культуры. В Большом зале Московской консерватории Рустем старался не пропускать ни одного концерта, особенно фортепианного. Незабываемые впечатления произвели выступления великих пианистов Я. Флиера, Г. Гинзбурга, К. Игумнова, Э. Гилельса. Остались в памяти концерты З. Кругликовой, Н. Шпиллер, Г. Нейгауза. Если не было концерта в Большом зале, он направлялся в Большой театр, где прослушал практически весь классический репертуар [Там же, с. 145].

К этому же времени относятся первые композиторские опыты. Как вспоминал Р. Яхин, как-то в класс к А. Г. Руббаху зашел композитор и педагог Московской консерватории Г. И. Литинский (1901–1985) и шутя предложил Рустему написать какую-нибудь пьесу для скрипки. Это первое произведение определило дальнейшую судьбу Р. Яхина: Г. И. Литинский рекомендовал серьезно заниматься композицией и сам дал ему первые наставления.

После окончания музыкального училища в 1941 году Р. Яхин успешно сдал вступительные экзамены в Московскую государственную консерваторию им. П. И. Чайковского. Но началась Великая Отечественная война. Из-за болезни Р. Яхин возвратился в Казань, где некоторое время проработал пианистом-концертмейстером Татарского радиокомитета.

В этот период произошла знаменательная встреча с выдающимся татарским композитором Н. Г. Жигановым (1911–1988), которому Яхин показал свои фортепианные вариации на татарскую народную тему «Яз да була» («И весной, и осенью») (к сожалению, ноты утеряны). Назиб Гаязович одобрил и поддержал начинающего композитора, сам стал с ним заниматься.

В 1942 году был призван в армию, служил стрелком в зенитно-артиллерийском полку. Несмотря на трудности военных лет, он продолжал сочинять музыку. Патриотические песни, среди которых «Песня о Москве», «Песня о Ленинграде», «Песня зенитчиков» и др., исполнялись Ансамблем песни и пляски ПВО Московского военного округа. В 1945 году Р. Яхин был награжден медалями «За победу над Геманией» и «За оборону Москвы».

После окончания войны Рустем Яхин продолжил учебу в Московской консерватории. Его учителями по композиции стали профессор В. А. Белый (1904–1983) и профессор Ю. А. Шапорин (1887–1966), как пианист обучался в классе В. М. Эпштейна (1908–1988).

Р. Яхин так описывал свои занятия: «Я был несколько странный студент – не любил показывать эскизы, наброски. приносил сразу готовые сочинения. В. А. Белый, у которого я занимался в то время, был интеллигентным, в высшей степени творческим человеком. Он почти не вмешивался в мои сочинения, лишь изредка тактично указывал на просчеты и недостатки. Ю. А. Шапорин был человеком более активного темперамента. Художник большого эпического дарования, он пытался меня как-то укрупнить, сделать более масштабным» [Там же, с. 146].

Как отмечают исследователи, в произведениях, созданных на начальном этапе, чувствовалось прекрасное владение Яхиным академической техникой композиторского письма, уже тогда обозначились главные стилевые приоритеты композитора. Многое из написанного Яхиным в студенческие годы и сейчас сохраняет свою ценность, являясь примером удачных поисков в создании своего почерка и стиля. Таковы Сюита для фортепиано (1948), Поэма для скрипки и фортепиано (1948), Соната для фортепиано (1949), Соната для скрипки и фортепиано (1949), ранние романсы на слова А. Ерикеева «Тургай» («Жаворонок»), «Кил, чибәрем» («Тебя желанней нет»), а также ряд обработок татарских народных песен. Из произведений крупных форм выделяется двухчастная кантата «Урал» для хора, солиста и симфонического оркестра на стихи К. Даяна (1949). Дипломной работой по окончании Московской консерватории в 1950 году стала первая часть Концерта для фортепиано с оркестром [Виноградов, с. 17]. Вернувшись после завершения учебы в родную Казань, композитор пишет вторую и третью части концерта.

Концерт для фортепиано с оркестром Р. Яхина, хотя и является наиболее ранним сочинением композитора, стал значительным достижением татарской инструментальной музыки 1950-х годов. В сезон 1950/1951 гг. Концерт был несколько раз исполнен в Москве и Казани, сочинение вызвало широкий резонанс у публики.

Это был первый в татарской музыке концерт для фортепиано с оркестром, который до настоящего времени остается самым известным, исполняемым и непревзойденным произведением татарского музыкального искусства в этом жанре. Его структура соответствует основной модели классико-романтического инструментального концерта, предполагающей первую часть в сонатной форме, вторую часть – медленную лирическую и быстрый виртуозный финал.

Замысел концерта родился в 1949 году. Композитор долго искал главную тему, мучился в творческом поиске. И вот однажды, идя по улице, он вдруг обратил внимание на букву «М» московского метрополитена Киевского вокзала, и неожиданно зазвучала тема, которая и стала потом главной темой первой части. Это был радостный момент! Р. Яхин говорил: «Родилась тема широкого дыхания, а широту и бесконечность течения, как я уже говорил, ценю больше всего. В концерте я стремился к этой бесконечной связанности, когда одна тема переходит в другую и образует мелодическую цепочку без швов и искусственных связок. В этом смысле недосягаемый образец – музыка Шопена» [Гурарий, с. 148].

Музыка концерта Яхина, глубоко уходящая в интонационную почву родного народно-национального мелоса, пленяет своей свежестью, искренностью, богатством эмоционально-образных нюансов и мастерством, что свидетельствует о плодотворности намечаемого здесь композитором нового синтеза, своеобразно сплавляющего стилистику пентатонического в своей основе мелоса с классико-романтическими художественными традициями концертного жанра [Гиршман, Хайруллина, Абдуллин, с. 320].

Критики часто указывали, что наибольшее воздействие на Р. Яхина как композитора оказало творчество С. В. Рахманинова. В частности, в фортепианном Концерте музыковеды замечают следование Яхина стилистическим традициям русского классического концерта и концертно-симфонической стилистике Рахманинова [Виноградов, с. 18]. Сам Яхин старался спокойно относиться к их мнению, говоря, что на его становление также повлияла музыка и других любимых композиторов – Чайковского, Шопена, Листа, Грига, Мендельсона [Гурарий, с. 148].

Но на самом деле он был очень чувствительным, ранимым, человеком с тонкой и хрупкой нервной организацией. Поэтому достаточно тяжело переживал необоснованную критику и непонимание его творчества [Рустем Яхин, 2004, с. 137].

С 1950 по 1952 годы Яхин преподавал композицию в Казанской консерватории. В числе его учеников были Бату Мулюков, Борис Трубин, Федор Васильев, ставшие впоследствии известными композиторами.

Б. Н. Трубин вспоминал о Яхине-педагоге как добром, терпеливом, интеллигентном, скромном и чутком человеке, который в полной мере проявил эти качества в преподавании: «Его уроки были уроками любви и восхищения природой, человеком, искусством. Стремление понять своего ученика изнутри, почувствовать окружающий его мир умом и сердцем, угадать качества, развивая которые ученик может приобрести самое необходимое в своем творчестве – все это было определяющим в педагогике Яхина» [Там же, с. 90].

Ф. С. Васильев, выдающийся чувашский композитор, автор оперы «Шывармань» («Водяная мельница»), с премьерой которой 22 мая 1960 года родился музыкальный театр Чувашии, называл Яхина «первоклассным музыкальным ювелиром». Говоря о педагогическом воздействии своего учителя, отмечал, что Яхин давал только советы, рекомендации, учил аналитическому подходу к процессу сочинения музыки, подчеркивая, что надо много думать, чтобы найти свой истинный путь [Там же, с. 94].

В последующие годы Р. Яхин полностью отдался композиторской и исполнительской деятельности, жизнь сосредоточилась на сочинении музыки и на концертных выступлениях. Все свое время он посвящал творчеству, из-под пера композитора рождались замечательные романсы и песни, инструментальные произведения. Прекрасная музыка Яхина всегда находила широкий отклик у слушателей, и уже в молодые годы он становится одним из ведущих татарских композиторов.

Талант Р. Яхина как композитора сочетался с талантом Яхина-пианиста. Он был прекрас-

ным исполнителем, на концертах слушатели могли восхищаться необыкновенно изящным и мягким фортепианным звуком, одухотворенной и поэтичной манерой игры. Яхин производил неизгладимое впечатление как интерпретатор своих сочинений. Присутствующим в зале казалось, что они слышат его доверительную, откровенную речь. В исполнительской интонации проявлялся весь Р. Яхин – человек застенчивый, скромный, лишенный всяческой амбициозности. Потрясала теплота звука, тончайшая палитра звуковых градаций. Яхину, как исполнителю романтического типа, был исключительно подвластен гибкий процесс развертывания музыкального произведения во времени. Неуловимость и многообразие его агогики несли в себе тайну даже для искушенных в пианизме музыкантов [Спиридонова, с. 112–113].

Пьесы для фортепиано занимают особое место в творчестве Р. Яхина – признанного мастера камерно-инструментальной музыки. Сочинения в таких жанрах, как вальс, ноктюрн, музыкальный момент, юмореска, программная миниатюра и др., получили самобытное воплощение в условиях интонационной среды татарской музыки и эстетических установок второй половины XX века.

Большое внимание композитора сосредоточено на жанре инструментальной миниатюры, он пишет целый ряд разнохарактерных пьес, иногда объединенных в циклы. Например, весьма популярный фортепианный цикл «Җәйге кичләр» («Летние вечера») (1969) включает десять лирических пьес: «В деревне», «Колыбельная», «Песня», «Забавный танец», «Музыкальный момент», «Скерцино», «Ноктюрн», «Родные поля», «Поэтическая картинка», «Рондо» («На празднике»). Прекрасная музыка цикла, а также фортепианные пьесы «Вальс», «Вальс-экспромт», «Шествие», «Юмореска», «Размышление», «Токката», прелюдии часто звучат со сцены, входят в репертуар известных пианистов, используются в педагогическом репертуаре. Сохранились аудиозаписи этих произведений в исполнении самого композитора.

Богатый мелодический дар и изысканный гармонический слух Яхина проявились не только в инструментальном, но и в вокальном творчестве. Яхинский стиль, ломавший стереотипы в национальном ладовом мышлении, оказал существенное влияние на развитие татарской вокальной музыки. Композитор сотворил целый обновленный музыкальный мир, открывший новому поколению слушателей путь к диатонике, тем самым внеся реальный вклад в процесс сближения культур Востока и Запада [Монасыпов, с. 145–146].

Р. Яхина называют основоположником татарского романса – композитор создал более 400 вокальных сочинений, необычайно разнообразных в жанровом и стилистическом отношении, охватывающих все сферы и проявления чувств человеческой души: это и любовная лирика, и патриотические, героико-драматические произведения, шуточные песни, лирико-философские, лирико-психологические, лирико-драматические романсы. Новым явлением в татарской музыке стали вокальные циклы Яхина, которые расширили ее стилевой и образный диапазон.

Романс в понимании Яхина – это «возвышенность образного строя, приподнятость высказывания, отточенность мелодического рисунка, разнообразная ритмика, развитая фортепианная партия. Форма может быть самой разной. Татарская музыка внесла в этот жанр стилистическую пентатонную окраску. В смысле содержания – элемент особой поэтической содержательности, утонченности» [Гурарий, с. 147].

Широко известны такие романсы и песни, как «Кем белер кадереңне» («Песня любви»), «Шагыйрь» («Поэт») на стихи Г. Тукая, «Дулкыннар» («Волны, волны») на стихи М. Джалиля, «Күңелемдә яз» («В душе весна») на стихи Г. Насретдинова, «Синең өчен» («Для тебя») на стихи А. Ерикея, «Онытa алмыйм» («Забыть не в силах»), «Күзләрем тик сине эзлиләр» («Глаза мои ищут только тебя») на стихи М. Нугмана, «Китмә, сандугач» («Не улетай, соловей») на стихи Г. Зайнашевой, «Ышанам» («Верю») на стихи Л. Айтуганова, а также песня, ставшая поистине народной – «Керим әле урманнарга» («Войду я в лес») на стихи Г. Мухамметшина.

В 1951 году Яхин создает вокальный цикл «В Моабитском застенке» на стихи Мусы Джалиля для баса и фортепиано, состоящий из пяти частей: «Җырларым» («Песни мои»), «Тик булса иде ирек» («Лишь бы волюшка была»), «Үткәндә кичергән» («Счастья не вернуть»), «Соңгы җыр» («Последняя песня»), «Катыйльгә» («Палачу). Это было одно из первых обращений татарских композиторов к творчеству поэта-героя.

Глубоко символично, что созданная еще в 1967 году патриотическая песня о родном крае

«Туган ягым» Р. Яхина – человека большого внутреннего благородства и чистоты, была утверждена в 1993 году государственным гимном Республики Татарстан.

В вокальной музыке Яхин отталкивался от текста, крайне ответственно относился к словам, порой решающим моментом при выборе стихов выступали первые строки. Он пытался найти словам музыкальный эквивалент, звуковую атмосферу поэтического текста. Никогда не позволял себе «корявостей и шероховатостей» в синтезе слова и музыки, добивался такого строения музыкальной фразы, чтобы не нарушить смысловых акцентов как текста в целом, так и отдельных слов. Иногда, с согласия поэтов, вносил свои коррективы для большей выразительности [Рустем Яхин, 2004, с. 136].

Круг авторов, к которым обращался композитор, достаточно широк. Создавая романсы и песни на стихи многих татарских поэтов, среди которых Г. Тукай, М. Джалиль, С. Хаким, М. Нугман, А. Ерикееев, Н. Арсланов, Н. Даули, Р. Файзуллин, Р. Харис, Г. Зайнашева и мн. др., русских авторов, а также два романса на сонеты В. Шекспира, Р. Яхин всегда находил очень верные, яркие художественные средства музыкального претворения поэтического текста.

Большая многолетняя дружба связывала Р. Яхина и поэта М. Нугмана. По словам современников, это были два абсолютно противоположных человека, с полным несходством темпераментов, разных, но одинаково одержимых творчеством. Благодаря их обоюдным усилиям, появились на свет такие шедевры, как «Онытa алмыйм» («Забыть не в силах»), «Киек казлар» («Гуси дикие летят»), «Ак җилкән» («Белый парус»), «Каеннар шаулый» («Шумят березы»), «Бөдрә таллар» («Кудрявые ивы»), «Әниләр» («Наши матери») и многие другие.

В поиске мелодических интонаций своих романсов композитор во многом шел от импровизационного начала, от «фортепианного своего происхождения». Главным для него являлось не потерять бесконечного течения музыкальной мысли, искренней последовательности в развитии музыкального материала [Гурарий, с. 148]. Органист и пианист, ректор Казанской консерватории (с 1988 по 2021 гг.), профессор Р. К. Абдуллин, вспоминая свое участие в авторских концертах Р. Яхина в Казани, Москве, в зарубежных гастролях с исполнением фортепианных пьес и аккомпанементов в вокальных сочинениях, отмечает, что пианисты, играющие аккомпанемент в его романсах, знают, насколько сложна и выразительна фортепианная партия, позволяющая использовать все возможности инструмента. Изумительные по красоте и лаконичности мелодии, написанные рукой виртуоза, без сомнения, возвышают текст романса, аранжированы роскошной фортепианной фактурой, отражающей исполнительский масштаб Яхина-пианиста [Рустем Яхин, 2002, с. 4].

Многие романсы и песни Р. Яхина переведены на русский язык. Композитор очень тщательно относился к переводам, так как это должен быть ритмически точный поэтический текст, который можно было бы спеть, не меняя ни одной ноты, ни одной музыкальной фразы, и при этом постараться передать слушателю не только поэтическую образность стихотворных строк, но и то живое чувство, которое рождает переводимая песня в сердце слушавшего ее в подлиннике [Рустем Яхин, 2004, с. 123]. Долгие годы продолжалось сотрудничество Яхина с московской поэтессой М. Лаписовой, ей он доверял переводы стихов М. Джалиля и других татарских поэтов. Русские переводы текстов многих романсов Яхина осуществляли И. Оленина, Л. Шер и др.

Наряду с композиторской деятельностью Яхин много выступал с концертами, где исполнял как собственные произведения, так и сочинения русских и зарубежных классиков. Незабываемые впечатления оставили виртуозные авторские исполнения фортепианного концерта. Подлинным артистизмом, необыкновенным изяществом, точностью отличались его исполнения собственных фортепианных миниатюр. В качестве солиста Р. Яхин выступал с такими дирижерами, как Н. Факторович, А. Стасевич, Н. Рахлин, Г. Столяров, Г. Рождественский, Ф. Мансуров [Звуковое пространство, с. 162].

Кроме того, Р. Яхин был прекрасным аккомпаниатором. Сам он очень трепетно, с теплотой и благодарностью относился к музыкантам, исполняющим его произведения. Яхин говорил, что исполнитель – второй родитель музыки. Исключительная по своей значимости фигура. Творец. Он должен уметь строить на основе нотного текста свое прочтение музыки. Для этого нужно обладать эрудицией во всех областях музыкальной культуры. Чем выше мастерство, тем глубже проникновение исполнителя в замысел композитора [Гурарий, с. 152].

Творческая судьба композитора была тесно связана со многими исполнителями. В плодо-

творном содружестве рождались интересные интерпретации романсов, песен, инструментальных произведений. Композитор ценил в исполнителях задушевность, тонкость, мягкость, если этого требовало содержание романсов, но главное – профессионализм.

Зная особенности каждого из певцов, первых исполнителей вокальных произведений Р. Яхин обычно находил сам. Так, знаменитый романс «Китмә, сандугач» («Не улетай, соловей») он предложил выдающемуся татарскому певцу Ильгаму Шакирову, мастерски владеющему феноменальной исполнительской традицией «моң».

Более тридцати лет творческой дружбы композитора и певицы Муниры Булатовой оставили значительный след в истории татарской музыкальной культуры. Многие романсы были написаны специально для ее чистого голоса грудного тембра, обладающего богатством инструментального звучания, которым всегда восхищался Яхин. Программки и дневники сохранили более ста яхинских романсов, спетых Булатовой, для большинства она стала первой исполнительницей. Романсы «Күңелем синдә» («Душа моя в тебе») на слова М. Нугмана и «Күңелем өзелгән минутларда» («В минуты трудные») на слова А. Ерикеева посвящены Мунире Булатовой. Романсы «Дулкыннар», «Киек казлар» в памяти слушателей неразрывно связаны с ее интерпретацией [Сайфуллина, с. 85–86].

В ансамбле с Яхиным выступали певцы и певицы М. Рахманкулова, М. Булатова, И. Шакиров, В. Шарипова, З. Хисматуллина, А. Аббасов, Х. Бигичев, Э. Залялетдинов, З. Сунгатуллина, Р. Ибрагимова, В. Гизатуллина, Н. Теркулова, А. Загидуллина, скрипачи М. Ахметов, Ш. Монасыпов и многие другие артисты Татарстана, а также известные по всей стране крупные исполнители А. Кривченя, Е. Серкебаев, Х. Ахтямова, З. Шихмурзаева.

В 1987 году в Татарском государственном академическом театре оперы и балета им. М. Джалиля был поставлен балет «Фидаи», на основе музыки различных произведений Рустема Яхина.

До последних дней музыка для Рустема Яхина оставалась главным делом его жизни. Композитора не стало 23 ноября 1993 года.

Р. Яхин на протяжении всей жизни руководствовался только голосом своего музыкального таланта. Начисто лишенный суетного тщеславия, он никогда не стремился демонстративно соответствовать «духу времени». В своем творчестве Р. Яхин ориентировался не на «время», а на человека, поэтому его музыка легко перешагнула через границу столетий [Дулат-Алеев, с. 13].

И сегодня музыка Р. Яхина играет особую роль в культурной жизни республики, известна как в России, так и за рубежом. Произведения пользуются большой популярностью, часто звучат со сцены, широко представлены в нотных изданиях, аудио- и видеозаписях, постоянно используются в концертном и педагогическом репертуаре, включаются в конкурсные программы.

Творчество Р. Яхина с самого начала привлекало внимание исследователей, музыковедов, ученых, критиков. В разные годы были опубликованы многочисленные статьи, изданы книги, посвященные музыке, творческому стилю и наследию композитора. Казанская государственная консерватория им. Н. Жиганова выпустила сборники статей, где современники выдающегося татарского композитора – музыканты, певцы, поэты, его друзья и родственники – рассказывают о детстве и юности, о встречах с ним и творческом содружестве. Эти книги дают богатый фактический материал не только о жизни и различных гранях уникального дарования Р. Яхина, но и о важном этапе становления и развития татарской профессиональной музыки.

За огромный вклад в развитие музыкального искусства творческая деятельность Рустема Яхина неоднократно отмечалась государственными наградами. Ему присвоены почетные звания заслуженного деятеля искусств Татарской АССР (1964), РСФСР (1970), народного артиста РСФСР (1981), СССР (1986), за ряд песен и романсов в 1959 году присуждена Государственная премия ТАССР им. Г. Тукая. Композитор награжден орденами «Знак Почета» (1957), Трудового Красного Знамени (1971), медалями. В разные годы Рустем Яхин избирался членом правления Союза композиторов Татарстана, РСФСР, СССР.

Имя Рустема Яхина, как автора музыки государственного гимна Республики Татарстан, увековечено Законом Республики Татарстан «О государственных символах Республики Татарстан». В столице Республики в честь Рустема Яхина названа улица, установлена мемориальная доска на доме № 7 по ул. Татарстан, где композитор провел последние годы жизни. В Казани его имя присвоено Детской музыкаль-

ной школе № 3, с 2003 года проводится конкурс камерных певцов и концертмейстеров имени Рустема Яхина. Напротив Казанской консерватории выдающемуся композитору установлен памятник.

Несмотря на смену эпох и вкусов, интерес к музыке Рустема Яхина не ослабевает, она продолжает воздействовать на слушателей, влиять на формирование музыкального вкуса новых поколений.

Литература

Виноградов Ю. В. О Рустеме Яхине и его творчестве // Рустем Яхин: Стиль творчества: Сб. науч. ст. / Сост. и науч. ред. В. Р. Дулат-Алеев. Казанская консерватория. Казань, 2002. С. 16–25.

Гиршман Я. М., Хайруллина З. Ш., Абдуллин А. Х. Очерки по истории татарской музыки / сост. А. А. Абдуллина. Казань: ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова, 2018. 376 с.: 4 л. ил. (серия «Из коллекции „Мирасханә“»).

Гурарий С. И. Диалоги о татарской музыке. Казань: Татарское книжное издательство, 1984. 154 с.

Дулат-Алеев В. Р. К исторической оценке творчества Рустема Яхина // Рустем Яхин: Стиль творчества: Сб. науч. ст. / Сост. и науч. ред. В. Р. Дулат-Алеев. Казанская консерватория. Казань, 2002. С. 6–15.

Звуковое пространство композиторов Татарстана. Очерки. Интервью. Воспоминания / сост. Р. Г. Усеинова, М. П. Файзулаева; общая редакция М. П. Файзулаевой. Казань, 2014. 287 с.

Композиторы Татарстана. Москва: Композитор, 2009. 260 с.

Монасыпов Ш. Х. Портреты выдающихся деятелей искусств Татарстана (в духовно-научном освещении) / Казан. гос. консерватория. Казань, 2014. 320 с.

Рустем Яхин в воспоминаниях современников. 2-е изд., доп. / Сост.-ред. Ф.И. Хасанова; Казанская консерватория. Казань, 2004. 296 с.

Рустем Яхин: Стиль творчества: Сб. науч. ст. / Сост. и науч. ред. В.Р. Дулат-Алеев. Казанская консерватория. Казань, 2002. 152 с.

Сайфуллина Г.Р. Счастье сцены. Личность и судьба Муниры Булатовой. Казань, 1995. 152 с.

Спиридонова В.М. Авторские исполнительские указания в фортепианных произведениях Рустема Яхина // Рустем Яхин: Стиль творчества: Сб. науч. ст. / Сост. и науч. ред. В. Р. Дулат-Алеев. Казанская консерватория. Казань, 2002. С. 111–127.

DOI: 10.26907/2311-2042-2021-17-2-184-189

SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL WORK OF ALBERT YAKHIN

Ayrat Faikovich Yusupov,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
faikovich@mail.ru.

Yakhin Albert Gatufovich (1931 – 2010) was a scientist, Candidate of Philology, methodologist, member of the Union of Writers of the USSR (1977), journalist, Honored Worker of Culture of the RSFSR (1973). Albert Yakhin was born on November 8, 1931, in the village of Arsk, the Arsk district of the Republic of Tatarstan. In 1949, he left the Tymytyk secondary school of the Aznakayevsky district, the TASSR. In 1949-1954, he studied at the Department of the Tatar Language and Literature of Kazan State University named after V. I. Ulyanov-Lenin. After graduating from the university in 1954-1956, he worked as a deputy director of academic affairs at the Tymytyk secondary school of the Aznakayevsky district. In 1956-1959, he completed a post-graduate course. In 1964, he presented his Ph.D. thesis “Shamil Usmanov’s Work”. In 1959-1975, A. Yakhin worked in the editorial office of the satirical magazine “Chayan”: in 1959-1968. he was an executive secretary, in 1968-1975 - the editor-in-chief of the journal.

In 1975-2004, A. Yakhin

Яхин Альберт Гатуф улы (1931 – 2010) – әдәбият галиме, филология фәннәре кандидаты, методист, СССР Язучылар берлеге әгъзасы (1977), журналист, РСФСРның атказанган мәдәният хезмәткәре (1973). Альберт Гатуф улы Яхин 1931 елның 8 ноябрендә Татарстан Республикасының Арча районы Арча поселогында хезмәткәр гаиләсендә туа. 1949 елда Азнакай районы Тымытык урта мәктәбен тәмамлап, 1949-1954 елларда В.И. Ульянов-Ленин исемендәге Казан дәүләт университетының татар теле һәм әдәбияты бүлегендә белем ала. 1954-1956 елларда Азнакай районы Тымытык урта мәктәбендә уку-укыту эшләре буенча директор урынбасары булып эшли. 1956-1959 елларда В.И. Ульянов-Ленин исемендәге Казан дәүләт университетының татар әдәбияты кафедрасы каршындагы аспирантурада белем ала. 1964 елда «Шамил Усманов иҗаты» дигән темага кандидатлык диссертациясен яклый. 1959-1975 еллар аралыгында А. Яхин «Чаян» журналы редакциясендә хезмәт

Яхин Альберт Гатуфович (1931–2010) – ученый, кандидат филологических наук, методист, член Союза писателей СССР (1977), журналист, заслуженный деятель культуры РСФСР (1973). Альберт Гатуфович Яхин родился 8 ноября 1931 года в поселке Арск Арского района Республики Татарстан. В 1949 году окончил Тымытыкскую среднюю школу Азнакаевского района ТАССР. В 1949–1954 гг. учился на отделении татарского языка и литературы Казанского государственного университета имени В. И. Ульянова-Ленина. После окончания вуза в 1954–1956 гг. работал заместителем директора по учебной работе в Тымытыкской средней школе Азнакаевского района. В 1956–1959 гг. учился в аспирантуре. В 1964 году защитил кандидатскую диссертацию на тему «Творчество Шамиля Усманова». В 1959–1975 гг. А. Яхин работал в редакции сатирического журнала «Чаян»: в 1959–1968 гг. был ответственным секретарем, в 1968–1975 – главным редактором журнала.

В 1975–2004 гг. А. Г. Яхин вел научно-педагогическую работу в

conducted scientific and pedagogical work at Kazan State University. 1975-1981, he headed the Department of Tatar Literature at Kazan State University named after V. I. Ulyanov-Lenin. In 1981-1990, A. Yakhin continued to work at the same department as a teacher, from 1991 to 2004, he was an Associate Professor in the Department of Methods of Teaching the Tatar Language and Literature at Kazan State University named after V. I. Ulyanov-Lenin. From 1992, he developed an alternative curriculum, textbooks, and teaching aids on Tatar literature for grades 1-11 of Tatar schools.

куя: 1959-1968 елларда җаваплы сәркатип, 1968-1975 елларда баш мөхәррир вазифаларын башкара. 1975 елдан А. Яхин В.И. Ульянов-Ленин исемендәге Казан дәүләт университетына эшкә алына. 1981 елның февраленә кадәр тарих-филология факультетының татар әдәбияты кафедрасын җитәкли. 1981-1991 елларда хезмәт юлын шул ук кафедрада укытучы буларак дәвам итә, 1991-2004 елларда татар телен һәм әдәбиятын укыту методикасы кафедрасы доценты булып эшли, студентларга 1920-30 еллар татар әдәбияты курсыннан лекцияләр укый. Шушы еллар аралыгында ул татар мәктәпләренең 1 – 11 сыйныфлары өчен структур методка нигезләнгән яңа буын, альтернатив дәреслекләр эшли һәм апробацияли. 2004 елдан А. Яхин лаеклы ялга китә һәм гомеренең соңгы көннәренә кадәр методик эшчәнлеген дәвам иттерә.

Казанском государственном университете. С 1975 по 1981 гг. возглавлял кафедру татарской литературы Казанского государственного университета имени В. И. Ульянова-Ленина. В 1981–1990 гг. А. Г. Яхин продолжал работу на той же кафедре преподавателем, с 1991 по 2004 – доцентом кафедры методики преподавания татарского языка и литературы Казанского государственного университета имени В. И. Ульянова-Ленина. Начиная с 1992 года разработал альтернативную программу, учебники и методические пособия по татарской литературе для 1–11 классов татарских школ.

Albert Gatufovich Yakhin (1931–2010) was a literary critic, Candidate of Philology, methodologist, member of the Union of Writers of the USSR, journalist, and Honored Worker of Culture of the RSFSR (1973). He made a great contribution to the development of literary studies, proposing the concept of a systematic study of the oral folklore genres and literary texts. He is known as a methodologist who, with his programs and textbooks, laid down new paths in the field of national methodology, created his methodological school.

Albert Yakhin was born into the family of a civil servant in the village of Arsk, the Arsky District of the Republic of Tatarstan on November 8, 1931. The family moved to Aznakaevo, where, in 1949, he finished the Tumutuk secondary school. In the same year, he entered Kazan State University named after V. I. Ulyanov-Lenin, the Department of the Tatar Language and Literature. After receiving higher education, he returned to work at the Tumutuk secondary school, where he had studied before, and for two years worked as a deputy director of academic affairs. However, the craving for scientific research led A. Yakhin back to the university: in the period of 1956–1959, he studied in the graduate school at the Department of Tatar Literature of Kazan State University. In the same years, his scientific articles and publications began to appear in the Tatar media. He was known as a witty critic. After the post-graduate course, he began his professional career in journalism. In 1959, A. Yakhin joined the editorial board of "Chayan", the famous satirical magazine of the Republic of Tatarstan. In 1959–1968, he was its executive secretary; from 1968 to 1975, he worked as its editor-in-chief [Ədiplərebez, p. 725]. In 1973, for his work in the field of print media, A. Yakhin was awarded the honorary title of Honored Worker of Culture of the RSFSR. Even though he held important positions in the field of journalism, he did not stop scientific research and in 1964 he defended his Ph.D. thesis on the topic 'Shamil Usmanov's Work". Later, together with A. Gilyazev, he created the drama "Shamil Usmanov" (1966–1967). This play was staged in 1967 at the Tatar State Academic Theater named after G. Kamal and for many years it had a successful run and was highly appreciated by theater critics.

During this period, A. Yakhin was actively involved in writing, his witty satirical stories and feuilletons were published in the magazines "Chayan", "Crocodil" (in the Russian language), in the Bashkir magazine "Sanak" (Hayfork), in the collections "Kolke kua kila" ("Laughter is Catching Up"), "Kunelle sahna" ("A Funny Scene"). In

1975 his book “Ayttem isa kaittym” (“I Said”) and in 1978 “Polnii poriadok” (“Everything Is in Order”) were published. The fact that A. Yakhin was admitted to the Writers’ Union of the USSR in 1977 testifies to his recognition and appreciation as a writer.

In 1975, A. Yakhin was invited to work as the head of the Department of Tatar Literature at Kazan State University and headed this department until 1981. Since 1981, he switched completely to teaching and intensified scientific research. In 1990, the Department of Teaching Methods of the Tatar Language and Literature was created at the newly opened Faculty of Tatar Philology and Oriental Languages. In 1991, A. Yakhin moved to this department and until his retirement taught a course of the history of Tatar literature of the 1920s and 1930s and conducted special courses related to the analysis of literary works.

The scientist passed away on October 2, 2010, in Kazan.

In the 1960s, A. Yakhin was engaged in literary studies. His speeches, scientific articles, literary works, and works, related to the study of the genres of oral folk art, contributed to his reputation as an academic literary critic who had an original, conceptual view, a desire for new thinking. The theory of structuralism, which was actualized in those years, had a great influence on his scientific development. In the mid-1970s, at Kazan State University, J. Nigmatullina was at the head of the widespread structural-semiotic study of literature and art, continuing the research of the Tartu-Moscow semiotic school [Nigmatullina, p. 251]. A. Yakhin was involved in this work and organized his research in this direction on a conceptual basis. The scientist chose folklore as the main object of study and was looking for new ways to study it as a single system. He outlined the main results of these studies in his books “Opyt sistematicheskogo issledovaniia folklornykh zhanrov” (“Experience in the Systematic Study of Folklore Genres”) (1979) co-authored with M. Bakirov and “Opyt sistematicheskogo issledovaniia proizvedenii narodnogo tvorchestva” (“Experience in the Systematic Study of Works of Folk Art”) (1982) co-authored with M. Magdeev. These books were highly appreciated by the public and accepted as a novelty in the folklore studies.

After continuing his research on the study of oral folklore, A. Yakhin published the monograph “Sistema tatarskogo folklora” (“The System of Tatar Folklore”) in 1984. A. Yakhin was the first researcher of Tatar literary studies who considered Tatar folklore as a holistic system of the development and change, based on Yu. Lotman’s method of structural analysis. He made interesting conclusions on the study of oral folklore in conjunction with such sciences as the theory of literature, philosophy, sociology, aesthetics, and psychology. A. Yakhin introduced new ideas in Tatar literary studies. In the structure of the literary work, by separating the system and subsystem into vertical and horizontal levels, he concretizes the folklore genres of songs, riddles, proverbs and sayings, tales, etc. [Motigullina, Gainullina, p. 313]. In the second part of the monograph, he justifies his findings by analyzing specific folklore genres, which increases the practical significance of his work. This monograph by A. Yakhin remains relevant today for those studying the theory of folklore. He developed and improved his research in this direction in the books that were published later in the series “Khazina” (“Treasure”).

In the early 1990s, A. Yakhin expanded the range of his methodological research. The winds of change of those years put textbooks in Tatar literature on the agenda, changing their content. Feeling this need well, in 1911, A. Yakhin gathered like-minded people and began to prepare textbooks and teaching aids for grades 5–11 of secondary schools with the Tatar language of instruction. In 2003–2004, curricula and textbooks for primary grades were published. However, this program was not easy to implement in school practices due to the focus on the study of literary work and literature as a whole with a structural method in mind. This is evidenced by the fact that school curricula and textbooks were at the center of heated debate at that time. Being an open-minded scientist, he not only developed a curriculum and created textbooks based on it, but also personally tested his textbooks on the basis of the Shali school in the Pestrechinsky district. Alongside teaching at the university, he taught Tatar literature lessons at the Shali school using his textbooks and improving them in the learning process, only after that he offered them to be used at the regional level of the Republic of Tatarstan. For decades, A. Yakhin regularly conducted regional methodological seminars for teachers working in accordance with his curriculum.

The curriculum and textbooks, proposed by A. Yakhin, conceptually changed the teaching of Tatar literature: it was based on the development of students’ ability for independent logical thinking, the perception of a literary work as a single unit

and its structural and semiotic analysis. Owing to this, the student could perceive the literary work not as a text telling about some event, but as a perfectly logical, closely connected, multi-layered unit with internal components. It allowed having a fresh look, making it possible to realize that the author's thought was hidden in the depths like in an iceberg. The analysis was based on the principle of gradual increase of difficulty from simple to more complicated things, passing from the single writer's work to the literary period and the literary trend. In grades 5–6, students studied the theory of a literary work, mastered it through the analysis of individual works. In grades 7–8, theoretical knowledge that characterized literary works was mastered, providing the basis for studying works of individual writers, their ways of thinking, and their writing styles. In grades 9–11, concepts based on the estimation of literary periods were placed at the center of students' study, and the literary process was represented in its development and change. Thus, it was assumed that students would develop systematic, comprehensive knowledge about Tatar literature, and improve their skills of analyzing literary works. A. Yakhin created his own school in Tatar literary criticism and methodology, voiced new and original conceptual ideas.

References

Ediplarebez: biobibliografic beleshmalek (2009) [Our Writers: A Biobibliographic Reference]. Vol. 2. Comp. R. N. Dautov, R. F. Rakhmani. 735 p. Kazan, Tatar publishing house. (In Tatar)

Iakhin, A. (1975). *Ayttem isa kaittym: Satirik hikayalar ham akiyatlar* [I Said: Satirical Stories and Fairy Tales]. 192 p. Kazan, Tatar publishing house. (In Tatar)

Iakhin, A. (1978). *Polnyi poriadok: rasskazy* [Everything Is in Order: Stories]. 95 p. Kazan, Tatar publishing house. (In Russian)

Iakhin, A., Bakirov, M. (1979). *Folklor zhanrlaryn sistema itep tikshery tazhribase: (Mazaklar, baetlar)* [Experience of a Systematic Study of Folklore Genres: (Anecdotes, Tales)]. 198 p. Kazan, Kazan university. (In Tatar)

Iakhin, A., Mahdiev, M. (1982). *Xalyk izhaty asarlaren sistema itep tiksheru tazhribase (Makal, tabyshmak, zhyrlar)* [Experience of a Systematic Study of Works of Folk Art (Proverbs, Riddles, Songs)]. 112 p. Kazan, Kazan university. (In Tatar)

Iakhin, A. (1984). *Sistema tatarskogo folklora* [Tatar Folklore System]. 200 p. Kazan, Tatar publishing house. (In Russian)

Iakhin, A. (2003). *Adabiiat dareslare: Ukytuchylyr, iugary uku iortlary studentlary, ukuchylar ochen metodik kullanma* [Literature Lessons: A Methodological Guide for Teachers, University Students, School Students]. 157 p. Kazan, Magarif. (In Tatar)

Motigullina, A., Gainullina, G. (2016). *Vklad A. Iakhina v razvitie metodiki prepodavaniia tatarskoi literatury v shkole* [A. Yakhin's Contribution to the Development of Methods of Teaching Tatar Literature at School]. Philology and culture. No. 4 (46), pp. 311–317 (In Russian)

Nigmatullina, Yu. (2004). *Sistemno-kompleksnoe issledovanie khudozhestvennogo tvorchestva: istoriia nauchnogo napravleniia v Kazanskom universitete* [System-Integrated Study of Artistic Creativity: The History of the Scientific Trend at Kazan University]. 251 p. Kazan, Fən. (In Russian)

АЛЬБЕРТ ГАТУФ УЛЫ ЯХИННЫҢ ФӘННИ-МЕТОДИК ЭШЧӘНЛЕГЕ

Айрат Фаик улы Юсупов,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
faikovich@mail.ru.

Альберт Гатуф улы Яхин (1931 – 2010) – әдәбият галиме, филология фәннәре кандидаты, методист, СССР Язучылар берлеге әгъзасы, журналист, РСФСРның атказанган мәдәният хезмәткәре (1973). Ул халык авыз иҗаты жанрларын, әдәби текстны системалы тикшерү концепциясен тәкъдим итеп, әдәбият белеме фәнен үстерүгә зур өлеш керткән галим, татар әдәбиятыннан үзгә концепциягә корылган программа һәм дәреслекләре белән милли методика өлкәсендә яңа юллар салган, үзенең методик мәктәбен булдырган методист буларак билгеле.

Альберт Яхин 1931 елның 8 ноябрендә Татарстан Республикасының Арча районы Арча поселогында хезмәткәр гаиләсендә дөньяга килә. Гаилә Азнакай районына күченеп, 1949 елда ул әлеге районның Тымытык урта

мәктәбен тәмамлый. Шул ук елны В.И. Ульянов-Ленин исемендәге Казан дәүләт университетының татар теле һәм әдәбияты бүлегенә укырга керә. Югары белем алганнан соң, ул кабат үзе белем алган Тымытык урта мәктәбенә эшкә кайтып, ике ел уку-укыту эшләре буенча директор урынбасары булып эшли. Әмма фәнни эзләнүләргә омтылыш А. Яхинны кабат университет диварларына кайтара: 1956-1959 еллар аралыгында ул Казан дәүләт университетының татар әдәбияты кафедрасы каршындагы аспирантурада белем ала. Шул елларда ук фәнни мәкаләләр, язмалар белән республикакүләм матбугат чараларында чыгышлар ясый башлый, үткен фикерле тәнкыйтьче булып таныла. Аспирантурадан соң хезмәт юлын әүвәл журналистика белән бәйли. 1959 елда А. Яхин республиканың билгеле сатирик журналы «Чаян»га эшкә килә: 1959-1968 елларда аның җаваплы сәркатибе булып эшли, 1968 елдан 1975 елга кадәр баш мөхәррир вазифасын башкара [Әдипләребез, б. 725]. 1973 елда аның матбугат өлкәсендәге хезмәте РСФСРның атказанган мәдәният хезмәткәре дигән мактаулы исем белән бәяләнә. Журналистика өлкәсендә җаваплы вазифалар үтәсә дә, ул фәнни эзләнүләрен туктатмый, 1964 елда «Шамил Усманов иҗаты» дигән темага кандидатлык диссертациясен яклый. Соңрак А. Гыйләҗев белән берлектә «Шамил Усманов» (1966-1967) драмасын иҗат итә. Бу әсәр 1967 елда Г. Камал исемендәге Татар дәүләт академия театрында сәхнәгә куелып, озак еллар уңыш белән бара һәм театр тәнкыйтьчеләре тарафыннан югары бәя ала.

Шушы дәвердә А. Яхин язучылык эше белән дә актив шөгыльләнеп китә, аның үткен фикерле, көн кадагына суккан сатирик хикәяләре һәм фельетоннары «Чаян», рус телендәге «Крокодил», Башкортстанның «Сәнәк» журналларында, «Көлке куа килә», «Күңелле сәхнә» кебек күмәк җыентыкларда басыла. 1975 елда аның «Әйттем исә кайттым», 1978 елда «Полный порядок» китаплары укучыга килеп ирешә. 1977 елда СССР Язучылар берлегенә кабул ителүе дә әдип буларак танылуын һәм бәяләнүен дәлилли.

1975 елда А. Яхин Казан дәүләт университетына татар әдәбияты кафедрасы мөдире итеп эшкә чакырыла һәм 1981 елга кадәр шушы кафедра белән җитәкчелек итә. 1981 елдан тулысынча укыту эшенә күчә һәм фәнни юнәлештә эзләнүләрен активлаштыра. 1990 елда яңа гына ачылган татар филологиясе һәм көнчыгыш телләре факультетында татар телен һәм әдәбиятын укыту методикасы кафедрасы оештырыла. 1991 елда А. Яхин шул кафедрага күчеп, лаеклы ялга киткәнгә кадәр 1920-30 еллар татар әдәбияты тарихы курсын укыта, әдәби әсәр анализына бәйле махсус курслар эшли.

Галим 2010 елның 2 октябрендә Казанда вафат була.

А. Яхин әдәбият белеменә узган гасырның алтмышынчы елларында килә һәм халык авыз иҗаты жанрларын, әдәби әсәрне тикшерүгә мөнәсәбәтле чыгышлары, фәнни мәкаләләре, хезмәтләре белән үзен теоретик эзерлекле, беркемне дә кабатламаган оригиналь, концептуаль карашлы, яңача фикерләүгә омтылучы әдәбият галиме итеп таныта. Аның фәнни калыплашуына шул елларда актуальләшеп киткән структурализм теориясе зур йогынты ясый. 1970 еллар уртасында, Тарту-Мәскәү семиотик мәктәбе тикшеренүләрен дәвам итеп, Казан дәүләт университетында Й.Г. Нигъмәтуллина җитәкчелегендә әдәбиятны һәм сәнгатьне структур-семиотик өйрәнү юнәлеше киң колач җәя [Нигматуллина, б. 251]. Бу эшкә А. Яхин да җәлеп ителә һәм тикшеренүләрен шушы юнәлештәге концептуаль нигездә оештыра башлый. Галим төп өйрәнү объекты итеп, фольклорны сайлап ала һәм аны бербөтен система буларак өйрәнүнең яңа юлларын эзли. Әлеге эзләнүләренең төп нәтиҗәләрен ул М. Бакиров белән берлектә эшләгән «Фольклор жанрларын система итеп тикшерү тәҗрибәсе» (1979), М. Мәһдиев белән автордашлыкта чыккан «Халык иҗаты әсәрләрен система итеп тикшерү тәҗрибәсе» (1982) китапларында тәкъдим итә. Бу китаплар җәмәгатьчелек тарафыннан югары бәяләнә һәм фольклористика фәнендә яңа сүз буларак кабул ителә.

Халык авыз иҗатын өйрәнү юлындагы эзләнүләрен алга таба да дәвам итеп, 1984 елда А. Яхин «Система татарского фольклора» монографиясен бастыра. Галим татар әдәбият белемендә беренче тапкыр Ю.М. Лотман тәкъдим иткән структур анализ методы нигезендә татар фольклорын үсеш-үзгәрештәге бербөтен система буларак тикшереп чыга. Халык авыз иҗатын әдәбият нәзариясе, фәлсәфә, социология, эстетика, психология кебек фәннәр белән бәйләнештә өйрәнү аша кызыклы нәтиҗәләр ясый, татар әдәбият белеме өчен өр-яңа фикерләр тәкъдим итә. Система һәм подсистема бүленешенә, вертикаль һәм әсәр структурасындагы горизонталь дәрәҗәләргә таянып, җыр, табышмак, мәкаль һәм

әйтем, бәет һ.б. фольклор жанрларын, аларга хас үзенчәлекләрне теоретик аспектта төгәлләштерә [Мотигуллина, Гайнуллина, б. 313]. Монографиянең икенче өлешендә үз фикерләрен конкрет фольклор жанрларына анализ аша дәлилли, бу хезмәтнең гамәли әһәмиятен тагын да арттыра. А. Яхинның бу монографиясе бүген дә фольклор теориясен өйрәнү юлында актуаль булып кала. Үзенең бу юнәлештәге эзләнүләрен ул соңрак «Хәзинә» сериясендә дөнья күргән китапларда да үстерә, камилләштерә.

1990 еллар башында А. Яхин методик эзләнүләр спектрын киңәйтә. Шушы елларда башланып киткән үзгәреш җилләре татар әдәбияты дәреслекләрен, аларның эчтәлеген үзгәртүне көн тәртибенә куя. Шушы ихтыяҗны яхшы тойган А. Яхин 1991 елдан үз тирәсенә фикердәш укытучыларны туплап, татар телендә белем бирүче урта мәктәпләрнең 5-11 сыйныфлары өчен дәреслек, методик кулланмалар әзерләү эшенә керешеп китә. 2003-2004 елларда башлангыч сыйныфлар өчен дә укыту программасы һәм дәреслекләре дөнья күрә. Әмма альтернатив карашлы, әдәби әсәрне һәм, гомумән, әдәбиятны структур метод нигезендә өйрәнүгә йөз тоткан бу программа, дәреслекләрне мәктәп практикасына кертеп җибәрү җиңелләрдән булмый. Программа һәм дәреслекләрнең ул вакытта кызу бәхәсләр үзәгенә әверелүе үзе үк шуны дәлилли. Ачык фикерле галим программа эшләү һәм шуңа таянган дәреслекләр язу белән генә чикләнми, Питрәч районы Шәле мәктәбе базасында үз дәреслекләрен шәхсән үзе апробацияли дә. Университетта укыту белән параллель рәвештә үз дәреслекләре нигезендә Шәле мәктәбендә татар әдәбияты дәресләрен алып бара, укыту барышында аларны камилләштерә, шуннан соң гына республика күләмендә кулланылышка тәкъдим итә. Дистә еллар дәвамында А. Яхин программасы нигезендә эшләүче укытучылар белән даими төстә республикакүләм методик семинарлар оештыра.

А. Яхин тәкъдим иткән программа һәм дәреслекләр татар әдәбиятын укытуны концептуаль үзгәртә: ул укучының мөстәкыйль логик фикерләү сәләтен үстерүгә, әдәби әсәрне бербөтен берәмлек итеп кабул итүгә һәм аны структур-семиотик анализлауга корыла. Шуның аша укучы әдәби әсәрне ниндидер вакыйга сөйләнгән текст итеп түгел, камил төзелешкә ия, эчке компонентлары бер-берсенә тыгыз бәйләнгән, күпкатламлы берәмлек буларак кабул итә, аңа «яңа күз» белән карый башлый, автор фикеренең айсберг кебек тирәнгә яшеренгән икәнлегенә төшенә. Гадидән катлаулыга принцибы аша әдәби әсәрдән әдип иҗатын, аннан әдәби чорны һәм әдәби барышны анализлауга йөз тота. 5-6 сыйныфларда укучылар әдәби әсәргә кагылышлы теорияне өйрәнә, аны аерым әсәрләргә анализ аша үзләштерә. 7-8 сыйныфларда әдәби иҗатларны характерлаучы теоретик белем үзләштерелә башлый, шушы нигездә әдипләр иҗаты, теге яки бу әдипнең фикерләү юллары, язу стиле өйрәнелә, 9-11 сыйныфларда әдәби чорларны бәяләргә терәк булган төшенчәләр өйрәнү үзәгенә куела һәм әдәби барыш үсеш-үзгәрештә тәкъдим ителә. Шул рәвешле укучыларда татар әдәбияты хакында системалы, комплекслы белем формалаштыру күздә тотыла, әдәби әсәрне анализлау күнекмәләре камилләшә. Әнә шулай А. Яхин татар әдәбият белемендә һәм методикасында үз мәктәбен булдыра, яңа һәм үзгә концептуаль фикерләрне яңгырата.

Әдәбият

Әдипләребез: Библиографик белешмәлек: 2 томда: Т.2 / төз. Р.Н.Даутов, Р.Н.Рахмани. Казан: Татар. кит. нәшр., 2009. 735 б.

Мотигуллина А.Р., Гайнуллина Г.Р. Вклад А. Яхина в развитие методики преподавания татарской литературы в школе // Филология и культура. Philology and culture. 2016. № 4 (46). С. 311-317

Нигматуллина Ю.Г. Системно-комплексное исследование художественного творчества: история научного направления в Казанском университете. Казань: Фэн, 2004. 251 с.

Яхин А. Әйттем исә кайттым: Сатирик хикәяләр һәм әкиятләр. Казан: Тат. кит. нәшр., 1975. 192 б.

Яхин А. Полный порядок: рассказы / Пер. с татар. С. Оффенгендена. Казань: Татар. кн. изд-во, 1978. 95 с.

Яхин А., Бакиров М. Фольклор жанрларын система итеп тикшерү тәҗрибәсе: (Мәзәкләр, бәетләр). Казан: Казан ун-ты нәшр., 1979. 198 б.

Яхин А., Мәһдиев М. «Халык иҗаты әсәрләрен система итеп тикшерү тәҗрибәсе» (Мәкаль, табышмак, җырлар). Казан: Казан ун-ты нәшр., 1982. 112 б.

Яхин А.Г. Система татарского фольклора. Казань: Тат. кн. изд-во, 1984. 200 с.

Яхин А.Г. Әдәбият дәресләре: Укытучылыр, югары уку йортлары студентлары, укучылар өчен методик кулланма. Казан: Мәгариф, 2003. 157 б.

DOI: 10.26907/2311-2042-2021-17-2-190-195

PROMINENT LINGUIST HISAMOVA FAGIMA

Alfiya Shavketovna Yusupova,
Kazan Federal University,
18 Kremlyovskaya Str., Kazan, 420008, Russian Federation,
alyusupova@yandex.ru.

Gulnaz Foatovna Gainullina,
Commission on the Preservation and Development of Tatar Language,
1 Svobody Square, Kazan, 420008, Russian Federation,
ggf@inbox.ru.

Khisamova Fagima Mirgalievna (1936–2018) was a linguist, Doctor of Philology (1995), professor (1998), member of the International Turkic Academy (1997), Honored Scientist of the Republic of Tatarstan, Honored Teacher of Tatarstan (1994), head of the Tatar language department in 1999-2004. She was the author of textbooks and teaching aids for educational organizations and a Labor Veteran (1986).

She devoted her research works to the history of the Tatar literary language, historical grammar, morphology of the modern Tatar language, history and spelling of the Tatar language, language and textology of Turkic written monuments.

Хисамова Фәһимә Миргали кызы (1936 - 2018) – тел галиме, филология фәннәре докторы (1995), профессор (1998), Халыкара төрки академиянең хакыйкый әгъзасы (1997), Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе, Татарстанның атказанган укытучысы (1994), 1999 – 2004 елларда татар теле кафедрасы мөдире; гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслекләр һәм уку әсбаплары авторы. Хезмәт ветераны (1986).

Гыйльми хезмәтләре татар әдәби теле тарихы, тарихи грамматика, хәзерге татар теле морфологиясе, татарларда язу тарихы һәм орфография, төрки язма истәлекләр теле һәм текстологиясе мәсьәләләрен тикшерүгә багышланган.

Хисамова Фагима Миргалеевна (1936–2018) – языковед, доктор филологических наук (1995), профессор (1998), действительный член Международной Тюркской академии (1997), заслуженный деятель науки Республики Татарстан, заслуженный учитель Татарстана (1994), заведующая кафедрой татарского языка в 1999–2004 гг.; автор учебников и учебных пособий для общеобразовательных организаций. Ветеран труда (1986).

Научные труды посвящены вопросам истории татарского литературного языка, исторической грамматики, морфологии современного татарского языка, истории и орфографии татарского языка, языка и текстологии тюркских письменных памятников.

Fagima Khisamova (Nigmatullina) was born on December 1, 1936 in the village of Karakalino, the Yutazinsky district. She went to a primary school there. In the post-war years, Fagima Khisamova worked as a teacher at the Karakalinskaya secondary school, she was a dili-

gent and conscientious teacher. In 1955–1960, she studied at the Department of Tatar Philology of Kazan State University. After graduating from the university, F. Khisamova worked as a teacher in schools in the Drozhzhanovskiy and Aznakayevskiy districts for seven years. During these years, she started a family with her groupmate Nurmukhamet Khisamov. They moved to Kazan where they both did their postgraduate studies. The future professor F. Khisamova completed her postgraduate course (1967–1970) under the guidance of Dilara Tumasheva, an outstanding Turkologist, the first doctor of science in Tatar philology, the first female dean of Kazan University and the first Tatar woman to achieve an academic title.

Fagima Khisamova was a prominent scientist who found her place in the Tatar language studies. In 1971, she completed her Ph.D. thesis on the topic "The participle in the modern Tatar literary language". The results of this research occupy a special place in the academic editions of "Tatar Grammar", published in the Tatar and Russian languages (1992, 2002, 2016). In 1995, F. Khisamova completed her doctoral dissertation on the topic "Features of the formation and use of the old Tatar official papers' style in the 16th–early 19th centuries". The work was highly appreciated by the scientific community.

The history of the language is one of the most complicated and important fields of language, which requires wide knowledge in different spheres. Research into this field means, first of all, considerable work with archival materials, written monuments, sources written in various scripts. Of particular interest in this respect is F. Khisamova's monograph "The Tatar Language in Eastern Diplomacy of Russia (the 16th–early 19th centuries)" (2012). As a result of her research on manuscripts and letters in Arabic script, stored in numerous archives, F. Khisamova became one of the first scholars to come to the conclusion that the Tatar language, as a diplomatic language in the Russian state, was in use for two or three centuries [1], and that in the Middle Volga and Ural regions, the Tatar language was the language of communication for different nationalities, also, the diplomatic relations of the Russian state with the Caucasus and the Middle East, Central Asia, and the countries of East Asia were conducted in the Tatar language. Noting the importance of the monograph, E. A. Grunina said: "The work's significance is not limited to the history of the Tatar literary language. This research is relevant in the studies of other Turkic languages that have a rich written tradition" [2].

In her interview to journalists in 2011, Fagima Khisamova said: "Our purpose is to study historical grammars and the changes our language has undergone from antiquity to the present day" [3]. It must be said that the scientist made a significant contribution to this scientific trend. In 2017, the book "Historical Grammar of the Tatar Language. Phonetics. Morphology" was published. It is important to note that this was the first fundamental work, reflecting the evolution of the Tatar sounds, parts of speech and grammatical categories in one monograph. In the first part of the monograph, the author, along with the issues of vocalism, consonantism, stress and sound changes in the Tatar language, clarifies the controversial aspects of a complex phenomenon called the transition of vowels in Turkic languages of the Volga region (chronological boundaries, the presence of regional specifics, reasons, attitudes to the substrate theory, etc.). The section "Morphonology' analyzes syllables, suffixes and their origin in the Tatar language on a scientific basis. In the section "Historical Morphology", the study of individual languages, belonging to the family of Turkic languages, primarily Tatar grammatical categories, is studied in relation to the reconstructed Turkic language, as well as reconstructed basic languages of various regional Turkic languages.

Despite the fact that the monograph is called "Historical Grammar of the Tatar Language", the work provides rich scientific information about the facts concerning the historical grammar of many other Turkic languages (Turkish, Chuvash, Yakut, Tuvan, Kyrgyz, Khakass, Altai, etc.), the language of the Turkic written monuments dating back to different periods; thus, the study of the evolution of the Tatar historical grammar is carried out in a comparative-historical way. In the work, the sources are presented both in the Latin script, adopted by the International Phonetic Association, and in the Cyrillic alphabet, which, in our opinion, is justified.

One of the branches of F. Khisamova's research is modern morphology of the Tatar language. In 2006, as a result of numerous studies, her textbook "Morphology of the Tatar Language" appeared. Academician M. Zakiev wrote about this work: "This will be the first textbook that reveals the morphological system of the Tatar language in a logical sequence" [4]. The work provides detailed scientific information about morphology, the object of its study being morphemics, word formation, parts of speech and their grammatical categories. The textbook carefully analyzes each

grammatical phenomenon, provides a variety of controversial views associated with a particular concept, which the author discusses expressing her own opinion. The work gives examples of questions and samples of morphological analysis to test knowledge. Thus, this work demonstrates the development of Fagima Khisamova's scientific and pedagogical experience. In 2015, the textbook was reissued.

F. Khisamova conducted scientific research in the area of the Tatar alphabet and spelling. Having scientifically substantiated the need for the Latin alphabet, she published the popular scientific work "The Tatar Language: Scientific Foundations of the Return to the Latin Alphabet" (2004) in Tatar and Russian.

Fagima Khisamova's career was associated with Kazan State University: first as an assistant, then as a senior teacher, an associate professor, from 1998 – a professor. From 1999 to 2004, Fagima Khisamova headed the department of the Tatar language. At the university, she lectured on Tatar morphology, history of the language, historical grammar, phonetics, held practical classes on the old Tatar language, textual studies of written monuments and linguistic features and had special courses with university students. Each of her lessons was a discovery of new knowledge. As a lecturer, she could be logical and consistent explaining complex and controversial theoretical materials, illustrating them with specific examples. These qualities of hers are reflected in her works.

The scientific and pedagogical activities of the scholar were connected with the development of various programs, university textbooks and teaching aids. F. Khisamova was the author of the works "Collection of Exercises on Tatar Morphology" (1973), "Modern Tatar Language. Morphology (a textbook for university students)" (1981) and "Phonetics of the Modern Tatar Language" (1981), she was also the editor of many educational programs.

Fagima Khisamova's methodological books for preschoolers and schoolchildren, educators and teachers found a worthy place among the scientific and pedagogical works. Her work "Children Study the Tatar Language. A Methodological Manual for Preschool Teachers" (co-author R. A. Burganova) (1994; 2005) has been a handbook for educators to this day.

F. Khisamova took part in the compilation of textbooks on the native language for educational organizations. The textbooks for Tatar children, studying in Russian schools, have been republished in co-authorship with F. Kharisov and Ch. Kharisova. In addition, the journal "Kazan utlary" ("Lights of Kazan") published a series of her articles "Lessons of the Tatar Language" in 1989–1990, which found their regular readers.

Numerous Ph. D. theses were completed under the scientific supervision of F. Khisamova. Currently, in various educational and research institutions, her students R. Yuzlukhametov (2002), G. Garipova (2003), R. Khurmatullina (2004), F. Mukhametshin (2007), V. Fakhrutdinova (2007), L. Sadykova (2010), M. Sakhunov (2010), L. Khisamova (2010) are doing research making a worthy contribution to the issues of the Tatar language studies.

Fagima Khisamova was a well-educated, cultured and deeply thinking person. The name and heritage of the scientist, who devoted herself to the study, development and preservation of the language, to education of students, occupies an honorable place not only in the history of the Tatar language, but also in the history of general Turkology.

References

Grunina, E. A. (2017). *Tsennyi vklad v izuchenie istorii tyurkskikh iazykov (retsenziia na knigu Khisamova F. M. Tatarskii iazyk v vostochnoi diplomatii Rossii (XVI – nachalo XIX vv.) 401 p. Kazan: Master-Lain, 1999)* [A Valuable Contribution to the Study of the History of Turkic Languages (review of F. M. Khisamova's book "The Tatar Language in Eastern Diplomacy of Russia". 401 p. Kazan: Master-Lain, 1999)]. Fəngə bagyshlangan gomer: Nurmөkhəmmət həm Fəhimə Khisamovlarnyң 80 iash'legenə. Tөzүche həm җavaply mөkhərrir E. I. Safina. 176 p. Kazan', ILLaA. (In Tatar)

Fəgimə Khisamova: "Khəzer telne өirənүdə funltsional'-tematik iunəleshkə kychy bik əhəmiiatle [Fəgimə Khisamova: "Now the transition to a function-al-thematic focus in language learning is very significant"]. URL: http://tatar-inform.tatar/news/tatarstan/2011/10/20/70212/ (accessed: 11.10. 2016). (In Tatar)

Khisamova, F. M. (2012). *Tatarskii iazyk v vostochnoi diplomatii Rossii (XVI – nachalo XIX vv.)* [The Tatar Language in Eastern Diplomacy of Russia (the 16th – early 19th centuries)]. 399 p. Kazan', Tatar.kit.nəshr. (In Tatar)

Zakiev, M. Z. (2006). *Kafedranyң bishenche mөdire* [The Fifth Head of the Department]. I gaziz tugan telem! 235 p. Kazan', KSU kit.nəshr. (In Tatar)

ТЕЛ ГАЛИМЕ ХИСАМОВА ФӘҺИМӘ МИРГАЛИЕВНА

Әлфия Шәүкәт кызы Юсупова,
Казан федераль университеты,
Россия, 420008, Казан ш., Кремль ур., 18 нче йорт,
alyusupova@yandex.ru.

Гөлназ Фоат кызы Гайнуллина,
Татарстан Республикасы Президенты каршындагы
Татар телен саклау һәм үстерү мәсьәләләре комиссиясе,
Россия, 420060, Казан ш., Ирек мәйданы, 1 нче йорт,
ggf@inbox.ru.

Фәһимә Хисамова (Нигъмәтуллина) 1936 елның 1 декабрендә Ютазы районының Кәрәкәшле авылында дөньяга килә. Башлангыч белемне туган авылы мәктәбендә ала. Сугыштан соңгы елларда Фәһимә Миргалиевна Кәрәкәшле мәктәбендә укытучы булып эшли, тырыш, намуслы мөгаллимә булып танылa. 1955–1960 елларда Казан дәүләт университетының татар филологиясе бүлегендә укый. Университетны тәмамлаганнан соң, Ф. Хисамова җиде ел дәвамында Чүпрәле һәм Азнакай районы мәктәпләрендә укытучы булып эшли. Шушы елларда ул үзенең курсташы Нурмөхәммәт Хисамов белән гаилә кора. Алар янәдән Казанга күчеп, икесе дә аспирантурага укырга керәләр. Булачак профессор Ф. Хисамова аспирантураны татар филологиясендә беренче фән докторы, Казан университетында беренче хатын-кыз деканы, татар хатын-кызларыннан иң беренче булып академик дәрәҗәсенә ирешкән күренекле тюрколог Диләрә Гариф кызы Тумашева җитәкчелегендә уза (1967–1970).

Фәһимә Миргалиевна Хисамова – беренче чиратта, татар тел белеме фәнендә үз урынын тапкан күренекле галим. Ул 1971 елда «Хәзерге татар әдәби телендә сыйфат фигыльләр» («Причастие в современном татарском литературном языке») дигән темага кандидатлык диссертациясе яклый. Әлеге тикшеренү нәтиҗәләре татар һәм рус телләрендә дөнья күргән “Татар грамматикасы” дип аталган академик басмаларда аерым бүлек буларак урын ала (1992, 2002, 2016). 1995 елда Ф. Хисамова «Иске татар рәсми эш кәгазьләре стиленең формалашуы һәм кулланылыш үзенчәлекләре (XVI йөз – XIX йөзнең беренче яртысы)» («Функционирование и развитие старотатарской деловой письменности XVI – I половины XIX вв.») дигән темага язылган докторлык диссертациясен яклый. Хезмәт фәнни җәмәгатьчелек тарафыннан югары бәяләнә.

Тел тарихы – тел гыйлемендә катлаулы, җаваплы, тикшеренүчедән һәр өлкәдә мәгълүматлы һәм тирән белемле булуны таләп итә торган юнәлешләрнең берсе. Бу тармакта фәнни эзләнүләр алып бару иң элек архив материаллары, язма истәлекләр, төрле графикада язылган чыганаклар белән эш итүне күз алдында тота. Бу нисбәттән Ф. Хисамованың «Татарский язык в восточной дипломатии России (XVI – начало XIX вв.)» (2012) дип аталган монографиясе игътибарга лаек. Күпсанлы архивларда гарәп графикасындагы ярлык, кульязма, хатларны табып, укып, аларның күчермәләрен алып тикшеренүләр үткәрү нәтиҗәсендә Ф. Хисамова беренчеләрдән булып татар теле рус дәүләтендә дипломатия теле буларак, ике-өч гасыр кулланылышта була дигән нәтиҗәгә килә [Хисамова, 399 б.], Урта Идел һәм Урал төбәкләрендә төрле милләттәге халыклар өчен татар теленең аралашу теле булуын, Россия дәүләтенең Кавказ һәм Якын Көнчыгыш, Урта Азия, Көнчыгыш Азия илләре белән дипломатик мөнәсәбәтләрнең татар телендә алып барылуын халыкка җиткерә. Монографиянең нәзари әһәмиятен билгеләп, Э.А. Грунина болай ди: “Хезмәтнең әһәмияте татар әдәби теле тарихы мәсьәләләре белән генә чикләнми, ул әлеге проблеманың бай язма традициягә ия булган башка төрки телләр материалында өйрәнелүе җәһәтеннән дә актуаль” [Грунина, 401 б.].

2011 елда журналистларга биргән бер интервьюсында Фәһимә Хисамова: “Безнең бурыч – телебез бик борынгыдан алып бүгенге көнгә кадәр нинди үзгәрешләр кичергәнлеген барлап, тарихи грамматиканы эшләү” – дигән иде. [Фәнгә..., 176 б.]. Әйтергә кирәк, галимә бу юнәлештә дә үзеннән саллы өлеш кертте. 2017 елда “Татар теленең тарихи грамматикасы. Фонетика. Морфология” дип аталган саллы китабы дөнья күрде. Шуны искәртү мөһим: бу

хезмәт – татар теленең авазлар системасының, сүз төркемнәре һәм грамматик категорияләренең эволюциясен бер монографиядә чагылдырган беренче фундаменталь хезмәт. Монографиянең беренче бүлегендә автор, татар телендәге вокализм, консонантизм, басым, аваз үзгәрешләре мәсьәләләре белән беррәттән, классик тюркология фәнендә Идел буендагы төрки телләрдә сузыклар күчеше дип аталган катлаулы күренешнең бәхәсле якларына да (хронологик чикләре, региональ үзенчәлек булу-булмавы, табигате, сәбәпләре, субстрат теориясенә мөнәсәбәте һ.б.) ачыклык кертә. “Морфонология” бүлегендә татар телендәге иҗек калыплары, кушымчалар һәм аларның килеп чыгышы фәнни нигездә анализлана. “Тарихи морфология” бүлегендә исә төрки телләр семьялыгына кергән аерым телләрнең, беренче чиратта, татар теленең, грамматик категорияләрен өйрәнү реконструкцияләнгән борынгы төрки нигез телгә, шулай ук төрле региональ төрки телләрнең реконструкцияләнгән нигез телләренә мөнәсәбәттә өйрәнелә.

Монография “Татар теленең тарихи грамматикасы” дип аталса да, хезмәт башка бик күп төрки телләрнең (төрек, чуваш, якут, тува, кыргыз, хакас, алтай һ.б.) тарихи грамматикаларына, төрле чорга караган төрки язма истәлекләре теленә нисбәтле фактлар турында да бай фәнни мәгълүмат бирә, шул рәвешле татар теле тарихи грамматикасының эволюциясен тикшерү чагыштырма-тарихи ысул ярдәмендә тормышка ашырыла. Хезмәттә чыганак материалларын латин графикасына нигезләнгән Халыкара фонетик ассоциация кабул иткән язуда һәм кириллицада бирү, безнең фикеребезчә, үзен аклый.

Ф.М. Хисамованың фәнни тикшеренү өлкәләренең берсе – хәзерге татар теле морфологиясе. 2006 елда аның күп еллык эзләнүләренең нәтиҗәсе буларак, “Татар теле морфологиясе” дәреслеге дөнья күрде. Әлеге хезмәт турында академик М.З.Зәкиев болай дип яза: “Бу татар теленең морфологик системасын логик эзлеклелектә ачып бирә торган беренче дәреслек булачак” [Зәкиев, 235 б.]. Хезмәттә морфология, аның өйрәнү объекты, морфемика, сүз ясалышы, сүз төркемнәре һәм аларның грамматик категорияләре турында фәнни яктан төгәл мәгълүмат бирелә. Дәреслектә һәр грамматик күренеш җентекле анализлана, теге яки бу төшенчә белән бәйле бәхәсле фикерләр, карашлар төрлелеге китерелә, автор аларга үз мөнәсәбәтен җиткерә. Хезмәттә белемнәрне тикшерү өчен сораулар һәм морфологик анализ үрнәкләре дә бирелә. Шул рәвешле, бирелә Фәһимә Миргали кызының фәнни һәм педагогик тәҗрибәсе кушылып, югары дәрәҗәдә эшләнгән хезмәт барлыкка килә. 2015 елда дәреслек яңадан бастырыла.

Ф. Хисамова татар теленең графикасы һәм орфографиясе юнәлешендә дә фәнни тикшеренүләр алып бара. Латин графикасының зарурлыгын беренчеләрдән булып фәнни дәлилләп, “Татар теле: латин әлифбасына кайтуның фәнни нигезләре” (2004) фәнни-популяр хезмәтен татар һәм рус телләрендә бастырып чыгара.

Фәһимә Миргали кызы Хисамованың хезмәт юлы Казан дәүләт университеты белән бәйле: башта ассистент, аннан өлкән укытучы, доцент, 1998 елдан профессор вазифаларын башкара. 1999 елдан 2004 елга кадәр Фәһимә Миргали кызы татар теле кафедрасы белән җитәкчелек итә. Университетта ул татар теле морфологиясе, тел тарихы, тарихи грамматика, фонетика буенча лекцияләр укый, иске татар теле, язма истәлекләрнең текстологиясе һәм тел үзенчәлекләре буенча гамәли дәресләр, махсус курслар алып бара. Аның һәр дәресе – үзе бер ачыш. Лектор буларак, катлаулы, бәхәсле, теоретик материалларны да үтемле, логик эзлекле итеп җиткерә, конкрет мисаллар белән дәлилли. Бу сыйфаты аның хезмәтләрендә дә чагылыш таба.

Галимәнең фәнни-педагогик эшчәнлеге төрле программалар, вуз дәреслекләре, методик кулланмалары төзү белән үрелеп бара. Ф. М. Хисамова – “Татар теле морфологиясеннән күнегүләр җыентыгы” (1973), “Хәзерге татар теле. Морфология (студентлар өчен методик әсбап)” (1981), “Хәзерге татар теле фонетикасы. Студентлар өчен лекцияләр һәм методик күрсәтмәләр” (1981) авторы, күп сандагы программаларның редакторы да була.

Фәһимә Миргалиевнаның мәктәпкәчә яшьтәге һәм мәктәп укучылары, тәрбиячеләре, укытучылары өчен төзелгән методик хезмәтләре дә фәнни-педагогик җәмәгатьчелектә лаеклы урынын тапты. “Татар теле өйрәнә нәниләр. Балалар бакчалары тәрбиячеләренә кулланма”сы (автордашы Р.А.Борһанова) (1994; 2005) тәрбиячеләр өчен әле дә өстәл китабы ролен үти.

Ф.М. Хисамова гомуми белем бирү оешмалары өчен туган тел дәреслекләре төзүдә дә катнаша. Рус мәктәпләрендә укучы татар балалары өчен дәреслекләре Ф.Ф. Харисов, Ч.М. Харисовлар белән авторлыкта берничә

тапкыр басылып чыга. Моннан тыш, “Казан утлары” журналында 1989–1990 елларда аның “Татар теле дәресләре” дигән мәкаләләр циклы дөнья күрә һәм даими укучысын таба.

Ф.М. Хисамова җитәкчелегендә күпсанлы кандидатлык диссертацияләре якланды. Хәзерге вакытта төрле уку йортларында, фәнни-тикшеренү учреждениеләрендә хезмәт куючы шәкертләре Р.Т. Йөзмөхәммәтов (2002), Г.Ф. Гарипова (2003), Р.Ш. Хөрмәтуллина (2004), Ф.М. Мөхәммәтшин (2007), В.Р. Фәхретдинова (2007), Л.Р. Садыйкова (2010), М.Р. Сәйхунов (2010), Л.А. Хисамовалар (2010) татар теле һәм, гомумән, төрки тел белеменең төрле мәсьәләләрен өйрәнүгә лаеклы өлеш кертәләр.

Фәһимә Миргалиевна Хисамова – киң эрудицияле, культуралы һәм тирән фикерле шәхес. Көч-егәрен телне өйрәнүгә, үстерү һәм саклауга, фәнгә, студентларга белем бирүгә багышлаган галимнең исеме һәм мирасы татар теле белеме тарихында гына түгел, гомумтюркология фәне тарихында да хаклы рәвештә мактаулы урын алды.

Әдәбият

Хисамова Ф.М. Татарский язык в восточной дипломатии России (XVI – начало XIX вв.) – Казань: Тат. кн. изд-во, 2012. - 399 с.

Грунина Э.А. Ценный вклад в изучение истории тюркских языков (рецензия на книгу. Хисамова Ф.М. Татарский язык в восточной дипломатии России). Казань: Изд-во Мастер-Лайн, 1999. – 401 с.

Фәнгә багышланган гомер: Нурмөхәммәт һәм Фәһимә Хисамовларның 80 яшьлегенә / Төзүче һәм җаваплы мөхәррир Э.И.Сафина. Казан: ТӘһСИ, 2017. 176 б.

Фәһимә Хисамова: “Хәзер телне өйрәнүдә функциональ-тематик юнәлешкә күчү бик әһәмиятле // URL: http://tatar-inform.tatar/news/tatarstan/2011/10/20/70212/ (мөрәҗәгать итү вакыты: 11.10.2016)

Зәкиев М.З. Кафедраның бишенче мөдире // И газиз туган телем! Казан: КДУ нәшр., 2006. - 235 б.

Reviews

Бәяләмә һәм күзәтүләр

Рецензии и обзоры

DOI: 10.26907/2311-2042-2021-17-2-196-202

FROM STRUCTURE TO SYSTEM (REVIEW OF THE BOOK BY JEWANSKI, J., SAKHABIEV, R., MAXIMOVA A. SYNÄSTHESIEFORSCHUNG AM "PROMETHEUS" IN KAZAN, RUSSLAND. EINE BIBLIOGRAPHIE DER 18 KONGRESSBERICHTE 1967–2015. KASSEL UNIVERSITY PRESS GMBH, KASSEL, 2019. 365 P.)

Anastasia Borisovna Maksimova,
Head of the "Galeev-Prometheus" Foundation,
Apt. 301, 34 Fatykh Amirkhan Str., Kazan, 420132, Russian Federation,
amaximova@list.ru.

The article reviews the bibliographic publication "Research on Synesthesia in 'Prometheus', Kazan (Russia)". The review briefly systematizes the data on the history of the study of the synesthesia phenomenon conducted under the guidance of Prof. Bulat Galeev (1940 - 2009). The article proves that the bibliographic analysis, carried out by the authors of the publication, is one of the important steps leading to the creation of the planned research laboratory where the multifaceted "Prometheans'" scientific heritage will rightfully become a part of the world synesthetic context on the new technological platform.

Key words: Bulat Galeev, design bureau "Prometheus", Kazan, synesthesia, bibliographic edition.

Today, it is impossible to collect and summarize scientific information, to create a relatively complete picture from a mosaic of facts without using bibliographic reviews, bulletins, indexes, databases and search engines. Compiling an extended bibliographic publication on one topic, describing articles published by one team of researchers, diachronously and with a great historical perspective, is initially a serious and laborious mission. This is exactly the task set by the authors of the book in German recently published in Germany, its title reading as follows: "Research on Synesthesia in the 'Prometheus', Kazan, Russia. The bibliography of 18 conference proceedings (1967–2015)". This is the first large-scale work, covering Soviet and Russian approaches to the study of the phenomenon of intermodal and intersensory connections, its striking manifestation being "color hearing". Lasting for more than 50 years, this has been the only long-term synesthesia research project in the world holding regular scientific congresses. The information about this publication is included

in the list of the German national bibliography, it is available in the search engine of the German National Library and for ordering on the Amazon platform. The publication of this work was made possible due to the support of the Austrian Research Foundation. A bibliographic index of all articles is given in German and Russian, with transliteration in Latin.

The publication consists of materials for specialized research and practice conferences, prepared by scholars from different parts of the country. The conferences were held in Kazan and they brought together researchers from different scientific areas. These forums became a center of attraction and a platform for heated discussions, fruitful dialogues about the nature of intersensual connections, about their influence on the work of artists and composers, about universally significant associations between sound and light / color.

In this country, the systematic study of the synesthesia phenomenon was initiated by Bulat Makhmudovich Galeev (1940 – 2009), Professor, Doctor of Philosophy, Corresponding Member of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, the author of 18 monographs and more than 800 articles. The scholar was the head and ideological leader of the first students' design bureau "Prometheus" at Kazan Aviation University, later he was the director of the Joint Research Institute of Experimental Aesthetics "Prometheus" at the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan [Nigmatullina]. B. Galeev and his fellow-Prometheans devoted their humanitarian philosophical works to the development of art in the context of technological progress; their studies were directly related to the practical technical developments in the field of audiovisual and computer art, music of light and electronics. In the 1960s –1970s, with the development of cybernetics and electronics, controlled light of music, used in concert activities, in cinematography, design and architecture, became both a marker of pop culture and a kind of "reference point" for the marginal, video and technoart, for electronic music, mapping, generative and computer art, which developed later.

It was precisely the fact that not only theoretical and art related issues, but also purely technical and applied problems were discussed at the Kazan research and practice seminars and conferences that attracted participants. Kazan scientific meetings were attended by psychologists and composers, art critics and engineers, philosophers and philologists, cultural scientists and historians, mathematicians and even astronauts, which is the evidence of the interest in the non-classical trend within the framework of the dominant doctrine. Interdisciplinarity, the focus on practice, an opportunity to learn about the latest developments in these areas taking place abroad (which traditionally received attention) gave impetus to everyone involved.

An international team of authors, who have repeatedly participated in these symposia themselves, devoted this study to a bibliographic analysis and description of all theses, materials of reports and articles of the conferences, organized by the "Prometheus" team in Kazan from 1967 to 2015. Having direct access not only to the conference proceedings, but also to the archival documents, correspondence and drafts, the compilers of the bibliographic manual tried to restore the personal and thematic catalog as fully as possible. The publication presents the analysis of 1212 articles, 3720 pages in number, structurally subsumed in several sections.

Given that the alternative themes "synesthesia", "music of light", "color hearing" and partly "synthesis of arts" were by no means among foreground ones in Soviet aesthetics, it might be of considerable interest to get acquainted with the practical and theoretical experiences of the team, which studied this issue purposefully and comprehensively. Moreover, our contemporary artists, whose experimental work, copying Western models, sometimes does not take into account the rich heritage in their "homeland", feel the need to comprehend the pioneering developments of Russian scholars in audiovisual and technological art. Even more sad is the fact that most of the publications, described in the bibliographic edition, were not available outside the country due to the language barrier and due to the fact that the Soviet and Russian collections could not appear on the international market. Despite the fact that the "Prometheus" practical developments – its music of light films, video installations and objects of light - were sometimes exhibited at festivals abroad, still the articles and conference materials remained unknown to Western researchers before this publication. The fact that this book can be purchased on the Internet platform and the fact that the material in the main catalog is presented in three versions suggest that the audience of readers will not be limited to the Russian-speaking scientific and artistic community.

Based on the above, significant results of the work include the fact that it is for the first time that

a detailed bibliographic description of articles and materials on this interdisciplinary topic has been systematized, preliminary statistically assessed and documented. This means new data have been introduced into scientific circulation. So far, there has not yet been such a detailed presentation with clarification notes on authors and cities, with explanatory articles and graphs, neither in Russian, nor in the foreign bibliography[1]. It would be inaccurate to attribute to serious bibliographic descriptions those brief reviews of the conference proceedings that were regularly published by B. Galeev in "Leonardo", the American indexed journal on science, technology and art, in which he was a member of the editorial board for 30 years.

As for the structure of the monograph, we can note its logic and consistency, as well as the authors' desire to fully present the geography of the conference participants, the leading authors and, in general, to familiarize the readers with the creativity and aesthetic searches of the Prometheus team and its leader.

After a short introduction comes an 80-page essay, which describes, with illustrations and explanations, the stages of the team's activity [Jewanski, Sakhabiev, Maximova, pp. 12–94]. Here is a preliminary short overview with statistics and graphs for all conferences. The tables summarize information on the number of articles and pages in each collection of articles, on their circulation and the number of participants from the far abroad, on the most actively published Russian-speaking authors, on the cities from which the conference participants often came from. Such a comprehensive and thorough analysis with graphical calculations is not typical of bibliographic works published in Russia; however, it is very convenient for researchers, as it gives a generalized understanding and accurate numerical parameters according to various criteria. The discussion of different interpretations of the concept "synesthesia" is a fundamentally important point in this essay as well as the interdependent reception of Western and Russian approaches to the study of this phenomenon. The essay ends with a list of used literature, consisting of 84 articles on the team's history and work.

After a well-grounded representation of the source base, there follows a "Review of the Collections of Articles by Sections and by the Number of Articles" and a "Detailed Index of the Contents of the Conference Proceedings". Referring to them, it is easy to find out that the maximum number of articles was published in 1979 - 116 and in 1987 – 110; the largest number of sections was in 2010 and in 2012 - six each time. The second mentioned index, in more detail - on 74 pages, gives a list of all the tables of contents of eighteen collections of articles in German. Here, in addition to the title of the articles, appendices, introductions and supplementary materials, published in some collections, are indicated.

The "Detailed Index ..." is followed by a personal catalog, which includes a list of 707 authors. The researchers, who most actively published their articles in the conference proceedings, were: the editor of most collections and the team leader B. M. Galeev (110 articles out of 1212), R. F. Saifullin (45), I. L. Vanechkina (44), and V. P. Bukatin (36). Further comes the distribution by cities and countries, from which we learn that scientists from 89 cities, including settlements of the former USSR and 11 foreign countries, came to Kazan. Most often, representatives of Moscow and Leningrad / St. Petersburg took part in the Kazan forums.

The personal catalog is followed by the actual bibliographic index of all articles according to the alphabetical list of authors in German and Russian with transliteration in Latin. The index spans 110 pages of the book. At the end, the appendices are given – a "List of monographs, published by B. M. Galeev and 'Prometheus'" (47 titles), and a list of titles of his works in foreign publications (107 articles). The book ends with a page-by-page index of the concepts and terms mentioned in this work.

The style of presentation of the material meets the requirements for this kind of literature, while detailed explanations of the techniques, used to arrange information and abbreviations, help readers to understand the array of facts and lists. Undoubtedly, the publication is characterized by strict logic, consistency, coherence and accuracy. This approach allows a wide range of specialists to effectively use the bibliographic guide. The evidence, reliability and concreteness of the data presented can serve as the basis for a systematic study of a number of interdisciplinary topics: synesthesia, color hearing, synthesis of arts, B. Galeev's work, the Prometheus team, etc.

Summing up, we would like to note that the chronological, territorial and aspect coverage of bibliographic objects, combined thematically and in retrospect, grouped alphabetically, by subject and by author, is an expanded search base, which

[1] It is worth noting that the bibliographic data was also collected by the members of the team ["Music of light, synesthesia, "color hearing "].

can subsequently be easily transformed into an electronic format, and the existing structure will form the basis for system calls. This is a prospect for further research.

The fact that the book was published in German somewhat limits the number of readers in Russia; on the other hand, it raises the awareness of Western scholars about the Kazan phenomenon. This bibliographic analysis is one of the important steps towards the creation of a planned research laboratory, where the multifaceted scientific heritage of the "Prometheans" will rightfully become a part of the global synesthetic context on the new technological platform.

References

Jewanski, J., Sakhabiev, R., Maximova, A. (2019). *Synästhesieforschung am „Prometheus" in Kazan, Russland*. Eine Bibliographie der 18 Kongressberichte 1967–2015. 365 p. Kassel university press GmbH, Kassel. (In German)

Nigmatullina, Yu. G. (2020). *Vklad Bulata Galeyeva v kompleksnoe izuchenie khudozhestvennogo tvorchestva* [Bulat Galeev's Contribution to the Comprehensive Study of Artistic Works].Tatarica. No. 2 (15), pp. 105–117. (In Russian)

Svetomuzyka, sinesteziia, "tsvetnoy slukh": annotirovannyi bibliograficheskii ukazatel' (Rossiia, 1742–2002) (2006) [Music of Light, Synesthesia, "Color Hearing": An Annotated Bibliographic Index (Russia, 1742–2002)]. Akad. nauk Respubliki Tatarstan, Kazanskii gos. tekhnicheskii un-t im. A. N. Tupoleva, NII eksperimental'noi estetiki "Prometei"; sost. ukaz. i avt. annot. B. Galeev. 169 p. Kazan', FEN. (In Russian)

ОТ СТРУКТУРЫ К СИСТЕМЕ (РЕЦЕНЗИЯ НА КНИГУ JEWANSKI, J., SAKHABIEV, R., MAXIMOVA A. SYNÄSTHESIEFORSCHUNG AM «PROMETHEUS» IN KAZAN, RUSSLAND. EINE BIBLIOGRAPHIE DER 18 KONGRESSBERICHTE 1967-2015. KASSEL UNIVERSITY PRESS GMBH, KASSEL, 2019. 365 S.)

Анастасия Борисовна Максимова,
Фонд «Галеев-Прометей»,
Россия, 420132, г. Казань, ул. Фатыха Амирхана, д. 34, кв. 301,
amaximova@list.ru.

В статье речь идет о библиографическом издании «Исследование синестезии в „Прометее“ в Казани (Россия)». В рецензии систематизирован материал по истории изучения феномена синестезии под руководством профессора Булата Галеева (1940–2009). Доказано, что проведенный составителями издания библиографический анализ является одним из важных шагов к созданию планируемой исследовательской лаборатории, где многогранное научное наследие «прометеевцев» на новой технологической платформе по праву станет частью мирового синестетического контекста.

Ключевые слова: Булат Галеев, конструкторское бюро «Прометей», Казань, синестезия, библиографическое издание.

Без библиографических обзоров, бюллетеней, указателей, баз данных и поисковых систем собрать и обобщить научную информацию, создать из мозаики фактов относительно полную картину сегодня немыслимо. Составление расширенного библиографического издания по одной теме, описывающего статьи, изданные одним коллективом, диахронно, с большой исторической перспективой, – это изначально серьезная и трудоемкая миссия. Именно такую задачу поставили себе авторы вышедшей недавно в Германии на немецком языке книги, название которой на русском звучит следующим образом: «Исследование синестезии в „Прометее“» в Казани (Россия)». Библиография 18 сборников конференций (1967–2015)». Это первая масштабная работа, освещающая советские и российские подходы в изучении феномена межмодальных и межсенсорных связей, ярким проявлением которого является «цветной слух». И это единственный в мире долгосрочный, длящийся уже более 50 лет проект по исследованию синестезии, в рамках которого проводятся регулярные научные конгрессы.

Информация об издании вошла в перечень немецкой национальной библиографии, доступна в поисковике национальной библиотеки ФРГ и для заказа на платформе Amazon. Публикация этого издания стала возможной благодаря поддержке Австрийского фонда содействия научным исследованиям. Библиографический указатель всех статей дается на немецком и русском языке, с транслитерацией на латинице.

Издание состоит из материалов, подготовленных учеными из разных уголков страны для специализированных научно-практических конференций, проводимых в Казани и объединявших специалистов разных дисциплин. Эти форумы стали центром притяжения и площадкой для острых дискуссий, плодотворных диалогов о природе межчувственных связей, об их влиянии на творчество художников и композиторов, об общезначимых ассоциациях между звуком и светом / цветом.

Инициатором планомерного изучения феномена синестезии в нашей стране являлся Булат Махмудович Галеев (1940–2009), профессор, доктор философских наук, член-корреспондент Академии наук РТ, автор 18 монографий и более 800 статей. Ученый был руководителем и идейным лидером сначала студенческого конструкторского бюро «Прометей» в стенах казанского авиационного вуза, а потом директором Совместного научно-исследовательского института экспериментальной эстетики «Прометей» при АН РТ [Нигматуллина]. Гуманитарные философские штудии Б. Галеева и его соратников-«прометеевцев» о путях развития искусства в условиях технологического прогресса были непосредственно связаны с практическими техническими разработками в сфере аудиовизуального и компьютерного искусства, светомузыки и электроники. С развитием кибернетики и электроники в 1960–70-х годах прошлого века управляемая светомузыка в концертной деятельности, в кино, дизайне и архитектуре становится одновременно и маркером поп-культуры, и своеобразной «точкой отсчета» для маргинальных, развившихся позже видео- и техноарта, электронной музыки, мэппинга, генеративного и компьютерного искусства.

Привлекательность казанских научно-практических семинаров-конференций была именно в том, что здесь обсуждались не только теоретические и искусствоведческие, но и сугубо технические и прикладные вопросы. Участие в казанских научных встречах психологов и композиторов, художников и инженеров, философов и филологов, культурологов и историков, математиков и даже космонавтов доказывает, что интерес к неклассическому в рамках главенствующей доктрины направлению был необычайный. Междисциплинарность, ориентированность на практику, знакомство с новейшими зарубежными разработками в указанных областях (чему традиционно уделялось внимание) давали импульсы для всех участвующих.

Библиографическому анализу и описанию всех тезисов, материалов докладов и статей конференций, организованных коллективом «Прометей» в Казани с 1967 по 2015 г., и посвящено исследование международного коллектива авторов, которые сами неоднократно принимали участие в этих симпозиумах. Имея непосредственный доступ не только к самим сборникам конференций, но и к архивным документам, переписке и черновикам, составители библиографического пособия постарались максимально полно восстановить персональный и тематический каталог. В издании представлен анализ 1212 статей, объемом 3720 страниц, которые распределены структурированно по нескольким разделам.

Учитывая, что альтернативные темы «синестезия», «светомузыка», «цветной слух» и отчасти «синтез искусств» являлись в советской эстетике отнюдь не приоритетными, можно утверждать, что знакомство с практическим и теоретическим опытом коллектива, целенаправленно и всесторонне занимавшегося этой проблематикой, представляет несомненный интерес. Более того, в осмыслении отечественных пионерских разработок в аудиовизуальном и технологическом искусстве нуждаются и современные художники, эксперименты которых, копируя западные образцы, подчас не учитывают богатейшее наследие, имеющееся в «своем отечестве». Еще печальней тот факт, что большая часть публикаций, описанных в библиографическом издании из-за языкового барьера, из-за того что советские и российские сборники не могли реализовываться на международном рынке, не были доступны за пределами страны. И если практические разработки «Прометея» – светомузыкальные фильмы, видеоинсталляции и световые объекты – хоть иногда выставлялись на фестивалях за границей, то статьи и материалы конференций оставались до этого издания неизвестными для западных исследователей. Тот факт, что эту кни-

гу можно приобрести на интернет-платформе, и то, что материал в основном каталоге представлен в 3 вариантах, дают основание полагать, что аудитория читателей не ограничится русскоговорящим научным и художественным сообществом.

К значимым результатам работы, исходя из сказанного выше, можно отнести то, что впервые проведена систематизация, предварительная статистическая оценка, документация и подробное библиографическое описание статей и материалов по междисциплинарной теме. Это означает введение в научный оборот нового массива данных. Такого детального представления, с уточнениями по авторам и городам, с пояснительными статьями и графиками, до настоящего времени в отечественной и тем более в зарубежной библиографии[1] не было. К серьезному библиографическому описанию неточно относить краткие рецензии на сборники конференций, регулярно публиковавшиеся Б. Галеевым в американском индексируемом журнале о науке, технологии и искусстве «Leonardo», членом редколлегии которого он являлся на протяжении 30 лет.

Обращаясь к структуре монографии, можно отметить ее логичность и последовательность, а также стремление авторов предельно полно представить географию участников конференций, ведущих авторов, расширить знакомство с творчеством и эстетическими поисками коллектива «Прометей» и его руководителя.

После краткого вступления размещается 80-страничный очерк, в котором с иллюстрациями и пояснениями описываются этапы деятельности коллектива [Jewanski, Sakhabiev, Maximova, с. 12–94]. Здесь представлен предварительный краткий обзор со статистическими данными и графиками по всем конференциям. В таблицах сведена информация по количеству статей и страниц в каждом сборнике, по тиражу и количеству участников из дальнего зарубежья, по наиболее активно публикующимся в этих конференциях русскоговорящим авторам, по городам, из которых часто приезжали участники конференций. Такой всесторонний скрупулезный анализ с графическими выкладками не типичен для публикуемых в России библиографических работ, однако очень удобен для исследователей, так как дает обобщенное понимание и точные цифровые параметры по разным критериям. Принципиально важным пунктом в указанном очерке является рассмотрение вопроса об особенностях трактовки понятия «синестезия» и о взаимообусловленной рецепции западных и российских подходов в изучении этого феномена. Завершает очерк перечень использованной литературы из 84 статей по истории и творчеству коллектива.

После фундированной репрезентации источниковой базы следует «Обзор сборников по секциям и количеству статей в каждом из них» и «Детальный указатель содержания сборников конференций». Так, без труда выясняется, что максимальное количество статей было опубликовано в 1979 г. – 116, а также в 1987 г. – 110, наибольшее количество секций было в 2010 и 2012 гг. – по шесть. Второй упомянутый указатель уже более подробно – на 74 страницах – дает перечень всех оглавлений 18 сборников на немецком языке. Здесь указаны, помимо названия статей, приложения, введения и дополнительные материалы, которые публиковались в некоторых сборниках.

За «Детальным указателем…» следует персональный каталог, который включает в себя перечень из 707 авторов. Наиболее активно публиковался в сборниках конференций редактор большинства изданий и руководитель коллектива Б. М. Галеев (110 из 1212), Р. Ф. Сайфуллин (45), И. Л. Ванечкина (44) и В. П. Букатин (36). Далее представлено распределение по городам и странам, из которого выясняется, что в Казань приезжали ученые из 89 городов, включая населенные пункты бывшего СССР, и 11 стран дальнего зарубежья. Чаще всего принимали участие в казанских форумах представители Москвы и Ленинграда / Санкт-Петербурга.

После персонального каталога размещен библиографический указатель всех статей по алфавитному списку авторов на немецком и русском языках с транслитерацией на латинице. Указатель занимает 110 страниц книги. В завершение даются приложения: список монографий, изданных Б. М. Галеевым и «Прометеем» (47 наименований), и перечень названий публикаций ученого в зарубежных изданиях (107 статей). Завершается книга постраничным указателем упоминаемых в издании понятий и терминов.

Стиль изложения материала соответствует требованиям, предъявляемым к такого рода литературе, а подробные объяснения используемых приемов расположения информации и со-

[1] Стоит отметить, что сбором библиографических данных занимались и сотрудники самого коллектива [Светомузыка, синестезия, «цветной слух»].

кращений помогают читателям разобраться в массиве фактов и перечней. Несомненно, издание обладает строгой логичностью, последовательностью, связностью и точностью. Такой подход позволяет эффективно использовать библиографическое пособие широкому кругу специалистов. Доказательность, достоверность и конкретность приведенных данных может послужить базой для системного изучения ряда междисциплинарных тем: синестезии, цветного слуха, синтеза искусств, творчества Б. М. Галеева, коллектива «Прометей» и многих других.

Подытоживая, отметим, что хронологический, территориальный и видовой охват объектов библиографирования, объединенных тематически и в ретроспективе, сгруппированных алфавитно, предметно и по авторам, представляет собой расширенную поисковую базу, которая впоследствии может быть легко трансформирована в электронный формат, а имеющаяся структура может стать базой для системных обращений. Это является ближайшей перспективой исследования.

То, что книга выпущена на немецком языке, несколько ограничивает количество читателей в России, но, с другой стороны, повышает информированность западных ученых о казанском феномене. Проведенный библиографический анализ – один из важных шагов к созданию планируемой исследовательской лаборатории, где многогранное научное наследие «прометеевцев» на новой технологической платформе по праву станет частью мирового синестетического контекста.

Литература

Нигматуллина Ю. Г. Вклад Булата Галеева в комплексное изучение художественного творчества // Tatarica. 2020. № 1 (15). С. 105–117.

Светомузыка, синестезия, «цветной слух»: аннотированный библиографический указатель (Россия, 1742–2002) / Акад. наук Республики Татарстан, Казанский гос. технический ун-т им. А. Н. Туполева, НИИ экспериментальной эстетики «Прометей»; сост. указ. и авт. аннот. Б. Галеев. Казань: ФЭН, 2006. 169 с.

Jewanski, J., Sakhabiev, R., Maximova A. Synästhesieforschung am «Prometheus» in Kazan, Russland. Eite Bibliographie der 18 Kongressberichte 1967–2015. Kassel university press GmbH, Kassel, 2019. 365 s.

СТРУКТУРАДАН СИСТЕМАГА JEWANSKI, J., SAKHABIEV, R., MAXIMOVA A. SYNÄSTHESIEFORSCHUNG AM «PROMETHEUS» IN KAZAN, RUSSLAND. EITE BIBLIOGRAPHIE DER 18 KONGRESSBERICHTE 1967-2015. KASSEL UNIVERSITY PRESS GMBH, KASSEL, 2019. 365 S. КИТАБЫНА БӘЯЛӘМӘ

Анастасия Борисовна Максимова,
«Галеев-Прометей» фонды,
Россия, 420132, Казан ш., Фатих Әмирхан пр., 34 йорт, 301 кв,
amaximova@list.ru.

Мәкаләдә «Казандагы (Россия) «Прометей»да синестезияне тикшерү» дип аталган биобиблиографик басма хакында сүз бара. Рецензиядә профессор Булат Галиев (1940 – 2009) җитәкчелегендә синестезия феноменын өйрәнү тарихы турындагы материал кыскача системага салып бирелә. Басманы төзүчеләр тарафыннан үткәрелгән библиографик анализның планлаштырылган тикшеренү лабораториясен төзү юлында мөһим бер адым булачагы дәлилләнә. Яңа технологик платформада «прометейчыларның» күпьяклы фәнни мирасы хаклы рәвештә дөньякүләм синестетик контекстның бер өлешенә әйләнәчәк.

Төп төшенчәләр: Булат Галиев, "Прометей" конструкторлык бюросы, Казан, синестезия, биобиблиографик басма.

DOI: 10.26907/2311-2042-2021-17-2-203-207

REVIEW OF THE “TATAR-RUSSIAN-LATIN EXPLANATORY DICTIONARY OF IKHTHIONYMS” BY O. N. GALIMOVA (KAZAN: TLAAI, 2019. – 204 P.)

Elvira Irfatovna Safina,
G. Ibragimov Institute of Language, Literature and Art,
Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan,
12 K. Marx Str., Kazan, 420111, Russian Federation,
7idillia@mail.ru.

The article reviews the Tatar-Russian-Latin Explanatory Dictionary of fish names (“Balyk atamalarynyn Tatar-Rus-Latin aңlatmaly suzlege” = “Tatar-Russian-Latin Explanatory Dictionary of Ichthyonyms”) by O. Galimova.

The dictionary contains more than 1800 fish names in the Tatar language and their interpretation, next to each term a translation into Russian and a generally accepted scientific term in Latin are given. The terminological dictionary will be useful to biologists, school teachers, a wide range of practitioners in fisheries, as well as to specialists interested in environmental issues, protection and rational use of aquatic biological resources. The article provides information about the structure of the dictionary, various examples from the dictionary and new ichthyonyms proposed by the author.

Key words: ichthyonym, lexicography, dictionaries of the Tatar language, vocabulary, terminology, lexicology.

The emergence of the first Tatar terminological dictionaries is related to Kayum Nasiri’s activities. The publication of his works – the dictionary “Istiliyakhate Zhagrafiya” in 1890, which contained geographical terms, and the work “Gulzar va Chamanzar, yagni, ulanlek va chachaklek” in 1894 – expand the horizons of Tatar terminology, attracting scholars’ attention to this field of science. With the establishment of the Scientific Center in Kazan in 1920 and the “Commission for the Implementation of the Tatar Language” within, the number of publications of such dictionaries considerably increased, and the collection and systematization of terminology in various fields of science became a topical issue. As a result, dictionaries that contained terms, related to such sciences as mathematics, physics, chemistry, jurisprudence, agriculture, etc. were printed and they made a significant contribution to the development of Tatar terminology. As for recent times, the mass publication of terminological dictionaries dates back to the 1960s and 1980s, especially the 1990s, and early 21st century.

Today, there are about 30 scholarly dictionaries in Tatar lexicography. Dictionaries of bird names, fish names, and plant names have been added to this list in recent years. The fact that they, like the first dictionaries compiled by K. Nasyri, are related to nature and biology shows that this type of vocabulary is in particular demand.

The reviewed dictionary provides a complete and accurate explanation of each fish, indicating the generally accepted variants of Russian and Latin fish terms used in the Tatar language. Taking into account the fact that our ancestors used to fish, that fish farming is a fast-growing area of food production today, that many ichthyonyms have not been translated into Tatar yet, the compilation of such a dictionary is very timely.

The dictionary contains information about the terms from school textbooks and scientific literature, about fish, living in the waters of Tatarstan and Russia, and includes the terms of ocean and sea fish found in ichthyologic literature, as well as exotic species used by seafood masters.

The work is based on rich lexical material from scientific works on the Tatar language, different types of dictionaries and the studies of fishing terms. The dictionary summarizes 168 groups and lists the names of 1459 ichthyonyms, 166 dialectal ichthyonyms and 485 classifications (tribe, family, detachment, class) in the Tatar language, giving them in the alphabetical order. In order to provide complete information about the fish, the entry states the fish tribe, its habitat, color, and shape, its size and the status of acclimatization and conservation.

The Dictionary of Ichthonyms places great emphasis on the terms of classification, including their construction. Various meanings of the word

are given separately, stating if the suffixes *-лар/-лəр (-нар/-нəр)* are added to the species names, if the word *balyklar* is added to the family names, if the terms can be coined according to the same order, or the tribe and family terms are matched.

The main part of the dictionary provides explanations of ichthyonyms, their Russian and Latin versions and classification terms. The main part is followed by an alphabetical list of Russian-language terms and proverbs that include fish terms.

The entry of the terms is structured as follows: first comes the main term, then the class, detachment and family; tribal terms, related to the main term, are given in the alphabetic order. For example:

(Gadi) korban balyk *BREAM (ORDINARY) Abramis brama from the Carp family; living in many parts of European waters, in the waters of Siberia and the Caucasus, with gray skin, golden brown sides and a yellowish belly; an object of hunting; dial.* ***Ak balyk, daran chabak (maymychlary), lach, lish, luzha, lush ak kuzle korban balygy*** *k.* ***Akkuz.***

Amur ak korban balygy BREAM, AMUR WHITE, *Parabramis pekinensis from the Carp family; a fish living in the waters from the Amur waters to South China, weighing up to four kilograms, with yellow skin, a silver belly; an object of breeding* [p. 74].

Fish terms, used only in the dialects of the Tatar language, are marked with the sign *dial.* (dialectism). For example:

Kushbash *CHUB Leueiscus cephalus --- dial.* ***muklits, chabatabash*** [p. 79].

Some fish may have about 20 dialectal variants. For example, the following synonyms are found in the Tatar language for the term **et balygy** (viun, piskun): *arysh balygy, zhylan balygy, zhylan balyk, zhylan etlaye, zhyltay, zhyrnay, balyltai, yylan balygy, yylan balyk, mayma balyk, mazhyi, atekach, atem, etlach balygy, etbalyk, etli, etli balyk, etluch, etmay, etanay, yaltyr balyk* [p. 154]; variants of the term **maymych** in different accents: *aldauka, balyk chagalary, bukkorsak, vak balyk, zanglay, kerka, kom melese, kos, kugal, mayma, mayma balyk, maymuch, mal, mele, meletke, chabatabash maymuch, maluk, milek, moima, molo, molde, molok, mөrəy balygy, myzhyk, pakarach, pechtər, pioner, serde, syr, tashbash, urlay balyk, chordy, shakalay* [p. 88].

Literary language synonyms are given in the alphabetical order and more often are marked with the letter *k.* (see) next to the main term; in rare cases they are placed next to their counterpart: ***orchykbalyk*** *k.* ***sevryuga*** [p. 101], ***ranchu*** *k.* ***aryslaanbash*** [p. 109], ***ukbash*** *k.* ***sevryuga, ukboryn*** *k.* ***sevryuga*** [p. 136], *etc.*

The dictionary also includes the terms that have not been used in the Tatar language so far and are suggested by the author. To distinguish them, they are marked with the sign (*): *yrzhyktesh* * scalozub, *pavlinkuz* * pavlinoglaz, *callistus* * callistus, *mikizha* * mikizha, etc.

The terms, related to the classification of fish, will always be an important material to use in dictionaries, by biologists and textbook compilers as the dictionary provides a complete explanation of the names of family, tribe, and detachment. For example,

family names:

Dingez chabaklary *KORYUSHKOVYYE (SMELT) 1) Osmetridae from the squad of smelt; A family of silver-billed long-tailed fish living in the Atlantic, Pacific and North Pacific basins; objects of hunting; 2) KORYUSHKI (SMELT) Osmerus is a species of small fish families that live in the Atlantic, Pacific and North Pacific Ocean basins; this term unites species of smelt living in European and Asian seas* [p. 146];

Irenlach balyklar *GUBANOVYE from the squad of trout, a family of long-bodied, thick-mouthed, large-scaled, light-colored fish* [p. 63];

tribal names:

Zheple balyklar *RYBY NITENOSTSY Ctenops from the squad of Labyrinth fish; a species of fish which belly fins are like threads; an aquarium object* [p. 59].

At the end of the dictionary, proverbs, including fish names, are given. There are such proverbs among them as *tymyzyk kuldə taban yatar (a bream lurked in a quiet lake); hərkem uz zhayyn karyi – zhəyen də lainy karyi (everyone chooses what he likes, as for catfish, it chooses silt); churtan – tirəndə soltan (pike is the queen of the depth); yar zhimerelsə, zhəyen ulə (if the shore collapses, the catfish will die); vak balyklar arasynda yөzgən chabaklar tugel (roach does not swim among small fish).*

In conclusion, it should be noted that the vocabulary is rich in lexical material. The selected terms are highly researched and systematized. This dictionary, which provides extensive information about fish, will serve as a useful reference book for biologists, ichthyologists, conservationists, compilers of dictionaries, translators, radio and television reporters, press staff, teachers and general public.

ФИЛОЛОГИЯ ФӘННӘРЕ КАНДИДАТЫ ОЛЬГА НИКОЛАЕВНА ГАЛИМОВАНЫҢ «БАЛЫК АТАМАЛАРЫНЫҢ ТАТАРЧА-РУСЧА-ЛАТИНЧА АҢЛАТМАЛЫ СҮЗЛЕГЕ»НӘ (2019) БӘЯЛӘМӘ

Эльвира Ирфат кызы Сафина,
ТР ФАнең Г.Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты,
Россия, 420111, Казан ш., К.Маркс ур., 12 нче йорт,
7idillia@mail.ru.

Бәяләмәдә филология фәннәре кандидаты О.Н. Галимованың «Балык атамаларының татарча-русча-латинча аңлатмалы сүзлеге»нә анализ ясала. Сүзлектә 1800 дән артык татар ихтионимнарына аңлатмалар китерелгән, терминнарның рус һәм латин телләрендәге гомум кабул ителгән вариантлары бирелгән. Аңлатмалар һәр балыкның семьялыгы, яшәү ареалы, төсе, зурлыгы күрсәтелгән тулы мәгълүматтан гыйбарәт. Өстәмә белешмә буларак, кайбер балыкларның промыселда әһәмияте, аквариумда үстерелү, үрчетү мөмкинлеге, акклиматизацияләнү, саклану статусы да күрсәтелгән. Авторның балык атамаларын күпьеллык фәнни өйрәнү-тикшеренүләренең нәтиҗәсе булган әлеге хезмәт татар телендә кулланыла торган барлык ихтионимнарны системага салып, бер урында туплаган чыганак буларак кыйммәтле. Бәяләмәдә сүзлекнең структурасы, төзелеше турында мәгълүмат һәм сүзлектән мисаллар китерелә.

Төп төшенчәләр: ихтионим, лексикография, татар теле сүзлекләре, лексика, терминология, лексикология.

Татарча беренче терминологик сүзлекләрнең дөньяга килүе К. Насыйри эшчәнлеге белән бәйләнгән. Галимнең 1890 елда география терминнарын туплаган «Истиляхате җәгърәфия» сүзлеге, 1894 елда «Гөлзар вә чәмәнзар, ягъни үләнлек вә чәчәклек» хезмәтләре басылып чыгу татар терминологиясенең офыкларын киңәйтеп җибәрә, белгечләрнең бу өлкәгә игътибарын арттыра. 1920 нче елда Казанда гыйльми үзәк оешып, аның каршында «Татар телен гамәлгә ашыру комиссиясе» эшчәнлеге башлангач, мондый төр сүзлекләр бастыру аеруча активлашып китә, төрле өлкәләргә караган терминологияне туплау, системага салу эше көнүзәк мәсьәләгә әйләнә. Нәтиҗәдә, математика, физика, химия, юриспруденция, авыл хуҗалыгы һ.б. фәннәргә кагылышлы терминнарны туплаган сүзлекләр дөнья күрә һәм алар татар терминологиясе үсешенә сизелерлек өлеш кертә. Яңарак чорларны алганда, терминологик сүзлекләр күпләп басылу XX гасырның 60–80 нче еллары, аеруча 90 нчы еллар һәм XXI гасыр башына туры килә.

Бүгенге көндә татар лексикографиясендә фәнни юнәлештәге 30 га якын сүзлек бар. Соңгы елларда әлеге исемлеккә бер-бер артлы дөнья күргән кош атамалары, балык атамалары, үсемлек атамалары сүзлекләре дә өстәлде. Аларның да, К. Насыйри төзегән тәүге сүзлекләр кебек, табигать, биология белән бәйле булуы әлеге төр лексиканың аеруча актив кулланылуын күрсәтә.

Бәяләнә торган сүзлек татар телендә кулланылышта булган балык атамаларының рус һәм латин телендәге гомум кабул ителгән вариантларын күрсәтеп, һәр балыкка тулы, төгәл аңлатма бирә. Ата-бабаларыбызның электән балыкчылык белән шөгыльләнүен, бүгенге көндә аквариумда балык үрчетүнең алга китүен һәм әлегә кадәр бик күп ихтионимнарның татарчага тәрҗемәләре булмавын исәпкә алганда, мондый сүзлек бик кирәк иде.

Сүзлектә Татарстан һәм Россия сулыкларында яши торган балыклар һәм мәктәп дәреслекләрендә, фәнни-популяр әдәбиятта очраган терминнар турында гына түгел, ихтиологик әдәбиятта кулланылган океан, диңгез балыклары, аш-су осталары әзерли торган экзотик төрләр турында да мәгълүмат табарга була.

Хезмәт татар теленең төрле тип сүзлекләренә һәм авторның балыкчылык атамаларын өйрәнүгә багышланган фәнни хезмәтендәге бай лексик материалга нигезләнеп эшләнгән. Сүзлектә 168 ояга туплап, алфавит тәртибендә

татар теленең әдәби телендәге 1459 ихтионим, 166 диалекталь ихтионим һәм 485 классификация (ыруг, семьялык, отряд, класс) атамасы китерелгән. Балык турында тулы мәгълүмат бирү максаты белән, аңлатмаларда аларның семьялыгы, яшәү ареалы, төсе, формасы, зурлыгы, промысел балыкларының һәм аквариумда үрчетелә торган балыкларның акклиматизацияләнү, саклану статусы күрсәтелгән.

Ихтионимнар сүзлегендә классификация терминнарына, шул исәптән аларның ясалышына зур игътибар бирелгән. Ыруг атамалары төр исеменә *-лар/-ләр (-нар/-нәр)* кушымчасы ялганып, семьялык атамалары *балыклар* сүзе кушылып ясалган, ә терминнар әйтелгән тәртиптә ясала алмый торган аерым очракларда яисә ыруг һәм семьялык атамалары тәңгәл килгәндә, сүзнең төрле мәгънәләре аерым күрсәтелгән.

Сүзлекнең төп өлешендә ихтионимнарның аңлатмалары, рус, латин телендәге вариантлары һәм классификация атамалары китерелгән. Төп өлешеннән соң рус телендәге атамаларның алфавитка салынган исемлеге һәм балык атамалары кергән мәкаль-әйтемнәр урын алган.

Вокабулаларның бирелеше түбәндәгечә: башта төп атама, аннан соң алфавит тәртибендә әлеге атама белән бәйле башка ихтионимнар, класс, отряд, семьялык, ыруг атамалары китерелә. Мәсәлән:

(гади) корбан балык ЛЕЩ (ОБЫКНОВЕННЫЙ) *Abramis brama* Карп балыклар семьялыгыннан; Европаның күп кенә сулыкларында, Себер, Кавказ сулыкларында яшәүче, сырты соры, ян-яклары алтынсу коңгырт, корсагы саргыл төстәге балык; ау объекты; *диал.* **ак балык, даран чабак** (маймычлары), **ләч, лиш, лүжә, лүш, ак күзле корбан балыгы** *к.* **аккүз.**

амур ак корбан балыгы ЛЕЩ АМУРСКИЙ БЕЛЫЙ *Parabramis pekinensis* Карп балыклар семьялыгыннан; Амур бассейныннан алып, Көньяк Кытайга кадәрге сулыкларда яшәүче, сырты яшькелт, корсагы көмешсу төстәге дүрт кг га кадәр авырлыктагы балык; үрчетү объекты [74 б.].

Татар теленең диалектларында гына кулланыла торган балык атамалары *диал.* (диалектизм) тамгасы белән аерып күрсәтелгән. Мисал өчен:

кушбаш ГОЛАВЛЬ *Leueiscus cephalus* – *диал.* **мүклиц, чабатабаш** [79 б.]. Кайбер балыкларның 20 гә якын диалекталь варианты булырга мөмкин. Мәсәлән, **эт балыгы** (вьюн, пискун) атамасының татар теле сөйләшләрендә түбәндәге синонимнары очрый: арыш балыгы, җылан балыгы, җылан балык, җылан этләе, җылтай, җырнай, йылан балыгы, йылан балык, майма балык, мыжый, этекәч, этем, этләч балыгы, этбалык, этли, этли балык, этлүч, этмәй, этәнәй, ялтыр балык [154 б.], **маймыч** атамасының сөйләшләрдәге вариантлары: алдаука, балык чагалары, буккорсак, вак балык, зәңгләй, керкә, ком мелесе, көс, кугал, майма, майма балык, маймуч, мал, меле, мелетке, чабатабаш мәймүч, мәлүк, милек, мойма, мөлө, мөлде, мөлөк, мөрәй балыгы, мыжык, пакарач, печтәр, пионер, серде, сыр, ташбаш, үрләү балык, чорды, шәкәләй [88 б.].

Әдәби телдәге синоним атамалар алфавит тәртибендә үз урынында бирелгән һәм ешрак беренчесенә – төп атамага *к.* (карагыз) тамгасы белән җибәрелгән, сирәк очракларда тиңдәше янында өтер аша күрсәтелгән: **орчыкбалык** *к.* **севрюга** [101 б.], **ранчу** *к.* **арысланбаш** [109 б.], **укбаш** *к.* **севрюга**, **укборын** *к.* **севрюга** [136 б.] һ.б.

Сүзлектә татар телендә әле моңарчы кулланылмаган, автор тәкъдим иткән атамалар да очрый. Аерылып торсын өчен алар йолдыз (*) тамгасы белән бирелгән: *ыржыктеш** скалозуб, *павлинкүз** павлиноглаз, *каллистус** каллистус, *микижа** микижа һ.б.

Хезмәттәге балыкларның классификациясе белән бәйле терминнар сүзлекчеләр, биологлар, дәреслек төзүчеләр өчен һәрдаим файдаланырлык мөһим материал булып торачак. Семьялык, ыруг, отряд исемнәренә шактый тулы аңлатма китерелгән. Мисал өчен, семьялык исемнәре: **диңгез чабаклары** КОРЮШКОВЫЕ 1) *Osmetridae* Диңгез чабагысыманнар отрядыннан; Атлантик, Тын, Төньяк Боз океаны бассейннарында очраучы көмешсу төстәге озынча гәүдәле балыклар семьялыгы; ау объекты; 2) КОРЮШКИ Osmerus Диңгез чабаклары семьялыгыннан, Атлантика, Тын, Төньяк Боз океаны бассейнында яшәүче зур булмаган балыклар ыругы; Европа, Азия диңгез чабакларын һ.б. төрләрне берләштерә [146 б.]; **иренләч балыклар** ГУБАНОВЫЕ Алабугасыманнар отрядыннан, озынча гәүдәле, калын иренле, эре тәңкәле ачык төсле балыклар семьялыгы [63 б.]; ыруг исемнәре: **җепле балыклар** РЫБЫ-НИТЕНОСЦЫ *Ctenops* Лабиринт балыклар асотрядыннан; корсак йөзгечләре җеп кебек булган балыклар ыругы; аквариумчылык объекты [59 б.].

Сүзлек ахырында балыклар турында мәкаль-әйтемнәр китерелгән. Алар арасында *тымызык күлдә табан ятар; һәркем үз җаен карый – җәен дә лайны карый; чуртан – тирәндә солтан; яр җимерелсә, җәен үлә; вак балыклар арасында йөзгән чабаклар түгел без арасында* кебек вариантлар бар.

Нәтиҗә ясап, шуны билгеләп үтәргә кирәк: сүзлек лексик материалының бай булуы белән аерылып тора. Сайлап алынган терминнар югары дәрәҗәдә тикшерелгән һәм системага салынган. Балыклар турында бай мәгълүмат бирә торган әлеге сүзлек биологлар, ихтиологлар, табигатьне саклаучылар, сүзлекчеләр, тәрҗемәчеләр, радио һәм телевидение, матбугат хезмәткәрләре, укытучылар һәм, гомумән, киң катлам укучылар өчен файдалы белешмә булып хезмәт итәчәк.

РЕЦЕНЗИЯ НА «ТАТАРСКО-РУССКО-ЛАТИНСКИЙ ТОЛКОВЫЙ СЛОВАРЬ ИХТИОНИМОВ» О.Н.ГАЛИМОВОЙ (КАЗАН: ТӘҺСИ, 2019. – 204 Б.)

Эльвира Ирфатовна Сафина,
Институт языка, литературы и искусства АН РТ,
Россия, 420111, г. Казань, ул. К.Маркса, д. 12,
7idillia@mail.ru.

В рецензии дана оценка татарско-русско-латинскому толковому словарю названий рыб («Балык атамаларының татарча-русча-латинча аңлатмалы сүзлеге» = «Татарско-русско-латинский толковый словарь ихтионимов») О.Н.Галимовой.

Словарь содержит более 1800 названий рыб на татарском языке и их толкования, рядом с каждым термином дается перевод на русский язык и общепринятый научный термин на латинском языке. Терминологический словарь будет полезен биологам, учителям школ, широкому кругу практических работников рыбного хозяйства, а также специалистам, интересующимся вопросами экологии, охраны и рационального использования водных биологических ресурсов. В статье приводятся сведения о структуре, строении словаря и различные примеры из словаря, новые ихтионимы, предложенные автором.

Ключевые слова: ихтионим, лексикография, словари татарского языка, лексика, терминология, лексикология.

Scientific Chronicles of the Turkic World
Төрки дөнья фәнни хроникасы
Научная хроника тюркского мира

DOI: 10.26907/2311-2042-2021-17-2-208-216

LATEST EVENTS IN THE SECOND HALF OF 2021

On August 15, 2021, the 8th International Archaeological School was held on the basis of the Bolgarian State Historical and Architectural Museum-Reserve. The International Archaeological School was founded in 2014 by the Institute of Archeology named after A. Khalikov, the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, and the Institute of International Relations, Kazan Federal University.

This year, as part of the School's work, the following scientific sections were organized: archeometry, methods of complex archaeological research in the study of human-environmental interactions and paleoanthropology.

The participants of the 8th International School of Archeology were senior bachelor students, master students, postgraduates, young scientists and specialists from different cities of Russia, Belarus, Moldova and Kazakhstan. The lecturers were leading specialists from scientific and educational centers of Russia and the United States (see more details on the website of the A. Khalikov Institute of Archeology, the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan: http://archtat.ru/viii-mezhdunarodnaya-arheologicheskaya-shkola-v- bolgare /)

On September 27, an exhibition was opened in the building of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. It was timed to coincide with the 30th anniversary of the founding of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan and the 100th anniversary of academic science in the Republic of Tatarstan.

The exhibition, organized by the Institute of Archeology named after A. Khalikov, the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan, presented the main results of archaeological research of the Institute within the framework of the State Program of the Republic of Tatarstan "The Preservation of the National Identity of the Tatar People (2014–2020)" aimed at conducting historical and archaeological research on medieval cities and studying the historical and cultural Tatar heritage outside the Republic of Tatarstan (the Astrakhan, Volgograd, Ryazan, Saratov and Ulyanovsk regions, the Republic of Kalmykia, etc.).

On September 30, the State Councilor of the Republic of Tatarstan, Mintimer Sharipovich Shaimiev, visited the exhibition. At this grand event, in front of the scientists of the Republic of Tatarstan, he emphasized the special role of archaeologists in the preservation and study of the cultural heritage of Tatarstan (see more details on the website of the A. Khalikov Institute of Archeology, the Academy of

Sciences of the Republic of Tatarstan: http://archtat.ru/vystavka-instituta-arheologii-im-ah-halikova-an-rt-priurochennaya-k-30-letiyu-akademii-nauk-respubliki-tatarstan/)

On October 1, the 29th International Conference "Dmitriev's Readings" was held at the Institute of Asian and African Countries of Moscow State University, in which scientists from various universities and research centers of the Russian Federation, as well as representatives of Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkmenistan, Turkey and Cyprus took part. At the plenary session, M. M. Repenkova, the head of the Department of Turkic Philology, Moscow State University, Prof. R. M. Valeev, the Department of Altaistics and Sinology, Kazan Federal University and Associate Professor A. M. Abidullin, the Department of Oriental Languages and Cultural Linguistics, Nizhny Novgorod State University, addressed the conference participants with welcoming speeches. The conference participants listened with great interest to the speech of Prof. A. Ibragimov from the Department of International Relations of the Aegean University who spoke about the popular scientific publication "Russian Army in Gallipoli. On the 100th Anniversary of the Exodus (1920–1923)".

The conference discussed the issues of linguistics, literary criticism and cultural studies (see more details on the official website of the ifmk kfu: https://kpfu.ru/philology-culture/dmitrievskie-chteniya-2021-409523.html).

On October 6–8, the All-Russian Scientific Conference with International Participation "Finno-Ugrians-Slavs-Turks: Experience of Interactions" was held in the city of Izhevsk.

The conference was attended by 130 scientists from 25 regions of the Russian Federation, as well as France, Finland, Estonia, Azerbaijan, Turkmenistan and Ukraine. Among them were researchers, teachers of institutions of vocational and additional education, workers of cultural institutions, representatives of state and local authorities and public organizations. Along with well-known scientists, these were young and novice researchers, graduate students, undergraduates and master students (see more details on the website of the Udmurt Federal Research Center of the Ural Branch of the Russian Academy of Sciences: http://udman.ru/ru/press-center/news/novosti/itogi-vserossiyskoy-nauchnoy-konferentsii-s-mezhdunarodnym-uchastiem-finno-ugry-slavyane-tyurki-opyt /).

On October 14–16, the International Turkic Symposium was held at the Recep Tayyip Erdogan University in the city of Rize in northeastern Turkey. It was attended by Zoya Kirillova, an associate professor in the Department of General Linguistics and Turkic Studies of Kazan (Volga Region) Federal University, and the famous dialectologist Farit Yusupov.

In addition to numerous specialists from different cities of Turkey, scientists from such states and republics as Russia, Azerbaijan, Kazakhstan, Uzbekistan, Turkmenistan, Cyprus, Germany, Ukraine, Hungary, Albania, Afghanistan and Iran took part in its work. The symposium included sessions devoted to modern Turkic languages, dialects and accents, the history of Turkic languages, linguistics, language teaching, etc. In total, 197 speeches were made.

The International Symposium "Dünya Dili Türkçe" is held in various cities in Turkey. The current Symposium, dedicated to the 100th anniversary of the "March of Independence" and the 700th anniversary of the death of Emir Yunus, did important work in terms of a comprehensive study of the Turkic peoples (see more details on the official website of the ifmk kfu: https://kpfu.ru/philology-culture/t1257rkiyad1241-1199tk1241relg1241n-39xiii-410630.html).

On October 21–22, the International Scientific Conference "Ismail Gasprinsky – the ideologist of modernization and cultural interaction of the Turkic peoples of Russia", dedicated to the scientific heritage and social activities of I. Gasprinsky, was held at the Institute in the online format (Zoom).

The conference was timed to coincide with the anniversary date: the 170th anniversary of the outstanding Crimean Tatar intellectual, publisher, writer, teacher and public figure Ismail Gasprinsky (1851–

1914), whose name is inextricably linked with the renovationist movement of Muslims at the turn of the 19th – 20th centuries. (see more details on the official website of the Sh. Mardzhani Institute of History of the Republic of Tatarstan: http://tatarologist.rf/news/678).

On October 27, the Embassy of Tatarstan discussed the issues concerning the preservation of native languages. The representative office organized a round table on the topic: "Preservation of the native language in a metropolis in the context of globalization: New practices".

The meeting was opened and chaired by Ravil Akhmetshin, the Deputy Prime Minister of the Republic of Tatarstan, the Plenipotentiary of the Republic of Tatarstan in the Russian Federation.

The representatives of the Russian Ministry of Education, the State Duma of the Russian Federation, regional authorities in the field of education and science, the representatives of about 20 Russian regions, higher educational and general educational institutions, as well as the heads of national public associations took part in the event in full-time and online presence (see more details on the official website of the World Tatars Congress: https://tatar-congress.org/ru/blog/v-moskve-proshel-kruglyy-stol-posvyashennyy-voprosam-sohraneniya-rodnyh-yazykov/).

On November 15–19, 2021, the Kazan International Linguistic Summit "Linguistic Diversity in the Global World" was held at Kazan Federal University. The following issues were discussed at the summit: computer and corpus linguistics; cognitive linguistics; clinical neurolinguistics, psycholinguistics; traditional linguistics and its digital transformation; literature and language in a multicultural world; the Russian language: traditions and prospects for the development of Russian studies; the Tatar language in the multicultural world; languages in the educational space; digital technologies of language education; bi- and polylingualism in modern education. The Summit was organized by the Ministry of Science and Higher Education of the Russian Federation, the Institute of Linguistics of the Russian Academy of Sciences, the Institute of Linguistic Research of the Russian Academy of Sciences, Kazan (Volga Region) Federal University (see details on the official website of the Kazan International Linguistic Summit: https://kils.kpfu.ru/ru/glavnaya/).

The information was submitted by G. A. Nabiullina, Associate Professor of the Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University.

2021 ЕЛНЫҢ II ЯРТЫСЫНДА БУЛГАН ВАКЫЙГАЛАР

2021 елның 15 августында Болгар дәүләт тарих-архитектура музей-тыюлыгы базасында VIII Халыкара археология мәктәбе узды. Халыкара археология мәктәбе Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең А.Х. Халиков исемендәге Археология институты һәм КФУның Халыкара мөнәсәбәтләр институты тарафыннан 2014 елда гамәлгә куелган иде.

Быел мәктәп эше кысаларында түбәндәге фәнни юнәлешләр буенча секцияләр оештырылды: археометрия, кеше һәм әйләнә-тирә мохитне өйрәнүдә комплекслы археологик тикшеренүләр методлары, палеоантрология.

VIII Халыкара археология мәктәбендә бакалавриат курсларында белем алучы студентлар, магистрантлар, аспирантлар, Россиянең төрле шәһәрләреннән, Белоруссиядән, Молдовадан һәм Казахстаннан яшь галимнәр һәм белгечләр катнашты. Укытучылар Россия һәм АКШ фәнни һәм мәгариф үзәкләреннән әйдәп баручы белгечләр иде. (Тулырак ТР ФА А.Х. Халиков исемендәге Археология институты сайтында карагыз: http://archtat.ru/viii-mezhdunarodnaya-arheologicheskaya-shkola-v-bolgare/).

---

27 сентябрьдә Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе бинасында Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенә нигез салынуның 30 еллыгына һәм Татарстан Республикасында академик фәннең 100 еллыгына багышланган күргәзмә ачылды.

ТР Фәннәр академиясенең А.Х. Халиков исемендәге Археология институты оештырган күргәзмәдә «Татар халкының милли үзенчәлеген саклап калу (2014-2020 еллар)» Татарстан Республикасы Дәүләт программасы кысаларында институтның Татарстан Республикасыннан читтә (Әстерхан өлкәсе, Волгоград өлкәсе, Рязань өлкәсе, Саратов өлкәсе, Ульяновск өлкәсе, Калмыкия Республикасы һ. б.) тарихи-мәдәни тарихи-мәдәни мирасны өйрәнүгә юнәлдерелгән төп археологик тикшеренүләрнең нәтиҗәләре тәкъдим ителде.

30 сентябрьдә күргәзмәдә Татарстан Республикасы Дәүләт Киңәшчесе Минтимер Шәрип улы Шәймиев булды, ул Татарстан Республикасы галимнәре катнашында узган тантаналы чарада Татарстанның мәдәни мирасын саклауда һәм өйрәнүдә археологларның аерым ролен ассызыклады. (Тулырак ТР ФА А.Х. Халиков исемендәге Археология институты сайтында карагыз: http://archtat.ru/vystavka-instituta-arheologii-im-a-h-halikova-an-rt-priurochennaya-k-30-letiyu-akademii-nauk-respubliki-tatarstan/).

---

1 октябрьдә Мәскәү дәүләт университетының Азия Һәм Африка илләре институтында «Дмитриев укулары» XXIX Халыкара конференциясе узды. Аның эшендә Россия Федерациясенең төрле вузларыннан һәм фәнни-тикшеренү үзәкләреннән галимнәр, шулай ук Казахстан, Кыргызстан, Үзбәкстан, Төркмәнстан, Төркия, Кипр вәкилләре катнашты. Пленар утырышта конференциядә катнашучыларга сәламләү сүзе белән мөрәҗәгать иттеләр. М.М. Репенкова, КФУның алтаистика һәм Кытай белеме кафедрасы профессоры Р. М. Вәлиев, Түбән Новгород дәүләт университетының көнчыгыш телләр һәм лингвокультурология кафедрасы доценты А. М. Абидуллин катнаштылар. Конференциядә катнашучылар шулай ук Эгей университетының Халыкара мөнәсәбәтләр кафедрасы профессоры А.Ибраһимовның «Галлиполида рус армиясе» фәнни-популяр басмасы турындагы чыгышын да зур кызыксыну белән тыңладылар. 1920-1923)".

Конференциядә лингвистика, әдәбият белеме һәм мәдәният мәсьәләләре буенча фикер алыштылар. (Тулырак КФУның Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты рәсми сайтында карагыз: https://kpfu.ru/philology-culture/dmitrievskie-chteniya-2021-409523.html).

6-8 октябрьдә Ижау шәһәрендә халыкара катнашу белән «Фин-угорлар – славяннар – төркиләр: хезмәттәшлек тәҗрибәсе» дигән Бөтенроссия фәнни конференциясе узды.

Конференция эшендә Россия Федерациясенең 25 төбәгеннән, шулай ук Франциядән, Финляндиядән, Эстониядән, Әзербайҗаннан, Төрекмәнстаннан һәм Украинадан 130 галим

катнашты. Алар арасында фәнни хезмәткәрләр, һөнәри һәм өстәмә белем бирү учреждениеләре укытучылары, мәдәният учреждениеләре хезмәткәрләре, дәүләт хакимияте һәм җирле үзидарә органнары, иҗтимагый оешмалар вәкилләре бар. Белән беррәттән, танылган галимнәр, бу яшь һәм яшь тикшеренүчеләр, аспирантлар, магистрантлар, студентлар. (Тулырак РФА Удмуртия федераль тикшеренү үзәге сайтында карагыз: http://udman.ru/ru/press-center/news/novosti/itogi-vserossiyskoy-nauchnoy-konferentsii-s-mezhdunarodnym-uchastiem-finno-ugry-slavyane-tyurki-opyt/).

4-16 октябрьдә Төркиянең төньяк-көнчыгышындагы Ризе шәһәрендә Рәҗәп Тайип Эрдоган университетында Халыкара тюркологик симпозиум узды. Анда Казан (Идел буе) федераль университетының гомуми тел белеме һәм тюркология кафедрасы доценты Зоя Кириллова һәм танылган диалектолог Фәрит Йосыпов катнашты.

Төркиянең төрле шәһәрләреннән килгән күпсанлы белгечләрдән тыш, анда Россия, Әзербайҗан, Казахстан, Үзбәкстан, Төркмәнстан, Кипр, Германия, Украина, Венгрия, Албания, Әфганстан, Иран кебек дәүләтләрдән һәм республикалардан галимнәр катнашты. Симпозиумда заманча төрки телләргә, диалектларга һәм сөйләшүләргә, төрки телләр тарихына, тел белеменә, телләрне укытуга багышланган секцияләр эшләде.

"Dünya Dili Türkçe" халыкара симпозиумы Төркиянең төрле шәһәрләрендә үткәрелә. "Бәйсезлек Маршы"ның 100 еллыгына һәм Әмир Юнысның үлеменә 700 ел тулуга багышланган быелгы симпозиум да төрки халыкларның төрле яклап өйрәнү юнәлешендә мөһим эш алып барды. (Тулырак КФУның Филология һәм мәдәниятара бәгланышлар институты рәсми сайтында карагыз: https://kpfu.ru/philology-culture/t1257rkiyad1241-1199tk1241relg1241n-39xiii-410630.html).

21-22 октябрь көннәрендә Татарстан Республикасының Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институтында онлайн (Zoom) форматында И.Гаспралы фәнни мирасына һәм иҗтимагый эшчәнлегенә багышланган «Исмәгыйль Гаспралы – Россия Төрки халыкларының мәдәни бәйләнешен модернизацияләү һәм мәдәни хезмәттәшлеге идеологы» дип исемләнгән Халыкара фәнни конференция узды.

Конференция юбилей датасына бәйле рәвештә исеме XIX-XX гасырлар чиге мөселманнары хәрәкәте белән тыгыз бәйләнгән күренекле кырымтатар зыялысы, язучы, педагог һәм җәмәгать эшлеклесе Исмәгыйль Гаспралы (1851-1914) тууына 170 ел тулуга багышланган иде. (Тулырак Татарстан Республикасының Ш. Мәрҗани исемендәге Тарих институтының рәсми сайтында карагыз: http://татаровед.рф/news/678).

---

27 октябрьдә Татарстанның Тулы вәкаләтле вәкиллегендә туган телләрне саклау мәсьәләләре турында фикер алыштылар. Вәкиллектә «Глобальләшү шартларында мегаполиста туган телне саклау: яңа практикалар» темасына түгәрәк өстәл оештырылды.

Очрашуны Татарстан Республикасы Премьер-министры урынбасары – Татарстан Республикасының Россия Федерациясендәге Тулы вәкаләтле вәкиле Равил Әхмәтшин ачты һәм алып барды.

Чарада турыдан-туры һәм онлайн форматта Россия Мәгариф министрлыгы, РФ Дәүләт Думасы, мәгариф һәм фән өлкәсендә төбәк хакимият органнары вәкилләре, 20ләп Россия төбәгендәге югары уку һәм гомуми белем бирү йортлары вәкилләре, шулай ук милли иҗтимагый берләшмәләр җитәкчеләре катнашты. (Тулырак Бөтендөнья татар конгрессы сайтында карагыз: https://tatar-congress.org/ru/blog/v-moskve-proshel-kruglyy-stol-posvyashennyy-voprosam-sohraneniya-rodnyh-yazykov/).

2021 елның 15-19 ноябрь көннәрендә Казан федераль университетында «Глобаль дөньяда телләр төрлелеге» дигән Казан халыкара лингвистик саммит узды. Саммитта түбәндәге мәсьәләләр каралды: компьютер һәм корпуслы лингвистика; когнитив лингвистика; клиник һәм

нейролингвистика, психолингвистика; традицион лингвистика һәм аның цифрлы трансформациясе; әдәбият һәм тел мультикультур дөньяда; рус теле: рус теле: традицияләр һәм үсеш перспективалары; полимәдәни дөньяда татар теле; мәгариф киңлегендә телләр; тел белеменең цифрлы технологияләре.; би – һәм полилингвизм хәзерге мәгарифтә. Саммитны оештыручылар – Россия Федерациясе Фән һәм югары белем бирү Министрлыгы, Россия Фәннәр Академиясенең тел белеме институты, Россия Фәннәр Академиясенең лингвистик тикшеренүләр институты, Казан (Идел буе) федераль университеты. (Тулырак Казан халыкара лингвистик саммит сайтында карагыз: https://kils.kpfu.ru/ru/glavnaya/).

Материаллар филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университетының Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты доценты Г. Ә. Нәбиуллина тарафыннан тупланды һәм әзерләнде.

ПРОШЕДШИЕ СОБЫТИЯ II ПОЛОВИНЫ 2021 ГОДА

15 августа 2021 года на базе Болгарского государственного историко-архитектурного музея-заповедника прошла VIII Международная археологическая школа. Международная археологическая школа была учреждена Институтом археологии им. А. Х. Халикова АН РТ и Институтом международных отношений КФУ в 2014 году.

В этом году в рамках работы школы организованы секции по следующим научным направлениям: археометрия, методы комплексных археологических исследований в изучении взаимодействия человека и окружающей среды, палеоантропология.

Участниками VIII Международной археологической школы стали студенты, обучающиеся на последних курсах бакалавриата, магистранты, аспиранты, молодые ученые и специалисты из разных городов России, Беларуси, Молдовы и Казахстана. Преподавателями являются ведущие специалисты из научных и образовательных центров России и США (см. подробнее на сайте Института археологии им. А. Х. Халикова Академии наук Республики Татарстан: http://archtat.ru/viii-mezhdunarodnaya-arheologicheskaya-shkola-v-bolgare/)

---

27 сентября в здании Академии наук Республики Татарстан открылась выставка, приуроченная к 30-летию со дня основания Академии наук Республики Татарстан и 100-летию академической науки в Республике Татарстан.

На выставке, организованной Институтом археологии им. А. Х. Халикова АН РТ, представлены основные итоги археологических исследований института в рамках Государственной программы Республики Татарстан «Сохранение национальной идентичности татарского народа (2014–2020 годы)», направленной на проведение историко-археологических исследований средневековых городов и изучение историко-культурного тюрко-татарского наследия за пределами Республики Татарстан (Астраханская, Волгоградская, Рязанская, Саратовская, Ульяновская области, Республика Калмыкия и др.).

30 сентября выставку посетил Государственный Советник Республики Татарстан Минтимер Шарипович Шаймиев, который на торжественном мероприятии перед учеными Республики Татарстан подчеркнул особую роль археологов в сохранении и изучении культурного наследия Татарстана (см. подробнее на сайте Института археологии им. А. Х. Халикова Академии наук Республики Татарстан: http://archtat.ru/vystavka-instituta-arheologii-im-a-h-halikova-an-rt-priurochennaya-k-30-letiyu-akademii-nauk-respubliki-tatarstan/)

---

1 октября в Институте стран Азии и Африки МГУ прошла XXIX Международная конференция «Дмитриевские чтения», в работе которой приняли участие ученые из различных вузов и научно-исследовательских центров РФ, а также представители Казахстана, Кыргызстана, Узбекистана, Туркменистана, Турции, Кипра. На пленарном заседании с приветственным словом к участникам конференции обратились зав. кафедрой тюркской филологии ИСАА МГУ М. М. Репенкова, профессор кафедры алтаистики и китаеведения ИМО КФУ Р. М. Валеев и доцент кафедры восточных языков и лингвокультурологии Нижегородского государственного университета А. М. Абидуллин. Участники конференции с большим интересом выслушали выступление профессора кафедры международных отношений Эгейского университета А. Ибрагимова о научно-популярном издании «Русская Армия в Галлиполи. К 100-летию Исхода (1920–1923)».

На конференции обсуждались вопросы лингвистики, литературоведения и культурологии (см. подробнее на официальном сайте ИФМК КФУ: https://kpfu.ru/philology-culture/dmitrievskie-chteniya-2021-409523.html).

6–8 октября в городе Ижевске состоялась Всероссийская научная конференция с международным участием «Финно-угры – славяне – тюрки: опыт взаимодействия».

В работе конференции приняли участие 130 ученых из 25 регионов Российской Федерации, а также Франции, Финляндии, Эстонии, Азербайджана, Туркменистана и Украины. Среди них – научные сотрудники, преподаватели учреждений профессионального и дополнительного образования, работники учреждений культуры, представители органов государственной власти и местного самоуправления, общественных организаций. Наряду с известными учеными, это молодые и начинающие исследователи, аспиранты, магистранты, студенты (см. подробнее на сайте Удмуртского федерального исследовательского центра УрО РАН: http://udman.ru/ru/press-center/news/novosti/itogi-vserossiyskoy-nauchnoy-konferentsii-s-mezhdunarodnym-uchastiem-finno-ugry-slavyane-tyurki-opyt/).

14–16 октября в университете Реджепа Тайипа Эрдогана в городе Ризе на северо-востоке Турции состоялся Международный тюркологический симпозиум. В нем приняли участие децент кафедры общего языкознания и тюркологии Казанского (Приволжского) федерального университета Зоя Кириллова и известный диалектолог Фарит Юсупов.

Помимо многочисленных специалистов из разных городов Турции, в работе приняли участие ученые из таких государств и республик, как Россия, Азербайджан, Казахстан, Узбекистан, Туркменистан, Кипр, Германия, Украина, Венгрия, Албания, Афганистан, Иран. На симпозиуме работали секции, посвященные современным тюркским языкам, диалектам и говорам, истории тюркских языков, языкознанию, преподаванию языков и др. Всего было проведено 197 выступлений.

Международный симпозиум «Dünya Dili Türkçe» проводится в различных городах Турции. Важную работу в направлении всестороннего изучения тюркских народов провел и нынешний симпозиум, посвященный 100-летию «Марша независимости» и 700-летию со дня смерти эмира Юнуса (см. подробнее на официальном сайте ИФМК КФУ: https://kpfu.ru/philology-culture/t1257rkiyad1241-1199tk1241relg1241n-39xiii-410630.html).

21–22 октября в Институте в формате онлайн (Zoom) прошла Международная научная конференция «Исмаил Гаспринский – идеолог модернизации и культурного взаимодействия тюркских народов России», посвященная научному наследию и общественной деятельности И. Гаспринского.

Конференция приурочена к юбилейной дате: 170-летию выдающегося крымскотатарского интеллектуала, издателя, писателя, педагога и общественного деятеля Исмаила Гаспринского (1851–1914), чье имя неразрывно связано с обновленческим движением мусульман рубежа XIX–XX вв. (см. подробнее на официальном сайте Института истории им. Ш. Марджани Республики Татарстан: http://татаровед.рф/news/678).

---

27 октября в Полпредстве Татарстана обсудили вопросы сохранения родных языков. В представительстве организовали круглый стол на тему: «Сохранение родного языка в мегаполисе в условиях глобализации: новые практики».

Открыл и вел встречу заместитель Премьер-министра Республики Татарстан, Полномочный представитель РТ в РФ Равиль Ахметшин.

На мероприятии в режиме очного и онлайн-присутствия приняли участие представители Министерства просвещения России, Государственной Думы РФ, региональных органов власти в сфере образования и науки, представители около 20 российских регионов, высших учебных и общеобразовательных заведений, а также руководители национальных общественных объединений (см. подробнее на официальном сайте Всемирный конгресс татар: https://tatar-congress.org/ru/blog/v-moskve-proshel-kruglyy-stol-posvyashennyy-voprosam-sohraneniya-rodnyh-yazykov/).

15–19 ноября 2021 г. в Казанском федеральном университете состоялся Казанский международный лингвистический саммит «Языковое разнообразие в глобальном мире». На Саммите обсуждались следующие вопросы: компьютерная и корпусная лингвистика; когнитивная лингвистика; клиническая нейролингвистика, психолингвистика; традиционная лингвистика и ее цифровая трансформация; литература и язык в мультикультурном мире; русский язык: традиции и перспективы развития русистики; татарский язык в поликультурном мире; языки в образовательном пространстве; цифровые технологии языкового образования; би- и полилингвизм в современном образовании. Организаторами Саммита выступили Министерство науки и высшего образования Российской Федерации, Институт языкознания Российской Академии Наук, Институт лингвистических исследований Российской Академии Наук, Казанский (Приволжский) Федеральный Университет (см. подробнее на официальном сайте Казанского международного лингвистического саммита: https://kils.kpfu.ru/ru/glavnaya/).

Материалы подготовлены доцентом Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета Г. А. Набиуллиной.

DOI: 10.26907/2311-2042-2021-17-2-217-219

UPCOMING EVENTS OF 2022

21 February, 2022

The 4th International Research and Methodology Online Seminar "Improving the Methodology of Teaching Languages: A Platform for the Exchange of Progressive Practices".

Organizer: the Institute of Philology and Intercultural Communication of Kazan (Volga Region) Federal University.
Venue: Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation.
Information: https://kpfu.ru/portal_new.main_page?p_sub=6308&p_group_name=&p_year_start=2020&status=1&p

7-9 April, 2022

International Research Conference "Home Everyday Life of the Population in Russia: History and Modernity".

Organizers: Pushkin Leningrad State University; Public organization of the Leningrad region "Cultural and Educational Partnership".
Venue: St. Petersburg, Russian Federation.
Information: https://lengu.ru/conference/view?id=466

25 April, 2022

International Research and Practice Conference "Literary and Socio-Political Activities of G. Ibragimov in the Context of Tatar Culture in the 20th-21st Centuries".

Organizer: the Institute of Language, Literature and Art named after G. Ibragimov, the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan.
Venue: Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation.
Information: http://www.antat.ru/ru/iyli/anons/index.php

28 April, 2022

International Research and Practice Online Conference "Lifelong Learning: Theory and Practice of Implementation".

Organizer: Kazan (Volga Region) Federal University, the Institute of Psychology and Education, the Department of Methodology of Education and Upbringing.
Venue: Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation.
Information: https://kpfu.ru/portal_new.main_page?p_sub=6308&p_group_name=&p_meropriatie_vid_type=&p_kon_kfu=1&p_mounth_date=&status=&p_office=&p_date_start=&p_date=&p_date_start=&p_date=&p_date_start=&p_date=

11 May, 2022

A Round Table dedicated to the celebration of the 85th anniversary of Ramzi Kalimovich Valeev.

Organizer: Kazan (Volga Region) Federal University, the Institute of International Relations, the Department of Russian History.
Venue: Kazan, Republic of Tatarstan, Russian Federation.
Information: https://kpfu.ru/portal_new.main_page?p_sub=6308&p_group_name=&p_meropriatie_vid_type=&p_kon_kfu=1&p_mounth_date=&status=&p_office=&p_date_start=&p_date=&p_date_start=&p_date=&p_date_start=&p_date=

1-4 June, 2022

The 19th International Research Conference "Current Issues of Dialectology: Languages of the Peoples in Russian Federation".

Organizers: the Department of Historical and Philological Sciences of the Russian Academy of Sciences, the Institute of Linguistics of the Russian Academy of Sciences, the Academy of Sciences of the Republic of Bashkortostan, the Ufa Federal Research Center of the Russian Academy of Sciences, the Institute of History, Language and Literature of the UFIC RAS.
Venue: Ufa, Republic of Bashkortostan, Russian Federation.
Information: https://vk.com/wall-40941351_808.

2022 НЧЕ ЕЛНЫҢ I ЯРТЫСЫНДА БУЛАЧАК ВАКЫЙГАЛАР

21 февраль, 2022 ел

«Телләргә өйрәтү методикасын камилләштерү: алдынгы практика белән алмашу мәйданчыгы» IV Халыкара фәнни-методик онлайн-семинары.

Оештыручы: Казан федераль университетының Филология һәм мәдәниятара багланышлар институты.
Үткәрү урыны: Казан ш., Татарстан Республикасы, Россия.
Мәгълүмат: https://kpfu.ru/portal_new.main_page?p_sub=6308&p_group_name=&p_year_start=2020&status=1&p

7-9 апрель, 2022 ел

«Россия халкының өй көндәлек тормышы: тарих һәм хәзерге заман» Халыкара фәнни конференциясе.

Оештыручылар: Ленинград өлкәсенең «А.С. Пушкин исемендәге Ленинград дәүләт университеты» дәүләт автоном югары белем бирү учреждениесе; Ленинград өлкәсенең «Мәдәни-агарту җәмгыяте» иҗтимагый оешмасы.
Үткәрү урыны: Санкт-Петербург ш., Россия.
Мәгълүмат: https://lengu.ru/conference/view?id=466

25 апрель, 2022 ел

«XX-XXI гасыр татар мәдәнияте контекстында Г.Ибраһимовның әдәби һәм иҗтимагый-сәяси эшчәнлеге» Халыкара фәнни-гамәли конференциясе.

Оештыручы: Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе, Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты.
Үткәрү урыны: Казан ш., Татарстан Республикасы, Россия.
Мәгълүмат: http://www.antat.ru/ru/iyli/anons/index.php

28 апрель, 2022 ел

"Өзлексез белем бирү: тормышка ашыру теориясе һәм практикасы» Халыкара фәнни-гамәли онлайн-конференциясе.

Оештыручы: Казан (Идел буе) федераль университетының Психология һәм мәгариф институтының укыту һәм тәрбия методологиясе кафедрасы.
Үткәрү урыны: Казан ш., Татарстан Республикасы, Россия.
Мәгълүмат: https://kpfu.ru/portal_new.main_page?p_sub=6308&p_group_name=&p_meropriatie_vid_type=&p_kon_kfu=1&p_mounth_date=&status=&p_office=&p_date_start=&p_date_end=&p_year_start=2022

11 май, 2022 ел

Рәмзи Кәлим улы Вәлиевның 85 еллык юбилеена багышланган түгәрәк өстәл.

Оештыручы: Казан федераль университеты, Халыкара мөнәсәбәтләр институты, ил тарихы кафедрасы.
Үткәрү урыны: Казан ш., Татарстан Республикасы, Россия.
Мәгълүмат: https://kpfu.ru/portal_new.main_page?p_sub=6308&p_group_name=&p_meropriatie_vid_type=&p_kon_kfu=1&p_mounth_date=&status=&p_office=&p_date_start=&p_date_end=&p_year_start=2022

1-4 июнь, 2022 ел

«Россия халыклары телләре диалектологиясенең актуаль проблемалары» XIX Халыкара фәнни конференциясе.

Оештыручылар: Россия Фәннәр Академиясенең тарих-филология фәннәре бүлеге, Россия Фәннәр Академиясенең тел белеме институты, Башкортостан Республикасы Фәннәр академиясе, Уфа федераль тикшеренү үзәге, Россия Фәннәр академиясенең Тарих, тел һәм әдәбият институты.
Үткәрү урыны: Уфа ш., Башкортостан Республикасы, Россия.
Мәгълүмат: https://vk.com/wall-40941351_808

КАЛЕНДАРЬ ПРЕДСТОЯЩИХ СОБЫТИЙ I ПОЛОВИНЫ 2022 ГОДА

21 февраля 2022 года

IV Международный научно-методический онлайн-семинар «Совершенствование методики обучения языкам: площадка обмена прогрессивной практикой».

Организатор: Институт филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета.
Место проведения: г. Казань, Республика Татарстан, Россия.
Информация: https://kpfu.ru/portal_new.main_page?p_sub=6308&p_group_name=&p_year_start=2020&status=1&p

7–9 апреля 2022 года

Международная научная конференция «Домашняя повседневность населения России: история и современность».

Организаторы: Ленинградский государственный университет имени А. С. Пушкина; Общественная организация Ленинградской области «Культурно-просветительское товарищество».
Место проведения: г. Санкт-Петербург, Россия.
Информация: https://lengu.ru/conference/view?id=466

25 апреля 2022 года

Международная научно-практическая конференция «Литературная и общественно-политическая деятельность Г. Ибрагимова в контексте татарской культуры XX–XXI вв.».

Организатор: Академия наук Республики Татарстан, Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова.
Место проведения: г. Казань, Республика Татарстан, Россия.
Информация: http://www.antat.ru/ru/iyli/anons/index.php

28 апреля 2022 года

Международная научно-практическая онлайн-конференция «Непрерывное образование: теория и практика реализации».

Организатор: Казанский (Приволжский) федеральный университет, Институт психологии и образования, кафедра методологии обучения и воспитания.
Место проведения: г. Казань, Республика Татарстан, Россия.
Информация: https://kpfu.ru/portal_new.main_page?p_sub=6308&p_group_name=&p_meropriatie_vid_type=&p_kon_kfu=1&p_mounth_date=&status=&p_office=&p_date_start=&p_date_end=&p_year_start=2022

11 мая 2022 года

Круглый стол, посвященный празднованию 85-летия Рамзи Калимовича Валеева.

Организатор: Казанский (Приволжский) федеральный университет, Институт международных отношений, кафедра отечественной истории.
Место проведения: г. Казань, Республика Татарстан, Россия.
Информация: https://kpfu.ru/portal_new.main_page?p_sub=6308&p_group_name=&p_meropriatie_vid_type=&p_kon_kfu=1&p_mounth_date=&status=&p_office=&p_date_start=&p_date_end=&p_year_start=2022

1–4 июня 2022 года

XIX Международная научная конференция «Актуальные проблемы диалектологии языков народов России».

Организаторы: Отделение историко-филологических наук Российской академии наук, Институт языкознания Российской академии наук, Академия наук Республики Башкортостан, Уфимский федеральный исследовательский центр РАН, Институт истории, языка и литературы УФИЦ РАН.
Место проведения: г. Уфа, Республики Башкортостан, Россия.
Информация: https://vk.com/wall-40941351_808

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Bolgarova Ramziya – Candidate of Philology, Associate Professor in the Department of General Linguistics and Turkology, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University (Kazan, Russia).

Cwiklinski Sebastian – Ph.D., freelance fellow at the Institute of Turkic Studies and Osmanistics, the Free University of Berlin (Berlin, Germany).

Gainullina Gulnaz – Candidate of Philology, Chief Specialist of the Commission on the Preservation and Development of the Tatar Language under the Auspices of the President of the Republic of Tatarstan (Kazan, Russia).

Galimullina Gulshat – Senior Researcher in the Department of Scientific and Information Support of the Center for Encyclopedia Studies at the Institute of Tatar Encyclopedia and Regional Studies, the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan (Kazan, Russia).

Denisov Denis – Candidate of History, Senior Researcher, the Research Institute of History and Ethnography of the Southern Urals, Orenburg State University (Orenburg, Russia).

Faizullina Guzel – Doctor of Philology, Associate Professor of Tyumen State University (Tyumen, Russia).

Isanbet Yulduz – Candidate of Art History.

Kadirova Enze – Candidate of Philology, Leading Researcher in the Department of General Linguistics, the Institute of Language, Literature and Art named after G. Ibragimov, the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan (Kazan, Russia).

Khabibullin Fanuz – ethnographer, head of the Department of Politics, the newspaper "Kyzyl Tak" (Ufa, Kazan).

Khabutdinov Aidar – Doctor of History, Professor of the Kazan Branch of Russian State University of Justice (Kazan, Russia).

Khabutdinova Mileusha – Candidate of Philology, Associate Professor in the Department of Tatar Literature, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University (Kazan, Russia)

Maksimova Anastasia – Candidate of History, Associate Professor of Kazan State Power Engineering University, Head of the "Galeev-Prometheus" Foundation (Kazan, Russia).

Nasibullina Alsu – Researcher in the Department of Scientific and Information Support of the Center for Encyclopedia Studies at the Institute of Tatar Encyclopedia and Regional Studies, the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan (Kazan, Russia).

Nurgayanova Nelya – Candidate of Pedagogy, Associate Professor in the Department of Tatar and Cultural Studies, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University (Kazan, Russia).

Nurmukhametova Raushaniya – Candidate of Philology, Associate Professor in the Department of General Linguistics and Turkology, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University (Kazan, Russia).

Safina Elvira – Candidate of Philology, Senior Researcher in the Department of Lexicography, the Institute of Language, Literature and Art named after G. Ibragimov, the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan (Kazan, Russia).

Yusupov Airat – Candidate of Philology, Associate Professor in the Department of Tatar Linguistics, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University (Kazan, Russia).

Yusupova Alfiya – Doctor of Philology, Professor in the Department of General Linguistics and Turkology, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University (Kazan, Russia).

Yusupova Nurfiya – Doctor of Philology, Professor in the Department of Tatar Literature, the Institute of Philology and Intercultural Communication, Kazan Federal University (Kazan, Russia).

АВТОРЛАР ТУРЫНДА МӘГЪЛҮМАТ

Болгарова Рәмзия Марс кызы – филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының гомуми тел белеме һәм тюркология кафедрасы доценты (Казан, Россия).

Гайнуллина Гөлназ Фоат кызы – филология фәннәре кандидаты, Татарстан Республикасы Президенты каршындагы татар телен саклау һәм үстерү мәсьәләләре комиссиясенең баш белгече (Казан, Россия).

Галимуллина Гөлшат Хабулла кызы – ТР Фәннәр академиясенең Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институтының энциклопедистика үзәген фәнни-мәгълүмати тәэмин итү бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре (Казан, Россия).

Денисов Денис Николаевич – тарих фәннәре кандидаты, Оренбург дәүләт университетының Көньяк Урал тарихы һәм этнография фәнни-тикшеренү институты өлкән фәнни хезмәткәре (Оренбург, Россия).

Исәнбәт Йолдыз Нәкый кызы – сәнгать фәннәре кандидаты (Казан, Россия).

Кадыйрова Энҗе Хәнәфи кызы – филология фәннәре кандидаты, Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Г.Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты гомуми лингвистика бүлегенең өлкән фәнни хезмәткәре (Казан, Россия).

Максимова Анастасия Борисовна – тарих фәннәре кандидаты, Казан энергетика университеты доценты, «Галеев-Прометей» фонды җитәкчесе (Казан, Россия).

Насыйбуллина Алсу Булат кызы – Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институтының энциклопедистика үзәген фәнни-мәгълүмати тәэмин итү бүлеге фәнни хезмәткәре (Казан, Россия).

Нургаянова Неля Хәбибулла кызы – педагогика фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының татаристика һәм мәдәният белеме кафедрасы доценты (Казан, Россия).

Нурмөхәммәтова Раушания Сәгъдәтҗан кызы – филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының гомуми тел белеме һәм тюркология кафедрасы доценты (Казан, Россия).

Фәйзуллина Гүзәл Җәгъфәр кызы – филология фәннәре докторы, Төмән дәүләт университетының профессоры (Төмән, Россия).

Сафина Эльвира Ирфат кызы – филология фәннәре кандидаты, Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты лексикография бүлегенең өлкән фәнни хезмәткәре (Казан, Россия).

Хәбибуллин Фәнүз Әфгал улы – төбәк тарихын өйрәнүче, “Кызыл таң” газетасының сәясәт бүлеге мөдире (Уфа, Россия).

Хәбетдинов Айдар Юрий улы – тарих фәннәре докторы, Россия дәүләт гадел хөкем университетының Казан филиалы профессоры (Казан, Россия).

Хәбетдинова Миләүшә Мөхәммәтҗан кызы – филология фәннәре кандидаты, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының татар әдәбияты кафедрасы доценты (Казан, Россия).

Цвиклински Себастьян – философия фәннәре докторы, (Dr. phil.), Берлин Азат университеты Османистика һәм тюркология институтының фәнни хезмәткәре (Берлин, Германия).

Юсупов Айрат Фаик улы – филология фәннәре кандидаты**,** Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының татар теле белеме доценты (Казан, Россия).

Юсупова Әлфия Шәүкәт кызы – филология фәннәре докторы, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының гомуми тел белеме һәм тюркология кафедрасы профессоры (Казан, Россия).

Юсупова Нурфия Марс кызы – филология фәннәре докторы, Казан федераль университеты Филология һәм мәдәниятара багланышлар институтының татар әдәбияты кафедрасы профессоры (Казан, Россия).

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Болгарова Рамзия Марсовна – кандидат филологических наук, доцент кафедры общего языкознания и тюркологии Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Гайнуллина Гульназ Фоатовна – кандидат филологических наук, главный специалист Комиссии при Президенте Республики Татарстан по вопросам сохранения и развития татарского языка (Казань, Россия).

Галимуллина Гульшат Хабулловна – старший научный сотрудник отдела научно-информационного обеспечения центра энциклопедистики Институт татарской энциклопедии и регионоведения АН РТ (Казань, Россия).

Денисов Денис Николаевич – кандидат исторических наук, старший научный сотрудник НИИ истории и этнографии Южного Урала Оренбургского государственного университета (Оренбург, Россия).

Исанбет Юлдуз Накиевна – кандидат искусствоведения (Казан, Россия).

Кадирова Энзе Ханафиевна – кандидат филологических наук, старший научный сотрудник отдела общей лингвистики Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ (Казань, Россия).

Максимова Анастасия Борисовна – кандидат исторических наук, доцент Казанского государственного энергетического университета, руководитель Фонда «Галеев-Прометей» (Казан, Россия).

Насибуллина Алсу Булатовна – научный сотрудник отдела научно-информационного обеспечения центра энциклопедистики Институт татарской энциклопедии и регионоведения АН РТ (Казань, Россия).

Нургаянова Неля Хабибулловна – кандидат педагогических наук, доцент кафедры татаристики и культуроведения Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Нурмухаметова Раушания Сагдатзяновна – кандидат филологических наук, доцент кафедры общего языкознания и тюркологии Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Сафина Эльвира Ирфатовна – кандидат филологических наук, старший научный сотрудник отдела лексикографии Института языка, литературы и искусства им. Г.Ибрагимова АН РТ (Казань, Россия)

Файзуллина Гузель Чахваровна – доктор филологических наук, профессор Тюменского государственного университета (Тюмень, Россия).

Хабибуллин Фануз Афгалович – краевед, заведующий отдел политики газеты «Кызыл Таң» (Уфа, Казань).

Хабутдинов Айдар Юрьевич – доктор исторических наук, профессор Казанского филиала Российского государственного университета правосудия (Казань, Россия).

Хабутдинова Милеуша Мухаметзяновна – кандидат филологических наук, доцент кафедры татарской литературы Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Цвиклински Себастьян – доктор философии, внештатный сотрудник Института османистики и тюркологии Свободного университета Берлина (Берлин, Германия).

Юсупов Айрат Фаикович – кандидат филологических наук, доцент кафедры татарского языкознания Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Юсупова Альфия Шавкетовна – доктор филологических наук, профессор кафедры общего языкознания и тюркологии Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия).

Юсупова Нурфия Марсовна – доктор филологических наук, профессор кафедры татарской литературы Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского федерального университета (Казань, Россия).

INFORMATION FOR AUTHORS

The journal publishes articles based on original scientific research on Tatar studies including studies of the Tatar language, literature, history, culture, arts and education. The journal also welcomes bio-bibliographical material about leading Tatar scholars and researchers in the field of Tatar studies and publishes short overviews of the scientific events in the Turkic world.

Submission Requirements

Research articles should include:

1) text of the paper in two languages (Tatar / Russian and English), an abstract of 150–200 words and 5–8 keywords in three languages – submitted electronically to tatarica.kpfu@gmail.com. Translation services are available at an additional cost. Papers in English do not require translation into the Russian or Tatar language. Submission guidelines can be found on the journal's website http://tatarica.kpfu.ru;

2) a cover letter with the following information about the author (s) in Russian, Tatar and English:

- Last name, first name, middle name
- City, country
- Place of work (with address)
- Position
- Academic status and academic degree
- Work phone
- Mobile phone (for communication with editors)
- Personal E-mail;

3) a recommendation letter written by the academic advisor in any of the 3 official languages of the journal (Russian, Tatar and English) if the author is a graduate student or an applicant for the degree of the Candidate of Sciences (PhD). The literature listed in the References should primarily be published within the last 10 years.

Manuscript Selection

Research papers submitted for publication are selected on the basis of independent internal and external reviews and the decision of the editorial board. Accepted papers should meet high scientific criteria (relevance, significance, etc.) and the general requirements of the journal.

We will not consider any paper or component of a paper that has been previously published or is under consideration for publication elsewhere.

Selected papers are edited to improve accuracy and clarity and for length. In case of a more serious correction, the paper is sent to the authors for revision.

АВТОРЛАР ӨЧЕН БЕЛЕШМӘ

Журналда татар халкының теле, әдәбияты, тарихы, мәдәнияте, сәнгате һәм мәгарифе өлкәләрендә яңа гыйльми эзләнүләрне яктырткан фәнни мәкаләләр басыла; күренекле татар галимнәре һәм татарларга кагылышлы мәсьәләләрне өйрәнүче башка галимнәр хакында биобиблиографик материаллар, төрки дөнья фәнни вакыйгалары турында кыска хәбәрләр бирелә.

Кульъязмаларны тәкъдим итү кагыйдәләре

Журналның редакция коллегиясенә түбәндәгеләр тәкъдим ителә:

1) мәкаләнең тексты (ике телдә татар/рус һәм инглиз), аннотациясе (өч телдә 150–200 сүз) һәм төп төшенчәләре (5–8 сүз) электрон вариантта tatarica.kpfu@gmail.com адресына юллана. Теләүчеләр өчен өстәмә түләү хисабына тәрҗемәче хезмәте каралган. Редакциягә инглиз телендә тәкъдим ителгән мәкаләне рус яки татар теленә тәрҗемә итү соралмый. Мәкаләне формалаштыру таләпләрен журналның http://tatarica.kpfu.ru сайтыннан табарга мөмкин;

2) автор (авторлар) турында рус, татар һәм инглиз телләрендә мәгълүматлар теркәлгән хат:

- Фамилия, исеме, әтисенең исеме (тулысынча)
- Шәһәр, ил
- Эш урыны (адресы белән бергә)
- Вазифасы
- Гыйльми исеме һәм гыйльми дәрәҗәсе
- Эш телефоны
- Кәрәзле телефон (редакция өчен)
- Электрон адрес;

3) Мәкаләнең авторы кандидатлык дәрәҗәсен (PhD) алырга теләүче аспирант яки соискатель булса, фәнни җитәкче бәяләмәсе (өч телнең берсендә: рус, татар, инглиз) сорала.

Мәкаләдә соңгы 10 елда басылган хезмәтләргә сылтама бирү әһәмиятле.

Кульъязмаларны карау тәртибе

Материалларны бастыруга сайлап алу эчке һәм тышкы бәяләмәләр, журнал редколлегиясе карары нигезендә башкарыла. Мәкаләгә куелган төп таләп – язманың югары фәнни критерийларга (хезмәтнең актуальлеге, фәнни яңалыгы һ.б.) туры килүе.

Гомуми таләпләргә җавап бирмәгән һәм моңа кадәр басылган яисә башка журнал редакцияләренә юлланган мәкаләләр кабул ителми.

Мәкаләгә кертелгән стилистик һәм формаль характердагы төзәтмәләр автордан башка хәл ителә. Җитдирәк төзәтмәләр автор белән килешенеп башкарыла яисә мәкалә, эшләп бетерү өчен, авторга җибәрелә.

СВЕДЕНИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

В журнале публикуются научные статьи, содержащие исследования в области языка, литературы, истории, культуры, искусства и образования татарского народа, а также биобиблиографические материалы о ведущих ученых-татарах и ученых, обращавшихся в том или ином аспекте к проблемам татарики, краткая информация о научных событиях тюркского мира.

Порядок предоставления рукописей

Авторы должны предоставить в редакционную коллегию журнала следующие материалы:

1) текст статьи на двух языках (татарском / русском и английском), а также аннотацию объемом 150–200 слов и 5–8 ключевых слов на трех языках в электронном виде по адресу tatarica.kpfu@gmail.com. При необходимости за дополнительную плату предоставляются услуги переводчика. Статьи на английском языке не требуют перевода на русский или татарский язык. Требования к оформлению статьи можно найти на сайте журнала: http://tatarica.kpfu.ru;

2) сопроводительное письмо, содержащее сведения об авторе (авторах) на русском, татарском и английском языках:

- Фамилия, имя, отчество полностью
- Город, страна
- Место работы (с адресом)
- Занимаемая должность
- Ученое звание, ученая степень
- Рабочий телефон
- Мобильный телефон (для редакции)
- Электронный адрес;

3) отзыв научного руководителя на любом из 3 официальных языков журнала (русском, татарском или английском), если автор статьи – аспирант или соискатель ученой степени кандидата наук (PhD).

В тексте статей следует отдавать предпочтение ссылкам на публикации последних 10 лет.

Порядок рассмотрения рукописей

Материалы для публикации отбираются на основе независимого внутреннего и внешнего рецензирования и решения редколлегии журнала. Основным требованием к публикуемому материалу является соответствие его высоким научным критериям (актуальность, научная новизна и др.).

К рассмотрению не принимаются статьи, не соответствующие общим требованиям и опубликованные ранее или направленные в редакции других журналов.

Небольшие исправления стилистического и формального характера вносятся в статью без согласования с авторами. При необходимости более серьезных исправлений правка согласуется с авторами или статья направляется авторам на доработку.

CONTENTS

LANGUAGE
Faizullina G., Kadirova E. Metric records of the 19th – early 20th centuries as historical and linguistic sources. 7
Bolgarova R., Nurmukhametova R. Comparisons with a "color" component as a means of human assessment (based on the Tatar and Russian languages). 25

LITERATURE
Cwiklinski S. A look at the creative laboratory of the master of words (based on Nazar Nadzhmi's poem "Above Paris"). 45
Yusupova N. Tatar poetry in the beginning of the 21st century: Traditions and innovations. 61

HISTORY AND SOCIETY
Denisov D., Khabutdinov A. Formation and evolution of Muslim communities in Troitsk and Chelyabinsk in the late 18th – early 20th centuries. 84
Galimullina G., Nasibullina A. The series of programmes "Yashesen Teatr", aired on the TV channel "Tatarstan – New Century", and its role in popularizing theatre. 105

CULTURE, PERSONALITY, EDUCATION
Khabutdinova M., Khabibullin F. Nakie Isanbet on Chichan art. 119
Isanbet Yu. Naki Isanbet's article "On the Ways to the Tatar Music Development" (1923) as a source of scientific commentation. 141

PERSONALIA
Nurgayanova N. Eternal melodies of the soul (on the 100th anniversary of the outstanding Tatar composer Rustem Yakhin). 169
Yusupov A. Scientific and methodological work of Albert Yakhin 184
Yusupova A., Gainullina G. Prominent linguist Hisamova Fagima 190

REVIEWS
Maksimova A. From structure to system (Review of the book by Jewanski, J., Sakhabiev, R., Maximova A. Synästhesieforschung am "Prometheus" in Kazan, Russland. Eите Bibliographie der 18 Kongressberichte 1967–2015. Kassel university press GmbH, Kassel, 2019. 365 p.). 196
Safina E. Review of the "Tatar-Russian-Latin Explanatory Dictionary of Ikhthionyms" by O. N. Galimova (Kazan: TLAAI, 2019. – 204 p.). 203

SCIENTIFIC CHRONICLES OF THE TURKIC WORLD
Latest events in the second half of 2021. 208
Upcoming events of 2022. 217

ЭЧТӘЛЕК

ТЕЛ

Фәйзуллина Г.Җ., Кадыйрова Э.Х. Тарихи-лингвистик чыганак буларак XIX гасыр һәм XX гасыр башы метрикә язмалары. 7

Болгарова Р.М., Нурмөхәммәтова Р.С. Кешене бәяләү чарасы буларак “төс” компонентлы чагыштырулар (татар һәм рус телләре материалында). 25

ӘДӘБИЯТ

Цвиклински С. Сүз остасының иҗат лабораториясенә бер караш (Нажар Нәҗминең «Париж өстендә» шигыре мисалында). 45

Юсупова Н.М. XXI гасыр башы татар шигърияте: традицияләр һәм яңарыш юллары. 61

ТАРИХ, ҖӘМГЫЯТЬ

Денисов Д.Н., Хәбетдинов А.Ю. XVIII гасыр ахыры – XX йөз башында Троицк һәм Чиләбедә мөселман җәмгыятьләре формалашу һәм үсеше. 84

Галимуллина Г.Х., Насыйбуллина А.Б. Татарстан республикасының «Татарстан – Яңа гасыр» телеканалында «Яшәсен Театр!» тапшырулары циклының театр сәнгатен популярлаштырудагы роле. 105

МӘДӘНИЯТ, ШӘХЕС, МӘГАРИФ

Хәбетдинова М.М., Хәбибуллин Ф.Ә. Нәкый Исәнбәт чичәнлек сәнгате турында. 119

Исәнбәт Й.Н. Фәнни шәрехләү чыганагы буларак Нәкый Исәнбәтнең «Татар музыкасын эшләү юлында» мәкаләсе. 141

PERSONALIA

Нургаянова Н.Х. Мәңгелек күңел көйләре (күренекле татар композиторы Рөстәм Яхинның 100 еллыгына). 169

Юсупов А.Ф. Альберт Гатуф улы Яхинның фәнни-методик эшчәнлеге. 184

Юсупова А.Ш., Гайнуллина Г.Ф. Тел галиме Хисамова Фәһимә Миргалиевна. 190

РЕЦЕНЗИЯ ҺӘМ КҮЗӘТҮЛӘР

Максимова А.Б. Структурадан системага (Jewanski, J., Sakhabiev, R., Maximova A. Synästhesieforschung am «Prometheus» in Kazan, Russland. Eite Bibliographie der 18 Kongressberichte 1967-2015. Kassel university press GmbH, Kassel, 2019. 365 s. китабына бәяләмә). 196

Сафина Э.И. Филология фәннәре кандидаты Ольга Николаевна Галимованың «Балык атамаларының татарча-русча-латинча аңлатмалы сүзлеге»нә (2019) бәяләмә. 203

ТӨРКИ ДӨНЬЯ ФӘННИ ХРОНИКАСЫ

2021 елның II яртысында булган вакыйгалар. 208

2022 елның I яртысында булачак вакыйгалар. 217

СОДЕРЖАНИЕ

ЯЗЫК

Файзуллина Г.Ч., Кадирова Э.Х. Метрические записи XIX – начала XX века как историко-лингвистический источник. 7

Болгарова Р.М., Нурмухаметова Р.С. Сравнения с компонентом «цвет» как средство оценки человека (на материале татарского и русского языков). 25

ЛИТЕРАТУРА

Цвиклински С. Соприкосновение с творческой лабораторией писателя (на примере стихотворения Назара Наджми «Над Парижем»). 45

Юсупова Н.М. Татарская поэзия начала XXI века: традиции и пути обновления. 61

ИСТОРИЯ И ОБЩЕСТВО

Денисов Д.Н., Хабутдинов А.Ю. Формирование и эволюция мусульманских общин Троицка и Челябинска в конце XVIII – начале XX века. 84

Галимуллина Г.Х., Насибуллина А.Б. Роль цикла передач «Яшәсен Театр!» телеканала «Татарстан – Новый век» Республики Татарстан в популяризации театрального искусства. . . . 105

КУЛЬТУРА, ЛИЧНОСТЬ, ОБРАЗОВАНИЕ

Хабутдинова М.М., ***Хабибуллин Ф.А.*** Наки Исанбет об искусстве сказительства. 119

Исанбет Ю.Н. Статья Наки Исанбета «На путях становления татарской музыки» (1923) как источник научного комментирования. 141

PERSONALIA

Нургаянова Н.Х. Вечные мелодии души (к 100-летию выдающегося татарского композитора Рустема Яхина). 169

Юсупов А.Ф. Научно-методическая деятельность Альберта Гатуфовича Яхина. 184

Юсупова А.Ш., Гайнуллина Г.Ф. Языковед Хисамова Фагима Миргалиевна. 190

РЕЦЕНЗИИ И ОБЗОРЫ

Максимова А.Б. От структуры к системе (рецензия на книгу Jewanski, J., Sakhabiev, R., Maximova A. Synästhesieforschung am «Prometheus» in Kazan, Russland. Eite Bibliographie der 18 Kongressberichte 1967–2015. Kassel university press GmbH, Kassel, 2019. 365 s.). 196

Сафина Э.И. Рецензия на «Татарско-русско-латинский толковый словарь ихтионимов» О.Н.Галимовой (Казан: Тәһси, 2019. – 204 б.). 203

НАУЧНАЯ ХРОНИКА ТЮРКСКОГО МИРА

Прошедшие события II половины 2021 года. 208

Календарь предстоящих событий I половины 2022 года. 217

TATARICA

№ 2(17) / 2021

Дата выхода в свет 24.12.2021.
Бумага офсетная. Печать офсетная.
Формат 60х84 1/8. Гарнитура «Times New Roman». Усл. печ. л. 26,9.
Тираж 500 экз. Заказ 34/12

Отпечатано с готового оригинал-макета
в типографии Издательства Казанского университета

420008, г. Казань, ул. Профессора Нужина, 1/37
тел. (843) 233-73-59, 233-73-28

Свободная цена

بيك ماطور موكتلى آزان؛
موكتلى قازان، انولى قازان !
اون
توغز
سيگز
جيدى